

V. CHIRICA D. BOGHIAN

ARHEOLOGIA PREISTORICĂ
A LUMII
PALEOLITIC - MEZOLITIC

HELIOS

IAȘI 2003

**ACADEMIA
ROMÂNĂ
FILIALA IAȘI**

**INSTITUTUL
DE ARHEOLOGIE
IAȘI**

**VASILE CHIRICA
DUMITRU BOGHIAN**

**ARHEOLOGIA PREISTORICĂ A LUMII
PALEOLITIC - MEZOLITIC**

**EDITURA HELIOS
IAȘI - 2003**

**ACADEMIA ROMÂNĂ
FILIALA IAȘI**

**INSTITUTUL
DE ARHEOLOGIE
IAȘI**

**BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA IASSIENSIS
XII
Editor VASILE CHIRICA**

VASILE CHIRICA, DUMITRU BOGHIAN

ARHEOLOGIA PREISTORICĂ A LUMII

**I-PALEOLITIC - MEZOLITIC (V.CHIRICA)
II-NEOLITIC ȘI ENEOLITIC (D.BOGHIAN)**

**Coperta: Daniela Grapă
©Vasile Chirica, Institutul de Arheologie Iași,
str.Lascăr Catargi, nr.18, Iași, România.**

ISBN 973-99952-8-4

CUPRINS

O sinteză cu privire la arheologia epocii pietrei (Acad. Prof. M.Petrescu-Dîmbovița)		3
Introducere		5
Capitolul 1.		
Cuaternarul. Limite. Periodizare		9
Bibliografie		19
Capitolul 2. Omul		21
Bibliografie		30
Capitolul 3.		
Preistoria arheologiei. Arheologie preistorică		32
Personalități		33
Descoperiri (stațiuni) arheologice		39
Metode de cercetare în arheologie		51
1. Europa		69
2. Africa și Orientul Apropiat		79
Bibliografie		82
Capitolul 4. Europa		86
Paleoliticul inferior		86
Paleoliticul mijlociu		94
Paleoliticul superior		111
Epipaleolitic – Mezolitic		157
Paleoliticul și Epipaleoliticul-Mezoliticul pe teritoriul carpato-nistrean		168
Bibliografie		197

Capitolul 5. Africa		215
Bibliografie		232
Capitolul 6. Orientul Apropiat și Mijlociu		235
Bibliografie		256
Capitolul 7. Orientul Îndepărtat		259
India		260
China		262
Japonia		267
Bibliografie		272
Capitolul 8. Australia		275
Bibliografie		279
Capitolul 9. America		280
Bibliografie		289
Încheiere		290
Ilustrații		292

O SINTEZĂ CU PRIVIRE LA ARHEOLOGIA EPOCII PIETREI

În marea sa sinteză, Nicolae Iorga (*Istoria Românilor*, vol. I.1., *Strămoșii înainte de romani*, ed. a II-a, București, 1988) aprecia că nu se poate concepe un studiu de istorie (sau preistorie) a unei zone geografice fără a lua în considerație teritorii mult mai vaste. Din acest punct de vedere, literatura română în domeniu a consacrat numeroase studii de preistorie spațiului carpato-dunărean în context european sau chiar mai larg. Necesitățile didactice universitare, ale studenților, ale unor categorii de pasionați ai cunoașterii trecutului îndepărtat, impuneau o nouă evaluare a cunoștințelor în domeniu. Acestui deziderat i-au răspuns dr. Vasile Chirica și dr. D. Boghian, în cuprindul celor două părți ale lucrării *Arheologia preistorică a lumii*.

Cred că se cuvin câteva precizări preliminare: autorii au luat în considerație, în această lucrare, prima și a doua epocă a pietrei; introducerea unor informații cu privire la istoricul cercetărilor în domeniul arheologiei epocii pietrei; tratarea sintetică a tuturor marilor spații geografice, prezentând descoperirile cele mai semnificative din domeniul Paleoliticului-Mezoliticului și Neoliticului-Eneoliticului.

Este demn de menționat faptul că au fost consacrate câteva pagini evoluției omului și primelor sale creații în domeniul cioplirii pietrei, fără a fi uitată folosirea intenționată a focului. Autorii au considerat absolut necesară, pentru lărgirea cunoștințelor generale, prezentarea marilor personalități care au ilustrat cercetările preistorice în secolul al XIX-lea, a celor mai importante metode de analiză și datare a descoperirilor preistorice, marile

culturi și faciesuri arheologice.

Au fost luate în considerație marile spații geografice ale lumii preistorice: Europa (în care s-au inclus subcapitole consacrate Paleoliticului și Neoliticului pe teritoriul României), Orientul Apropiat și Mijlociu, Extremul Orient, Africa, Australia (în sensul geografic cel mai larg), America. Fiecărei zone geografice i-a fost rezervat un spațiu tipografic deosebit, în funcție de locul său în componența întregii *lumi preistorice*, dar a fost relevată și importanța descoperirilor arheologice pentru lărgirea orizontului cunoașterii generale a evoluției civilizațiilor. În prezentarea culturilor arheologice s-au evidențiat importante elemente culturale, de artă și spiritualitate.

Din punct de vedere al informațiilor, au fost luate în considerație și comunicările prezentate la ultimul Congres Internațional de Științe Pre- și Protoistorice de la Liège, din 2001. De altfel, bibliografia utilizată, ca bază de documentare, furnizează numeroase informații, pe care autorii le oferă cititorilor. Ilustrația selectivă este de natură să întregească, vizual, imaginea asupra tuturor aspectelor consacrate civilizațiilor epocii pietrei. O caracteristică a lucrării o constituie și prezentarea clară a fenomenului istoric pe toate continentele. De altfel, din acest punct de vedere, al necesității de a se cunoaște întreaga evoluție a umanității în epoca pietrei, considerăm binevenită tipărirea lucrării în cele două părți, *Paleolitic-Mezolitic* și *Neolitic-Eneolitic*.

“Arheologia preistorică a lumii” este o lucrare care se adresează nu numai specialiștilor, ci și cititorilor interesați de cunoașterea evoluției omenirii, de la începuturile sale și până la apariția documentelor scrise.

Acad. Prof. M. Petrescu-Dîmbovița

INTRODUCERE

Preistoria reprezintă studierea și cunoașterea evoluției omului, a întregii sale creații materiale și spirituale, de la origini și până la apariția documentelor scrise. Baza studiului Preistoriei o constituie analiza tuturor vestigiilor păstrate de-a lungul mileniilor, începând cu cele mai vechi unelte de piatră. În scopul cunoașterii evoluției istorice a umanității, specialiștii în domeniu se bazează pe arheologie și pe disciplinele conexe: geologie, stratigrafie, paleofaună (paleontologie), paleoantropologie, palinologie, tipologie și tehnologie litică și a materiilor dure animale, ceramică, numismatică, artă și religii preistorice, inclusiv morminte, rituri funerare, până la construcțiile special amenajate de om de-a lungul multimilenarei sale existențe. Constatăm, deci, că Preistoria se bazează, în proporție dominantă, pe cercetările din domeniul științelor naturii, dar și pe existența vestigiilor, care fac obiectul altor discipline și metode de investigație și datare.

Din punct de vedere al evoluției omului și a civilizațiilor create de acesta, Preistoria se împarte în două mari perioade: **Paleolitic** (*palaaios = vechi*), epoca (veche a) pietrei cioplite și **Neolitic**, epoca nouă a pietrei, între care se află o perioadă de mijloc, **Epipaleolitic-Mezolitic**, care se încadrează în Tardiglaciuar și în prima parte a Holocenului.

Paleoliticul, ca perioadă a Preistoriei, se bazează pe criteriile tehnico-tipologice ale uneltelor de piatră, cioplite de om. Termenul a fost creat în 1865, de către J. Lubbock, pentru a desemna această primă etapă a Preistoriei, când piatra era cioplită, la început destul de rudimentar. Din punct de vedere cronologic și al

uneltelor de piatră cioplită, paleoliticul are o evoluție de peste 2.000.000 ani, suprapunându-se peste întregul Pleistocen. Industrii asemănătoare, îndeosebi tipologic, dar aparținând postglaciarului (începutul Holocenului), au fost atribuite **Epipaleoliticului/Mezoliticului**. După opinia noastră, ar trebui să se accepte ideea existenței a două entități distincte, dar nu toți specialiștii folosesc dubla terminologie. Astfel, J.-G. Rozoy (1978) folosește doar denumirea de *Epipaleolitic*; D. Sacchi (1976) folosește ambii termeni, dându-le un conținut cultural. Una dintre definițiile date *Epipaleoliticului* precizează că această perioadă cuprinde ansamblul culturilor arheologice, care debutează la sfârșitul ultimei glaciațiuni și se termină la începutul neoliticului, înainte de 3.000 ani BC, înțelegându-se prin aceasta culturile create de grupurile de vânători-pescari-culegători, marcate de tradiții paleolitice. Pentru teritoriul Europei, încă din 1931, G. Goury a făcut distincția, în cadrul *Mezoliticului*, a unor culturi (Azilian, Sauveterian) anterioare neolitizării. Pentru zona geografică a Maghrebului, începând din 1952, au fost desemnate industriile cuprinse între *Aterian* și *Neolitic*. Alți specialiști folosesc denumirea de *Mezolitic*, creată de M. Reboux, în 1873, în care înglobează întreaga perioadă dintre Paleoliticul final și Neolitic. Acest termen desemnează culturile îndreptate îndeosebi spre producție și sedentarizare, dar dependente încă în mare parte, de necesitățile vânătorii. De fapt, *Mezoliticul* se poate data între începutul Holocenului și mileniul VIII BC, când apar zorii neolitizării. Mai precizăm faptul că nu toate clasificările ordonate până în prezent pentru Europa, pot fi aplicate și în alte spații geografice ale globului, cu aceeași rezonanță științifică. Este de precizat că *Paleoliticul*, ca termen, perioadă preistorică și tehnologie litică, nu are limite geografice sau biologice (antropologice), fiind recunoscut pe toate continentele. În linii generale, *economia* epocii paleolitice se bazează pe exploatarea resurselor oferite de mediul ambiant, fiind comună tuturor culturilor (civilizațiilor) create de comunitățile umane, cu diferențe zonale sau locale, uneori semnificative, determinate de mediul ecologic (climă, floră, faună, materii prime pentru cioplirea uneltelor). Din punct de vedere cronologic și al evoluției uneltelor, paleoliticul a fost împărțit în trei perioade: inferior, mijlociu și superior, dar această schemă evolutivă este specifică îndeosebi continentului european. Între cele trei etape ale paleoliticului există deosebiri, uneori esențiale, în ceea ce privește

tehnologia litică, tipologia uneltelor, materiile prime, existența unor practici funerare, a elementelor de spiritualitate, creații artistice, clima și fauna vânată pentru asigurarea existenței comunităților umane.

Neoliticul reprezintă a doua și ultima perioadă a Preistoriei în sens european, și aparține în întregime Holocenului, fiind datat, în linii generale, între mileniiile 9/8 și 3 î.Hr. Termenul a fost creat de J. Lubbock, în 1865, pentru a defini caracteristicile epocii noi a pietrei. Fenomenul neolitizării, caracteristic, în linii esențiale, tuturor continentelor, se referă la cultivarea plantelor, domesticirea și creșterea animalelor, producerea ceramicii. Îndeosebi în Orientul Apropiat există un *neolitic preceramic*. Apariția uneltelor și armelor de cupru a determinat ca, în unele zone geografice, ultima etapă a neoliticului să fie numită *calcolitic/eneolitic*.

Pentru a asigura o tratare încheagată și unitară a fenomenului evoluției istorice a umanității, noi am considerat că este necesară prezentarea separată și uneori detaliată, a creației materiale și spirituale, în cele două mari epoci, *Paleolitic* și *Neolitic*, ceea ce constituie ponderea cea mai importantă a lucrării, acordându-se atenția cuvenită și culturilor arheologice ale *Epipaleoliticului/Mezoliticului*.

Mai precizăm încă faptul că, pentru a nu crea erori de lectură/interpretare a unor descoperiri (stațiuni arheologice, unele cu elemente de paleontologie umană sau animală), am decis transcrierea acestor denumiri de localități și/sau faciesuri culturale potrivit uzanțelor din literatura franceză de specialitate, cu excepția celor intrate deja în limbajul românesc al specialiștilor. Printre elementele de *metodologie* proprie, menționăm citarea prescurtată a unor lucrări, pentru a face economie de spațiu tipografic. Ne referim la *Tratatul de Istoria Românilor*, mari volume și dicționare, ce vor fi citate în text cu *italice*, pentru a atrage atenția cititorului. Realizarea *Bibliografiei* a rămas la latitudinea fiecărui autor de capitol. Am dorit să oferim cititorului cele mai simple, dar mai eficiente modalități de documentare, inclusiv în domeniul folosirii literaturii de specialitate.

De multe ori am redat cu *italice* și uneori cu **bold** nume de faciesuri litice, pentru a le diferenția de celelalte nume, introduse în

text. Am redat, tot cu *italice* terminologia franceză a epocii pietrei, pentru a cărei traducere în limba română nu avem un corespondent absolut identic, deși l-am redat pe acela uzual, pentru o mai bună înțelegere a contextului. Am redat cu **bold** diferite nume de culturi, faciesuri, localități, persoane, pentru a le evidenția importanța în contextul arheologic și istoric analizat. Transcrierea numelor, mai ales a celor de pe alte continente, dar și a celor de proveniență slavă (Grupul Kostienki) a fost realizată după exemplele oferite de autori. Îndeosebi pentru numele de localități din Orientul Apropiat și Mijlociu, ori din Africa, numele de localități au fost scrise, de autorii consultați, în funcție de specificul englez sau francez, fără a se lua în considerație normele UNESCO.

Se cuvine să mulțumim domnilor Prof. Dr. G. Davidescu și A. Saraiman, de la Facultatea de Istorie-Geografie a Universității "M. Kogălniceanu" din Iași, pentru suplimentele de informații și de precizări pe care au binevoit a ni le oferi în scopul clarificării unor elemente de geologie și geografie a lumii.

Fiecare autor își asumă responsabilitatea afirmațiilor și a listei bibliografice, dar amândoi am dorit să oferim această lucrare *Omului*, realizărilor sale, care a străbătut mileniile.

BIBLIOGRAFIE

- Rozoy, J.-G., 1978. *Les derniers chasseurs. L'Epipaléolithique en France et en Belgique. Essay de sinthèse*, vol. I-III, Charleville.
- Sacchi, D., 1976. *Les civilisations de l'Epipaléolithique et du Mésolithique en Languedoc Occidental (Bassin de l'Ande) et en Roussillon*, în H. de Lumley (sous la dir. de), *La Préhistoire Française*, tom I, vol. 2.

CAPITOLUL 1

CUATERNARUL. LIMITE. PERIODIZARE

În linii generale, Preistoria se poate echivala cu ultima perioadă (A. Saraiman, P. Bulinschi, 1999) din evoluția pământului, Cuaternarul, împărțit în două mari subdiviziuni: Pleistocen și Holocen. Pleistocenul, al cărui nume a fost creat de către geologul englez Ch. Lyel, în 1839, reprezintă o perioadă nouă în evoluția pământului (*pleistos=mai mult; kainos=nou*) și este evidențiat, în regiunile de înaltă și medie altitudine, de alternanța perioadelor glaciare și a celor temperate (interglaciare). Evident, această alternanță a cuprins întregul Continent. De altfel, pentru cea mai mare parte a Europei, studiul Preistoriei înseamnă cercetarea și cunoașterea Cuaternarului, adică a tuturor elementelor oferite de ceea ce numim *științele naturii*. În felul acesta se poate aprecia că Preistoria reprezintă evoluția cronologică a umanității, iar Cuaternarul, totalitatea fenomenelor geo-pedologice, evoluția climei și a celorlalte elemente pe care le studiază științele naturii.

Congresul INQUA de la Christchurch, din anul 1973, a menținut marea subdiviziune a Cuaternarului, în Pleistocen și Holocen, limita dintre acestea fiind stabilită la 11.500 ani BP (9.800 ani B.C.). Această limită se referă (în sens larg) la perioada de sfârșit a ultimei glaciațiuni, anterioară încălzirii climatice majore (optimul climatic postglaciar). Perioada (în sens strict) Pleistocen – Holocen este caracterizată de două etape: Tardiglaciul (oscilațiile climatice Alleröd – Dryas recent) și Postglaciul (Preboreal – Subatlantic), corespunzătoare Holocenului propriu-zis.

Cunoașterea tuturor elementelor specifice Cuaternarului s-a putut realiza prin studiul stratigrafiei, a depozitelor care conțin vestigii ale locuirilor umane, dar și prin interpretări ale

sedimentologiei depunerilor. Astfel, la sfârșitul secolului al XVII-lea, danezul Nicolas Stenon a pus bazele geologiei stratigrafice (superpoziției stratelor), explicând principiile acumulării succesive a depunerilor, în sensul anteriorității în funcție de adâncimea la care au fost descoperite resturile fosile. La începutul secolului al XX-lea, Albrecht Penk și Eduard Brückner au studiat morenele din Bavaria, stabilind existența glaciațiunilor. Cele patru glaciațiuni ale Europei Centrale și Occidentale (calota alpină) au primit numele unor afluenți ai Dunării, întrucât studiul sedimentelor fluvio-glaciare s-a efectuat în Bazinul fluviului. În felul acesta s-a precizat numele celor patru mari glaciațiuni: Günz, Mindel, Riss și Würm, stabilite în ordine cronologică. Perioadele intermediare, dintre două glaciațiuni, au primit numele generic de interglaciare: Günz-Mindel, Mindel-Riss, Riss-Würm. Trebuie să precizăm că, îndeosebi în interiorul ultimei glaciațiuni, au fost evidențiate mai multe etape cronologice, de răcire și de ameliorare a climei, numite *stadii* (fazele de răcire) și *interstadii* (oscilațiile de încălzire). În geocronologia germană mai veche se aprecia existența unui număr de trei stadii și două interstadii, iar în cea franceză, 4 stadii și trei interstadii. În prezent se operează îndeosebi cu două noțiuni:

1. *Pleniglaciuar*, unitatea climatică a celor mai reci perioade ale ultimei glaciațiuni în Europa. Au fost evidențiate două *pleniglaciare*, caracterizate prin depuneri de loess, soluri puțin evaluate sau de turbă. *Pleniglaciarele* au fost evidențiate în loess-urile din Austria până în Normandia. *Pleniglaciuarul inferior* este datat de la începutul Würmului și până pe la 22.000 / 20.000 ani BP; *Pleniglaciuarul superior* este contemporan cu ultimul stadiu Würmian (aproximativ 20.000 ani BP).

2. *Interpleniglaciuar*, termen utilizat îndeosebi în Europa Centrală și în Siberia. Acesta cuprinde ansamblul oscilațiilor climatice temperate, din partea de mijloc a ultimului glaciuar, până pe la 20000 ani BP.

În Europa septentrională (calota scandinavă) au fost identificate trei faze glaciare și două interglaciare, care au primit denumiri ale zonei geografice: Elster, Saale, Vistula (=Weichsel – numele german al Vistulei), separate de interglaciarele Cromer, Holstein și Eem, corelate, însă, cu glaciarele și interglaciarele cronologiei alpine. În America de Nord (în cadrul calotei canadiene), au fost separate patru glaciațiuni: Nebraska, Kansas,

Illinois, Wiskonsin, corelate cu acelea europene. Nu este lipsită de importanță precizarea existenței a încă două glaciațiuni europene, mai vechi, Biber și Donau, contestată de cea mai mare parte a specialiștilor, deoarece urmele lor au fost acoperite de fenomenele glaciare care au urmat. Trebuie să mai precizăm faptul că pe aproape întregul continent african, glaciațiunile Europei au fost echivalate cu perioade pluviale: Kagerian, Kamasian, Kanjerian, Gamblian intercalate de faze aride, numite interpluviale (C. Rădulescu, 2001; J. Garanger, 1992; M. Brézillon, 1969).

Tabelul 1. Glaciațiunile din Europa și America și pluvialele din Africa; cronologia acestora.

HOLOCEN			Postpluvial	10.000BP
Würm	Weichsel	Wiskonsin	Gamblian	
Riss-Würm	Eem		Interpluvial	130.000BP
Riss	Saale	Illinois	Kanjerian	
Mindel-Riss	Holstein		Interpluvial	
Mindel	Elster	Kansas	Kamasian	
Günz-Mindel	Cromer		Interpluvial	700.000BP
Günz		Nebraska	Kagerian	1.800.000BP

Așadar, Pleistocenul, ca primă subdiviziune a Cuaternarului, este caracterizat prin existența perioadelor de răcire intensă a climei, dar și de încălzire accentuată, de perioade cu ploi intense, intercalate de faze deosebit de aride, care au determinat un întreg lanț de schimbări ale peisajului scoarței terestre. Vârsta geologică a tuturor fenomenelor care caracterizează Pleistocenul a putut fi stabilită, cu oarecare precizie, prin metoda polarității magnetice a stratelor geologice. Așa s-au stabilit mai multe inversiuni ale ploilor magnetici nord și sud ai pământului, determinând polaritatea normală și inversă din momentul constituirii acestora. În cadrul demersului nostru, ne interesează următoarele *momente*: Olduvai, datat între 1,77 și 1,95 Ma; Jaramillo (0,99 – 1,07 Ma), care caracterizează *epoca* paleomagnetice Matuyama, de polaritate inversă, fiind urmată de *epoca* Brunhes, de polaritate normală (0,78 Ma) (C. Rădulescu, 2001; J.-L. Monnier, 1992).

Tabel 2. Schița inversiunilor magnetice (după M. Otte, 1996).

Polarități pozitive	Polarități negative
Brunhes, de la 0 la 710.000 ani	Jamaica, spre 200.000 ani
Jaramillo, de la 900.000 la 950.000 ani	Levantin, spre 300.000 ani
Olduvai, de la 1.600.000 la 1.800.000 ani	Matuyama, de la 710.000 la 1.600.000 ani

Limita inferioară a Pleistocenului constituie baza Cuaternarului, și a fost fixată la aproximativ 1,8 Ma (milioane ani), cu ocazia Congresului Internațional de Geologie, de la Londra, în 1948, pe baza prezenței genurilor *Bos*, *Equus*, *Elephas*, dar această încadrare este foarte discutată în prezent. Ea se bazează pe asociațiile faunistice ale Villafranchianului, formațiune sedimentară continentală (definită pentru prima dată în Italia, la Villafranca Piemonte, de către L. Pareto, în 1865), care face trecerea dintre Terțiar și Cuaternar.

Pleistocenul este divizat în trei etape: Pleistocenul inferior, contemporan cu asociațiile faunistice ale Villafranchianului superior, de tip Senèze, Valros sau Sainzelles care se sfârșește cu fauna de tip Solilhac, și datat între 1,5 – 1,3 milioane ani sau 700.000 ani BP (între începutul Cuaternarului și baza interglaciarului Günz-Mindel (Cromerian) ; Pleistocenul mijlociu este contemporan cu Cromerianul și durează până la baza interglaciarului Riss-Würm (700.000 – 130.000 ani BP ; Pleistocenul superior durează până la începutul Holocenului, deci între 130.000 ani BP și aproximativ 10.000 ani BP (H. de Lumley, 1976). Precizăm că nu toți specialiștii în domeniu sânt de acord cu această periodizare.

Schema geocronologică clasică a cronologiei glaciare alpine pornește de la sfârșitul Pliocenului (glaciațiunile Biber și Donau, contemporane cu baza Villafranchianului mijlociu), datat pe la 2.200.000 ani; urmează Pleistocenul inferior (perioadele Donau-Günz și Günz), datat între aproximativ 1.700.000 și 750.000 ani BP; Pleistocenul mijlociu, subdivizat în trei perioade, este încadrat respectiv în: Günz-Mindel (= Elster), 350.000 – 250.000 ani BP; Riss (= Saale), 250.000 – 120.000 ani BP; Riss-Würm (= Eem = Mikulino), 120.000 – 80.000 ani BP; Pleistocenul superior, aparținând în întregime glaciațiunii Würm (= Vistula = Valdai), 80.000 – 11.000-10.000 ani BP, cu următoarele stadii și interstadii

Tabel 3. Corelații cronologice între perioade geologice, paleoclimatice, culturale și paleoantropologice. Ka = 1.000 ani (J.-M. Cordy, 1995).

Ka	Era	Perioade geologice		Glaciatiunea alpina	Ka	Glaciatiunea nordica	Perioade ale paleoliticulu	Evolutia hominidelor		
8	QUATERNAIRE	HOLOCENE			8		supérieur	Homo sapiens	Homo sapiens archaïque	Homo erectus
125		supérieur	Würm	40	Weichsel	moyen				
			Riss-Würm	70	Eem					
700		moyen	Riss	125	Saale		Cromer			
			Mindel-Riss	275	Holstein					
			Mindel	375	Elster					
				Günz-Mindel				425		
			1800	inférieur	Günz			625	inférieur	
Donau-Günz		775								
		Donau			1200					
5000	TERTIAIRE	PLIOCENE		1800				Homo habilis	Australopithecus	
				2400						
5000					5000					

Tabel 4. Elementele generale ale Preistoriei în conexiune geocronologică, culturală și paleoantropologică (M. Otte, 1996)

După 10.000 ani	Holocen	Mezolitic și Neolitic
Între 10.000 – 35.000 ani	Würm recent	Paleolitic superior
Între 35.000 – 70.000 ani	Würm vechi	Musterian, locuri foarte dense,
Între 75.000 – 130.000 ani	Riss – Würm	Neandertalieni
Între 130.000 – 300.000 ani	Complexul glaciatic Riss	Locuri dispersate, Levalloisian, Musterian, Acheulean recent, Pre-Neandertalieni
Între 300.000 – 700.000 ani	Mindel – Riss, Mindel (Cromerian)	Tradiții tehnice și forme anatomice variate; industrii pe bloc (Acheulean) și pe așchii (Taubachian, Taiacian)
Spre 730.000 ani	Trecerea de la Pleistocenul inferior la cel superior	
Între aproximativ 700.000 și 1.000.000 ani	Pleistocen inferior	Urme de industrii disparate, de tip "Cultura de prund" (Galets aménagés), puține resturi anatomice cunoscute (Dmanisi în Caucaz)

(asociații climatice): Brörup (= Odderade-Amersfoort) – Moershoofd (= Poperinge) – Hengelo (= Podhradem) – Arcy (= Denekamp) – Kesselt - Stillfried B – Briansk – Tursac – Laugerie – Lascaux – Dryas I – Prebölling – Angles – Bölling – Dryas II – Alleröd – Dryas III (recent), după care urmează Holocenul, contemporan, mai mult sau mai puțin, cu Postglaciarul (V. Chirica, 1999; V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, 1996; Al. Păunescu, 1984). Precizăm că numărul și numele oscilațiilor climatice würmiene sânt diferite de la o țară la alta, fiind mai degrabă proprii specialiștilor în domeniu și unelor spații geografice.

Deci, *Cuaternarul*, ultima perioadă geologică din evoluția Pământului (al cărui nume a fost creat în 1829, de către J. Desnoyers), a fost împărțit în două perioade: *Pleistocen* și *Holocen*.

Pleistocenul a fost definit în 1839, de către C. Lyell, pe baza faunelor marine.

Villafranchianul, ca formațiune sedimentară continentală a *Terțiarului* și *Cuaternarului*, pare să-și aibă începutul pe la 5,2 milioane de ani, terminându-se pe la 1,2 milioane sau 0,9 milioane de ani.

În această perioadă, de final de *Terțiar* și început de *Cuaternar*, au fost plasate glaciațiunile *Biber* și *Donau*, pentru care nu avem prea multe elemente definitorii, care să ne intereseze în demersul nostru.

Prima glaciațiune a Pleistocenului, *Günz*, de factură alpină, a fost definită în sedimentele afluentului omonim al Dunării, pe baza morenelor și a nivelelor de prundișuri fluvio-glaciare. Este corelată cu glaciațiunile *Elster* din nordul Europei, și *Nebraska*, din America de nord, fiind datată între aproximativ 1.200.000 și 700.000 ani.

Urmează interglaciarul *Günz-Mindel*, numit *Cromer* în Europa de nord, *Bjelovjesh* în Scandinavia, și *Afton*, în America de Nord.

Glaciațiunea a doua alpină, *Mindel*, poartă numele altui afluent al Dunării. Este paralelizată cu glaciațiunile *Elster*, din Europa de nord, *Oka*, din Rusia, și *Kansas*, din America de Nord, fiind datată aproximativ între 650.000-350.000 ani.

Interglaciarul *Mindel-Riss* este paralelizat cu *Holstein* (Europa de Nord), *Likhvino* (Rusia-Scandinavia), *Yarmouth* (America de Nord), și pare să fi evoluat între 350.000-300.000 ani.

Al treilea glaciar al Pleistocenului, *Riss*, a fost datat între aproximativ 300.000 și 130.000 ani, fiind mai mult sau mai puțin

contemporan cu *Saale* (împărțită, la rîndul ei, în *Warthe*, *Treene* și *Drenthe*) în Europa de Nord, *Nipru*, în Rusia, și *Illinois*, în America de Nord. Poartă, de asemenea, numele unui afluent al Dunării.

Interglaciuarul *Riss-Würm* are o datare destul de largă, între 130-120.000 și 110-70.000 ani. Fenomenul identic poartă numele de *Eem* în Europa de Nord, *Mikulino*, în Rusia, și *Sangamon* în America de Nord.

Ultimul glaciuar, *Würm*, datat între aproximativ 110.000 (70.000) și 10.000 ani BP, este numit *Weichsel (Vistula)* în nordul Europei, *Valdai* în Rusia, și *Wiskonsin* în America de Nord.

Această a patra glaciațiune a fost divizată în mai multe stadii și interstadii (oscilații de încălzire), datate și numite diferit, în funcție de zona geografică și de rezultatele metodei de cronologie absolută, luate în considerație. O încercare de sistematizare a geocronologiei Würmului ar fi următoarea:

Odderade (în Germania), interstadiu, posterior celui numit *Brörup* (în Danemarca), 80.000 ani BP.

Amersfoort (pe valea Eemului, în Olanda), 65.000 ani BP. După alți specialiști, *Brörup* este datat la 60.000 ani BP.

Moershoofd, în Olanda, este datat între 51.000 și 46.500 ani BP, fiind paralelizat cu *Popperinge*.

Hengelo, în Olanda, este datat la 39.000-37.500 ani BP, dar unii autori îl echivalează cu *Podhradem*.

Les Cottès, în Franța, este datat între 36.000 și 34.000 ani BP.

Denekamp, în Olanda, este datat între 32.200 și 28.860 ani BP.

Kesselt, în Franța, are o datare mai largă, între 29.000 și 25.000 ani BP; unii specialiști au creat *Interstadiul Arcy – Denekamp – Kesselt – Stielfried B*, la care noi adăugăm *Maisières*, și *Briansk*, semnalate în stațiunile eponime din Europa Centrală, Europa Occidentală și Rusia, între 28.000 ani și 25.000 ani BP.

Tursac, în Franța, dar identificat și în stațiuni din alte țări, este datat pe la 23.000 ani BP.

Maximum Valdai, interpretat de O. Soffer în Câmpia Rusă, a fost datat aproximativ între 21.000 ani BP și 19.000 ani BP.

Laugerie și *Lascaux*, având stațiunile eponime în Franța, sînt datate uneori separat (*Laugerie*, între 19.700 și 18.500 ani BP, *Lascaux*, între 17.800 și 16.500 ani BP), alți autori apelând la o singură oscilație climatică, purtând ambele nume.

Dryas (octopetala) din familia rosaceelor, cu flori albe și cu opt petale, are habitatul actual în zonele nordice sau montane.

Această plantă a dat numele unor oscilații climatice europene, intercalându-le pe altele:

Dryas I, datată între 16.000 – 14.000 ani BP, *Dryas II*, între 12.300 – 11.800 ani BP și *Dryas III*, între 10.800 – 10.000 ani BP. Între aceste oscilații climatice au fost plasate: *Bölling* (în Danemarca), între 13.300-12.300 ani BP și *Alleröd* (în Danemarca), între 11.800 – 10.800 ani BP. Oscilația climatică *Dryas III* marchează sfârșitul *Pleistocenului*, mai exact *Tardiglaciul*, și începe *Holocenul* (*Actualul*), constituit de următoarele oscilații:

Preboreal, perioadă care începe pe la 10.500, 10.200 sau 10.150 ani BP și durează până la 9.000 sau 8.800 ani BP.

Boreal, pusă în evidență, ca și celelalte secvențe ale Holocenului, prin analize de polen, a fost încadrată între 8.800 (9.000) și 7.500 (8.750) ani BP.

Atlantic, urmează imediat etapei anterioare, între 8.000 (7.500) și 7.450 (5.500) ani BP.

Subboreal, perioadă penultimă a Holocenului, datată între 5.500 (5.000) și 4.300 (4.450) ani BP, dar unii specialiști consideră că datorită enormei diversificări a vegetației, această oscilație climatică poate fi observată ca evoluând până pe la 800 ani BC.

Subatlantic, datată între 4.450, 2.500 BP sau 800 ani BC, nu și-a încheiat evoluția, manifestându-se și în prezent, sub formă de creșteri ale rigurozității climei în unele zone geografice ale Terrei.

Începând cu aproximativ 16.000 ani BP, se produce ultima transgresiune marină (definită de Rutot și Van den Broeck în 1885, și de Dubois, în 1925), sub numele de *Flandrian* (echivalat în zona mediteraneană cu *Versilianul*). *Flandrianul* este echivalent cu *Tardiglaciul* (pentru prima sa parte) și cu *Postglaciul/Holocenul* pentru a doua parte. Deci, aceste oscilații climatice, începând cu *Dryas* și terminând cu *Subatlantic* aparțin *Flandrianului* (M. Brézillon, 1969; J. Garanger, 1992; A. Leroi-Gourhan, 1988; O. Soffer, 1985; A. Gob, 1981; D.-Q. Bowen, 1981). După alți specialiști (F. Djindjian, J. Kozłowski, M. Otte, 1999; mai departe se va cita *Le Paléolithique*), perioada dintre glaciațiunea Riss și Tardiglaciul/Holocen ar putea avea următoarea configurație geocronologică:

Interglaciul Riss-Würm (Eem) este datat aproximativ la 125.000 ani BP.

Între 125.000 și 70.000 BP, începutul ultimei glaciațiuni se caracterizează printr-o alternanță climatică – interstadiile *Amersfoort/Brörup* și *Odderade*.

Urmează *Pleniglaciul inferior*, cu mai multe episoade temperate, între 70.000 și 60.000 BP.

Pe la aproximativ 60.000 BP se produce începutul *Interpleniglaciului*, care ar fi durat până la 45.000 ani BP, după care urmează mai multe faze de încălzire și de răcire a climei:

Oscilația *Moershoofd*, între 45.000 – 40.000 BP - în Belgia, contemporană este oscilația *Poperinge*, datată la 45.600 BP.

Oscilația *Hengelo – Les Cottès*, recunoscută în mai multe stațiuni din Europa Occidentală, este datată între 38.000 BP și 34.000/33.000 BP.

Oscilația *Arcy – Denekamp – Stillfried B* este datată între 32.200 și 28.300 BP.

Oscilația *Maisières* este datată, pe baza solului fosil din stațiunea eponimă din Belgia, la 27.965 BP (GrN 5523).

Episodul *Tursac*, ultimul din *Interpleniglaciul*, este datat între 26.000-24.000 BP.

La nivelul episodului *Tursac*, specialiștii ruși au identificat solul fosil de tip *Briansk*, datat pe la 25.000 BP.

Precizăm că între aceste oscilații climatice au fost înregistrate mici *interstadii* cu climă rece, numite *Hengelo-Arcy*, *Arcy-Mésièrès* și, respectiv, *Mésièrès-Tursac*.

Urmează *Pleniglaciul superior*, cu mai multe episoade și faze intermediare:

Episodul *Laugerie* (vechiul interstadiu W III/IV, numit și *Maximum Valdai* de către Olga Soffer), situat aproximativ între 20.000 – 19.000 BP.

Faza rece, *Laugerie-Lascaux*, între 19.000 - 18.000 BP.

Episodul *Lascaux*, între 18.000 și 17.000 BP.

După *Lascaux*, clima redevine rece, între aproximativ 17.000 și 13.000 ani BP; este *episodul climatic Dryas I*.

Oscilația *Bölling*, temperată, evoluează între 13.500 și 12.000 BP.

Episodul *Dryas II*, de foarte scurtă durată și de mică amplitudine, este constatat pe la 12.000 BP.

Oscilația climatică *Alleröd*, temperată, între 12.000 și 10.800 BP, este ultima perioadă de încălzire de dinaintea Holocenului.

Episodul *Dryas III*, ultima etapă rece a Tardiglaciului, face legătura cu Holocenul (nominalizat ca atare de către Ed. Forbes, în 1846, și P. Gervais, în 1847), între 10.800-10.000 BP.

Precizăm că nu sânt diferențe majore între punctele de vedere ale specialiștilor în ceea ce privește oscilațiile și episoadele climatice ale Holocenului. Ar mai fi de încercat o schiță de corelare a stadiilor izotopice ale izotopului 18 al oxigenului cu geocronologia clasică și cu vârstele cronologice absolute. Se pare că polaritatea magnetică inversă Matuyama cuprinde stadiile 20 – 23 (pornind de la vârsta de 7.30×10^5 la puterea 5); polaritatea magnetică normală Bruhnes cuprinde celelalte stadii izotopice, respectiv 1 – 19. Astfel, stadiul 23 ar trebui să aibă o vârstă de aproximativ 900.000 ani, stadiul izotopic 19-20, de aproximativ 700.000 ani (când apar, în Europa, tehnologii în stațiuni bine determinate stratigrafic), stadiul izotopic 7/8 are o vârstă de aproximativ 240.000 ani (maxima extensie a Acheuleanului, când apar și primele elemente Levallois), iar stadiul izotopic 5/6, aproximativ 128.000 ani (începutul Paleoliticului mijlociu).

O tentativă de corelare strictă a acestor elemente de geocronologie cu culturile arheologice și cu faciesurile culturale sau industriale ar putea conduce la adevărate *erezii*, întrucât dezvoltarea grupelor umane, a elementelor specifice, culturale și tehnice, nu a urmat direcții identice în timp și spațiu. În tab. 6 (p.92) se pot observa diferențele cronologice (dar și industriale) dintre tehnocomplexele luate în discuție. Pentru a exemplifica și aici o astfel de situație, dar pentru a crea un cadru general între episoadele glaciare și culturi, vom preciza următoarele:

Günz: tehnocomplexe cu *pebble culture* (cultura de prund), galete cioplite, așchii;

Günz-Mindel și Mindel: Acheulean, galete cioplite, Clactonian (așchii), Tayacian ;

Mindel-Riss și Riss: Acheulean, Tayacian, Levallois, Premusterian, Musterian vechi, Micoquian, așchii;

Ris-Würm (Eem): Acheulean, Tayacian, Epiacheulean, Musterian;

Würm, cu stadiile, interstadiile și oscilațiile sale climatice cuprinde marile culturi arheologice și faciesuri ale Paleoliticului mijlociu, Paleoliticului superior și Epipaleoliticului (Aurignacian – Epigravettian).

Pe teritoriul României se folosește schema geocronologică alpină, clasică, dar M. Cârciumaru (1980) a creat o schemă proprie, corelând interstadiile și oscilațiile climatice (pe care le-a identificat prin analize de polen, din peșteri sau din depozite în aer liber) cu acelea ale geocronologiei alpine, ajungând la încheieri și paralelisme cât se poate de interesante: Interglaciuarul Boroșteni = Eem (Riss-Würm); complexul interstadial Nandru, cu patru faze de vegetație: Nandru 1 = Amersfoort; Nandru 2 = Brörup; Nandru 3 = Odderade; Nandru 4a = Moershoofd; Nandru 4b = Hengelo; stadiu glaciuar (neprecizat); complexul interstadial Ohaba cu două oscilații climatice: Ohaba A și Ohaba B = Arcy – Stillfried B sau Arcy – Kesselt; stadiu glaciuar (neprecizat); oscilația climatică Herculană I = Tursac; oscilația climatică Herculană II și oscilația climatică Românești = Laugerie – Lascaux; episodul climatic pin – molid = Bölling; episodul pinetelor cu mult molid = Alleröd, rămânând fără echivalențe: perioada de restrângere a pădurii; episodul pinete aride noi; episodul pinete aride noi – episodul mesteacăn; episodul pinete cu molid puțin, toate acestea aparținând Tardiglaciuarului.

BIBLIOGRAFIE

- Bowen, D.-Q., 1981. *Quaternary Geology. A stratigraphic Framework for Multidisciplinary Work*, Pergamon Press, Oxford, New York, Toronto, Sidney, Paris, Frankfurt.
- Brézillon, M. N., 1968. *La dénomination des objets de pierre taillée. Matériaux pour un vocabulaire des préhistoriens de langue française*, IV-e suppl. à *Gallia Préhistoire*, Ed. CNRS, Paris.
- Brézillon, M., 1969. *Dictionnaire de la Préhistoire*, Larousse, Paris.
- Cârciumaru, M., 1980. *Mediul geografic în Pleistocenul superior și culturile paleolitice din România*, Ed. Acad., București.
- Chirica, V., 1999. *Arheologia Cuaternarului*, în A. Saraiman, V. Chirica (coord.), *Cuaternarul pe teritoriul României*, Helios, Iași.
- Chirica, V., Borziac, I., Chetaru, N., 1996. *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, B.A.I., V (éd. V. Chirica), Helios, Iași.

- Cordy, Jean-Marie (sous la dir. de), 1995. *Le genie de l'homme. Des origines à l'écriture*, St. Gerard.
- Djindjian, F., Koslowski, J., Otte, M., 1999. *Le Paléolithique supérieur en Europe*, Armand Colin, Paris (mai departe se va cita *Le Paléolithique*).
- Garanger, J., 1992. (sous la direction de), *La Préhistoire dans le monde*. Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris 8 (mai departe se va cita *La Préhistoire*).
- Gob, A., 1981. *Le Mésolithique dans le bassin de l'Ourthe*, Société Wallonne de Paletnologie, Mémoire Nr. 3, Liège.
- László, Attila, 1997. *Datarea prin radiocarbon quaternaires dans la région de Mamaia-Sat en Roumanie sur le littoral de la Mer Noire*, în *L'Anthropologie* (Paris), 97, 2-3. în *arheologie*, București.
- Leroi-Gourhan, A. (dir. de la public.), 1988. *Dictionnaire de La Préhistoire*, "Nouvelle Clio", PUF, Paris.
- Lumley, H. de, 1976. (sous la direction de), *La Préhistoire française*, tome I, *Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France*, Ed. CNRS, Paris (mai departe se va cita *La Préhist. fr.*).
- Monnier, J.-L., 1992. *Le milieu phisque*, în *La Préhistoire*.
- Otte, M., 1996. *Le Paleolithique inferieur et moyen en Europe*, Armand Collin/Masson, Paris.
- Păunescu, Al., 1984. *Cronologia paleoliticului și mezoliticului din România în contextul paleoliticului central-est și sud-european*, în *SCIVA*, 35, 3.
- Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, Al. (coord.), *Istoria Românilor*, vol. I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, Ed. Enciclopedică, București (mai departe se va cita *Istoria Românilor*).
- Petrescu-Dîmbovița, M., 2001. *Izvoare arheologice*, în *Istoria Românilor*, vol. I.
- Popovici, D., Bălășescu, A., Haită, C., Radu, V., Tomescu, A. M. F., Tomescu, I., 2002, *Cercetarea arheologică pluridisciplinară. Concepte, metode și tehnici*, Ed. Cetea de Scaun, Târgoviște, București.
- Rădulescu, C., 2001. *Cuaternar – cadru cronostratigrafic*, în *Istoria Românilor*, vol. I.
- Saraiman, A., Bulinschi, P., 1999. *Geologia Cuaternarului*, Minied, Iași.
- Soffer, O., 1985. *The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain*, Academic Press, New York.

CAPITOLUL 2

OMUL

Citim în **Biblie**: “La început a făcut Dumnezeu cerul și pământul (...). Și a fost seară și a fost dimineață: Ziua întâi. (...)

Apoi a zis Dumnezeu: <Să dea pământul din sine verdeață: iarbă, cu sămânță într-înșea, după felul și asemănarea ei, și pomi roditori, care să dea rod cu sămânță în sine, după fel pe pământ!> Și a fost așa (...). Și a fost seară și a fost dimineață: ziua a treia.

Apoi a zis Dumnezeu: <Să mișune apele de vietăți, ființe cu viață în ele și păsări să zboare pe pământ, pe întinsul tăriei cerului!> Și a fost așa (...). Și a fost seară și a fost dimineață: ziua a patra.

Apoi a zis Dumnezeu: <Să scoată pământul ființe vii, după felul lor: animale, târătoare și fiare sălbatice după felul lor>. Și a fost așa (...). Și a fost seară și a fost dimineață. Ziua a cincea.

Și a zis Dumnezeu: <Să facem om după chipul și asemănarea noastră, ca să stăpânească peștii mării, păsările cerului, animalele domestice, toate vietățile ce se târăsc pe pământ, și tot pământul!>

Și a făcut Dumnezeu pe om după chipul său; după chipul lui Dumnezeu l-a făcut, a făcut bărbat și femeie.

Și Dumnezeu i-a binecuvântat, zicând: <Fiți rodnici și vă înmulțiți și umpleți pământul și-l stăpâniți și domniți peste peștii mării, peste păsările cerului, peste toate animalele, peste toate vietățile, ce se mișcă pe pământ, și peste tot pământul!> (...)

Și a fost seară și a fost dimineață: ziua a șasea” (Facerea. Întâia Carte a lui Moise, 1, 1-31).

Așadar, după ce am încercat să cunoaștem vechimea ultimei mari perioade (ere) din istoria pământului, când a apărut omul-

creator, considerăm absolut necesară o scurtă incursiune în istoria devenirii sale ca specie care gândește și creează conștient și continuu.

Se impune, după opinia noastră, o scurtă incursiune în timp și spațiu. În *Oligocenul superior* din Africa, datat între 25 și 21 milioane de ani (MA), se disting trei grupe, dintre care, în analiza noastră, importante sânt *Hominoidele*. Acestea au dat naștere la alte trei grupe, dar pe noi ne interesează doar *Hominidele*, care au evoluat spre două direcții: *Paninele* (reprezentate prin *gorile* și *cimpanzei*) și *Homininele*, din care a evoluat genul *Homo*. Această evoluție a durat până spre 4 MA, când, prin *australopiteci*, se va face trecerea spre primii oameni. Specialiștii au avut în atenție mai multe elemente, caracteristice omului ca specie: mersul biped, vertical, fața scurtă, sistemul dentar mai redus, volumul mare al creierului, îndemânarea fabricării uneltelor, vorbirea articulată, reflecția gândirii. Primul element a fost însușit (v. cap. 5) pe la 4 MA (deși unii antropologi au constatat bipedia ocazională încă la genul *Proconsul*, datat la 18 MA) (Y. Deloison, 1992). Al șaselea element al devenirii omului a fost evidențiat, prin săpăturile arheologice, pentru prima dată, tot în Africa, la 2,7 – 2,6 MA (J.-M. Cordy, 1995); pentru celelalte caracteristici, este necesară colaborarea diverselor categorii de specialiști (antropologi, preistoricieni, medici, lingviști, filosofi etc.).

Pornind de la faptul că, încă la 1757, Ch. Linné a creat genul *Homo*, o schiță sumară a formelor evolutive ale primilor oameni (la care trebuie adăugate și primele elemente de civilizație și cultură) ar putea arăta astfel:

- între 4 și 3 MA, *Australopithecus*, cu grupa *preantropienilor* (*Australopithecus afarensis* și *africanus*), asigurând mersul biped;
- între 3 și 2 MA, *Australopithecus*, cu grupa numită *Homo rudolfensis* și *Homo habilis*, care au creat primele unelte.
- între 2 și 1 MA, *Paranthropus*, cu grupele *Homo ergaster* și *Homo erectus*, având ca principali reprezentanți, în afara celor menționați deja, pe *Australopithecus boisei* și *Paranthropus robustus*. La sfârșitul perioadei, dispare *Australopithecus*. Aceste grupe sânt creatorii primelor locuințe amenajate în mod special (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994; O. Aurenche, 1995).
- între 1 MA și 500.000 ani a fost evidențiată grupa lui *Homo erectus* (în Asia), cu *Pithecanthrop*, *Sinanthrop*, dar și grupa *Anteneandertalienilor* (în Europa), cu *Homo antecesor*. Spre limita

superioară, cronologic, a perioadei, s-a constatat domesticirea focului, ca una dintre cele mai mari realizări ale omului preistoric. Această creație pare să aparțină Omului de tip *Zhoujoudian-Chou-kou-tien* (China, deci Asia) și lui *Homo heidelbergensis* (Europa) (O. Aurenche, 1995).

- între 500.000 și 100.000 ani, cele două specii menționate asigură, ca un element de continuitate, grupa lui *Homo erectus* evoluat și a lui *Homo sapiens* arhaic (în Africa și Orientul Apropiat), iar în Europa, grupa de tip *Homo neanderthalensis*. Locuințele special amenajate, în campamente situate în aer liber și în grote, ca și folosirea focului, sânt elemente întrate în viața normală a comunităților (v. *infra*, cap. 3-7).

- între 100.000 și 35.000 ani, din ramura Anteneandertalienilor se continuă locuirile Neandertalienilor în întreaga Europă, inclusiv prin elemente de spiritualitate, marcate de înmormântări ca rit funerar; în Africa și Orientul Apropiat, locuirile de tip *Homo sapiens* capătă o difuziune de caracter general, cu primele semnalmente de “ocupare” a Eurasiei. După 35.000 ani, Neandertalienii se sting, locul lor (ca specie umană, cu întreaga creație tehnică și culturală) fiind luat de *Homo sapiens sapiens*. Apariția artei, ca preocupare estetică și de caracter cultural-cultural-spiritual, demonstrează superioritatea și permanența speciei umane, creată “după chipul și asemănarea lui Dumnezeu” (cf. J. Chavaillon, 1992; R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994; R. Delisle, 2000; D. Grimaud-Hervé, F. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001; M. Otte, 1995; H. Delporte, 1995; D. Vialou, 1999). Așadar, antropologii au diferențiat trei mari grupe: *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo sapiens neanderthalensis*, fenomenul antropogenezei fiind încheiat cu omul modern (omul de tip actual), *Homo sapiens sapiens*.

Considerăm că se impun unele detalieri pentru cine dorește o informare mai largă cu privire la istoria strămoșilor omului.

Australopitecii, care au apărut în urmă cu 4,5 MA, sânt considerați primii oameni adevărați, cu un comportament de tip uman. Primele descoperiri s-au făcut în Africa de Sud (craniul de copil de la Taung), după care, mai multe sute de resturi fosile au fost scoase la lumină, în Africa de Est și în cea Meridională. Au fost repartizați în două grupe mari: *Australopithecus*, cu speciile: *A. anamensis*, *A. afarensis* (Lucy), *A. bahrelghazali*, *A. africanus*, *A. garhi* și *Paranthropus*, numit și *Australopithecus robustus*, cu speciile: *A. aethiopicus*, *A. boisei* și *Paranthropus robustus*. Ei au

fost datați între 3,8 MA (*A. anamensis*) și 1,2 MA (*Australopithecus africanus*). Oamenii care au viețuit la Laetoli au lăsat și cele mai vechi dovezi ale mersului biped, în cenușa vulcanică (Y. Delioson, 1992; M. Otte, 1999). Pe baza resturilor fosile, s-a putut constata că bipedia acestor primi oameni era permanentă, capacitatea lor cerebrală avea un volum de 600 – 800 cmc, înălțimea de 1,30 – 1,50 m, fiind adaptați la un regim alimentar omnivor.

Australopitecii de tip *robustus* erau mai rezistenți, cu o înălțime mai mare, de aproximativ 1,50 – 1,60 m, capacitatea craniană, de aproximativ 500 – 550 cmc; aveau o dentiție adaptată la consumarea tuberculilor și a rădăcinilor. Pe baza existenței unei puternice creste sagitale, s-a considerat că cel puțin masculii aveau o dentiție care dezvoltase mușchii temporari, necesari masticației.

Australopitecii de tip *Homo habilis* și, mai ales, *Homo rudolfensis* (descoperit la Koobi Fora - Kenia), și datat la 1,88 MA, erau dintre cei mai robuști oameni ai speciei, cu o capacitate craniană de 775 cmc, iar “drumul” spre modernitate le este oferit de prognatismul facial și torusul supra-orbital mai puțin evidențiate în comparație cu predecesorii lor.

Homo erectus este datat între 2 MA și 1,6 MA. Se consideră că cele mai importante descoperiri aparțin Africii de Est, îndeosebi celor de la Olduvai, Koobi Fora, Turkana Vest, Omo, Melka Kunture. Avea înălțimea de 1,50 – 1,60 m, capacitatea cerebrală, de 800 – 1000 cmc, fruntea joasă, craniul alungit, mandibula fără menton (bărbie), iar orbitele erau marcate de o evidentă creastă. Se consideră că această specie, deosebit de robustă, s-a răspândit pe întregul continent african (în Africa de Sud, spre 1,5 MA, iar în Africa de Nord, spre 1,0 MA. De asemenea, tot acesta pare să fie creatorul unor industrii europene și asiatice, unde se instalează independent între un continent și altul, între 2 MA și 1,5 MA (M. Toussaint, 1995; F. Sémah, Chr. Falguères, coord. 2001). Deci, pe cale arheologică, s-a constatat că *Homo erectus* a cucerit întregul spațiu al *Lumii Vechi*, cu excepția celor mai nordice regiuni.

Homo erectus evoluat și **Homo sapiens arhaic** creează, încă, deosebit de multe probleme specialiștilor în interpretarea întregului fenomen, paleoantropologic și arheologic (al industriei litice). Între 500.000 – 100.000 ani, continentul african (îndeosebi) este locuit de un ansamblu de tipuri umane, care prezintă un intens

amestec de caractere arhaice și moderne: bolta craniană supraînălțată, capacitate craniană medie de 1.300 cmc, o morfologie evoluată a occipitalului și a temporalului, dar și față voluminoasă, torus supraorbital masiv. Este interesant și faptul că aceste noi elemente evolutive au fost identificate tot în Africa de Est, dar și de Sud (Bodo, Omo, Laetoli, Broken Hill, Florisbad, Border Cave) (M. Toussaint, 1995).

Cucerirea celorlalte zone locuibile ale *Lumii vechi* s-a făcut, se pare, între aproximativ 2 MA și 1 MA. Astfel, pe la 1,5 MA sînt datate unele dintre cele mai vechi industrii litice din Europa; în Caucaz, la Dmanisi, există dovezi certe de locuire, pe la 1,7 MA; în Orientul Apropiat, cele mai vechi urme de locuire se datează pe la 1,4 MA; în China, primele unelte par să depășească 1 MA, iar în insula Java, cele dintâi fosile umane, descoperite până în prezent, sînt datate pe la 1,1 MA. În acest context, considerăm necesare câteva precizări: 1, nu întotdeauna descoperirile de unelte create de om sînt asociate cu resturile creatorului; există, peste tot pe glob, industrii fără fosile umane, după cum au fost adesea identificate oseminte umane foarte vechi, fără a fi în asociere cu unelte create de om; 2, nu întotdeauna opiniile arheologilor ajung la o convergență totală cu ale antropologilor, astfel că se pot găsi formulări și datări sensibil deosebite. Din acest punct de vedere, nu trebuie să ne mire posibilele neconcordanțe de datare dintre acest capitol și acelea consacrate arheologiei epocii paleolitice (îndeosebi din Africa, Orientul Apropiat, Europa, Extremul Orient).

Mandibula de la Dmanisi pare să demonstreze aceleași caractere amestecate, arhaice și moderne, ca și unele descoperiri africane, dar specialiștii nu pot preciza poziția filetică a acestei fosile. În 1999 au fost descoperite alte două fosile umane, un craniu aparținând unei femei de 15-16 ani, și o calotă robustă, aparținând tot unei femei, dar de 20 de ani. Se precizează doar faptul că aceste resturi fosile reprezintă, până în prezent, cele mai vechi dovezi ale existenței omului în spațiul euroasiatic (M. Otte, 1999).

În Asia au fost descoperite tehnocomplexe litice, dar și resturi fosile umane. Astfel, industria de la Xihondou este datată la 1.200.000 ani; descoperirile paleoantropologice au fost încadrate între 1.000.000 ani (Sangiran, Java), 800.000 ani (Lantian și Nanzhao, China), 600.000 ani (Yuanmou, China), 500.000 (Lantian și Zhoukoudian, China), până spre 200.000 ani (Xenian, Dali,

China; Narmade, India) (J. Chavaillon, 1992; D. Grimaud-Hervé, F. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001).

În Europa, Anteneandertalienii, sub numele de *Homo erectus*, *H. antecesor* și *H. heidelbergensis*, sânt datați începând cu aproximativ 1,5 MA. Aceștia aveau înălțimea de 1,60 – 1,70 m și capacitatea craniană de 1100 – 1400 cmc. Nu este exclus ca acești *Homo erectus* să fi pătruns pentru prima dată în Spania, din Africa, prin Gibraltar; ajunse aici, grupele umane respective au avut o dezvoltare singulară, ajungând spre Neandertalienii considerați clasici, europeni. Avem câteva descoperiri fosile importante:

Omul de la Ceprano (Italia) este datat la 800.000 ani. Este vorba de un craniu de tânăr cu vârsta între 20 și 30 de ani, cu un volum endocranian de 1185 cmc.

Așezarea de la Gran Dolina (Spania) a oferit peste 80 de resturi fosile umane – resturi craniene, post-craniene și dentare de la 6 indivizi. Capacitatea craniană pare să fi fost de 1100 cmc. Caracterele morfologice sânt arhaice, cu prezența torusului supraorbital. Se consideră că aceste resturi fosile aparțineau lui *Homo antecesor*, predecesorul lui *Homo heidelbergensis*, la rândul lui, precedându-l pe cel de tip *Homo neanderthalensis*. Aceste descoperiri au fost datate la aproximativ 780.000 ani.

Mandibula de la Mauer (Germania), datată între 700.000 – 680.000 ani, este robustă, cu o dantură masivă, dar morfologia sa o caracterizează ca fiind de tip modern.

Omul de la Tautavel (Franța) avea capacitatea craniană de 1150 cmc, un puternic torus supraorbital, o calotă craniană joasă și alungită. Datarea sa este de aproximativ 450.000 ani. Acești oameni sânt creatorii focului și a primelor construcții special amenajate, pe teritoriul european (M. Otte, 1999; J.-M. Cordy, 1995).

Proto Cro-Magnon-ul din Orientul Apropiat și Africa a creat aceleași numeroase probleme și semne de întrebare specialiștilor din mai multe domenii. Ne referim la forme morfologic moderne, asemănătoare cu *Homo sapiens sapiens*, dar a căror vechime, stabilită cu destulă exactitate, depășește cu mult perioada considerată ca reprezentând “epoca” acestuia. Mai este și o situație inversă: se cunoaște faptul că Châtelperronianul este un tehnocomplex al Paleoliticului superior de început, dar creatorul acestuia, identificat în asociere cu industria litică, este un

reprezentant al Omului de Neandertal. În cazul analizat aici, s-a constatat că, în Africa, la Laetoli, Omo și în destul de multe alte stațiuni (în nivelele superioare de locuire), au fost descoperite forme moderne, datate între 200.000 și 100.000 ani. În Orientul Apropiat, la Amoud, Hayonim, Zuttiyeh, Qafzeh, Skhul, Tabun, Kebara etc., au fost, de asemenea, identificate forme moderne (unele având și reminiscențe arhaice), cu vârste între 92.000 și 100.000 ani, deci cu mult timp înaintea apariției lui *Homo sapiens sapiens* în cadrul Paleoliticului superior. Astfel, în **grota Skhul** de pe muntele Carmel, o industrie cu vârfuri și așchii Levallois, de aspect mustertian, era asociată cu 10 schelete (7 adulți și trei copii) în poziție chircită, fiecare în mormânt propriu. Scheletele prezintă caractere amestecate, moderne și arhaice, pentru care motive ele au fost mai întâi atribuite Omului de Neandertal, apoi, de tip Proto Cro-Magnon. În **grota Qafzeh**, la sud-est de Nazaret (Israel), 13 indivizi (șase adulți și șapte copii) au fost înmormântați în mod special, în gropi separate. Prin caracterele lor morfologice: forma rotunjită și convexitatea frunții, absența torusului supraorbital, prezența mentonului, aceste schelete se disting total de acelea aparținând Neandertalienilor. Datarea lor este de 92.000 ani (D. Grimaud-Hervé, F. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001). Interpretarea acestui fenomen este diferită. Unii specialiști (M. Toussaint, 1995) consideră că nici un pre-neandertalian nu a fost identificat în Orientul Apropiat, astfel că este posibil că, la sfârșitul interglaciarului Riss-Würm, diverse grupe de Neandertalieni au părăsit Europa și s-au instalat în Orientul Apropiat, “coabitând cu oamenii moderni instalați acolo începând cu aproximativ 100.000 ani î.e.n.” (M. Toussaint, 1995, p. 49). J. Chavaillon (1992, p. 293) apreciază existența Neandertalienilor în Orientul Apropiat, în Israel și Irak. “În ceea ce privește vechii ocupanți, *Homo sapiens* de pe muntele Carmel (Skhul) și din Galileea (Qafzeh), aceștia sânt indivizi care au multe trăsături comune cu Cro-Magnonii europeni. *Homo sapiens* din zona Mediteranei Orientale sânt cunoscuți în aceste stațiuni datate între 90.000 – 100.000 ani, deci ei aparțin unei epoci mult anterioare celei în care a viețuit *Homo sapiens sapiens*, descoperit în Franța, în stațiuni ale Paleoliticului superior”. La rândul său, M. Otte (1999, p. 127) constată doar faptul că “oameni de tip modern erau deja asociați cu Musterianul din Orientul Apropiat”.

Omul de Cro-Magnon, ca reprezentant al lui *Homo sapiens sapiens*, este asociat întregului Paleolitic superior european și nu numai. Mai multe elemente l-au diferențiat total de celelalte forme anterioare: capacitatea craniană, de 1450 – 1650 cmc; înălțimea, de 1,60 – 1,80 m; crearea unor impresionante manifestări artistice; o viață spirituală bogată și foarte variată; apariția elementelor religioase, ca manifestări de grup sau individuale etc. (A. Leroi-Gourhan, 1990; M. Otte, 1993).

Unii specialiști (B. Vandermeersch, 1988) consideră că deosebirea dintre *Homo erectus* și *Homo sapiens sapiens* este aleatorie, deoarece nu este decât un proces evolutiv continuu, iar separarea dintre cele două specii nu se poate stabili cu certitudine.

În ceea ce privește apariția sa în Europa, opiniile sânt, din nou, diferențiate. Aproape toți specialiștii sânt de acord cu faptul că nu se poate admite o evoluție liniară a Omului de Neandertal spre Omul modern, cel puțin pe teritoriul european. Adepții originii lor din Orientul Apropiat acceptă ideea că, pe la 40.000 ani, aceștia au urmat traseul invers al Neandertalienilor, care, părăsind Europa, s-au îndreptat spre zonele est-mediteraneene (J. Chavaillon, 1992; J.-M. Cordy, 1995). Adepții ideii originii din alte spații geografice precizează faptul că *Homo sapiens* din zona Mediteranei Orientale sânt asemănători cu tipul *Combe Capelle*, deci diferiți de *Cro-Magnon*. Așadar, aceștia nu ar putea fi strămoșii săi direcți, dar s-ar putea căuta linii de convergență cu reprezentanții *Aterianului* din zona Maghrebului (D. Ferembach, *apud* J. Chavaillon, 1993).

Important, după opinia noastră, este faptul că întreaga lume este “acoperită” de *Homo sapiens sapiens*, atât ca dovezi paleoantropologice, cât și în ceea ce privește urmele campamentelor, cu întregul cortegiu de manifestări ale prezenței sale.

Poate că mobilitatea accentuată nu este un element specific grupelor umane, dar diferența față de toate celelalte mamifere superioare o constituie existența unei strategii cu privire la exploatarea resurselor de hrană, de materii prime, a spațiului geografic sau de locuit, indiferent dacă ne referim la campamentele instalate pe diferite forme de relief (terase, platouri etc.), în peșteri sau în adăposturi sub stâncă. Din acest punct de vedere, una dintre dovezile cele mai elocvente ale deplinei capacități de adaptare la condițiile cadrului natural, dar și de continuă căutare (poate că specialiștii ar fi trebuit să aibă în vedere

și acest element de diferențiere față de celelalte vertebrate), o reprezintă “cucerirea”, pas cu pas a noilor teritorii. Ocuparea Australiei, la abia 40.000 de ani, și a Americii, încă mai târziu, pe la 20.000 de ani, se datorează în primul rând condițiilor cadrului geografic, transgresiunilor și regresiunilor Oceanului Planetar, care au permis, sau au împiedecat, ca și în alte zone geografice, mobilitatea mai accentuată a grupelor umane.

Prin cele câteva descoperiri, teritoriul României se poate integra în aria geografică a procesului de antropogeneză. Ne referim, mai întâi, la *Australanthropus olteniensis*, numit și *Paradolichopithecus geticus*, identificat la Bugiulești-Valea lui Grăunceanu, într-o formațiune geologică cu faună villafranchiană. Resturile fosile umane, care ar putea aparține unor hominizi, sânt reprezentate de fragmente de diafiză de tibie și femur (L. Roșu, 1987; C. S. Nicolăescu-Plopșor, 1964). Dintr-un mediu, posibil musterian, de la Baia de Fier, provin alte câteva resturi fosile: un craniu, un fragment de tibie și un altul, de mandibulă, atribuite lui *Homo sapiens sapiens*, dar cu trăsături neandertaloide. Alte resturi fosile de același tip au fost descoperite în mediu aurignacian, la Cioclovina, încadrate de antropologul F. Rainer și geologul I. Simionescu (1942). La Ohaba Ponor, fragmentele de falange au fost atribuite tot lui *Homo sapiens sapiens*. Citându-i pe D. Nicolăescu-Plopșor și E. Terzea, M. Cârțumaru (1999, p. 207) amintește descoperiri paleoantropologice în strate de vârstă musteriană, la Peștera-Brașov (*Homo sapiens fossilis*) și, respectiv, Livadița, jud. Caraș-Severin (*Homo neanderthalensis*). Un mugure dentar, aparținând unui copil, a fost descoperit la Giurgiu, în poziție secundară (O. Necrasov, 1971), la care M. Cârțumaru (1999) adaugă și un frontal, atribuit unei femei de peste 40 de ani, găsit la mai mult de 20 m adâncime.

BIBLIOGRAFIE

- Aurenche, O., 1995. *L'habitat: la pierre, le bois, la terre et le feu!*, în J.-M. Cordy (sous la dir. de), *Le Génie de l'Homme. Des origines à l'écriture*, Saint Gerard (mai departe se va cita *Le Génie de l'Homme*).
- Cârciumaru, M., 1999. *Evoluția omului în Cuaternar*, Lumina Lex, București.
- Chavaillon, J., 1992. *Les Hominides*, în J. Garanger (sous la direction de), *La Préhistoire dans le monde*. Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris.
- Cordy, J.-M., 1995. *Les premiers outils*, în *Le Génie de l'Homme*.
- Cordy, J.-M., 1995. *Chronologie et paléoenvironnement*, în *Le Génie de l'Homme*.
- Delisle, R., 2000. *Construire l'arbre phylétique de l'Homme: fossiles, théories et cadres interprétatifs*, în *L'Anthropologie*, Paris, 104, 4.
- Deloison, Y., 1992. *Sur les traces de pas de Laetoli en Tanzanie*, în M. Toussain (éd.), *Cinq millions d'années, l'aventure humaine*, Actes du Symp. de Bruxelles, 1990, ERAUL, 56, Liège, 1992.
- Delporte, H., 1995. *L'Art Paléolithique*, în *Le Génie de l'Homme*.
- R. Desbrosse, J. Jozłowski, 1994. *Les habitats préhistoriques. Des Australopithèques aux premiers agriculteurs*, Cracovie-Paris.
- Grimaud-Hervé, D., Serre, F., Bahain J.-J., Nespoulet, R., 2001. *Histoire des ancêtre. La grande aventure de la Préhistoire*, Artcom, Paris.
- Leroi-Gourhan, A., 1990. *Les religions de la Préhistoire*, Quadrige, PUF Paris.
- Necrasov, O., 1971. *Originea și evoluția omului*, Ed. Acad. Rom., București.
- Nicolăescu-Plopșor, C. S., 1964. *Nouvelles données sur la possibilité de l'existence de proto-hominiens dans le Villafranchien de Roumanie*, în *Dacia*, N.S., VII.
- Otte, M., 1993. *Préhistoire des religions*, Masson, Paris, Milan, Barcelone, Bonn.

- Otte, M., 1995. *Préhistoire des religions*, în *Le Génie de l'Homme*.
- Otte, M., 1999. *La Préhistoire*, De Boeck & Larcier, Paris, Bruxelles.
- Rainer, F., Simionescu, I., 1942. *Sur le premier crâne d'homme paléolithique trouvé en Roumanie*, în *An. Ac. Rom., Mem. Secției Șt., S.III, t. XVII, București*.
- Roșu, L., 1987. *Treptele antropogenezei*, Ed. Șt. și Enciclopedică, București.
- Sémah, F., Falguères, Chr. (coord.), 2001. *Chronology of the Southern Asian Palaeolithic since in the late Homo erectus*, în *XIV-e Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes*, Liège.
- Toussaint, M., 1995. *Introduction à l'évolution des Hominides*, în *Le Génie de l'Homme*.
- Vandermeersch, B., 1988. *Homo, Homo habilis, Homo erectus, Homo sapiens*, în A. Leroi-Gourhan (dir.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris.
- Vialou, D., *L'Art Paléolithique*, în M. Otte, *La Préhistoire*, De Boeck & Larcier, Paris, Bruxelles.

CAPITOLUL 3

PREISTORIA ARHEOLOGIEI ARHEOLOGIE PREISTORICĂ

În cercetarea Preistoriei, cea mai importantă disciplină (sau știință) este **Arheologia**. Nu ne propunem, aici, redactarea unui istoric al denumirii, dar trebuie să precizăm că numele aparține celor doi termeni *arhaios* = *vechi* și *logos* = *cuvânt, știință*. În acest sens, arheologia se ocupă cu cercetarea tuturor categoriilor de vestigii aparținând locuirilor umane: unelte și arme din piatră, os, corn, fildeș (ivoriu), metal, obiecte din ceramică, inclusiv elemente artistice, obiecte de podoabă, indiferent de materia primă din care au fost create, monede și tezaure monetare, descoperiri de artă parietală și mobilieră, amenajări de construcții de locuit, de cult, de apărare (valuri, șanțuri, palisade, cetăți), cuptoare pentru diverse întrebuințări etc. Din punct de vedere cronologic (al vestigiilor descoperite și cercetate), există mai multe ramuri: arheologie preistorică, protoistorică, orientală, greco-romană, bizantină, medievală, amerindiană, africană etc.

Din punct de vedere al conceptului, există următoarele tipuri de arheologie: maritimă (subacvatică), comportamentală (*Behavioural Archaeology*), experimentală, logicistă (teoretică), procesuală (element al *New Archaeology*), spațială, structurală (simbolică), sistemică (element al *New Archaeology*), iar în ultimul timp asistăm la noi ramuri de cercetare, printre care amintim *Arheologia biblică* și *Arheologia industrială*.

Sfârșitul secolului al XVIII-lea și întregul secol al XIX-lea reprezintă *epoca de aur* a arheologiei mondiale. Personalități și

descoperiri de importanță mondială au jalonat evoluția cercetărilor și a descoperirilor în domeniul larg al Preistoriei generale, creindu-se cadrul de cunoaștere a evoluției omenirii, a culturii și civilizației umane, pe toate meridianele globului. În acest capitol al lucrării, credem că interesul unor categorii mult mai largi decât al studenților și specialiștilor, se îndreaptă spre următoarele direcții: *personalități, descoperiri, metode de cercetare, culturi (faciesuri)*.

PERSONALITĂȚI

Patria celor mai ilustre personalități ale Preistoriei generale rămâne Franța. O caracteristică aproape unanimă este aceea că specialitatea acestora era medicina, filosofia, geologia, paleontologia, unii fiind chiar preoți sau industriași, *Preistoria* fiind un hobby al majorității acestora.

François-Benit Vatar de Jouanet (1765-1845) este unul dintre precursorii cercetărilor preistorice. Profesor la un colegiu din Périgueux începând din 1808, vizitează regiunea Dordogne și descoperă stațiuni care vor deveni nume de referință în Preistoria franceză: Combe-Grenal, în 1815, Pech-de-l'Aze, în 1816, iar din 1834 inițiază cercetări în stațiunea Badegoule. Este primul savant care a recunoscut anterioritatea uneltelor de piatră cioplită față de unelte din piatră șlefuită.

Jacques Boucher de Crèvecœur de Perthes (1788-1868) a fost funcționar vamal, colecționar, autor de poezii, eseuri, comedii, nuvele. În 1837 descoperă puncte fosilifere în aluviunile Sommei, vizând posibilitatea existenței omului *antedeluvian*. Între 1847-1860, tipărește, în trei volume, *Antichități celtice și antedeluviene*, considerând ca fiind "celtice" descoperirile neolitice, și "antedeluviene" cele paleolitice.

Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865), arheolog danez. În 1816, în calitate de secretar al Comisei Regale de Antichități, fondează Muzeul de Antichități Nordice și organizează colecțiile pe criterii cronologice: epoca pietrei, epoca bronzului și epoca fierului. În 1836, tipărește *Ghidul Antichităților Nordice*, considerat prima lucrare sistematică de Preistorie a Europei, prin care *arheologia preistorică* este constituită ca domeniu esențial de cunoaștere a evoluției umanității înaintea apariției documentelor scrise.

Ph.-Ch. Schmerling (1791-1836), medic, naturalist și preistorician belgian. A făcut studii de medicină, cu diploma de

doctor în medicină la Liège. Cu ocazia unei vizite la Chockier, a luat cunoștință de existența animalelor dispărute și așa a început să cerceteze, inclusiv prin săpături, grotelile belgiene. La sfârșitul anului 1829 sau începutul anului 1830 a descoperit, în a doua grotă de la Engis (care a fost “botezată” cu numele său), două craniile umane, dintre care, primul (de copil) reprezintă și cel dintâi craniu de Neandertalian, descoperit pe Continent (amintim că descoperirea de la Valea Neander s-a făcut cu 26 de ani mai târziu). Calota craniană de la Engis se afla în asocierie cu resturi de rinocer, urs, hienă și cal. Importanta descoperire de la Engis II, ca și contextul său arheologic și faunistic a fost tipărită în 1833, sub numele *Recherches sur les ossements fossiles découverts dans les cavernes de la Province de Liège*, dar, după moartea savantului (16 noiembrie 1836), o parte a ediției lucrării a fost vândută ca “hârtie veche”...(A. Becker, 1992).

Sir Charles Lyell (1797-1875), geolog englez, profesor, din 1832, la Colegiul Regal din Londra. În 1833, tipărește *Principiile de geologie*, iar în 1839, introduce termenul *Pleistocen*, ca perioadă de la începutul Cuaternarului și până în epoca postglaciară. În 1859, autoritatea sa conferă autenticitate cercetărilor și descoperirilor de la Abbeville, iar în 1863, tipărește la Londra *Vechimea omului*, cu elemente noi asupra Preistoriei omenirii.

Eduard Lartet (1801-1871), paleontolog și preistorician francez. Își consacră studiile osemintelor fosile; în 1834, efectuează lucrări în stațiunea terțiară de la Sansan (Gers) și descoperă resturile unei maimuțe fosile, numită *Pliopithec*, creind, astfel, Paleontologia umană, ca știință. În 1860, după cercetările din grotă Aurignac, prezintă Academiei de Științe studiul *Asupra vechimii geologice a speciei umane în Europa Occidentală*, propunând, în 1861, clasificarea Preistoriei, fondată pe baza evoluției mamiferelor. De numele său este legată descoperirea unora dintre cele mai importante stațiuni eponime paleolitice: La Madeleine, în 1863, Le Moustier, în 1864, ambele în Dordogne, pe valea Vezerei.

Gabriel de Mortillet (1821-1898), geolog și preistorician francez, care și-a consacrat cercetările geologiei Cuaternarului și acțiunii glaciațiunilor. Din 1863, participă la organizarea Muzeului de Antichități Naționale, la Saint-Germain-en-Laye, iar în 1864 fondează revista *Materiale pentru istoria pozitivă și filosofică a omului*, prima publicație de studii preistorice. În 1868, începe

crearea unui cadru general cronologic al Preistoriei, iar în 1910, împreună cu Adrian de Mortillet tipărește a treia ediție a lucrării monumentale, *La Préhistoire. Origine et l'antiquité de l'homme*, propunând următoarele terminologii: *Preistoria*, în care include *epoca pietrei*, cu două perioade: *Paleolitic* și *Neolitic*, și *Protoistoria*, cu *epoca bronzului* și *epoca fierului*, clasificând Neoliticul în: Robenhausian și Tardenoisian, și Paleoliticul, în : Taurassian, Magdalenian, Solutrean, Mousterian, Acheulean, Chellean. În 1883, tipărește *Preistoria, antichitatea omului*, unde își prezintă concluziile sale științifice.

Edmond Piette (1827-1906), magistrat francez, devenit preistorician. Face săpături în grotele Gourdan, Lartet, Arudy, Brassempouy, Mas-d'Azil, de unde recoltează o bogată colecție de artă preistorică. Este autorul mai multor tentative de ordonare cronologică a Paleoliticului superior. Pe baza săpăturilor de la Mas-d'Azil, a creat Azilianul, cultură care succede Magdalenianului.

Edmond Dupont (1841-1911), preistorician belgian, care a efectuat săpături în numeroase stațiuni pe care le-a descoperit prin cercetări proprii: Hastière, Trou Magrite, Goyet, Trou de Chaleux, Naulette, Furfooz, în perioada 1864 -1874, stabilind succesiunea industriilor Paleoliticului mijlociu și superior în Belgia. Pe baza lucrărilor sale, H. Breuil a clarificat poziția cronologică a Aurignacianului.

Sir John Lubbock (1834-1913), naturalist și arheolog englez. Autor al unor tratate de entomologie și cu privire la istoria omului și a civilizației create de acesta: *Omul preistoric*, 1866, *Originile civilizațiilor*, 1870, în care propune folosirea termenilor *paleolitic* și *neolitic*, pentru a desemna cele două perioade ale Preistoriei.

Joseph Dechelette (1862-1914), industriaș și arheolog francez. Începând din 1908, a tipărit *Manual de arheologie celtică și gallo-romană*, în 4 volume, ce cuprinde esența cunoștințelor vremii, referitoare la perioada dintre Paleolitic și a doua epocă a fierului.

Victor Commont (1866-1918), geolog și preistorician francez, care și-a îndreptat cercetările îndeosebi asupra teraselor Sommei. A fondat teoria asupra acestor terase, în ceea ce privește vechimea lor în funcție de altitudine. Astfel, terasa cea mai înaltă este încadrată în interglaciarul Mindel-Riss, în care descoperă industrii "prechelleene"; în terasa medie identifică utilaj chellean și

acheulean; luturile de la baza terasei aparțin interglaciarului Riss-Würm, iar industria, asociată cu resturi faunistice de climă temperată, este numită “Musterian cald”. El recunoaște o terasă foarte joasă, cu industrie musteriană, datată la începutul ultimei glaciațiuni. Prundișurile din baza văii Sommei conțin unelte de tip paleolitic superior, iar turbăriile mai noi, industrii neolitice. H. Breuil a folosit studiile sale pentru a crea noua cronologie a Preistoriei Franței.

Emile Cartailhac (1845-1921), avocat și preistorician francez. Începând cu anul 1869, ia conducerea publicației create de G. de Mortillet, căreia îi schimbă numele în *Materiale pentru istoria naturală și primitivă a omului*. În 1889 apare lucrarea sa, *Franța preistorică*. Este prezent peste tot unde se fac descoperiri arheologice: în Africa de Nord, Rusia, Grecia, Spania. A devenit celebru și prin refuzul de a accepta descoperirile Marchizului de Sautuola, din nu mai puțin celebra grotă de la Altamira, dar, peste ani, își va recunoaște eroarea și va scrie *Altamira, mea culpa unui sceptic*, prin care recunoaște valoarea operelor de artă parietală paleolitică. În 1878, tipărește *Epoca pietrei în amintiri și superstiții populare*, în 1880, *Epoca pietrei în Asia*, iar în 1912, *Grotele de la Grimaldi, arheologie*. În 1882, este profesor de antropologie la Facultatea de Științe din Toulouse, iar în 1890, profesor de arheologie preistorică la Facultatea de litere.

Louis Capitan (1854-1929), medic și preistorician francez. Din 1898, îi succede lui G. de Mortillet, ca profesor de Antropologie preistorică la Școala de Antropologie. În 1894, împreună cu D. Peyrony, face săpături în stațiunile din Dordogne: Laugerie-Haute, La Ferrassie, La Madeleine, iar împreună cu H. Breuil, descoperă gravurile de la Combarelles și tipărește monografia acestui important ansamblu artistic paleolitic, ca și acelea referitoare la stațiunile Font-de-Gaume și Teyjat. Din 1907, este profesor la Collège de France.

Eugène Dubois (1858-1940), medic și paleontolog olandez. În 1886, este numit ofițer, responsabil cu problemele de sănătate în armata Indiilor olandeze, calitate în care începe săpături în unele grote din insula Sumatra. Rezultatele vor fi prezentate în studiul *Cu privire la necesitatea verificării existenței faunei glaciare în Indiile olandeze și în special în Sumatra*, care atrage atenția guvernului olandez, fiind însărcinat, în 1889, cu cercetările paleontologice în insulă. Ca urmare a descoperirii întâmplătoare a

unui craniu uman fosil la Wadjac (insula Java), Dubois intensifică cercetările și descoperă un alt craniu, datat în Pleistocenul superior. Între 1891-1892, întreprinde cercetări la Trinil, unde găsește mai multe resturi osteologice umane, publicate în studiul *Pithecanthropus erectus, o formă de tranziție javaneză a tipului uman* (1894). Din 1898, este numit profesor de mineralogie la Universitatea din Amsterdam.

Marcellin Boule (1861-1942), geolog și paleontolog francez. A fost elev, apoi colaborator cu Louis Lartet și Emile Cartailhac. În 1888 publică *Eseu de paleontologie stratigrafică a omului*. A încercat să susțină existența unui număr de trei glaciațiuni, deși Penk și Brückner demonstraseră deja existența celor patru perioade glaciare. Din 1893 și până în 1940, conduce revista *L'Anthropologie*. În 1913, studiază scheletul neandertalian, descoperit la Chappelle-aux-Saints. În 1920, prințul Albert I de Monaco îi încredințează direcția Institutului de Paleontologie umană, fondat la Paris. În 1921, tipărește lucrarea sa, *Oamenii fosili*, cel mai valoros tratat în domeniu, al școlii franceze de paleontologie umană.

Denis Peyrony (1869-1954), preistorician francez. În 1891, este numit institutor la Eyzies-de-Tayac, care îi va deschide entuziasmul pentru cercetările preistorice. Face studii cu L. Capitan, apoi cu H. Breuil, cu care face importante descoperiri de artă paleolitică în Franța: Combareles, Font-de-Gaume, Teyjat. Face săpături în grotele La Ferrassie și Laugerie-Haute, La Micoque, Le Moustier, La Madeleine, Font-Yves, Font-Robert etc. În 1908, definește cele trei faze de evoluție a Solutreanului. Din 1918, organizează Muzeul de la Les Eyzies-de-Tayac. Pe baza săpăturilor de la Ferrassie și Laugerie Haute, în 1933 lansează teoria recunoașterii industriilor paleolitice în funcție de tipul retușei, definind astfel Aurignacianul ca primă perioadă a Paleoliticului superior, pe care îl numește *Périgordian*. A contribuit în mod esențial la cunoașterea evoluției Paleoliticului mijlociu și superior în regiunea Périgord.

Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955), paleontolog, geolog, filosof și teolog francez. Și-a făcut experiența la Laboratorul de paleontologie al lui M. Boule. Între 1923-1935, efectuează mai multe expediții în China, iar între 1939-1946, un stagiu la Pekin, contribuind la elaborarea Preistoriei Chinei. A participat la cercetările de la Chou-kou-tien (azi Zhoukoudian),

stațiunea binecunoscută a sinantropului. A efectuat mai multe cercetări în Asia și Africa, publicând numeroase studii de preistorie și paleontologie. În studiul *Grupul zoologic uman*, tipărit în 1949, a elaborat o interesantă teorie asupra evoluției umane.

Jean Bouyssonie (1877-1965), fost preot, preistorician francez. Se specializează în studii preistorice și face săpături la Noailles, Font-Robert, Font-Yves etc. În 1908, descoperă mormântul de neandertalian de la Chapelle-aux-Saints. S-a impus îndeosebi în domeniul studiilor de tipologie a industriilor paleolitice și a cercetării Paleoliticului din sud-vestul Franței.

Abatele Henri Breuil (1877-1961), fost preot, preistorician francez. Încă din 1896, participă la săpăturile de la Campigni, pe baza cărora s-a stabilit existența faciesului epipaleolitic, numit Campignian. A colaborat cu L. Capitan, E. Piette, D. Peyrony, E. Cartailhac pentru ordonarea artei preistorice din Franța și Spania. A restudiat toate descoperirile paleolitice din Franța și a restabilit schema clasică a evoluției culturilor paleolitice, în lucrarea *Subdiviziunile Paleoliticului superior și semnificația lor* (1911). După primul Război Mondial, și-a consacrat studiile pentru stabilirea schemei Paleoliticului inferior și mijlociu, definind poziția cronologică și culturală a Abbevillianului, Levalloisianului, Clactonianului și Tayacianului. În 1929 i se crează Cursul de Preistorie la Collège de France, iar în 1938, devine membru al Institutului de Paleontologie Umană. Călătoriile și cercetările sale în Belgia, Europa Centrală, România, Anglia, China, Etiopia, Somalia, contribuie la clarificarea industriilor și a culturilor paleolitice. Își consacră energia studiind terasele marine din Portugalia, apoi, în Africa de Sud, Artei australe. A asigurat releveele și studiile sistematice asupra principalelor grote franceze și spaniole, cu elemente de artă paleolitică, apoi s-a consacrat Artei din Levantul spaniol. În volumul *Patru sute de secole de artă parietală* (1952), a schițat cadrul general al ansamblurilor artistice franco-cantabrice. A scris nu mai puțin de 500 de studii cu privire la toate domeniile cercetărilor preistorice, prin care a fost recunoscut ca o mare personalitate a Preistoriei mondiale.

DESCOPERIRI (STAȚIUNI) ARHEOLOGICE

Credem că este aproape imposibil să se precizeze unde și cine a făcut prima descoperire arheologică în domeniul Preistoriei. Sigur că bogăția arheologică din Dordogne, mai ales numeroasele grote și adăposturi (*abri*) au atras atenția unor amatori de drumeții.

La **Pech-de l'Aze**, unde se află din belșug astfel de adăposturi ale omului preistoric, F. Jouannet a efectuat, în 1816, prima săpătură într-o grotă cu elemente de artă paleolitică. Descoperirile au atras atenția specialiștilor, astfel că, în 1909, L. Capitan și D. Peyrony efectuează cercetări sistematice, continuate, în 1929, de R. Vaufrej, apoi, de F. Bordes și M. Bourgon, începând din 1949.

În 1823, W. Buckland descoperă peștera **Paviland**, în Țara Galilor, descoperind un schelet, datat ulterior, la 18.460 ±340 BP, deci aparținând Paleoliticului superior. Săpăturile de mai târziu au precizat că grotă a fost locuită aproape fără întrerupere începând cu Aurignacianul și până în Creswellianul final.

Între 1825-1829, una din celebrele grote ale Paleoliticului superior din Anglia, **Kent's Cavern**, este cercetată de W. Buckland și apoi, de J. Mac Enery. Mai târziu, între 1865-1880, W. Pengelly folosește un sistem modern de săpătură și identifică următoarele niveluri de locuire: Acheulean, Musterian, Lincombian, Aurignacian, Maisierian (Perigordian), Protocreswellian (Creswellian inferior), Creswellian mijlociu și Creswellian superior, cuprinzând o largă perioadă de timp, între 300.000 ani BP și 12.000 ani BP

În 1827, P. Tournal descoperă și prospectează grotele de la **Bize** (în Aude, Franța), unde, prin săpăturile ulterioare aveau să se descopere importante resturi de campamente de tip Aurignacian arhaic, Solutrean superior, Magdalenian vechi și clasic, Azilian. Este de precizat faptul că aici a fost identificată și o locuire aparținând neoliticului mijlociu, cu elemente chasseene și cardiale.

Ph. Ch. Schmerling, *părintele* arheologiei preistorice din Belgia, mai întâi profesor de paleontologie la Universitatea din Liège, a descoperit, la **Engis**, în 1829 sau 1830, resturi paleoantropologice, de tip Neandertalian. Prin cercetările ulterioare, s-a constatat că grotele de la Engis au fost locuite în Musterian, Perigordian superior și în Paleoliticul final cu elemente tjongeriene.

În Liban, grotă de la **Antelias**, la nord de Beirut, este descoperită de Heidenborg, în 1833, dar cercetată sistematic la sfârșitul secolului al XIX-lea. S-au descoperit 7 niveluri de locuire (I-VII), aparținând, în ordine, Neoliticului, Paleoliticului final și Paleoliticului superior din Levant (III-VII). Precizăm că niv. III-IV au fost numite Aurignacian de Levant sau Antelian.

În Elveția, la **Auvernier**, aproape de lacul Neuchâtel, încă în 1854 au fost descoperite primele locuințe de tip *palafite*, aparținând Neoliticului de tip *Auvernier*, datat spre sfârșitul mil. III î.e.n.

În anul 1856, grotă de pe valea **Neandertal** avea să devină celebră prin descoperirea resturilor unui schelet uman, devenit ulterior, prin elemente identice cu acelea din grotele **Spy** și **Engis** (Belgia), *Homo sapiens neandertalensis*, creatorul culturilor Paleoliticului mijlociu. Aici, la Spy, în 1885 și 1886, o echipă formată din trei preistoricieni din Liège, a pus în valoare importante sedimente arheologice. În cel mai vechi, trei schelete de tip Neandertal au fost descoperite în asociere cu faună și cu unelte de tip paleolitic mijlociu. Pe baza cercetărilor recente, s-a stabilit că acest nivel conține trei ansambluri industriale distincte: Musterian de tradiție acheuleană, Charentian și Musterian evoluat. Următoarele două niveluri de locuire aparțin Paleoliticului superior de început (Aurignacian ?) și, respectiv, Perigordianului superior.

Grotă **Aurignac** (Franța), a fost descoperită și cercetată pentru prima dată de către E. Lartet, în 1860. În 1906, E. Cartailhac și H. Breuil efectuează cercetări sistematice, prin care demonstrează existența Aurignacianului, anterior Solutreanului. Tot în 1860, F. Arcelin descoperă celebrul *abri*, **La Colombière**, cu importante opere de artă, locuit în Magdalenianul superior și mijlociu, acesta din urmă fiind datat între 13.390 și 13.400 ani BP, căruia îi aparține arta mobilă descoperită aici.

În 1864, la **Chassey** (Franța), este identificat faciesul cultural aparținând Neoliticului mijlociu, deosebindu-se un *Chassean meridional*, un *Chassean septentrional* și un *Chassean vestic*, cu elemente agro-pastorale și cu tradiții campigiene în cioplirea uneltelor. Locuirile se datează în mil. IV î.e.n.

Celebra stațiune **Solutré** din Franța, a fost descoperită în 1866, de către F. Arcelin și H. Ferry, iar în 1869, G. de Mortillet recunoaște aici Solutreanul, ca o cultură a Paleoliticului superior din spațiul franco-cantabric, care a evoluat între Perigordianul superior și Magdalenian.

Doi ani mai târziu, în 1868, *abri Cro-Magnon* (Dordogne) este descoperit și E. Lartet identifică mai multe niveluri de locuire. În nivelurile aparținând Aurignacianului evoluat, au fost descoperite 5 schelete umane, dintre care trei bărbați, o femeie și un copil. Pe baza lor, în 1874, a fost definit *tipul Cro-Magnon*, creator al Paleoliticului superior. În 1888, la **Chancelade**, a fost degajat un mormânt al cărui schelet a devenit *tipul Chancelade*, considerat ca aparținând Magdalenianului final.

Grota **Fees Châtelperron** a fost descoperită și cercetată într-o primă etapă între 1850 și 1872, apoi, de către H. Delporte, între 1951-1954. Important este faptul că H. Breuil, bazându-se pe observațiile stratigrafice și pe materialele descoperite de G. Baileau, a stabilit, încă în 1906, locul Châtelperronianului, ca prim stadiu al Paleoliticului superior francez. H. Delporte a precizat că primul strat din grota Fees aparține unui Musterian de tradiție acheuleană, iar al doilea conține cinci niveluri châtelperroniene fără elemente musteriene.

Ansamblul calcaros de la **Gibraltar** (Spania) este cunoscut din secolul al XVIII-lea, dar abia în 1848 este descoperit primul *om de Neandertal* din Europa (nu este nici o contradicție cu faptul că descoperirea din stațiunea eponimă s-a făcut în 1856; abia săpăturile efectuate de către Dorothy Garrod, între 1925-1926, după descoperirea altui mormânt de copil, atribuit tot Neandertalului, a permis și recunoașterea craniului descoperit în 1848). În mai multe mici cavități ale masivului calcaros au fost descoperite resturi de locuire (unelte și faună) de tip musterian și paleolitic superior. Astfel, în grota numită Gorham's Cave, au fost identificate 27 niveluri de locuire, dintre care 6 aparțin Musterianului (niv. R, P, M, K, G) și celelalte (de la B la F2), Paleoliticului superior (Magdalenian – Epigravettian).

Cartierul **Saint-Acheul** din orașul Amiens a dat numele cunoscutei culturi a Paleoliticului inferior, prin descoperirea bifacialelor, specifice, încă în 1854, de către dr. Rigollot. Cele mai importante cercetări le-a efectuat V. Commont, între 1905-1917. Cel mai vechi nivel a oferit bifaciale de diverse tipuri, caracteristice Acheuleanului; a doua mare concentrație de piese, numită *Atelierul Commont*, după numele descoperitorului, a oferit o bogată industrie, tot acheuleană; al doilea nivel, aparținând interglaciarului Eem, conținea resturi de locuire (faună și unelte) de tip paleolitic mijlociu, fiind determinate faciesurile Musterian de tradiție

acheuleană, Musterian de facies neprecizat și Musterian recent; al treilea nivel a oferit resturi de locuire aparținând unui Paleolitic superior vechi.

Rusia nu putea să rămână în afara intereselor arheologice preistorice ale vremii, astfel că, în 1879, la **Kostienki**, pe Don, este descoperită prima stațiune a acestui facies devenit celebru pentru Gravettianul răsăritean (Oriental). Cercetările efectuate de P. P. Efimenko, A. N. Rogačev, N. D. Praslov, au pus în evidență, aici, la Kostienki 1 (numit *Poliakov*, după numele descoperitorului), 5 niveluri de locuire umană, cu prezența binecunoscutelor *couteau* și *pointes de type Kostienki*, a vârfurilor foliacee bifaciale și a statuetelor feminine. Ulterior, cultura Kostienki-Avdeevo (a nu se face confuzie cu grupul de stațiuni, numit *Kostienki-Borșevo*, tot pe Don, descoperite de S. G. Gmelin, între 1768-1769, dar evaluat științific, abia pe la 1879, tot de către I. S. Poliakov) a fost datată între 24.100 ±500 (GIN 2529) și 21.300 ±400 (GIN 2534) BP. Considerăm necesar să precizăm aici numele celor mai importante stațiuni de pe Don, adăugate “numărului de ordine” al sitului: Kostienki 1 = Poliakov; Kostienki 2 = Zamiatninskaia; Kostienki 4 = Alexandrovka; Kostienki 6 = Strelețkaia; Kostienki 8 = Telmanskaia ; Kostienki 11 = Anosovka 2; Kostienki 14 = Markina Gora; Kostienki 15 = Gorodsov; Kostienki 17 = Spițin; Kostienki 19 = Valukinski; Kostienki 21 = Gmelinskaia.

În anul 1879, fiica marchizului Sainz de Sautuola avea să devină celebră prin descoperirea picturilor rupestre din peștera **Altamira** (Spania), numită ulterior *Capela Sixtină a Antichității*. Abia în 1902, după ce Emile Cartailhac și-a făcut public *mea culpa*, extraordinarul ansamblu de artă paleolitică magdaleniană a fost recunoscut ca valoare arheologică și artistică preistorică. Impresionant este îndeosebi *Marele plafon*, de aproximativ 100 mp, pictat cu reprezentarea unui grup de peste 20 de bizoni, masculi sau nedeterminați ca sex, pe marginea exterioară fiind reprezentate alte animale: o căprioară, doi cai și eventual, un mistreț; întregul ansamblu reprezintă puterea extraordinară a forței în mișcare. Prin săpăturile arheologice, au fost evidențiate resturi de locuire umană, de tip Musterian, Solutrean și Magdalenian inferior datat la 15.000 BP

În Austria, la **Willendorf**, pe malul stîng al Dunării, în 1889, F. Brun a descoperit stațiunea ce va deveni celebră prin binecunoscuta statueta feminină, *Venus*. Cercetările ulterioare,

începând cu J. Syombathy, J. Bayer, H. Obermayer, continuate de F. Felgenhauer și apoi de M. Otte și P. Haesaerts în 1981, au permis evaluarea corectă a nivelurilor de locuire și a încadrării lor culturale corecte: Aurignacian (niv. 1-4) și Gravettian (niv. 5-9). M. Otte a realizat cele mai temeinice determinări în ceea ce privește industria litică, iar P. Haesaerts a încadrat corect și definitiv locuirile umane în cicluri geocronologice.

În 1880 a fost descoperită importanta stațiune **Predmosti**. Prin cercetările ulterioare, au fost făcute descoperiri de excepție, între care mormântul colectiv (descoperit încă în 1894), ce conținea 8 adulți și 12 copii și adolescenți, aparținând tipului Cro-Magnon din Europa Centrală, gravura unei figuri feminine, pe fildeș de mamut, unică până în prezent, un bogat utilaj litic și importante resturi faunistice, întregul complex arheologic, unitar, aparținând Pavlovianului (interstadiul Stillfried B = solul fosil PK I = 26.870 ± 250 și 26.320 ± 240 BP). Evident, această încadrare, în Pavlovian, s-a făcut mult mai târziu, căci stațiunea de la **Pavlov** a fost descoperită și cercetată de B. Klima, între anii 1952-1973. Nivelul arheologic aparține aceluiași PK I = Stillfried B, datat la 24.730 ± 250 și 26.630 ± 250 BP. Tot în Moravia, la **Dolni Vestonice**, a fost descoperită o altă celebră stațiune paleolitică, cu bogate elemente de artă (*Venus* din lut ars, pandantive din fildeș de mamut, reprezentând imagini feminine etc.), podoabe, resturi faunistice, un utilaj litic variat și bogat, cu elemente caracteristice Gravettianului Europei Centrale (Pavlovian).

Între 1875-1878, M. Melo a săpat în grotele calcaroase de la **Creswell Crags** (Anglia), descoperind vârfurile tipice acestui facies, denumit Creswellian în 1926, de către Dorothy Garrod, cu elemente ale unor etape finale ale Paleoliticului central- și vest-european.

La începutul secolului al XX-lea, în Grecia (Thesalia orientală), C. Tsountas a descoperit, cercetat și valorificat stațiunea **Dimini**, ca o cultură eneolitică a mileniilor V-IV î.e.n., cu elemente ale Neoliticului timpuriu, de tip Sesklo și ale Neoliticului balcanic, de tip Starčevo-Criș. Tot în Thesalia, în 1910, la **Rakhmani**, au fost puse în evidență bogate resturi de locuire neolitică, aparținând culturii Dimini, aparținând Eneoliticului (Chalcoliticului vechi) din mil. IV î.e.n.

Considerăm necesar să adăugăm interesanta descoperire, intrată în literatura de specialitate cu numele de **Omul (falsul) de**

la Piltdown, descoperit în 1911, de către Charles Dawson: o calotă craniană de aspect recent, asociată cu un fragment de mandibulă aparținând unui urangutan tânăr. Descoperirea a stîrnit enorme controverse, unii specialiști avansând chiar ideea existenței unui strămoș direct al neantropienilor, care ar fi trăit înaintea Neandertalienilor europeni. Abia în 1953, prin analize de laborator, s-a putut demonstra că resturile osteologice au o vechime de aproximativ 500 de ani.

În Croația, la **Krapina**, grotă semnalată în 1899, și cercetată în mai multe reprize, au fost efectuate descoperiri semnificative: resturi faunistice, industrie de tip Musterian (cele două complexe fiind încadrate în ultimul Interglaciuar și în Würmul vechi și mediu), peste 500 de resturi osteologice umane, disparate, dar care ar putea aparține unui număr de cel puțin 20 indivizi, dintre care 5-6 copii de tip Neandertalian. Nu este exclusă ideea existenței unor practici antropofage, având în vedere că oase umane au fost descoperite și în perimetrul vetrelor de foc.

Orientul Apropiat și Mijlociu a intrat în atenția specialiștilor încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, dar adevărate misiuni arheologice occidentale se organizează începând cu primii ani ai secolului următor. Astfel de stațiuni sînt semnalate în Algeria, la **Mouillah** – unde a fost definit în 1909, faciesul Iberomaurisian, la **Afalou Bou Rhumel** – cu industrie cuarțitică de debitaj Levallois, dar și cu niveluri de tip Iberomaurisian, unde s-a găsit un adevărat *osuar* cu peste 60 de indivizi, aparținând *rasei Mechta el Arbi* (în 1907 și 1928 s-au descoperit resturile osoase a peste 30 de indivizi care au determinat caracteristicile tipului uman al *rasei*, numită și *Mechta Afalou*, asemănătoare cu tipul Cro-Magnon al Europei), la **Aïn Hanech**, unde, în 1931, C. Arambourg a descoperit cele mai vechi resturi de locuire umană din Africa de Nord, cu faună de tip Villafranchian inferior și superior și cu unelte de tip *chopper*, *chopping-tool*, raboturi de tip *heavy scrapers*. În Tunisia, la **Aïn Meterchem** a fost identificată o importantă locuire musteriană, dar mai ales o locuire de tip Capsian tipic, cu un mormânt de înhumatie, unde craniul, încheieturile mîinilor și genunchii erau înconjurat de 823 rondele acoperite cu ocră. Săpăturile au fost efectuate de R. Vaufreyc, în 1932, și F. Lacorre, în 1948. Se precizează că la **Medjez I**, a fost descoperit un mormânt de copil cu scheletul depus pe un pat de ocră și înconjurat de 5000 de rondele. În 1950, *omul de tip Aïn Meterchem*

a fost considerat ca reprezentând populația epipaleolitică nord-africană. Tot în Tunisia, prin săpăturile efectuate de J. de Morgan în 1910, la **El Mekta**, s-a atestat industria specifică pentru Capsianul tipic, dominată de lamele *à bord abattu*, așchii-lame *à bord abattu*, burine. În 1909, J. de Morgan a făcut săpături în localitatea **De Capsa**, numele antic al localității Gafsa, unde a individualizat Epipaleoliticul din Maghreb, pe care l-a numit Capsian. Este de precizat că stațiunile capsiene sânt numite *escargotières* ("depozite" de melci). În Iordania, în grota **Oumm Quatafa**, R. Neuville a făcut săpături în 1928, 1932, 1949, identificând 12 straturi arheologice principale, cu resturi de locuire numai din Paleoliticul inferior. Pe terasa de la **El Khiam**, tot R. Neuville a descoperit, în 1933, resturi de locuire atribuite Aurignacianului din Levant, Atlitianului, Kebarianului, Natoufianului, Khiamianului și Tahounianului (neoliticul preceramic din zonă). În grota **Shoubka**, nu departe de Ramallah, pe malul drept al uedului **el-Natouf**, Dorothy Garrod a identificat, în 1928, industria specifică faciesului numit Natoufian, datat între 10.500 și 8.200 BC. Este de precizat că cel mai vechi nivel de locuire de la Shoubka aparține Musterianului, inclusiv resturile osoase ale unui copil de 12 ani, de tip Neandertalian. Locuirea natoufiană se caracterizează printr-un mare număr de schelete – 45 de morți, dintre care 17 copii, reprezentând varianta africană a tipului mediteranean. În Egipt, la **Kom Ombo**, E. Vignard a efectuat cercetări în 1920 și a identificat trei faze ale evoluției umane, de tip *Paleo-Epipaleolitic*, cu elemente specifice acestei zone geografice. În oaza **Fayoum**, prin cercetările efectuate în 1934, au fost identificate locuințe neolitice cu vetre și urme de silozuri, conținând boabe carbonizate de grâu și alte graminee, apoi armături de seceri. Ceramica este grosieră, iar elementele de podoabă, rare. De altfel, în Orientul Apropiat au fost descoperite cele mai vechi dovezi arheologice ale fenomenului neolitizării. Ne referim la descoperirile de la **Hassuna**, în Irak, **Ierihon**, **El Khiam**, **Beidha**, în Iordania, **Netif Hagdud**, în Israel, **Mureybet**, în Siria (unde s-a descoperit o impresionantă succesiune stratigrafică și cronologică a locuirilor umane, a evoluției vieții și cunoștințelor tehnice în domeniul de referință, ordonate în patru faze, datate între 8.500 și 6.500 BC).

Africa reprezintă continentul cu cele mai vechi dovezi ale apariției omului. **Olduvai Gorge**, în Tanzania, a fost descoperit în 1911, de către M. Reck, dar celebritatea i-au adus-o cercetările

efectuate de soții M. D. și L. S. B. Leakey, între 1953 și 1975. În depozitele numite convențional *Bed I-IV* au fost descoperite resturile hominidelor vechi, aparținând speciilor *Australopithecus boisei* și *Homo habilis*, asociate cu industrii de tip acheulean, complexul fiind datat la 1,8 milioane ani. **Omo-Shungura**, în Etiopia, a făcut obiectul unor cercetări încă de la începutul secolului al XX-lea, dar cele mai importante descoperiri aparțin echipelor conduse de C. Arambourg, Y. Coppens și C. Clark Howel. Cele mai vechi depozite au fost datate la peste 3,4 milioane de ani, dar cel mai vechi nivel arheologic, de la *Omo 71*, are o vârstă de 2,12 milioane de ani. Am amintit mai sus despre descoperirea lui E. Dubois, făcută la **Trinil**, aparținând lui *Pithecanthropus erectus*, datat între 0,9-0,7 milioane de ani. Oricum, faptul că, între 4 și 2,7 milioane ani, Etiopia, Kenia și Tanzania erau ” cucerite ” de *Australopithecus afarensis*, demonstrează imensa capacitate de adaptare a omului, încă din zorii *aventurii umane*.

Teritoriul României se încadrează deplin în spațiul european în ceea ce privește începutul cercetărilor arheologice. Deja, preocupări în domeniul cercetării trecutului istoric, cu încercări de referire la izvoare arheologice, le constatăm în secolul al XVIII-lea, în unele scrieri ale lui Dimitrie Cantemir și ale reprezentanților de seamă ai Școlii Ardelene. În 1837 este tipărită lucrarea constituind rezultatele cercetărilor din castrul roman de la **Barboși** – Galați, de către profesorul Gh. Săulescu, de la Academia Mihăileană din Iași. În 1830 s-a înființat la Iași Cabinetul de istorie naturală și medicină, cu un Cabinet numismatic și arheologic. Tot în 1830 se înființează Comisia arheologică pentru toată Moldova, pentru inventarierea și păstrarea materialelor arheologice, care nu întârzie să apară: Ruginoasa, 1832, Hîrlău și Iași, 1834, Prisăcani, 1835 etc. Crearea Muzeului de Istorie Naturală, în 1834, la Iași, a avut ca factor benefic, depozitarea materialelor arheologice descoperite. Această instituție avea să impulsioneze cercetarea arheologică pe întregul teritoriu est-carpatic. Între 1844-1845 se tipăresc mai multe suplimente ale revistei *Albina Românească*, dedicate descoperirilor arheologice, cu numele *Arhiva Albinei pentru arheologia română și industrie*. Descoperirile fortuite ale unor tezaure monetare în

perimetrul cetăților dacice din Munții Orăștiei determină autoritățile să inițieze săpături cu caracter sistematic pentru ca fenomenul să nu fie lăsat la îndemâna căutătorilor de comori, care au și distrus marea majoritate a *movilelor-tumuli* – importante monumente arheologice. În volumul *Almanah pentru învățătură și petrecere pe anul 1854*, Gh. Asachi întocmește și publică planul cetății geto-dacice de la **Cotnari-Cătălina**. La București, M. Ghica a înființat Muzeul Național, ce va fi transformat în Muzeu Național de Antichități, în 1864. Printre descoperirile fortuite, dar de o mare valoare istorico-arheologică, menționăm *Mormântul Crăiesc* de la **Concești-Botoșani**, în 1812, și *Cloșca cu puii de aur*, de la **Pietroasele-Buzău**, în 1837. În condiții și momente “istorice” diferite, ambele tezaure au luat drumul Rusiei...

Dar, măcar **Al. Odobescu** (1834-1895) (cel care a trimis tuturor învățătorilor din Regat celebrul *Cestionariu*, prin care erau invitați să-l informeze despre prezența unor materiale ori monumente arheologice), a reușit să tipărească, în limba franceză, monumentală monografie *Le Trésor de Pétroussa. Historique – description. Étude sur l'orfèvrerie antique*, J. Rotschild, Paris, 1889-1900, după ce tipărise, la București, *Thesaurul de la Petrôsa. Descriere și cercetări istorice și arheologice asupra obiectelor antice de aur ce s-au descoperit la anul 1837 în muntele Istrița (județul Buzău)*, ed. Socec, Sander și Teclu, 1874. Comentariile asupra acestei extraordinare descoperiri, ori valorificarea sa științifică, de către Al. Odobescu, sînt cunoscute (M. Babeș-ed., 1976).

Grigore Tocilescu (1850-1909) a fost profesor la Universitatea din București. A continuat activitatea de investigare a trecutului istoric al poporului român, prin mijloace arheologice, îndeosebi cu privire la ceea ce s-ar putea numi *moștenirea dacică*, în volumul *Dacia înainte de romani*, tipărit în 1880. Pe o bază documentară solidă, cu privire la descoperirile de epocă romană din Dobrogea, ilustrul profesor a tipărit, în 1885, *Monumentul de la Adamclisi*; de asemenea, din inițiativa sa au fost tipărite numeroase studii de caracter arheologic în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, între 1882-1909.

În Basarabia, la Chișinău, din inițiativa lui Ion Casian Suruceanu, se înființează, la 1880, Muzeul de Arheologie, unde se vor expune importante descoperiri din cetățile antice de la Tyras și Olbia. În aceeași provincie istorică, E. R. Stern face primele

săpături arheologice în stațiunea cucuteniană de la **Petreni-Bălți**, în anii 1901-1903.

În Bucovina istorică, la Siret (azi în jud. Suceava), se realizează prima colecție de arheologie, prin preocupările căpitanului J. von Gutter, colecție ce va fi ulterior transferată la Cernăuți, la Muzeul Țării, fondat între anii 1886-1892, din inițiativa lui Dionisie Olinescu. Aici, la Cernăuți, s-a editat publicația *Jahrbuch der Bukowiner Landes-Museums*, care a tipărit importante studii de arheologie, pe baza cercetărilor de specialitate. În aceeași zonă geografico-istorică, la 1895 se efectuează primele cercetări arheologice în **Cetatea Sucevei**, iar pe baza acestor descoperiri, se înființează, în 1900, Muzeul Sucevei.

În Dobrogea, cercetările lui Gr. Tocilescu vor continua după cucerirea Independenței de stat a României, și în 1879 se înființează Muzeul din Constanța, din inițiativa lui Remus Opreanu, prefectul orașului.

În Moldova, cercetările de la **Cucuteni-Cetățuia**, debutează în 1884, prin descoperirea mării stațiuni eponime a culturii Cucuteni, de către folcloristul Th. Burada. În același an, N. Beldiceanu și Gr. Buțureanu, la care se adaugă, în 1885, D. Butculescu, efectuează primele cercetări, rezultatele fiind comunicate la Congresul Internațional de Arheologie de la Paris, din 1887. Între anii 1909-1911, savantul german Hubert Schmidt întreprinde săpături sistematice, stabilind stratigrafia stațiunii și a culturii Cucuteni, în lucrarea *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*, pe care o tipărește la **Frankfurt am Main**, în 1933. Este de menționat faptul că, la 1885, geologul Gregoriu Ștefănescu descoperă prima stațiune paleolitică din România, la **Mitoc-Botoșani**. Aceste descoperiri s-au putut realiza pe fondul unor cercetări geologice și arheologice mai vechi, cu care ocazie au fost evidențiate și importante resturi de locuire, de caracter arheologic. Ne referim la lucrările lui Gottlieb von Blöde, *Bemerkungen zu Geognostischen Karten von Podolien und Bessarabien*, 1842 ; Ion Ionescu de la Brad, *Agricultura română din județul Dorohoi*, 1866 ; Al. Odobescu, *Antiquités préhistoriques de la Roumanie*, 1869 ; V. A. Urechia, *Notice sur l'âge du fer en Moldavie*, 1869 ; Gr. Cobălcescu, *Studii geologice și paleontologice asupra unor terenuri terțiare din unele părți ale României*, București, 1883, care vor continua cu altele, la fel de importante. Astfel, geologul Sabba

Ștefănescu tipărește, în 1897, la Lille, *Etude stratigraphique sur les terrains tertiaires de Roumanie*, Ioan Simionescu publică, în 1902, lucrarea, încă actuală, *Constituțiunea geologică a țărmului Prutului din Nordul Moldovei*, iar N. N. Moroșan, ca urmare a intenselor sale cercetări arheologice de teren, care s-au finalizat cu descoperirea numeroaselor stațiuni paleolitice de pe terasele Prutului, Nistrului și ale afluenților acestora (printre care trebuie să fie cunoscute acelea de la **Mitoc** – Malu Galben și Pârâu lui Istrati, **Ripiceni** – Izvor și **Molodova**), tipărește, în 1938, *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est*; Romulus Sevastos publică, în 1903, studiul de sinteză cu privire la fauna pleistocenă din Moldova, iar trei ani mai târziu, sinteza sa asupra Cuaternarului din Moldova.

În Transilvania, cercetările efectuate de M. J. Ackner aduc în literatura de specialitate descoperiri paleontologice, dar și importante stațiuni de peșteră, printre care trebuie amintită Peștera Mare (Peștera Curată) de la **Nandru**. Zsofia Torma face cercetări, între 1876 și 1880, în Peștera Curată de la Nandru și în marea stațiune neolitică de la **Turdaș**, dar descoperirile sale rămân, în cea mai mare parte inedite ; alte cercetări arheologice sânt tipărite în publicațiile de specialitate de la Viena și Budapesta sau în revistele unor societăți culturale de la Cluj. Se remarcă intensă activitate de cercetări arheologice de teren, în urma căroră **Carl Goos** tipărește, în 1876, *Repertoriul Arheologic al Transilvaniei*, în care sânt prezentate importante descoperiri arheologice, paleolitice și neolitice ; un alt *Repertoriu arheologic al Transilvaniei* este tipărit de **Iuliu Marțian**, în 1909. La rândul lor, Iulius Teutsch și Marton Roșka cercetează zona **Brașov** și întregul teritoriu al Transilvaniei (descoperind importante stațiuni preistorice, cum ar fi acelea de la **Cremenea**, **Cioclovina** etc.), iar Ferenc László inițiază săpăturile de la **Ariușd**, a doua componentă a complexului cultural Cucuteni-Ariușd-Tripolie. Se înființează muzee de specialitate în numeroase orașe din Transilvania, cum ar fi acelea de la Aiud, 1796, Sibiu, 1817, Cluj, 1859, Sf. Gheorghe, 1879, Timișoara și Oradea, 1872, Deva, 1882, Alba Iulia, 1887, Baia Mare, 1898. În 1918, Josef Mallász descoperă stațiunea de la **Ohaba Ponor**, iar trei ani mai târziu, împreună cu M. Roșka, face săpături în peștera de la **Cioclovina**. În 1942, M. Roșka tipărește *Repertoriul Arheologic al Transilvaniei*, tom. I, *Praehistorica*.

Vasile Pârvan (1882-1927) și **Ioan Andrieșescu** (1888-1944), sânt creatorii Școlii științifice, moderne, de arheologie românească, prin intensa activitate în cadrul universităților din București și Iași, dar și prin cercetările și săpăturile arheologice pe tot teritoriul țării. Rezultatele vor fi pe măsura personalității acestor savanți ai Pre- și Protoistoriei Daciei, prin tipărirea valoroaselor lucrări: *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, 1911; *Cetatea Tropaeum : considerații istorice*, 1912 ; *Începuturile vieții romane la gurile Dunării ; Getica. O protoistorie a Daciei*, 1926 ; cealaltă mare sinteză a lui Vasile Pârvan, *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, va fi tipărită postum, la Cambridge, în 1928, iar în 1937, 1957, 1958 și 1967, sub traducerea și îngrijirea lui Radu Vulpe, unul dintre colaboratorii săi cei mai apropiați, apar patru ediții românești. Din inițiativa lui Vasile Pârvan, se editează, începând din anul 1924, publicația *Dacia*, cu studii de specialitate numai în limbi de largă circulație internațională. Lucrări importante le reprezintă studiile lui I. Andrieșescu : *Contribuții la Dacia înainte de romani*, 1912 ; *Des survivances paléolithiques dans le milieu néolithique de la Dacie*, pe baza cercetărilor proprii, efectuate la **Sălcuța** între anii 1916 – 1920. Nici cercetările de preistoria artei nu sânt neglijate, astfel că, în 1937, Vl. Dumitrescu publică o primă sinteză, *L'Art préhistorique en Roumanie*, cu care ocazie propune și o primă cronologie, largă, asupra Preistoriei României.

Încă de la jumătatea secolului al XIX-lea, mari preistoricieni și geologi francezi ne vizitează țara, introducând în literatura europeană de specialitate descoperirile preistorice de la noi. Astfel, Boucher de Perthes efectuează, în 1853, o cercetare de teren pe Dunăre, și prezintă importanța științifică a Deltei. La sfârșitul aceluiași secol, Emilien de Martonne redactează vocea despre România, în *Grande Encyclopédie*, t. 29, după care, între 1899 și 1907, publică nu mai puțin de 8 studii cu privire la evoluția morfologică și elementele glaciare din Carpații Meridionali. Cu ocazia prezenței sale în România, Abatele H. Breuil a vizitat numeroase situri paleolitice din Transilvania, publicând, în 1925, *Stations paléolithiques en Transylvanie*. Trebuie să mai precizăm că, după ce C. S. Nicolăescu-Plopșor a identificat numeroase peșteri cu elemente de artă, pe care le considera de epocă paleolitică (printre studiile sale, menționăm *Travaux sur les peintures rupestres d'Olténie*), H. Breuil a intervenit și a precizat

caracterul post-paleolitic al acestor descoperiri. La începutul secolului al XX-lea, Etienne Patte face o vizită în România, după care publică *Souvenirs de voyage en Roumanie. Notes de préhistoire*, în care sânt valorificate importante descoperiri paleolitice și post-paleolitice din Transilvania, Muntenia, Moldova și Basarabia, printre care a luat în considerație materialele de la **Bixad, Cioclovina, Iosășel, Ohaba Ponor, Ripiceni-Izvor, Babin I** etc. Este important de amintit faptul că, în partea a doua a lucrării, consacrată *timpurilor protoistorice*, savantul francez face precizări asupra a ceea ce numea *stadiile* (evolutive) de la **Boian, Gumelnița** și cu privire la *civilizația* de tip **Sărata Monteoru-Buzău**.

Pentru detalierea informațiilor cu privire la acest subcapitol al lucrării, cf. N. N. Moroșan, 1938; M. N. Brézillon, 1969; V. Chirica, M. Tanasachi, 1984; Al. Păunescu, 1987; A. Leroi-Gourhan, 1988; V. Chirica, 1989, 2001; J. Garanger, 1992; M. Otte, 1996; N. Ursulescu, 1998; F. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999; M. Petrescu-Dîmbovița, 2001.

METODE DE CERCETARE (ȘI DATARE) ÎN ARHEOLOGIE

Mai întâi, socotim necesar să încercăm familiarizarea cititorului cu definirea categoriilor și tipurilor de arheologie, așa cum sânt ele tratate în literatura de specialitate.

Arheologia experimentală își propune să demonstreze, prin experimente, modul de viață, tehnicile de cioplire a uneltelor, modelarea ceramicii, construirea adăposturilor (locuințelor) etc. Se încearcă, de fapt, reconstituirea întregului cadru al vieții umane în Preistorie. Astfel de reconstituiri au fost inițiate de F. Bordes, la Bordeaux, în ceea ce privește cioplirea uneltelor paleolitice. În Olanda, pe un loc altădată mlăștinos, impropriu altor construcții, s-a inaugurat, în ultima decadă a secolului trecut, construirea unui imens parc al construcțiilor de locuit, din paleolitic și până în epoca medievală. În cadrul numeroaselor muzee din Belgia, Franța și din alte țări europene, există amenajări speciale, unde copii, tineri, vârstnici, au posibilitatea de a petrece util timpul liber, prin "ocupații" ale oamenilor preistorici. La noi, astfel de încercări

aparțin lui Dan Monah (construirea unor locuințe neolitice, tăierea unui copac cu un topor de piatră), iar în programul de restaurare a Rezervației Arheologice Cucuteni, se preconizează construirea unor amenajări în vederea reconstituirii producerii *olăriei cucuteniene*.

Arheologia comportamentală, variantă a curentului *New Archaeology* din America, presupune definirea legităților generale, a condițiilor efectiv existente între comportamentul uman și realizările grupurilor umane în diferitele stadii de evoluție.

Arheologia procesuală, ca element al curentului *New Archaeology* din Anglia, insistă să se analizeze îndeosebi scopurile cercetării și mai puțin metodele folosite, cu exemplificări asupra societăților protoistorice. De asemenea, se încearcă realizarea unor modele matematice ale schimbărilor culturale, care să fie transpuse la nivel global. După opinia noastră, o astfel de tratare poate fi luată în considerație numai în situația în care se dorește realizarea unor *modele* optimizate de evoluție culturală și tehnică a societății omenești, nu cunoașterea evoluției reale a societății omenești, în timp și spațiu.

Arheologia spațială încearcă să găsească elemente de unicitate a dezvoltării activităților societății omenești în ansamblu, pe baza elementelor de localizare în spațiu a vestigiilor degajate prin săpături sistematice. Se pornește de la repartiția vestigiilor arheologice (pe categorii) într-un sit, apoi a prezenței unui anumit tip de sit într-o regiune geografică, identificarea centrelor de aprovizionare cu materii prime și circulația acestora într-un spațiu geografic dat (și într-o etapă culturală bine precizată), pentru a demonstra că toate aceste elemente de viață preistorică nu aveau un caracter aleatoriu. În final, s-ar dori cunoașterea mecanismelor care au pus în mișcare identitatea manifestărilor de viață umană.

Arheologia subacvatică este o ramură relativ nouă și de mare necesitate, pentru evidențierea mărturiilor de viață în zonele acoperite ulterior de apele <Oceanului Planetar>, sau pentru descoperirea unor vestigii arheologice ajunse prin naufragii pe fundul mării, dar și ca urmare a unor fenomene naturale, cum ar fi locuințele de tip palafite, grotele acoperite de apele mării etc. Arheologia subacvatică și-a creat metode proprii, specifice de cercetare, dar cu respectarea principiilor generale ale săpăturilor clasice.

Arheologia simbolică (structurală) este produsul Școlii de la Cambridge, care își propune utilizarea simbolurilor în studiul materialelor arheologice. Se bazează pe conceptul că orice manifestare de viață umană trebuia să aibă o simbolistică proprie, care să se facă simțită în viața socială a grupului. Bazându-se (poate chiar în mod exagerat) pe elementele de *etnoarheologie*, pe relația care se poate stabili între caracteristicile de viață ale societăților dispărute și ale celor aflate încă în prezent în stadii de primitivitate, se caută formularea unor ipoteze de viață aproape identică, de unde și ideea unor analogii comportamentale.

Arheologia sistemică datează din anii '60, considerându-se că o societate umană nu ar reprezenta decât sisteme de adaptare a omului la mediu, în sens cibernetic. Adepții acestei idei consideră societatea ca un sistem, compus din mai multe sub-sisteme (economic, religios, social etc.), cu manifestări care se intercorelează, dar orice dezechilibru al unui subsistem, care nu se autoreglează, poate determina modificarea celorlalte, inclusiv a societății în ansamblu. Teoreticienii acestei manifestări științifice consideră că ea se poate aplica științelor umanistice, apelând asupra necesității de a cunoaște cu precizie toate variabilele ce pot apărea în activitatea sistemului și a componentelor sale. Prin aceasta se lansează inițiativa de restituire a complexității realităților evidențiate prin arheologia "clasică", simulând trecutul unor societăți pe baza vestigiilor descoperite și clasate în categorii și sub-ansamble.

Arheologia teoretică este mai aproape de înțelesul nostru, căci se bazează pe teoretizarea, prin abstractizare, a tuturor domeniilor arheologiei, a modelelor de interpretare a descoperirilor. Ea presupune urmarea unei *căi*, de la prospectarea arheologică, la efectuarea săpăturii sistematice, a înregistrării (corecte) a tuturor vestigiilor, a științei conservării și restaurării acestora, finalizându-se cu lucrări tipărite, de tipul unor studii de materiale, a cataloagelor, până la editarea unor lucrări de sinteză asupra unui domeniu mai larg, desprins din analiza comparată a mai multor categorii de vestigii sau situri arheologice.

Arheologia preistorică folosește mai multe metode, specifice, pentru reconstituirea cât mai fidelă a tuturor coordonatelor vieții comunităților umane. Încercând o oarecare ierarhizare *procesuală* a cercetării, pornind încă de la prospectarea de teren, este necesară cunoașterea mediului fizic. În acest scop, sânt obligatorii cunoștințele de geomorfologie, stratigrafie, sedimentologie, pedologie și micromorfologie.

Geomorfologia reprezintă studiul formelor de relief pe care comunitățile umane le-au utilizat pentru instalarea campamentelor. Studiul mai detaliat al formelor de relief ne poate conduce și la sesizarea existenței unor procese geologice, petrecute de-a lungul mileniilor, unele determinând chiar modificări ale reliefului inițial. Se pot face confuzii între unele forme de relief, cum ar fi martorii de eroziune și modificările antropice, de genul tumulilor ce nu respectă forma clasică a *movilelor* (în sensul lor, de monumente arheologice). Fotografia aeriană, cartografia, teledetecția, alte mijloace foarte moderne de investigare pe suprafețe mari de teren, pot aduce clarificări importante în stabilirea formei de relief pe care localizăm o stațiune arheologică. Cunoașterea caracteristicilor esențiale ale locuirilor omenești în diferite etape de evoluție a societății, dar și experiența în evaluarea corectă a reliefului unei microregiuni geografice, ne pot fi de un ajutor important mai întâi în situația unor prospecțiuni de teren (bine cunoscutele *pieregheze*), iar în procesul săpăturilor sistematice, ne pot ajuta în stabilirea *apriorică* a unor eventuale niveluri de locuire. Arheologia preistorică poate avea și rol invers: de a stabili, prin săpături sistematice, paleorelieful într-o anumită perioadă istorică (și/sau geologică).

Stratigrafia este de două categorii: geologică și arheologică. Stratigrafia geologică ne ajută în stabilirea și apoi cunoașterea unor principii/fenomene de *superpoziție*, de *continuitate*, de *contemporaneitate* a sedimentelor unei forme de relief, în care sânt cantonate locuirile preistorice, indiferent de natura lor. Stratigrafia geologică trebuie corelată obligatoriu cu cea arheologică, prin care se pot stabili cu exactitate numărul și coordonatele reale ale nivelelor arheologice dintr-o stațiune preistorică. Această metodă generală și importantă a Preistoriei poate stabili, utilizată corect, stratigrafia *orizontală* a unor niveluri contemporane de locuire din stațiuni arheologice diferite. Pe aceste criterii s-au evidențiat fenomenele geo-climatice care și-au pus amprenta asupra

caracteristicilor solului pe arii largi geografice, marcând contemporaneitatea și amplitudinea schimbărilor produse de o anumită ciclicitate a stadialelor și interstadialelor würmienne.

Sedimentologia studiază caracteristicile elementelor minerale și nu numai, conținute de stratele geologice. În acest sens, se apelează la granulometrie (chiar microgranulometrie) și mineralogie. Granulometria determină cunoașterea frecvenței elementelor care compun sedimentul, inclusiv dimensiunea granulelor și procentajele lor, calitativ și cantitativ. Astfel, este foarte important să știm că un sol este compus din argile, nisipuri, luturi, dar și proporțiile acestora, ca și dimensiunile fiecărei entități componente, ori prezența altor roci (*loess*-ul). La rândul ei, mineralogia are avantajul de a preciza prezența unor minerale grele, a mineralelor argiloase, ca elemente constitutive ale solului în care sînt cantonate vestigiile de locuire preistorică. Calitatea granulelor (gradul de uzură, de alterare), forma, caracteristicile suprafeței, realizate prin microscopul binocular, și mai exact încă, cu ajutorul microscopului electronic cu baleaj, permit cunoașterea naturii sedimentului (eoliană, acvatică), a principiilor și condițiilor de formare, deci a caracteristicilor mediului ambiant în care au trăit comunitățile umane.

Pedologia și micromorfologia sînt două noțiuni care se completează reciproc. Pedologia (pentru care noi folosim noțiunea de *stratigrafie geologică*) se ocupă cu studiul solurilor. Este foarte important să cunoaștem tipurile de soluri și caracteristicile acestora, pentru a le putea identifica în teren, pentru a le putea deosebi, avînd în vedere importanța lor deosebită ca loc în care sînt cantonate locuirile preistorice. Cele mai importante sînt *solurile fosile – paleosolurile*, a căror prezență, într-un pachet de loess-uri, argile, luturi, nisipuri, demonstrează existența unor condiții speciale de formare a întregului sediment, prin prezența acestor *nivele-reper*. Micromorfologia se aplică îndeosebi pentru cunoașterea paleo-mediului în care a locuit omul preistoric, fiind utilizată mai ales pentru cercetările paleopedologice, specifice geologiei Cuaternarului (J.-C., Miskovsky, H. Curien, 1987; P. R. Giot, L. Langouët, 1984).

Metodele fizice de datare sînt: arheomagnetismul, C14, colagenul, Ioniu 230 / Uraniu 234, termoluminiscenta, rezonanța electrică spin, Potasiu / Argon, urmele de fisiune Uraniu-238,

spectrometria de difuzie, cromatografia, utilizându-se, atunci când este cazul, curba lui Milankovici.

Arheomagnetismul studiază ansamblul proprietăților magnetice ale unui material, ca urmare a transformărilor fizice intervenite în timp, pornind de la parametrii câmpului magnetic al locului de descoperire în momentul începerii fenomenului transformărilor. Metoda mai este numită *termoremanență*, datorită aportului de căldură ce intervine în timp. Fenomenul poate fi evidențiat numai în roci vulcanice sau în materiale arse: arsura vetrelor (inclusiv fragmente de vetre), silex ars, oase arse etc. Metoda de lucru se bazează pe cunoașterea evoluției câmpului magnetic terestru în decursul mileniilor, și a curbelor de variație ale acestuia în locul descoperirii (supus analizei). Studiile de specialitate precizează că metoda “se aplică structurilor de combustie în teren, cu condiția ca ele să fi depășit punctul lui Curie al oxizilor de fier conținuți, punct de la care se depistează termoremanența (670° C pentru hematită și 580° C pentru magnetită)” (T. Merthoud, 1988).

Cromatografia, ca metodă fizico-chimică, realizează separarea constituenților dintr-un complex mineral-organic (strat arheologic și/sau pedologic), prin pătrunderea diferențiată a acestora în materialul de umplutură al coloanei cromatografice. Metoda se bazează în principiu pe caracteristicile diferențiate de volatilizare a materialelor supuse analizei. În Preistorie, tehnica este folosită pentru determinarea elementelor constitutive de natură organică din sol, prin care se poate evidenția impactul antropic.

Curba lui Milankovici reprezintă o teorie astronomică a variațiilor paleoclimatice, referitoare la schimbările de climă, asociate cu variabilitatea razelor solare asupra pământului. Astronomul sârb, M. Milankovici, a combinat trei perioade de durată inegală, a gradului de înclinare a axei pământului la aproximativ 40.000 ani, ciclul excentricității orbitei sale, la aproximativ 100.000 ani, și ciclul precesiunii echinocțiului, la aproximativ 20.000 ani. Pe baza acestor observații și a combinării efectelor, Milankovici a trasat o curbă teoretică a evoluției razelor solare în ultimul milion de ani, încercând să explice apariția și evoluția glaciațiunilor. Teoria lui Milankovici a putut fi verificată în 1977, când L. A. Berger a simulat oscilațiile climatice, pe care le-a corelat cu curbele

temperaturilor (paleotemperaturi) din sedimentele oceanice (A. Jouve, 1988).

Termoluminescența reprezintă o tehnică de datare în Preistorie, bazată pe modificările determinate de repartiția electronilor într-un cristal, în decursul timpului. Sub efectul radioactivității produse de radio-izotopii din locul de analiză (stațiunea arheologică), radio-izotopii conținuți și razele cosmice provoacă dislocarea unor electroni dintr-un cristal și “aruncarea” lor în nivele unde se acumulează în decursul timpului. Se consideră că doar cantitatea electronilor “aruncați” este proporțională cu timpul scurs. Măsurarea cantității electronilor “aruncați” se face prin rezonanța paramagnetică electronică sau prin măsurarea termoluminescenței propriu-zise. Prin experimente de laborator, inclusiv la Universitatea din Iași, măsurarea termoluminescenței permite determinarea dozei de radiații dintr-un eșantion (numit “doza arheologică”). Aceasta se face prin măsurarea cantității de radio-izotopi conținuți în eșantion în comparație cu cantitatea acestora din sedimentul în care se află eșantionul. Se practică mai ales pentru ceramică și silexuri arse, permițând datarea, cu anumită precizie, a eșantioanelor cu vârsta de câteva sute de milenii.

Urmele de fisiune sânt observabile în practică în corpurile cristaline (mică, obsidian) și se bazează pe faptul că Uraniul dă naștere unui fenomen spontan de fisiune, din care apar doi nucleoni: 90 și 145. Fisiunea spontană este reglată de aceeași lege exponențială a radioactivității, permițându-se, în final, calcularea timpului de formare a materialului ce conține atomul de uraniu, mergând până la un miliard de ani. Ea se folosește îndeosebi pentru calcularea vârstei obsidianului vulcanic (T. Berthoud, 1988).

Spectrometria este de două feluri:

Spectrometria de emisie, bazată pe faptul că eșantionul de analizat este atomizat și excitat într-un mediu cu plasmă; atomii excitați emit raze luminoase în domeniul vizibil sau ultraviolet. Fiecărui atom îi corespund o serie de fascicule de emisie, caracterizate prin lungimea și intensitatea undei. Determinarea lungimilor de undă permite cunoașterea calitativă a eșantionului, iar determinarea intensității razelor permite evidențierea cantitativă a compoziției eșantionului. Prin cunoașterea elementelor chimice constitutive ale eșantionului (metale, ceramică, sticlă), se pot stabili

locul de origine a unor materii prime, identitatea cantitativă și calitativă a unor obiecte finite și, deci, centrul de origine al prelucrării, deci contemporaneitatea lor, vizând, în ultimă instanță, datarea unor descoperiri prin efectele cronologiei relative (*cronologia comparativă*).

Spectrometria de masă are ca principiu tehnic analiza fasciculelor de ioni, după masa lor, într-un câmp electric și/sau magnetic. Spectrometria de masă se caracterizează printr-o deosebită sensibilitate, iar analizele izotopice pe care le efectuează pe eșantioane arheologice stabilesc prezența, cantitativă și calitativă, a unor elemente chimice, având ca rezultat final identificările menționate în cazul spectrometriei de emisie.

Potasiu-Argon, ca metodă a cronologiei absolute, se aplică doar unor anumite minerale, al căror timp de formare îl poate determina. Se bazează pe descompunerea radioactivă a potasiului (K^{40}) și argonului (Ar^{40}) și pe principiul procentului dintre cele două elemente pe care îl conține eșantionul de analizat. Se presupune că timpul și eventualele schimbări chimice sau fizice nu modifică raportul dintre cele două elemente. Gama de timp a metodei merge de la 100.000 ani la mai multe milioane de ani, astfel că metoda se folosește pentru datarea stratelor geologice care adăpostesc resturile celor mai vechi hominide.

Radiocarbonul (C^{14}) este cea mai frecvent folosită metodă a cronologiei absolute (chiar dacă este și cea mai controversată). Metoda a fost pusă în evidență prin lucrările lui W. Libby, în 1947. Tehnica metodei se bazează pe faptul că în atmosfera înaltă există C^{14} , care se oxidează repede, trecând în izotopii C^{13} și C^{12} , care sânt stabili. Producția de C^{14} este constantă, indiferent de dezintegrarea radioactivă. Prin fotosinteză, întreaga lume vegetală și animală conține aceeași proporție de C^{14}/C^{12} ca și atmosfera ce ne înconjoară. În momentul morții elementului vegetal sau animal, începe diminuarea radioactivă a izotopului C^{14} , direct proporțională cu timpul scurs de la moartea elementului vivanț. Cantitatea de electroni rămasă în elementul de analizat în momentul analizei, presupune vârsta reală a acestuia. Cele mai bune eșantioane sânt acelea care reprezintă probele de lemn ars; în ordine descrescândă a valorii, urmează oasele arse și oasele nearse. Înainte de efectuarea datării propriu-zise, eșantionul este pretrat, pentru eliminarea tuturor posibilelor impurități, care ar putea afecta acuratețea datării, prin îmbogățirea artificială a

conținutului de C14. Un alt principiu important al metodei este faptul că stabilirea unei vârste cât mai aproape de cea reală depinde de cantitatea de eșantion, proporțională cu vârsta estimată, dar și cu natura probei. În plus, contaminarea probei în momentul recoltării poate determina modificarea vârstei rezultate din analiză.

Tabelul 5. Exemple de contaminare modernă și erorile apărute în stabilirea reală a vârstei:

Vârsta în ani	Întinerirea vârstei prin contaminarea probei		
	1 %	5 %	10 %
1000 ± 50	10	50	100
5000 ± 70	70	340	660
10.000 ± 100	170	950	1700
20.000 ± 220	860	3600	6000
30.000 + 660-610	2800	9200	13200
40.000 + 2400-1800	6700	14600	27200

În precizarea unei vârste obținute prin C14 se folosesc două expresii: BP (*Before Presens*) și BC (*Before Christ*). Întrucât s-a stabilit, cum am văzut, anul 1950 ca an 0 al C14, pentru transferarea unei date din BP în BC, din vârsta cunoscută se scad 1950 ani. O altă problemă este necesitatea luării în considerație a unei deviații standard (σ) asupra evaluării vârstei. Asta înseamnă că valoarea corectă a vârstei are 66 % șanse să fie cuprinsă între extremele $\pm$, care reprezintă marja de eroare a metodei, și care depinde de natura eșantionului, de acuratețea (calitatea) și de cantitatea acestuia, raportate la vârsta prezumată de arheolog. De exemplu, 5.000 ± 200 BP poate semnifica 3.050 ± 200 BC, ceea ce poate fi echivalat cu anii *reali* între 2.850 și 3.250 î.Hr, utilizând 66 % ca valoare σ . Precizăm că în ultimii ani s-a mai pus o problemă deosebit de importantă în ceea ce privește însuși principiul de bază al metodei: lipsa constanței raportului C14/C12, de unde ar interveni modificări, uneori substanțiale, în stabilirea vârstei reale a eșantionului. Deci, vârsta convențională nu corespunde totdeauna cu vârsta reală, ca urmare a faptului că este eronat unul din postulatele de bază ale metodei: cantitatea de C-14, format în

atmosfera terestră. Producția de C-14 variază în funcție de doi factori: intensitatea câmpului magnetic terestru și activitatea solară. Pentru corectarea vârstelor convenționale, s-a pus problema calibrării lor, comparându-le direct cu vârstele obținute prin metode ne-cosmice. Această necesitate de *calibrare* a tuturor datelor C14 pentru ultimele 8 milenii a intervenit în momentul corelării datelor C14 cu acelea apărute prin metoda *dendrocronologiei*, îndeosebi pe mostre provenite de la *Sequoia giganteia*, *Pinus aristata*, sau ale stejarului fosil din Germania și Irlanda. În final, arheologii neoliticieni folosesc două tipuri de sigle: bc pentru datele necalibrate, și BC pentru datele calibrate, în încercarea de a pune de acord descoperirile arheologice ale neo-eneoliticului din mai multe regiuni geografice, îndeosebi din spațiul Orientului Apropiat și din spațiul european (A. László, 1997; P. R. Giot, L. Langouët, 1984; D. Grimaud-Hervé, Fr. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001).

Colagenul, ca metodă de datare în arheologia preistorică, se bazează pe această proteină care formează substanța intercelulară a țesuturilor conjunctive. După moartea organismului viu, colagenul subsistă în țesutul osos, suferind un proces de “racemisation”, de transformare a unei părți dintre moleculele sale, până se ajunge la un echilibru, care nu mai deviază lumina polarizată a aparatului. Timpul de “racemisation”, varind de la un amino-acid la altul, a devenit metodă de datare pentru timpurile preistorice, dar încă puțin folosită.

Rezonanța electrică spin (RSE) se bazează pe principiile termoluminescenței. Cu ajutorul unui dozimetru se poate măsura fie doza directă a radioactivității solului, fie radioactivitatea ambiantă. În felul acesta se poate măsura și stabili, într-un câmp magnetic, lungimea undei diferenței de energie a stadiului de orientare a electronilor în raport cu direcția câmpului magnetic. Încercată pe planșeul stalacmitic de la Tautavel, și comparată cu vârsta obținută prin metoda Uraniu-Thoriu, metoda a dat rezultate satisfăcătoare, dar utilizată pentru stabilirea vârstei oaselor fosile, rezultatele sânt în dezacord cu stratigrafia arheologică (G. Delibrias, 1992).

O altă categorie de metode se referă la **științele naturii** în mod direct: paleobotanica, antracologia, malacologia, paleofauna, paleoantropologia, dendrocronologia, studiul varvelor.

Paleobotanica se referă la evoluția tuturor speciilor de vegetale (plante, arbori) vechi. Din păcate, pentru prima parte a arheologiei preistorice, acestea nu s-au păstrat, cu excepția unor fragmente fosilizate sau arse, ori existente în turbării, în zonele geografice foarte aride, prin amprente păstrate. Îndeosebi în neolitic, prin studiul amprentelor din pasta vaselor, ori a lipiturii vetrelor și pereților locuințelor, s-a putut stabili, cu destulă exactitate, o parte a învelișului vegetal, contemporan culturilor arheologice. Adiacentă paleobotanicii este *carpologia* (macroresturile), prin care se studiază flora cultivată (dar și cea spontană) și tehnicile agricole, metodele de conservare și de preparare a recoltelor de plante cultivate, poate chiar a resurselor floristice. Cercetarea locuințelor, a stațiunilor lacustre din Elveția și Germania, dar și întregul inventar arheologic al așezărilor neolitice de pe toate continentele a contribuit în mod esențial la cunoașterea paleomediului în care au trăit comunitățile umane. Cunoașterea începuturilor cultivării plantelor, a diferitelor specii de pomi fructiferi, a viței de vie, se bazează pe descoperirea și identificarea macroresturilor. De asemenea, *antracologia* aduce contribuții foarte importante la cunoașterea speciilor de arbori, a arealelor acestora în toate timpurile preistorice. Identificate îndeosebi în vetrele paleolitice și neolitice, fragmentele de lemn sânt clasificate și determinate până la nivelul *speciei*, stabilindu-se, uneori, aspectele climatice ale unei perioade date, a paleomediului. Metoda se bazează pe compararea, la microscopul optic, tot mai puternic în unele laboratoare, a eșantioanelor descoperite prin săpăturile arheologice, cu eșantioanele speciilor actuale, arse și fragmentate (prezentate sub forma unor cataloage). Prelevarea probelor de cărbuni poate servi în mod direct și determinărilor de C14, deoarece tratamentele la care sânt supuse nu afectează datarea.

Dendrocronologia se bazează pe cunoașterea numărului de *cercuri* de creștere a arborilor. S-a constatat că în fiecare an, trunchiul fiecărui arbore crește cu un nou *cerc* (inel), a cărui grosime depinde de specie și de condițiile climatice locale. Pe baza studierii mai multor specii, din diferite zone geografice, s-a stabilit o adevărată "hartă" (schemă) dendrocronologică, utilizată pe calculator. Evident, s-au realizat corelații cu inelele de creștere a arborilor, determinate pe eșantioanele din niveluri arheologice foarte bine datate cronologic. Pe de altă parte, supraviețuirea

arborilor-gigant, de tip *Sequoia* din America, cu vârste de până la 9.000-10.000 ani, a contribuit în mod esențial la stabilirea schemei de recalibrare a C14 pe baze dendrocronologice.

Palinologia reprezintă o metodă aproape completă în scopul stabilirii peisajului vegetal într-o anumită arie geografică și într-o anumită etapă cronologică a Preistoriei. Ea presupune identificarea grăuncioarelor de polen și a sporilor dintr-un sediment cercetat pe cale arheologică. Specialiștii au constatat că polenul și sporii rezistă foarte bine la coroziune și la alte *tensionări* la care este supus sedimentul respectiv de-a lungul mileniilor. Se fac deosebiri între depunerile (*ploile*) de polen din așezările deschise și din peșteri. În Grotă Vaufrey din Franța (denumită după binecunoscutul preistorician) s-au efectuat cele mai temeinice analize ale *ploilor* de polen în diferite perioade de timp (contemporan), raportate la diferitele locuri ale peșterii. Prin măsurarea acumulărilor de polen și de spori, la intervale bine stabilite, s-a ajuns la o cunoaștere foarte apropiată de timpul real, preistoric, al depunerilor. Metodologia de lucru presupune tratarea chimică a eșantioanelor de sol (recoltate pe criterii bine stabilite, și în condiții de maximă atenție pentru a evita contaminarea lor pe verticala profilului) până când, pe laméle rămân doar grăuncioarele de polen. Comparate cu polenul actual al întregii vegetații, se stabilesc curbe de concentrație procentuală (diagrame polenice), care determină maxime și minime de aspecte climatice. Pe baze palinologice a fost stabilită marea majoritate a oscilațiilor climatice ale ultimei glaciațiuni, care au primit numele stațiunilor eponime.

Varvele reprezintă în fapt urmele lăsate de ghețari în înaintarea sau retragerea lor, în funcție de evoluția climei, depozitul sedimentar sezonier, abandonat de apele din frontul ghețarului. Stratificarea determinată de fenomenele climatice anuale – vară-iarnă a fost utilizată de geologul suedez G. de Geer, în 1878, pentru a deduce vârsta depozitelor acumulate pe fundul lacurilor proglaciare, și să realizeze corelația între lacurile care s-au succedat la sfârșitul ultimei perioade glaciare. În felul acesta, savantul a putut urmări reculul ultimei glaciațiuni, pe timpul de aproximativ 15.000 ani. Mult timp, această metodă a stat la baza cronologiei timpurilor tardi- și postglaciare, rezultatele fiind confirmate prin metoda C14.

Malacologia este o știință (sau metodă) de analiză a moluștelor. Unii specialiști afirmă că, fiind foarte puțin sensibile la

schimbările climatice, de mediu, studiul moluștelor nu poate aduce elemente importante în analiza și cunoașterea paleomediului, în observații stratigrafice. Noi credem că, dimpotrivă, prezența sau absența moluștelor în sedimentele unde sânt cantonate și urme de locuire umană poate fi deosebit de importantă, deoarece s-a dovedit existența unor specii de climă caldă sau rece, acvatice sau terestre, iar atunci când cochiliile lor sânt distruse, se pot reconstitui fenomenele geologice care au determinat deteriorarea lor. Spectrele obținute prin întocmirea corectă a procentajelor prezenței speciilor de moluște într-un sediment constituie indicatoare importante pentru reconstituirea biotopurilor. Un alt fapt poate fi semnificativ: transformarea lor în podoabe, în tot Paleoliticul superior, aduce contribuții, uneori esențiale, la cunoașterea unor elemente de spiritualitate, dar și a unor posibile relații de schimb sau deplasări ale grupelor umane.

Paleofauna cuprinde, pentru Preistorie, mai multe discipline conexe: microfauna (rozătoare, insecte, batracieni) și macrofauna (reprezentată de: mamifere, pești, păsări, reptile). Sântem de acord cu precizările făcute de F. Bordes (1968), cu privire la faptul că, aproape insensibile la marile schimbări climatice, multe specii de animale au traversat întregul Cuaternar, astfel că prezența oaselor acestor specii în nivelele de cultură din stațiunile arheologice reprezintă doar informații cu privire la vânătoare, ca ocupație a grupelor umane. Deosebit de importante sânt, însă, asociațiile faunistice, care pot aduce informații cu privire la cunoașterea biotopurilor. Dar, îndeosebi prezența microfaunei, a rozătoarelor, deosebit de sensibile la schimbările climatice, cunoscute fiind speciile de climă caldă sau rece, aduc precizări substanțiale în completarea cunoștințelor de specialitate. Studiul exhaustiv al speciilor de animale descoperite în grotă Vaufray poate constitui un exemplu de cercetare a unui sit preistoric (J.-Ph. Rigaud (éd.), 1988). Alte exemple pot fi din nou concludente: prezența resturilor osoase aparținând renului aduce informații cu privire la existența unui climat periglaciatic sau a unor faze de climă rece, în timp ce (la Mitoc-Malu Galben de exemplu) prezența glutonului (*Gulo gulo*) poate preciza existența unei zone mlăștinoase în apropierea stațiunii paleolitice. De asemenea, tot pe criterii faunistice s-a putut constata predilecția comunităților musteriene de la Ripiceni-Izvor pentru vânărea mamutului, și a celor din peșterile carpatice, pentru vânărea ursului. Nu lipsită de

importanță este folosirea oaselor și a dinților unor animale, a fildeșului de mamut (ivoriu) pentru podoabe sau opere de artă mobilă. Odată cu domesticirea animalelor, cercetările de specialitate s-au diversificat în sensul de a se constata care au fost primele animale domesticate, creșterea numerică a speciilor domesticate și diversificarea lor, raportul procentual între cele două categorii, așa cum reiese din prezența oaselor în stratul de cultură. Cercetările unor specialiști americani au mers atât de departe, încât se poate preciza, pe baza studierii unui *strat de ciment*, microscopic, depus la baza molarilor de ren sau cerb (depunere diferită de la un anotimp la altul și chiar de la o lună la alta), în care sezon și în care lună a anului animalul a fost vânat (Anne Pike-Tay, 1991). Trebuie, însă, să admitem că tot arheologul este cel care precizează cărei culturi arheologice îi aparține stratul de locuire, și cum se datează acesta, pe baza cronologiei relative sau absolute.

Paleoantropologia pornește de la studierea apariției și evoluției omului. În cadrul regnului animal, Linné a fost cel care, în 1757, a creat genul *Homo*, deosebind două specii: *Homo sapiens* și *Homo troglodytes*, reprezentat de maimuțe. Pentru sistematica actuală este reținută doar specia *Homo sapiens*, cu subspecia *sapiens sapiens*, care grupează populațiile actuale. Toate celelalte specii și subspecii sânt recunoscute prin fosilele descoperite ca urmare a cercetărilor de specialitate. Diferențele esențiale ale omului modern (*sapiens*) sânt: bipedie, fața scurtă, sistemul dentar redus, volumul mare al capacității craniene, aptitudinea creatoare, limbajul articulat, puterea de gândire. Unii antropologi afirmă că omul este *singurul animal cu fese*. În sistematica taxonomică, antropologii au identificat următoarele specii, pornind de la *australopithecine*: *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo sapiens neandertalensis* și *Homo sapiens sapiens*. Evoluția Omului ca gen și specie este tratată într-un alt capitol al volumului, dar, din punct de vedere arheologic, al evoluției creației umane, trebuie să precizăm aici că *H. habilis* și *H. erectus* au creat primele unelte și le-au adus într-o anumită stare de perfecționare; Omul de Neandertal este creatorul civilizațiilor Paleoliticului mijlociu, iar Omul modern (*H. sapiens*) este creatorul civilizațiilor Paleoliticului superior și al întregii evoluții (și involuții !) de atunci și până în prezent. Dar, în cunoașterea *aspectului fizic* al omului creator, de multe ori arheologia nu este în măsură să dea răspunsuri,

deoarece lipsesc descoperirile arheologice. Chiar și pentru unele culturi arheologice epipaleolitice, mezolitice sau neo-eneolitice, nu avem descoperiri pe baza cărora să se poată reconstitui înfățișarea celor care au creat splendorile civilizațiilor de mult apuse. Din această cauză, nu putem avea decât imagini, nu certitudini, cu privire la riturile funerare sau la alte aspecte ale spiritualității perioadelor istorice pe care le analizăm. Sigur că, pe alte meridiane ale globului, cercetătorii în domeniu fac apel la discipline nou create, cum ar fi *etnologia*, *etnoarheologia*, *demografia* și *patologia preistorică*, *comparatismul etnografic* etc.

Ultima categorie de încercări de definire a specificității activității omului preistoric se referă la **metode pur arheologice**, chiar dacă unele se bazează pe matematică și pe tehnică (în sensul modern al cuvântului): tehnologia și tipologia litică, statistica, traseologia.

Tehnologia litică (și nu numai litică, ci și în ceea ce privește prelucrarea osului, a lemnului, a altor materii prime) analizează întreaga linie operatoare, începând cu descoperirea și transportul materiei prime, operațiunile de debitaj, până la finalizarea activității, având ca rezultat unealta finită. Nu sânt excluse din analiză nici produsele primare ori secundare de debitaj, reprezentate de deșeurile de cioplire. De asemenea, se analizează elementele adiacente ciopririi (pietrei): nicovale, percutoare (de mai multe categorii, inclusiv în ceea ce privește natura suportului: piatră, os, lemn, corn). Pentru a se familiariza cu cioplirea pietrei în paleolitic, școala de la Bordeaux, din jurul prof. F. Bordes, a reușit să refacă, prin *remontaj* (reasamblarea nucleelor prin lipirea tuturor elementelor constitutive, inclusiv așchiile microlitice), tot *lanțul* mișcărilor mâinilor omului, înțelegând chiar și *semnificația* unor gesturi. În felul acesta, prin subdivizarea liniilor operaționale în stadii, etape, gesturi, s-au *reinventat* tehnicile de cioplire a pietrei. După serii multiplicare de cioplire (de încercări de imitare) a ciopririi în Preistorie, s-a ajuns la constatări definitorii în ceea ce privește, de exemplu, tehnica clactoniană, ori Levallois, specifice Paleoliticului inferior și mijlociu, dar și cu privire la specificitatea unor piese, denumite *fosile directe*, căci caracterizează o anumită cultură arheologică, un anumit facies tehnologic. Au fost înțelese schemele operatorii conceptuale ale omului preistoric, care susțineau întreaga activitate de cioplire a uneltelor, iar prin analiza funcțională a celor mai mici urme de cioplire, lăsate pe

suportul transformat în unealtă, folosindu-se observații paleoetnografice, dar și experimente, s-au reconstituit toate mișcările prin care un bloc amorf era transformat în piesă finită. În cadrul *arheologiei experimentale*, în numeroase muzee din întreaga lume, copii, tineri, maturi, se amuză încercând să reconstituie tehnologia preistorică de transformare a materiilor prime în unelte și arme.

Tipologia se bazează pe clasificarea tuturor uneltelor, armelor, a produselor ceramice sau de altă natură, pe care activitatea, viața oamenilor preistorici ni le-a lăsat moștenire. Încă de la primele descoperiri arheologice, provenite îndeosebi din săpături sistematice, specialiștii s-au preocupat de clasificarea, ordonarea inventarului arheologic, prin stabilirea criteriilor de clasificare. După opinia lui F. Bordes (1961), tipologia este “știința care permite recunoașterea, definirea și clasarea diferitelor varietăți de unelte întâlnite într-o stațiune”. O activitate științifică de peste o jumătate de secol a avut ca rezultat stabilirea unei metodologii foarte elaborate în ceea ce privește atingerea scopului propus: stabilirea, pe baza unor criterii bine definite, a seriilor tipologice specifice fiecărei culturi arheologice sau complexe culturale, prin identificarea pieselor celor mai caracteristice, numite *fosile directe*. Dar, pentru a putea fi descrise caracteristicile marilor categorii de unelte, pentru a se putea da o identitate fiecărei unelte (armă etc.), era necesară descoperirea și crearea unui limbaj identic, prin adoptarea unor termeni de origine semantică proprie, făcându-se apel la analiza funcțională sau la etnografie. Mai mult încă, prin lărgirea cadrului cunoașterii, prin adăugarea și însușirea unor noi și variate elemente tipologice, care definesc un complex litic (*tehnocomplex*) s-au adoptat nume proprii ale stațiunilor eponime. Astfel, la tipul intrat deja în vocabularul de specialitate (în literatura de specialitate) s-a adăugat tipul nou, specific stațiunii: *vârf* de tip *Font Robert* (sau de tip *La Gravette*, sau *Font Yves*), *racloar* de tip *Quina*, *burin* de tip *Noailles*. Tot pe baze tipologice s-au stabilit, de exemplu, cele cinci faciesuri musteriene din Franța, ori caracteristicile unor niveluri de cultură, cum ar fi *Musterian de tradiție acheuleană*, sau *Musterian de debitaj Levallois* etc. De asemenea, pe baza prezenței tipologice a gratoarelor și a burinelor crenate, care fac serii în unele nivele de locuire din marea stațiune de la Mitoc-Malu Galben, s-a stabilit cu certitudine apartenența acestora la Aurignacianul clasic, în sens

european. Mai precizăm faptul că, pe baza unei îndelungate experiențe, a studierii uneltelor din stațiunile aparținând Paleoliticului inferior și mijlociu din Europa și Orientul Apropiat, inclusiv nordul Africii, F. Bordes (1961) a întocmit lista-tip a uneltelor din Paleoliticul inferior mijlociu, pentru întreaga lume preistorică, iar D. de Sonneville-Bordes și J. Perrot (1954; 1955; 1956) au definit aceeași listă pentru paleoliticul superior. Alți specialiști au propus tipologii proprii, unele pe baze diferite de analiză: tipologia analitică a lui G. Laplace (1966), morfologia descriptivă a lui A. Leroi-Gourhan (1968), sfârșind cu lucrările monumentale a lui M. Brézillon (1968) și J.-G. Rozoy (1967, 1978). În linii generale, sau cu elemente specifice, tipologia se poate referi și la plantele cultivate sau la produsele ceramice etc.

Traseologia, numită și analiza funcțională a obiectelor, îndeosebi din piatră, este nu atât o metodă de datare, cât mai ales, de studiu, pentru a se găsi semnificația practică a creației umane preistorice. Arheologul rus S. A. Semenov s-a preocupat, începând din 1934, de funcționalitatea uneltelor de piatră, și a început să studieze, la microscop, urmele de uzură rămase după întrebuințarea lor, de către cei care le-au cioplit. Prin metode experimentale, perfecționate ulterior, s-a reușit crearea unor "modele" specifice naturii materialelor pe care s-a intervenit (carne, păioase, lemn, os, corn, piele proaspătă sau uscată etc.). Mai recent încă, folosindu-se microscopul electronic cu baleaj, s-au obținut dovezi surprinzătoare (păstrarea unor reziduuri vegetale printre striurile create pe unealtă), ceea ce a întărit convingerea asupra domeniilor și a materialelor în care s-au utilizat piesele finite: lame, gratoare, burine, racloare etc. Ca și în alte domenii, accesul la paleoetnologie a avut o contribuție semnificativă pentru completarea tabloului general al folosirii uneltelor create de omul preistoric. Obligatorie, pentru păstrarea intactă a caracteristicilor pieselor pe care dorim să le supunem examenului de traseologie, este ambalarea specială a acestora, pentru a nu li se crea striuri noi, sau pentru a nu deteriora urmele rămase după folosirea lor inițială (C. Perles, 1988; M. Julien, 1992; P. C. Anderson, S. Beyries, M. Otte, H. Plisson - sous la dir. de, 1993).

Statistica în arheologie, și îndeosebi în arheologia preistorică are un rol deosebit de important. Este, ca și traseologia, o metodă de studiu, dar poate fi utilizată și ca mijloc de datare prin rezultatele obținute ca urmare a folosirii ei pe cale științifică. Avem

cel mai apropiat exemplu în statisticile asupra componentelor utilajelor litice ale nivelelor aurignaciene și gravettiene din marea stațiune de la Ripiceni-Izvor. S-a constatat că, tipologic, în nivelele aurignaciene, apar și piese de tradiție mai veche, musteriană. Apelându-se la statistică, s-a constatat că utilajul litic, specific aurignacian se află în proporție de 4 – 6 %, în timp ce materialele cioplite în tehnică Levallois, inclusiv piesele specifice Paleoliticului mijlociu (racloare, bifaciale, denticulate etc.) depășesc 60 % din total inventar litic. F. Bordes este cel care a creat statistica preistorică și i-a dat sensul științific. În utilizarea corectă a metodei, importanța deosebită o au graficele cumulative și seriile tipurilor și subtipurilor de artefacte. Evident, în stabilirea unor criterii științifice de analiză statistică, trebuie luate în considerație criteriile descriptive tipometrice, morfologice, tehnologice, a atributelor riguros stabilite, pentru a se elimina toate elementele de subiectivitate în clasificare. Vom lua în considerație un “model” în statistica ceramicii dintr-o locuință neolitică, unde criticii metodei afirmă că un vas de lut reprezintă un procent, în timp ce, același vas, fragmentat în 15-20 de bucăți, reprezintă tot atâtea procente în analiza statistică! Lipsa de discernământ și a elementelor de obiectivitate amintite mai sus, fac imposibilă până și abordarea unei astfel de logici. În prezent, nici o analiză obiectivă a faptelor istorice nu mai poate fi realizată fără apelul la statistică: caracterizarea inventarelor litice, stabilirea ierarhizărilor privind tehnicile de cioplire, tipurile de produse de debitaj, analiza deșeurilor de cioplire, procentajele tipurilor de unelte finite, determinările faunistice, analizele de polen cu stabilirea ierarhizată, cantitativă și calitativă a covorului vegetal, procentajele resturilor faunistice aparținând animalelor domestice și sălbatice, analiza utilajului osos, a producției ceramicii și utilizării acesteia în scopurile constatate prin cercetarea arheologică a elementului spațial, sânt doar câteva dintre extrem de numeroasele întrebuințări ale metodei statistice în arheologie (F. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999; o lucrare recentă: D. Popovici, A. Bălășescu, C. Haită, V. Radu, A. M. F. Tomescu, I. Tomescu, 2002, aduce importante contribuții românești în domeniul necesității și al utilizării cercetărilor arheologice pluridisciplinare).

CULTURI ȘI FACIESURI

Cercetarea arheologică nu este un scop în sine. Specialiștii urmăresc evidențierea fenomenului istoric, odată cu apariția omului și cu rezultatele cunoscute ale activității sale. După mai mult de două secole de cercetări arheologice, de săpături sistematice, de descoperiri fortuite, utilizând metode și tehnici proprii ori ale unor științe și discipline conexe, sau a căror utilizare a dat rezultate foarte bune în ceea ce privește progresul cunoștințelor noastre în domeniul arheologiei preistorice, oamenii de știință în domeniu au avut posibilitatea să evidențieze existența unor culturi arheologice, perioade, etape istorice ale evoluției omenirii. Înainte de tratarea efectivă a evoluției civilizației create de om pe toate continentele, socotim utilă evidențierea succintă a acestor culturi arheologice, faciesuri culturale și industriale, pentru ca cititorul să aibă, de la început, posibilitatea înțelegerii cât mai depline a fenomenului istoric în toate coordonatele sale. Precizăm că în lucrările consultate (F. Bordes, 1968; M. Otte, 1999 etc.), această categorie de informații este tratată la sfârșitul volumului, în cadrul *Glosarului* de termeni. Noi am considerat că definirea culturilor, a faciesurilor culturale și industriale trebuie să preceadă tratarea detaliată a evoluției culturii și civilizației omenirii, în cadrul *Glosarului* urmând să explicăm unii termeni de specialitate arheologică, geologică, geografică și a altor științe și discipline conexe. Pentru facilitarea înțelegerii denumirilor, și pentru a nu crea confuzii, vom menționa, unde vom considera necesar, denumirea și în engleză/franceză. Vom încerca să prezentăm culturile și faciesurile în cadrul celor trei perioade ale epocii paleolitice, dar precizăm că nu sânt limite definitiv stabilite, în timp și spațiu, îndeosebi între Paleoliticul inferior și cel mijlociu.

1. EUROPA

Paleoliticul inferior

Cele mai vechi unelte create de om au fost încadrate de către specialiști în *Cultura de prund* (*Pebble Culture* sau *Galet aménagé*). Această denumire nu este folosită pe tot globul, căci unii arheologi au preferat să folosească denumiri considerate mai

adecvate specificului regional al descoperirii: *Oldowaian* (în Africa Orientală), *Chouchoutian* (în China), sau *Anyathian* (în Birmania). Cultura de prund nu este o *cultură arheologică*, ci reprezintă doar o *industrie litică*, cea mai veche pe care a creat-o omul. Indiferent cărei zone geografice îi aparține, Cultura de prund (a cărei denumire vine din faptul că erau cioplite piese aflate în stare naturală, în prundișurile râurilor) are în componența utilajului litic un număr redus de unelte (galete): piese cioplite unifacial (*choppers*), sau bifacial (*chopping-tools*), pluridirecțional (*poliedre*), foarte rar raboturi (*heavy-scrapers*). Lipsesc în totalitate bifacialele. Galetele, ca suport al piesei, puteau fi și așchii, unele denticulate sau cu scobituri retușate. Cultura de prund reprezintă ansamblul tuturor industriilor pre-acheuleene, sau fără bifaciale. Este de precizat faptul că, tipologic, astfel de piese apar și în ansambluri litice ulterioare ca timp. Pe teritoriul României, astfel de piese au fost descoperite doar în poziție secundară. Potrivit ultimei sinteze în domeniu (M. Otte, 1996), pe teritoriul Europei, aceste descoperiri se datează între aproximativ 1.000.000 și 750.000 ani.

Acheuleanul reprezintă prima cultură arheologică a Paleoliticului inferior, aproape eminentemente litică, din istoria civilizației noastre. Stațiunea eponimă: Saint-Acheul, cartier al orașului Amiens, Franța, pe terasa medie a râului Somme. G. de Mortillet a creat acest termen în 1872, pentru a da o semnificație industriei cu bifaciale, descoperite aici. *Sensu stricto*, Acheuleanul este prezent în multe regiuni ale Europei, în aluviuni sau loess de terasă și chiar în depuneri marine (Terra Amata). Se pare că Acheuleanul a apărut în Africa, pe la 1,5 milioane de ani, în Bed II de la Olduvai Gorge, Tanzania. Prezența pieselor bifaciale în cadrul unor utilaje aparținând Paleoliticului mijlociu a permis crearea faciesului numit Musterian de Tradiție Acheuleană, prezent și pe teritoriul României, la Ripiceni-Izvor. Se datează în Mindel-Riss.

Tayacianul este doar o industrie ce aparține glaciațiunii Riss, deși primele sale apariții pot fi chiar mai vechi, în Mindel-Riss. A fost definit de H. Breuil, pe baza descoperirilor din adăpostul sub stîncă (*abri*) La Micoque, la Les Eyzies-de-**Tayac** (stratele 4 și 5), reprezentate de racloare și denticulate, cu debitaj clactonian, având ca fosilă directoare *vârful de Tayac*. În unele zone ale Franței, materialele de tip tayacian par să le preceadă pe acelea acheuleene. Oricum, se admite că Tayacianul a evoluat doar în

spațiul circummediteranean. Stațiunea Isernia La Pineta pare să aparțină Tayacianului, și este datată la 730.000 ani (Carlo Peretto, 1994).

Evenosianul este un facies industrial regional, contemporan cu Tayacianul, definit de H. de Lumley (1976), pe baza descoperirilor de la Sainte-Anne d'**Evenos**, din zona Provence. Utilajul, în parte bazat pe tehnica Levallois, este alcătuit din puține racloare, dar predomină așchiile cu scobituri retușate clactoniene.

Clactonianul, al cărui sit eponim este Clacton-on-Sea (Anglia) este considerat mai degrabă o tehnică de cioplire în cadrul Paleoliticului inferior, precizându-se chiar că ar corespunde ariei geografice a industriilor acheuleene. A fost localizat în bazinul Tamisei, dar tipologic, astfel de piese pot să apară în toate tehnocomplexele paleolitice. Inițial, a fost considerat o cultură a Paleoliticului inferior, fiind identificat și la Mitoc-Malu Galben (C. S. Nicolăescu-Plopșor, N. Zaharia, 1956 a, b). Specifică este așchia cu bulbul foarte proeminent și larg, planul de lovire lis și oblic, formând un unghi de aproximativ 40-50°.

Paleoliticul mijlociu

Musterianul este singura cultură a acestei perioade a epocii paleolitice, creație a Omului de Neandertal. Stațiunea eponimă: grotă Le Moustier, Dordogne. Termenul a fost creat în 1869, de către G. de Mortillet, pentru a da identitate tehnocomplexului descoperit aici, caracterizat prin vârfuri și racloare retușate pe o singură față, bifaciale foarte plate, absența gratoarelor. În 1953, F. Bordes utilizează metoda statistică și demonstrează importanța proporției racloarelor în comparație cu alte tipuri de unelte, în definirea Musterianului. În felul acesta, s-au creat mai multe faciesuri musteriene: Musterian de Tradiție Acheuleană; Musterian Tipic; Musterian cu Denticulate; Musterian Alpin; Musterian de tip Ferrassie; Musterian de tip La Quina; Musterian Tipic; Musterian de debitaj Levallois. Pe criterii regionale, au fost evidențiate alte faciesuri musteriene. Unele faciesuri au fost identificate și pe teritoriul României. Tehnica de cioplire, specifică Musterianului, indiferent de zona geografică, este debitajul Levallois. Acoperind întregul Paleolitic mijlociu, Musterianul se datează, în general, între aproximativ 200.000 ani și 35.000 ani BP, în Riss, Riss-Würm și prima parte a ultimei glaciațiuni.

Levalloisianul a comportat, ca și Clactonianul, discuții cu privire la esența sa: cultură (inițial) sau/și tehnică de debitaj. Stațiune eponimă: vechile cariere de la Levallois-Peret, Franța. F. Bordes și M. Bourgon (1951) au precizat că Levalloisianul nu este decât un facies (tehnic, adăugăm noi) al Acheuleanului și Musterianului, sens în care este utilizat de marea majoritate a arheologilor. Specificul tehnicii Levallois constă în prepararea specială a nucleului în scopul obținerii unor așchii, vârfuri și chiar lame de formă predeterminată. A. Tuffreau (1988) afirmă că Levalloisianul a evoluat în Pleistocenul mijlociu.

Micoquianul este un facies tehnologic al Musterianului. Stațiunea eponimă: La Micoque, *abri* în Dordogne. Termenul este creat de către O. Hauser, în 1916, dar în 1932, D. Peyrony propune să se dea acest calificativ utilajului descoperit deasupra stratului ce suprapune niv. 4 și 5, atribuite Tayacianului. Deci, Micoquianul succede Acheuleanului. Utilajul cuprinde numeroase racloare, bifaciale alungite, cu baza groasă și cu laturile ușor concave, calificate “micoquiene”. Există și un Micoquian al Europei centrale, cu bifaciale “micoquiene”, alungite, asimetrice, foliacee, tehnica Levallois fiind absentă.

Pontinianul a fost definit de A. C. Blanc, în 1939, pentru a caracteriza industriile musteriene de pe litoralul Pontin, de la sud de Roma și până la Muntele Circe, apropiat grupului Charentian de tip La Quina. Pontinianul se bazează pe frecvența mare a racloarelor cu retușe Quina, slaba flosire a tehnicii Levallois, puține vârfuri musteriene, nuclee discoidale, piese de tip *choppers* și *chopping-tools*.

Taubachianul este un alt facies industrial, al Europei centrale, având ca stațiune eponimă Taubach, Germania. A fost definit de K. Valoch (1971, 1984), ca aparținând ultimului Interglaciuar și primului stadiu würmian, fiind recunoscut în Germania, Moravia, Ungaria. Se caracterizează prin utilaj de mici dimensiuni, neregulat ca forme: denticulate, scobituri retușate (*encoche*s), vârfuri groase.

Charentianul este un facies industrial al Paleoliticului mijlociu, identificat de F. Bordes în Charente și în special în stațiunea La Quina, de unde și denumirea de Charentian de tip La Quina, deosebit de Charentianul de tip La Ferrassie, prin tipurile de racloare și prin debitajul Levallois, ceea ce dă acestor două faciesuri caracteristica musteriană.

Krumlovianul este un facies industrial al Paleoliticului mijlociu din Moravia de sud, identificat de K. Valoch, în 1971, în regiunea Moravský Krumlov. Pare să dateze din Interglaciul Eem. Utilajul este compus din așchii retușate, racloare, *encoche*s, denticulate, bifaciale poliedrice.

Altmühlianul este un alt facies industrial al Europei centrale, avându-și numele după afluentul Dunării din Bavaria. Unelte: bifaciale *blattspitzen*, vârfuri și racloare bifaciale, lame cu retușe bifaciale, racloare simple, unele cioplite în tehnică bifacială. Pare să aibă originea în Micoquianul Europei centrale.

Pe teritoriul României au fost identificate mai multe faciesuri industriale ale Musterianului european: Musterianul de tradiție Acheuleană de debitaj Levallois, Musterianul tipic de debitaj Levallois (Ripiceni-Izvor), Charentianul (în peșterile carpatice), elemente ale Micoquianului (în Dobrogea).

Paleoliticul superior

Aurignacianul este prima mare cultură arheologică a Paleoliticului superior, acoperind aproape întreaga Europă și Levantul. Stațiunea eponimă este grotă Aurignac, în Haute-Garonne, Franța. Istoricul înregistrării și acceptării acestei culturi de către specialiștii francezi este îndelungat și controversat încă și astăzi, inclusiv în ceea ce privește “etapizarea” sa. De reținut este faptul că Aurignacianul pare să-și înceapă evoluția odată cu oscilația Hengelo, și durează până spre 20.000 ani BP. Caracteristicile utilajului sânt: lamele aurignaciene, gratoarele și burinele carenate, având ca suport desprinderea lamelară din nuclee piramidale și prismatice, tehnica perfecționată a obținerii lamelor foarte simetrice, precizia retușelor, diversitatea inventarului litic, apariția utilajului osos (vârfurile de tip Mladec fiind una din fosilele directe). Pe teritoriul României, cea mai cunoscută stațiune aurignacian este Mitoc-Malu Galben, pe Prut (nivelele inferioare).

Bacho-kirianul reprezintă, după J. K. Kozłowski (1979, 1982), cea mai veche și prima manifestare a Paleoliticului superior în spațiul balcanic și european. Stațiunea eponimă: grotă Bacho-Kiro, Bulgaria. Datat la 43.000 ani BP, stratul 11 a fost inițial denumit ca cel mai vechi Aurignacian al zonei. Ulterior, J.-Ph. Rigaud a precizat că nu se poate accepta caracterul aurignacian al niv. 11,

Bachokirianul rămânând doar ca un facies local, foarte vechi, al Paleoliticului superior balcanic.

Châtelperronianul poate fi chiar mai vechi decât Aurignacianul, căci marchează trecerea de la Paleoliticul mijlociu la Paleoliticul superior (cel puțin pe teritoriul Franței). Stațiunea eponimă este Grotte des Fées, Châtelperron, Franța. A fost definit de H. Breuil, în 1906. Astăzi încă mai este denumit și Perigordian I (sau inferior), deși, în mod curent, Perigordianul (superior) este Gravettianul din Périgord. Châtelperronianul pare să derive din Musterianul de Tradiție Acheuleană, fiind datat în timpul oscilațiilor climatice Hengelo-Les Cottés, fiind, deci, parțial contemporan cu Aurignacianul. Fosila directoare este vârful de tip Châtelperron, care apare acompaniat de gratoare în proporții superioare burinelor și lamelor trunchiate și de numeroase unelte de factură musteriană. Creatorul său este o formă mai veche a lui *Homo sapiens sapiens*. Alți specialiști îl numesc *Castelperronian*, și îl plasează în regiunile franco-cantabrice (*Le Paléolithique*).

Uluzzianul reprezintă prima cultură a Paleoliticului superior din Italia, având numeroase elemente musteriene. A fost recunoscut de A. Palma di Cesnola în grotă Cavallo, Italia, unde se deschid calcarele mezozoice ale micului golf Uluzzo. Este datat la 33.000-32.000 ani BP. Fosila directoare este vârful de aspect semilunar, asociat de unelte specifice Paleoliticului superior, cu percuție bipolară. Industria osului este slab reprezentată cantitativ.

Szeletianul este cultura de început a Paleoliticului superior din Ungaria și dintr-o mică zonă a Europei centrale. Stațiunea eponimă este grotă Szeleta, din Munții Bükk. Este datat între 41.000 și 38.000 B.P. Industria se bazează pe tehnologia musteriană de așchii, cu nuclee neregulate, prismatice sau discoidale, racloare, vârfuri și piese bifaciale, unele de tip micoquian, dar apar și gratoare carenate, burine diedre sau pe trunchiere retușată. Originea sa pare să fie în Micoquianul Europei centrale, contaminat de Aurignacian.

Bohunicianul reprezintă un Szeletian de tradiție Levallois. Stațiunea eponimă este Brno-Bohunice, Moravia. M. Oliva (1984) îl califică între culturile de debut ale Paleoliticului superior. Se datează între 42.000 – 38.000 BP. Interesantă este compararea sa cu unele industrii din Orientul Apropiat. În Europa centrală, Bohunicianul a influențat industriile szeletiene și aurignaciene.

Jerzmanowicianul din Polonia (grotă Nietoperzowa-Jerzmanowice, lângă Cracovia) este asociat, mai nou, cu *Lincombianul* din Anglia (Lincombe Hill, Devonshire) și cu *Ranisianul* (Ilsehöhle – grotă Ilse -, Ranis, Thuringia), alcătuind un tehnocomplex care acoperă Anglia, Belgia, Germania și Polonia, evoluând în partea a doua a Interpleniglaciului (*Le Paléolithique*). De asemenea, pentru imensul spațiu al *Mării Cămpii Orientale* (Rusia), aceiași specialiști au creat, în această perioadă de trecere și la începuturile Paleoliticului superior, deci mai mult sau mai puțin parțial cu Aurignacianul, alte două culturi – faciesuri litice: *Streletianul* (având ca stațiune eponimă Kostienki 6-Streletkaia) și *Spiținian – Gorotsovian* (care au, ca stațiuni eponime, Kostienki 17-Spițin și Kostienki 15-Gorotsov), considerând că în acest spațiu geografic s-a introdus industria laminară.

Olschewianul, provenind din grotă Istállóskő (niv. inferior, datat între 44.000 și 39.000 ani BP) este considerat un alt facies al Aurignacianului unei zone din Europa centrală, ce-și poate avea evoluția într-o ramură musteriană a Alpilor Orientali (“cercul olschewian”).

Gravettianul este a doua mare cultură a Paleoliticului superior european. Are ca stațiune eponimă La Gravette, Dordogne. Fosila directoare este vârful *La Gravette*, asociat cu întregul inventar de piese *à dos / à bord abattu*. Originea sa poate fi în Europa centrală, în timpul sau imediat după oscilația climatică *Maisières* (28.500 BP), pornind de la descoperirile din Austria, Moravia etc. Tehnologia sa a ocupat Europa centrală, occidentală și orientală. În unele zone ale Continentului, Gravettianul este continuat de Solutrean, dar în altele, inclusiv România, Epigravettianul face trecerea către Epipaleolitic-Mezolitic. Pe teritoriul României, cea mai bine datată stațiune este cea de la Mitoc-Malu Galben (niv. superioare). În unele zone geografice, Gravettianul este contemporan cu Aurignacianul (România). A evoluat până la 20.000 BP, dar s-a prelungit, sub diverse aspecte/faciesuri tehnologice regionale, până în Tardiglaciul.

Perigordianul este, de fapt, un ansamblu de faciesuri cultural-tehnologice ale regiunii Périgord, Franța, identificate ca atare de către D. Peyrony, în 1933. Ca și în cazul Aurignacianului, arheologii francezi au creat mai multe denumiri, care vizează chiar unele evoluții cronologice, combinații de nivele culturale și

“etapizări” interne, fiind acceptate, în final, cinci faze, chiar dacă unii pledează pentru ideea că Perigordianul VII este urmat de Aurignacianul V (doar în Périgord, ca zonă geografică și arheologică). A evoluat în paralel cu Gravettianul, între aproximativ 28.000 și 20.000 BP. Precizăm faptul că, pentru a stabili identitatea dintre Perigorian și industriile contemporane (și aproape identice) din Europa centrală și de est, D. Garrod a propus utilizarea termenului de *Gravettian oriental*. Pentru alți specialiști, Perigordianul superior nu reprezintă decât un facies local al Gravettianului.

Pavlovianul este Gravettianul Europei centrale, fiind recunoscut în stațiunea de la Pavlov, Moravia. Numele a fost creat de H. Delporte, pentru a nominaliza inventarul litic de aici, precizat de B. Klima (1967). Ulterior, conținutul său cultural și tehnologic a fost evidențiat și detaliat (M. Otte, 1981).

Kostienkianul reprezintă, de fapt, numele rusesc al Gravettianului, pentru Marea Câmpie Rusă, și îndeosebi pentru regiunea arheologică a Donului. Unii arheologi ruși îl mai denumesc *Kostienki-Avdeevo*. Este recunoscut mai ales pentru piesele sale, adevărate fosile directoare, numite *pointe à cran* și *couteau* de tip Kostienki.

Arenianul reprezintă faciesul industrial al Paleoliticului superior din Europa centrală și mediteraneană, a cărei stațiune eponimă este Arene Candide, Italia. Se datează pe la aproximativ 20.300 BP. În întregul utilaj abundă piesele de tip *gravette* și *microgravette*.

Sagvarianul reprezintă, pentru bazinul panonic (stațiunea Ságvár), la sud de lacul Balaton, faciesul local al Gravettianului, datat între 18.900 și 17.700 BP (interstadiul Lascaux).

Solutreanul este una dintre marile culturi arheologice ale Paleoliticului superior din tot spațiul franco-cantabric, unde a înlocuit Perigordianul superior și chiar Magdalenianul. Stațiunea Solutré, Franța, a devenit eponimă, după ce a fost catalogată ca fiind “stațiunea cea mai atipică din Franța”. Fosila directoare este retușa plată, largă, de suprafață, pe lame cu laturile subparalele, acoperind aproape în totalitate *suprafața* dorsală a pieselor; este retușa obținută prin presiune, nu prin percuție, prin care au fost realizate piesele de tip “frunză de salcie” și “frunză de laur”. S-a răspândit în Franța și Peninsula Iberică, de la Loara la Pirinei, între aproximativ 19.500 și 17.500 BP. Specialiștii acceptă evoluția sa

locală, de la industriile spațiului propriu. Creatorul acestei culturi este tipul Cro-Magnon, care a lăsat impresionante opere de artă parietală (gravuri, picturi), dar și sculpturi în *ronde-bosse*.

Creswellianul, numit ca atare după grottele calcaroase de la Creswell Crags, Anglia, a fost propus, de către Dorothy Garrod, în 1926, pentru a desemna industriile de lame à dos britanice, contemporane, deși oarecum diferite, cu Magdalenianul francez. Fosila directoare este vârful de tip Creswell, à dos și à cran, asociat și cu o industrie osoasă, inclusiv obiecte de artă și de podoabă. Se datează între aproximativ 20.000 și 10.000 ani BP. După unii specialiști (J.K. Kozlowski, 1999), Creswellianul este mai curând un facies epipaleolitic.

Magdalenianul este ultima mare cultură arheologică a Paleoliticului superior european, chiar dacă acoperă numai o parte a Continentului: Franța, Spania, Portugalia, Elveția, Germania, Polonia, Moravia. Stațiunea eponimă: *abri* La Madeleine, Dordogne, recunoscută de către E. Lartet, în 1863. A fost "etapizată" în 6 faze de evoluție, îndeosebi pe baze tipologice, privind evoluția utilajului osos. Datarea generală este 17.000 – 12.000 BP. Cele mai impunătoare opere de artă magdaleniană sânt picturile rupestre din marile grote: Altamira, Lascaux și altele, din zona franco-cantabrică.

Epigravettianul, ca ansamblu de faciesuri industriale, a evoluat în aproape întreaga Europă centrală și occidentală, între aproximativ 22.000 și 13.500 BP, fiind parțial contemporan cu Solutreanul, Magdalenianul, Kostienkianul, Molodovianul (în sensul lui J. K. Kozlowski), Sagvarianul, Pușkarianul, cu culturile numite Zamiatnin, Mezin, Eliseevici, cu alte faciesuri locale ale întregii perioade post-Maximum Valdai (în sensul stabilit de Olga Soffer).

Epipaleolitic – Mezolitic

Întreaga perioadă tardi- și postglaciară se caracterizează printr-o adevărată fărâmițare culturală, fiind identificate, pe întregul Continent european, nu mai puțin de 40 de faciesuri industriale locale, unele aparținând anumitor entități mai mari, dar evidențiate, adesea, prin cercetările dintr-o singură stațiune arheologică.

Pentru a facilita înțelegerea fenomenului istoric la finalul ultimei glaciațiuni, vom apela la una dintre marile sinteze în domeniu (*Le Paléolithique*), pe care o vom completa și vom

menționa doar marile faciesuri industriale, nu și pe acelea locale. Precizăm încă faptul că “finalului timpurilor glaciare” i s-a consacrat un Colocviu internațional special (D. de Sonnevile-Bordes, sous la dir. de, 1979).

Din punct de vedere geocronologic, perioada tardiglaciară, extinsă între aproximativ 13.500 și 10.000 ani BP, se caracterizează prin fluctuații climatice, dintre care, cele mai bine înregistrate au fost: Bölling, Alleröd și Dryas III.

Romanellianul a cărei primă atestare s-a făcut pe baza cercetărilor din grotă Romanelli, Italia, pare să aparțină ultimelor tradiții ale Paleoliticului superior italian, fiind datat pe la 14.000 de ani BP. În Provence, această cultură este numită *Valorguian*, fiind datată la începutul Holocenului. Romanellianul a fost identificat și în părțile vestice ale României (Banat), ca un facies al finalului epocii paleolitice.

Creswello-Hamburgianul reprezintă sinteza marelui complex cu vârfuri à *cran* din Marea Câmpie de Nord a Europei. Este alcătuit din cele două componente, finalul Creswellianului și întregul Hamburgian, datate între aproximativ 13.000 și 11.500 BP, și care acoperă, prin cele două localități eponime, Germania și Anglia, spațiul geografic dintre Weser, Elba și Oder.

Complexul cu vârfuri à dos arcuit s-a extins în toată Europa septentrională, din nordul Franței până în Polonia. Se datează, în general, între 12.000 și 11.000 BP, și cuprinde mai multe faciesuri regionale: *Tjongerianul* din Belgia și Țările de Jos, *Azilianul occidental*, alte grupuri culturale din Germania. Mai este numit sub genericul *Federmesser*.

Brommianul face parte din tehnocomplexul cu vârfuri pedunculate din aceeași zonă nordică a Continentului. Stațiunea eponimă este Bromme, Danemarca. Este considerat a fi o unitate arheologică, ce a evoluat în Danemarca, Suedia, Germania și Polonia. Creatorii culturii erau vânători de reni și de elani.

Ahrensburgianul a fost recunoscut în 1927, de către G. Schwantes, lângă orașul Ahrensburg, Germania. În zonele de extensie, nordice, pare să reprezinte o continuare a Brommianului, cuprinzând și alte grupuri culturale: Lyngby, Fosna, Swidry (Swiderianul, care a ajuns și pe crestele Carpaților noștri de Est), în Dryas III și Pre-Boreal, fiind la baza tehnocomplexelor nord-occidentale ale Mezoliticului. Fosila directoare este vârful

pedunculat, de tip Ahrensburg, care îl precede pe cel swiderian, mai perfecționat.

Campignianul este un grup mezolitic, identificat la Campigny, Franța, la 1886, de către A. Salmon. Este datat în mileniile VII-VI î.Hr., fiind asociat, parțial, *Maglemosianului*.

Tardenoisianul, identificat în localitatea Tardenois, Franța, este, și la noi, ultimul facies industrial mezolitic, fiind datat în mileniile VIII-VII BP. St. K. Kozłowski (1980, 1989) l-a numit “complexul tardenoisian” al Europei mezolitice.

2. AFRICA ȘI ORIENTUL APROPIAT

Paleoliticul inferior

Chiar dacă în literatura de specialitate se nuanțează existența unui Paleolitic *mai vechi* decât cel inferior, numit *arhaic*, noi vom utiliza “etapizarea” clasică. De asemenea, trebuie să precizăm că în regiunile geografice extraeuropene, situația este mult mai puțin clară și clarificată, din cel puțin două motive: evoluția inegală a comunităților umane și lipsa cercetărilor exhaustive.

Primele unelte. Cele mai vechi dovezi de *activitate* umană (nu de resturi paleoantropologice) au fost descoperite în marea *Gregory Rift Valley*, unde se încadrează Depresiunea Afar și bazinul **Hadar**. Aici au fost descoperite 81 de unelte (*artefacte*), datate între 2,7 și 2,4 milioane de ani (MA), prin magnetostratigrafie. Potrivit specialiștilor, aceste unelte, asociate cu resturi paleofaunistice, reprezintă dovezi concludente ale activității hominidelor.

Pe valea Omo, pe malurile fostului lac Turkana, Etiopia, și la Koobi Fora, Kenia, în stațiunile Omo 71 și Omo 123, între 2,3 și 2 MA, au fost descoperite, tot *in situ*, alte dovezi ale haltelor de vânători, instalate în stațiunile menționate. *Choppers* și *chopping-tools* sânt tipurile cele mai frecvent întâlnite, asociate cu așchii din cuarț, unele cu urme de întrebuințare, nuclee. Alte mici campamente sânt datate spre 1,93 MA. În zona luată în considerație se cunosc în prezent peste 20 de stațiuni, cu peste 500 piese prelucrate, din diferite roci. La est de Zair, la Senga 5, alte resturi faunistice asociate cu unelte sânt datate între 2,3 și 1,9 MA.

Olduwayanul pare să fie prima cultură cu o industrie bine definită. Olduvai Gorge se află în Tanzania. Aici, soții Louis și Mary Leakey au descoperit alte dovezi importante ale locuirilor omenești, cantonate în depozite pleistocene (Bed I-IV), fiecare cu mai multe nivele arheologice, numite deja *oldowayene*, și datate între 1,8 MA și 500.000 ani.

Cultura de prund (Pebble culture) este reprezentată, în general, în Angola, Republica Centrafricană, în Congo, unde unelte cioplite, de tip *choppers* și *chopping-tools* fac serii, alături de poliedre și de așchii.

Industriile pre-acheuleene, îndeosebi din Africa de nord, sânt identificate mai ales în țările din Maghreb (Algeria, Maroc, Tunisia, Libia) și Sahara, fiind numite și Oldowayan evoluat, chiar dacă datarea lor este încă incertă.

Hummalianul reprezintă un ansamblu tehnologic din zona Eufratului, fiind mai recent decât Yabroudianul, dar mai vechi decât Levalloisian-Musterianul african, fiind datat între 157.000 – 90.000 BP.

Acheuleanul african se datează între aproximativ 1,4 MA și 100.000 ani. În întregul Continent african (inclusiv Maghrebul, Sahara și Sahelul), Acheuleanul pare să aibă trei faze: veche (1,3 MA-700.000), medie (700.000-300.000) și recentă (300.000-100.000), când se face trecerea la Paleoliticul mijlociu, identificată, printre altele, în grota Amoud din Israel.

Paleoliticul mijlociu

Amoudianul și *Mustero-Aterianul* fac trecerea între Acheulean și Paleoliticul mijlociu în Africa de Nord, în Tunisia, Maroc, în Sahara, Maghreb, fiind datat între aproximativ 100.000 și 80.000 – 40.000 ani BP. Dar, în Egipt, Acheuleanul final este înlocuit de industriile musteriene încă mai târziu, între 45.000 – 32.000 ani, contemporan cu începuturile Paleoliticului superior european.

Sangoeanul reprezintă campamentele omenești, instalate în diverse locuri din Africa Ecuatorială, între 100.000 și 80.000 ani, cu topoare în secțiune trapezoidală, bifaciale și gratoare groase, poliedre, *choppers*.

Middle Stone Age (MSA) reprezintă Paleoliticul mijlociu din Africa de Sud și de Est. Este mai recent decât Acheuleanul final

(datat la 200.000 ani) și pare fi contemporan cu MSA din Africa Orientală (181.000 – 149.000 ani în Etiopia).

Later Stone Age

Lupembianul pare să fie, ca vârstă, cel mai vechi facies industrial african, în Angola, Zair (bazinul Shaba, unde se află stațiunea Lupemba) al acestei perioade. Se datează între 42.000 – 38.000 ani BP.

Antelianul este considerat ca reprezentând Paleoliticul superior din Levant, pe baza descoperirilor de la Antelias, Liban, și are afinități cu tehnocomplexele aurignaciene, fiind chiar denumit Aurignacian levantin. Datarea este incertă, dar se pare că Paleoliticul superior din zonă se datează între 38.000 și 20.000 ani BP.

Khormusianul, ca industrie a Paleoliticului superior nubian, are ca stațiune eponimă Khor Musa Pasha din Sudan, cu așchii de factură Lavallois, burine și denticulate. Se datează între 27.000 – 16.000 BP.

Atlitianul reprezintă un alt facies al Paleoliticului superior din Levant, fiind datat între 25.000 și 17.000 ani BP. Din punct de vedere tehnico-tipologic, Atlitianul pare să nu mai conțină influențe aurignaciene.

Epipaleoliticul

Iberomaurusianul este, poate, cea mai veche industrie epipaleolitică, de epocă tardiglaciară, cu posibile legături cu Orania și Andalusia. Este o industrie lamelară, cu tendințe de microlitizare. Stațiunile sânt răspândite pe litoralul maghrebian, Atlasul marocan și Atlasul saharian. Originea iberomaurisienilor nu este bine cunoscută, aceștia fiind considerați autohtoni sau de pe alte maluri ale Mediteranei. Se datează în mileniile XXII-XI BP.

Capsianul își are ca stațiune eponimă Capsa, numele antic al Gafsei, Tunisia. Acoperă perioada mileniilor XIII-XI BP, chiar dacă etapa superioară se datează până în mileniul VIII BP. Stațiunile se aflau sub forma unor aglomerări de cochilii. Pare să aibă afinități cu Aurignacianul, din punct de vedere tehnic, deși industria sa se bazează pe lamele à dos și pe utilaj osos. Originea sa poate fi în Africa orientală sau sud-orientală. R. Vaufrey, cel mai bun

cunoscător al Preistoriei Africii, a identificat două perioade: Capsianul tipic și superior (R. Vaufrej, 1955, 1966).

Kebarianul este o altă industrie epipaleolitică din Israel, Liban, Iordania și Siria, având stațiunea eponimă grotă Kebara, Israel. A evoluat aproximativ între 17.000 și 12.000 ani BP. Sub numele de *Kebarian geometric*, se extinde din Levant în Turcia și Sinai, din Mediterana la Eufurat, între 12.500 și 10.000 BP.

Natoufianul succede Kebarianului geometric din Delta Nilului și Turcia, între 10.500 și 8.200 BP. A fost recunoscut de către D. Garrod, în 1928, în grotă Shoubka, apoi în uedul El-Natouf.

Trebuie să precizăm că în Africa și Orient există încă alte faciesuri locale, epipaleolitice, unele nesemnificative, numite pe criterii strict locale, de către descoperitori. Oricum, după Natoufian și Capsian, întreaga regiune geografică evoluează spre procesul de neolitizare.

BIBLIOGRAFIE

- Anderson, P.C., Beyries, S., Otte, M., H. Olisson (sous la dir. de.), 1993. *Traces et fonction: les gestes retrouvés*. Actes du Coll. Int. de Liège, 1990, ERAUL, 50, vol. I-II, Liège, 1993.
- Babeș, M., 1976. *Al. Odobescu, Opere, IV, Tezaurul de la Pietroasa*. Ediție îngrijită, Introducere, Comentarii și Note de M. Babeș. Studii arheologice de R. Harhoiu și Gh. Diaconu, Ed. Acad., București.
- Becker, A., 1992. *Sur les traces des Schmerling, la deuxième grotte d'Engis*, în M. Toussaint (éd.), *Cinq millions d'années d'aventure humaine*, ERAUL, 56, Liège.
- Berthoud, T., 1988. *Archéomagnétisme; Traces de fission*, în A. Leroi-Gourhan (dir. de la public.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris, 1988 (mai departe se va cita *Dictionnaire*).
- Bordes, F., 1961. *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*, vol. I-II, Delmas, Bordeaux.
- Bordes, F., 1968. *Le Paléolithique dans le monde*, Univ. des Connaissances, Hachette, Paris.
- Bordes, F., Bourgon, M., 1951. *Le complexe moustérien: Moustérien, Levallois et Tayacien*, în *L'Anthropologie*, 55.
- Brézillon, M. N., 1968. *La dénomination des objets de pierre taillée. Matériaux pour un vocabulaire des préhistoriens de langue française*, IV-e suppl. à *Gallia Préhistoire*, Ed. CNRS, Paris.
- Brézillon, M., 1969. *Dictionnaire de la Préhistoire*, Larousse, Paris.

- Chirica, V., 1989. *The Gravettian in the East of the Romanian Carpatians*. B.A.I., III (ed. V. Chirica, D. Monah), Iași.
- Chirica, V., 2001. *Gisements paléolithiques de Mitoc. Le Paléolithique supérieur de Roumanie à la lumière des découvertes de Mitoc*, B.A.I., XI (éd. V. Chirica), Iași.
- Chirica, V., Tanasachi, M., 1984. *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. I, Iași.
- Chirica, V., Borzic, I., Chetaru, N., 1996. *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, B.A.I., V (éd. V. Chirica), Helios, Iași.
- Chirica, V., Chirica C.-V., 1999. *Influences circum-méditerranéennes dans l'Epipaléolithique du sud-ouest de la Roumanie*, în *Les faciès leptolithiques du Nord-Ouest Méditerranéen: Milieux naturels et culturels* (mai departe se va cita *Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques*).
- Delibrias, G., 1992. *Méthodes physiques de datation*, în *La Préhistoire*.
- Djindjian, F., Koslowski, J., Otte, M., 1999. *Le Paléolithique supérieur en Europe*, Armand Colin, Paris (mai departe se va cita *Le Paléolithique*).
- Djindjian, F., 1999. *L'Aurignacien*, în *Le Paléolithique* (În același volum pot fi consultate și alte capitole redactate de F. Djindjian).
- Garanger, J., 1992. (sous la direction de), *La Préhistoire dans le monde*. Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris (în Bibliografie se citează *La Préhistoire*).
- Giot, P. R., Langouët, L., 1984. *La datation du passé*, în *Revue d'Archéométrie*.
- Guérin, Claude, *Le monde animal*, în *La Préhistoire*.
- Jouve, A., 1988. *Milankovitch (théorie de)*; Sol, în *Dictionnaire*.
- Julien, M., 1992. *Du fosile directeur à la chaîne opératoire*, în *La Préhistoire*.
- Klima, B., 1967. *Pavlovien a jeho vztahy ve střední Evropě* (*Das Pavlovien und seine Beziehungen in Mitteleuropa*), în *Archeologické Rozhledy*, XIX, Praga.
- Kozłowski, J. K., 1979. *Le Bachokirien – la plus ancienne industrie du Paléolithique supérieur en Europe* (quelques remarques à propos de la position stratigraphique et taxonomique des outillages de la couche 11 de la grotte de Bacho Kiro, în J. K. Kozłowski (ed.), *Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans*, *Prace Archeologiczne*, 28, Varşovia).

- Kozłowski, J. K., 1982. *Excavation in Bacho Kiro cave (Bulgarie). Final report*, Varşovia.
- Kozłowski, St. K., 1980. *Atlas of the Mesolithic in Europe (First Generation Maps)*, Univ. Press, Varşovia.
- Kozłowski, ST. K., 1989. *Mesolithic in Poland. A new Approach*, Karolkowi, Cracovia.
- Laplace, G., 1966. *Recherches sur l'origine et l'évolution des complexes leptolithiques*, E. de Boccard, Paris.
- László, Attila, 1997. *Datarea prin radiocarbon în arheologie*, Bucureşti.
- Leroi-Gourhan, A. (dir. de la public.), 1988. *Dictionnaire de La Préhistoire*, "Nouvelle Clio", PUF, Paris.
- Merthoud, T., 1988. *Archéomagnétisme*, în *Dictionnaire*.
- Miskovski, J.-C., Curien, H. (sous la dir. de), 1987. *Géologie de la Préhistoire: méthodes, techniques, applications*, Ed. Assoc. pour l'Etude de l'Environnement Géologique de la Préhistoire, Paris.
- Monnier, J.-L., 1992. *Le milieu phisique*, în *La Préhistoire*.
- Moroşan, N. N., 1938. *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est*, în *Anuarul Institutului Geologic al României*, vol. XIX, Bucureşti.
- Nicolăescu-Plopşor, C., S., Zaharia, N., 1956 a. *Raport preliminar asupra cercetărilor paleolitice din anul 1956*, în *Materiale şi Cercetări Arheologice*, V, Bucureşti.
- Nicolăescu-Plopşor, C., S., Zaharia, N., 1956 b. *Cercetările de la Mitoc*, în *Materiale şi Cercetări Arheologice*, VI, Bucureşti.
- Oliva, M., 1984. *Le Bohunicien, un nouveau groupe culturel en Moravie. Quelques aspects psychotechnologiques du développement des industries paléolithiques*, în *L'Anthropologie*, 88, Paris.
- Otte, M., 1981. *Le Gravettien en Europe centrale*, Dissertationes Archaeologicae Gandenses, 20, vol. I-II, De Tempel, Brugges.
- Otte, M., 1996. *Le Paleolithique inferieur et moyen en Europe*, Armand Collin/Masson, Paris.
- Păunescu, Al., 1987. *Exposé sur les recherches paléolithiques en Roumanie*, în *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, B.A.I., II (éd. V. Chirica), Iaşi.
- Pélegrin. J., 1988. *Technologie*, în *Dictionnaire*.
- Peretto, Calro (coord.), 1994. *Le industrie litiche del giacimento paleolitico di Isernia la Pineta. La tipologia, le trace di utilizzazione, la sperimentazione*. Inst. Reg. Per gli Studi Storici del Molise "V.

Cuoco", Cosmo Iannone Editore, Isernia. V. și V.-C. Chirica, *Compte-rendu*, în V. Chirica, I. Borzias, N. Chetraru, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, BAI, V (éd. V. Chirica), Helios, Iași, 1996 (mai departe se va cita B.A.I., V).

- Perlès, C., 1988. *Analyse fonctionnelle (ou Tracéologie)*, în *Dictionnaire*.

- Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, Al. (coord.), *Istoria Românilor*, vol. I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, Ed. Enciclopedică, București (mai departe se va cita *Istoria Românilor*).

- Petrescu-Dîmbovița, M., 2001. *Izvoare arheologice*, în *Istoria Românilor*, vol. I.

- Pike-Tay, Anne, 1991. *L'analyse du cément dentaire chez les cerfs: l'application en archéologie*, în *Paleo*, 3.

- Popovici, D., Bălășescu, A., Haită, C., Radu, V., Tomescu, A. M. F., Tomescu, I., 2002, *Cercetarea arheologică pluridisciplinară. Concepte, metode și tehnici*, Ed. Cetea de Scaun, Târgoviște, București.

- Rigaud, J.-Ph., (éd.), 1988. *La grotte Vaufray. Paléo-environnement – Chronologie – Activités humaines*, Mém. de la Soc. Préhist. Fr., XIX, Châlons-sur-Marne, 1989.

- Rozoy, J.-G., 1967. *Typologie de l'Epipaléolithique franco-belge*, în *Bull. de la Soc. préhist. fr.*

- Rozoy, J.-G., 1978. *Les derniers chasseurs. L'Epipaléolithique en France et en Belgique. Essay de synthèse*, vol. I-III, Charleville.

- Sonnevile-Bordes, D. de (sous la dir. de), 1979. *La fin des temps glaciaires en Europe. Chrono-stratigraphie et écologie des cultures du Paléolithique final*, Coll. Int. du CNRS Nr. 271, Bordeaux, 1977, Ed. du CNRS, Paris.

- Sonnevile-Bordes, D. de, Perrot, J., 1954; 1955; 1956. *Lexique typologique du Paléolithique supérieur*, în *Bull. de la Soc. préhist. fr.*, 51; 52; 53.

- Tuffreau, A., 1988. *Levallois; Levalloisien*, în *Dictionnaire*.

- Ursulescu, N., 1998. *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Demiurg, Iași.

- Valoch. K., 1971. *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe centrale*, în *Actes du VIII-e Congrès Int. de l'UISPP*, vol. I, Belgrad.

- Valoch, K., 1984. *Le Taubachien, sa géochronologie, paléoécologie et paléoethnologie*, în *L'Anthropologie*, 88, Paris.

CAPITOLUL 4

EUROPA

PALEOLITICUL INFERIOR

Unii specialiști au creat o entitate cultural-tehnologică și cronologică mai veche decât prima perioadă a epocii paleolitice, fără să-i dea un nume (*La Préhistoire*), sau numind-o *Origini* (M. Otte, 1996), ori *Protopaleolitic* (N. Ursulescu, 1999). Nu credem că se poate vorbi de *Paleolitic înaintea Paleoliticului*. După opinia noastră, din orice punct de vedere am analiza epoca paleolitică, aceasta începe odată cu producerea primelor unelte de către om, mai devreme (Africa), mai târziu (Extremul Orient, Caucaz) sau și mai târziu (Europa), în funcție de diverși factori luați în considerație.

Se știe că *Pebble Culture* europeană corespunde celor mai vechi *choppers* și *chopping-tools* create de om, și se datează la baza Villafranchianului, vorbind în termeni geocronologici și paleontologici, deci spre 1.800.000 ani, dacă ne referim la Chilhac, Franța, cu unelte din cuarț și cu faună de *Ananacus arvernensis* Croizet și Jobert, *Elephas meridionalis* Nesti, *Equus stenonis* F. Prat, *Cervus*, *Ursus etruscus* și *Rhinoceros etruscus* Falconer (Luu Tran Tieu, 1991). Mai sigure sânt alte două descoperiri din Franța: grotă Vallonet, care a oferit galete cioplite, așchii și resturi faunistice cu *Macacus* sp., *Canis* sp., *Felis* sp., ghepard, urs, hienă, hipopotam, mistreț, cerb, rinocer, cal (*Equus stenonis*), *Elephas meridionalis*, datate la peste 900.000 ani (M. Otte, 1996), și Soleilhac, așezare de suprafață (*de plein air*), unde se pare că există cel mai vechi sol de locuire, amenajat și conservat, cu

denticulate, racloare, *choppers*, cu resturi de elefant meridional, cervidee, cal, bizon, hipopotam. Ansamblul este datat la 800.000 ani (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994). În același mare interval de timp se încadrează importanta stațiune italiană, Isernia La Pineta, cercetată în mod exhaustiv, de un colectiv condus de Carlo Peretto (1984). Acest campament, situat pe o terasă fluviatilă, cu o posibilă structură de locuire, conținea o faună bogată, de stepă temperată: bizon, rinocer, elefant antic, hipopotam, cervidee, iar ca unelte, *choppers*, abundente îndeosebi în perimetrul concentrărilor de oase, așchii retușate, de mici dimensiuni (A. Minelli ș.a., 2001). Datarea, prin Potasiu-Argon, exprimă o vârstă de 736.000 ± 40.000 ani. Alte descoperiri, în Spania, pe terasele înalte ale Catalaniei, pe ambele părți ale Pirineilor, în Franța, în zona Roussillon, pe terasele înalte ale Sommei, sau la Vimereux (pe litoralul La Manche) au oferit industrii vechi, bazate pe galete cioplite rudimentar, așchii masive și neregulate, fără metode clare de intenții preparatorii (*La Préhistoire*). Specialiștii nu exclud posibile extensii occidentale ale *Pebble Culture* din Africa sau Asia (Chou-kou-tien), prin Caucaz (Azich, Dmanisi), având în vedere un comportament tehnologic al primilor europeni, apropiat de acela din spațiul afro-asiatic. Chiar și pentru această primă fază a extraordinarei *aventuri umane*, putem accepta existența unor elemente culturale, dacă luăm în considerație amenajările spațiilor de locuit sau de cioplire a uneltelor, elemente de vânătoare ca ocupație organizată și tendința de preparare a hranei și a pieilor, menționate mai sus. Creatorii acestor prime culturi arheologice (campamente) par să fi fost reprezentanții lui *Homo erectus*, chiar dacă în Europa nu sânt descoperiri care să le manifeste prezența anatomică. În ultimii ani asistăm la o continuă reconsiderare a descoperirilor mai vechi, cu propuneri (unele consistente, bazate pe noi determinări de cronologie absolută) de redatere a tehnocomplexelor litice, sau la noi descoperiri, în spații geografice unde nu se cunoșteau resturi de locuire aparținând *primilor europeni*. Astfel, în Boemia, așezarea de la Racineves, cercetată între 1997-1999, a oferit resturi de locuire cu faună compusă din rozătoare (*Arvicola mosbachensis*), și mari ierbivore (*Cervus elaphus*, *Bos primigenius*, *Mammuthus* sp., *Equus* sp.), cu unelte de tip *choppers*, așchii, răzuitoare arhaice; datarea ansamblului este de peste 600.000 ani (J. Fridrich, I. Sýkorová, 2001). În Polonia, la Trzebnica și Rusko, miile de artefacte, de tip *choppers*,

racloare atipice, aşchii, elemente de factură acheuleană, sânt asociate cu faună reprezentată de cal, urs, rinocer (J. M. Burdukiewicz, 2001). În nordul Italiei, în Câmpia Pô, au fost descoperite resturi de locuire datate la aproximativ 780.000 ani BP. Industria se caracterizează prin predominanţa aşchiilor (în cadrul cărora denticulatele sânt cele mai multe), prin numeroase nuclee provenite din cioplirea galetelor, *choppers* şi *chopping-tools*. Se consideră că astfel de tehnocomplexe sânt previzibile în sudul Continentului şi sânt datate în Pleistocenul inferior (F. Fontana ş.a., 2001). Tot în Italia, în Latium, aşezările de la Colle Marino, Arce, Fontana Liri, Campo Grande, au oferit resturi de locuire datate la peste 700.000 ani BP, cu unelte reprezentate de percutoare, nuclee, galette cioplite sumar, aşchii, unele retuşate, din silex şi cuarţit. La Ceprano a fost degajat un craniu de *Homo erectus*, de aceeaşi vârstă (D. Cauche ş.a., 2001). Printre cele mai importante reevaluări se poate afla şi redatarea descoperirilor de la Belle-Roche, Belgia, la peste 1.000.000 ani (Jean-Marie Cordy ş.a., 1992; 2001). Nu este lipsită de importanţă nici datarea descoperirilor de tip galette cioplite şi/sau sparte, aflate în nivele de locuire pe terasele înalte şi medii ale Loarei. Importante sânt şi acumulările de pietre, care par să facă dovada unor construcţii special amenajate, încă din această etapă a evoluţiei omului (Jackie Despriée ş.a., 2001).

Între aproximativ 700.000 şi 500.000/400.000 ani, descoperirile de pe Continent au acelaşi caracter dispersat, deşi se înmulţesc. Ne aflăm în întregul glaciar Mindel, echivalat cu Cromerianul, şi în Interglaciarul Mindel-Riss. Perioada se caracterizează prin două elemente, dintre care unul de importanţă mondială: **inventarea focului**, şi altul, pe plan european: descoperirea primelor resturi paleoantropologice ale creatorilor vestigiilor arheologice. Ne referim la forma europeană a lui *Homo erectus*, care a primit numele de *Homo heidelbergensis* (K. Kraatz, 1992; W. Rosendahl ş.a., 2001). Mandibula acestui Anteneandertalian a fost descoperită la Mauer, Germania, asociată cu faună şi cu unelte specifice perioadei. Alte cranii, descoperite la Atapuerca, Spania, Swanscombe, Anglia, Steinheim, Germania, Belle-Roche, Belgia, par să aparţină aceleiaşi forme umane.

În grotă Escale, Franţa, ca şi la Prezletice, Cehia, au fost identificate amenajări speciale pentru locuit. La Prezletice se pare că avem cea mai veche vatră de foc din Europa, datată între

650.000 – 590.000 ani, prin Paleomagnetism (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994). La Terra Amata, Franța, mai multe structuri de locuire, de tipul cabanelor, cu vetre amenajate special, fie în mici adâncituri, fie protejate de cercuri de pietre, și cu ateliere de cioplire, au fost evidențiate ca dovezi certe de locuire umană, datate la aproximativ 350.000 ani. Fauna acestor locuiri este alcătuită din iepure (specia dominantă), *Elephas antiquus*, *Bos primigenius*, *Sus scrofa*, *Cervus elaphus* ș.a. Lipsește ursul (Khalid El Guennouni, Patricia Valensi, 2001). Prin analizele pluridisciplinare, efectuate asupra faunei, s-au putut demonstra dimensiunile antropice asupra animalelor vâdate, cum ar fi comportamentul și modul de exploatare a cărnii. În Italia meridională, la Veneția, mai multe amenajări, de tipul structurilor de locuire, sânt asociate cu faună de hipopotam, cervidee, bovidee, cai, capridee. Industria litică se bazează pe prezența bifacialelor. În Spania, pe malurile lacurilor fosile de la Ambrona și Torralba, la Pinedo și El Aculadero locuirile deschise (*de plein air*) sânt cantonate în depozite pleistocene, cu unelte din cuarț și cuarțit, de tipul galetelor cioplite, de aspect arhaic. La Swanscombe, Hoxne și Boxgrove, Anglia, Cagny-la-Garenne, Abbeville, Saint-Acheul, Tautavel, Franța, în bazinele marilor fluvii Tamisa și Somme, la Belle-Roche, Belgia, Vertesszöllös, Ungaria, Korolevo, Ucraina, Steinheim, Kärlich și Missenheim, Germania, Stranska Skala, Moravia, au fost descoperite și cercetate prin săpături sistematice bogate stațiuni din această perioadă, în care pare să domine utilajul bifacial, ceea ce corespunde primelor forme de tehnică și cultură acheuleană.

Faza clasică a Paleoliticului inferior (Acheuleanul) european evoluează între aproximativ 400.000 și 250.000 ani BP (C. Farizy, 1992), dar prelungirile sale, până spre 100.000 ani BP trebuie luate în considerație. În întreaga Europă, dar și în Africa, bifacialele, cu toate subtipurile lor: amigdaloid, ovalare, cordiforme, asociate cu utilajul pe așchii, sânt piesele care predomină proporțional ansamblurile litice. Geocronologic, perioada corespunde Interglaciului Mindel-Riss (Holstein) și glaciațiunii Riss. Efectele unui anumit spor demografic se observă în creșterea numărului de așezări, de peșteri sau deschise, ca și în bogăția nivelelor de locuire. Două trăsături principale trebuie avute în atenție atunci când se încearcă o caracterizare a perioadei: tehnologia litică și elementele “culturale”: organizarea spațiului, generalizarea

folosirii focului și a amenajării vetrelor, aspectele sociale ale vânătorii și amenajării structurilor de locuire. Faptul că în grotă de la Lazaret, Franța, s-au evidențiat structuri speciale de amenajare a spațiului, ne determină să apreciem existența unor organizări ale grupurilor umane, superioare perioadei anterioare. Aici, la Lazaret, în stratul 5, H. de Lumley ș.a. (1969) au pus în evidență resturile unei cabane cu dimensiunile de 11 x 3,50 m, construită în interiorul grotei, aproape de intrare. Conturul construcției era alcătuit din blocuri de piatră, iar scheletul, din coarne de cerb, fiind acoperită cu pieile acelorași animale. În interiorul construcției au fost identificate răspândiri de cărbune de lemn și cenușă, oase arse și nearse, diafize, cranii, mandibule, oase lungi de ierbivore și carnivore. Au fost delimitate aglomerările de debitaj, ceea ce a permis realizarea remontajelor. Adăpostul era alcătuit din două camere, despărțite printr-un perete intermediar, fiecare cameră având propria vatră pentru încălzire, în jurul căreia erau stabilite locurile pentru dormit. Cioplirea uneltelor se făcea în *abri*-ul din imediata apropiere a grotei, unde au fost identificate atelierele de cioplire. Fauna era alcătuită din ierbivore mari (cerb, căprior, cal, bovidee), carnivore (lup, vulpe, linx, panteră), fiind specifică Pleistocenului mijlociu. Important este faptul că acheuleenii de aici practicau o vânătoare selectivă, dar aveau și o strategie de exploatare a animalelor vânat, caracteristică identificată și la alte grupuri de aceeași vârstă (V. Chirica, 1978; P. Valensi, 1996). Dar elementul principal îl constituie faptul că, pe la 300.000 de ani, se poate constata transformarea radicală și ireversibilă a preparării nucleelor în vederea ciopririi, a desprinderii așchiilor de formă predeterminată. Această *mise en forme* a blocului, înaintea detașării primelor așchii de decorticare, denotă începutul specializării în domeniu. Generalizarea, la nivelul Continentului, și chiar mai departe, devine o practică deosebit de utilă în ușurința fasonării uneltelor atât de proporționate ca dimensiuni, dar și o anumită mobilitate a grupelor umane în căutarea unor noi resurse de materii prime de bună calitate, a unor noi medii ecologice prielnice, a adăposturilor naturale (peșteri și *abri*), care să le faciliteze apărarea față de adevărații prădători din natură. O anumită specializare în domeniul ciopririi pietrei se constată, fapt ce a determinat în permanență apelul la reflecție și la imaginație mereu activă. Mobilitatea grupelor umane se constată prin apariția unor materii prime alogene, de la distanțe de peste 100 km.

Alături de Acheuleanul propriu-zis, pe teritoriul Europei apar și alte faciesuri tehnologice, între care *Tayacianul* trebuie luat în considerație. M. Otte (1996) adaugă și *Taubachianul* Europei centrale, care, de fapt, reprezintă trecerea spre Paleoliticul mijlociu în aria geografică menționată. După opinia lui K. Valoch (1976), Taubachianul a fost identificat în grota Külna, Moravia, în stratele arheologice numite "complexul 11", datate în ultimul interglaciar. Tehnica Levallois era necunoscută. Utilajul era alcătuit din racloare mici, lateral-convexe sau concave, *encoche*s, denticulate, ba chiar și piese de tip Paleolitic superior. Are afinități cu industria zisă tayaciană, de la Beaume-Bonne. A fost identificat la Taubach (stațiune eponimă), Germania, de către G. Eichhorn. Dar, mai mult decât Taubachianul, trebuie reținut *Clactonianul*, ca industrie și tehnică de cioplire a primei perioade a Paleoliticului lumii. Se pare că în stațiunile din Anglia, la Swanscombe și Hoxne, descoperirile de factură clactoniană sânt chiar mai vechi decât acelea acheuleene. Diferența este facilă, căci tehnica de cioplire clactoniană, cu bulbul de percuție foarte proeminent, cu planul de lovire neted (lis) și foarte oblic, nu cunoaște cioplirea bifacială. Singura caracteristică a celor două faciesuri industriale o constituie predilecția spre apropierea de surse de materie primă, îndeosebi silex, de foarte bună calitate. De altfel, specialiștii nu exclud posibilitatea unor deplasări ale grupelor umane de pe Continent în Anglia, în Pleistocenul inferior și la începutul celui mijlociu, în perioadele stadiale, când nivelul mării era foarte scăzut, traversarea fiind posibilă. Dacă ar trebui să aducem câteva exemple, ne putem referi la descoperirile de la Boxgrove, unde s-au dezvelit *in situ* aglomerări de resturi de cioplire (debitaj), cu utilaj preponderent strict acheulean (bifaciale ovalare, *limande*), remontajul demonstrând cioplirea bifacialelor pe locul campamentului. Fauna conține lup, rinocer, bovidee, cu urme de tranșare a cărnii. La Cagny-L'EpINETTE, nu departe de Amiens, au fost identificate mai multe niveluri de locuire, cu resturi faunistice, compuse din *Bos primigenius*, *Cervus elaphus*, *Equus mosbachensis*, cu unelte cioplite din materia primă locală: bifaciale amigdaloidale, așchii diferite retușate, racloare, denticulate și *encoche*s. Pregătirea bifacialelor (*mise en forme*) este recunoscută, dar, ca și la Boxgrove, tehnica Levallois nu este încă prezentă (C. Farizy, 1992). Un alt exemplu este cel de la Orgnac 3, Franța, așezare aflată într-o largă depresiune. Locuirile succesive

se datează între 350.000 și 200.000 ani BP. Industria litică are la bază silex de bună calitate (aflat în apropierea stațiunii, sub formă de plachete și galete), cuarț, cuarțit, calcar, granit, bazalt, din care s-au cioplit *choppers*, *chopping-tools*, unelte discoidale, pe galete, bifaciale (mai ales din plachete de silex), caracteristica fiind reprezentată de macrolitismul pieselor (V. Celiberti, J. Combier, H. de Lumley, 2001). Complexul este apropiat de descoperirile de factură asemănătoare, din stațiunile menționate deja: Isernia La Pineta, Tautavel, grota Baume-Bonne, Terra Amata etc. Dar, iată o statistică europeană:

Tab. 6. Stațiuni, datarea lor și faciesul industrial căruia îi aparține (după M. Otte, 1996).

Stațiune	Țara	Datare	Facies
Korolevo	Ucraina	850.000	Taubachian
Korolevo	Ucraina	350.000 – 110.000	Levallois
Pontewydd	Anglia	205.000 $\pm$ 25	Levallois
Clacton	Anglia	245.000 $\pm$ 35.000 – 20.000	Clactonian
Swanscombe	Anglia	326.000 – 272.000	Acheulean
La Cotte	Anglia	238.000	Musterian
Missenheim I	Germania	400.000	Galete cioplite
Ariendorf	Germania	1.000.000 – 350.000	Galete cioplite
Ehringsdorf	Germania	150.000 – 125.000	Musterian
Bilzingsleben	Germania	424.000 – 274.000	Taubachian
Verseszöllös	Ungaria	250.000	Taubachian
Maastricht	Țările de Jos	270.000	Levallois
Kärlich	Germania	250.000	Galete cioplite
Sclayn	Belgia	130.000	Musterian
Vaufrey	Franța	200.000 – 100.000	Musterian
Mesvin IV	Belgia	280.000	Levallois
Sprimont	Belgia	500.000 – 400.000	Galete cioplite
Soleilhac	Franța	970.000 – 900.000	Galete cioplite
Isernia	Italia	736.000 $\pm$ 40.000	Tayacian
Fontania Ranuccio	Italia	458.000 $\pm$ 5.700	Acheulean

Am prezentat această statistică (destul de incompletă), pentru a se înțelege faptul că diversele tipuri de industrii ale Paleoliticului inferior pot să apară și în afara “ordinii”, așa cum constatăm că tehnica Levallois, ori Musterianul nu se datează în limitele teoretic

stabilite pentru evoluția sa, ca principală cultură a Paleoliticului mijlociu. De altfel, așa cum am văzut, există industrii fără bifaciale, doar pe galetă cioplite, care par a se situa în afara Acheuleanului propriu-zis, cum ar fi la Saint-Colomban, Franța, unde *choppers*, *chopping-tools* și protobifacialele fac serii. În stadiul actual al cercetărilor, nu se pot face serii și statistici deplin satisfăcătoare, dar constatăm că, în unele stațiuni, cum ar fi acelea de la Isernia La Pineta, Külna, Predmosti, Vertesszölös, Tata, Erd, domină un anumit microlitism, în sensul că erau căutate galetăle de mici dimensiuni, din cuarț, cuarțit, roci metamorfice, dar și silex, din care erau cioplite unelte : așchii scurte și groase, cu o latură à *dos*. Cioplirea era destul de sumară, dar toate aceste elemente denotă o anumită schemă de debitaj, orientată spre debitarea acelor tipuri de așchii necesitate de moment. Influența activităților practice de cioplire va determina, cum am precizat mai sus, dezvoltarea creativității, chiar dacă acest fapt depinde de natura materiei prime, dar și de stadiul “achizițiilor” tehnice ale perioadei (culturii). La Orgnac 3, macrolitismul este evident, ceea ce ar putea demonstra o altă “linie” evolutivă. Pe de altă parte, în Catalonia, stațiunile de la La Selva, Cau del Duc de Toroella de Montgri, de terasă (terase datate în Mindel și Mindel-Riss), demonstrează existența unor tehnocomplexe în care au fost identificate aceleași scheme conceptuale și de debitaj efectiv. Ansamblurile de locuire se datează între 300.000 și 100.000 ani BP (Marie-Hélène Moncel, 2001a; J. Garcia Garriga, 2001).

Pe de altă parte, putem estima existența celor două importante tehnocomplexe: a. tehnocomplexul cu bifaciale, care cuprinde cioplirea bifacială, din Europa centrală și de vest; b. tehnocomplexul în care cioplirea bifacială este înlocuită cu cea așchială. Alături de aceste două mari tipuri industriale, continuă să se mențină cioplirea galetălor, cu piesele de tip *choppers*, *chopping tools*, chiar dacă nu se poate determina o departajare spațială a Continentului în funcție de tipul principal care predomină, procentual, tehnocomplexele cu așchii și cu galetă. Un lucru rămâne ca certitudine, și anume, că o activitate continuă, coerentă, bine atestată reprezentând creativitatea umană în domeniul ciopririi pietrei, apare odată cu debutul Acheuleanului, indiferent de zona geografică de formare sau de evoluție maximă (Jean Combier, dir., 1976; H. Roche, 1996).

PALEOLITICUL MIJLOCIU

Unii specialiști interpun o perioadă de trecere între Paleoliticul inferior și cel mijlociu. Dacă analizăm în detaliu descoperirile arheologice de pe Continent, vom constata că intervalul dintre stadiile izotopice 8 și 9 se referă tocmai la perioada cuprinsă între aproximativ 330.000 – 270.000 ani, când au loc evoluții, pe care le putem considera spectaculoase, în ceea ce privește componența unor tehnocomplexe sau prezența Acheuleanului asociat cu galete cioplite, dar și cu Tayacian, Levalloisian și chiar Musterian (fie și Premusterian) în întreaga perioadă a glaciațiunii Riss (Claude Guérin, 1992; C. Farizy, 1992). Asistăm la apariția și extinderea extraordinară a noilor elemente: racloarele și tehnica Levallois, chiar dacă se perpetuează tehnica bifacială de tradiție acheuleană. C. Farizy aduce chiar exemple concludente cu privire la apariția “curentului musterian” cu mult înainte de începutul ultimei glaciațiuni: la Maastricht (Țările de Jos), cu datare de 270.000 ani BP, debitajul Levallois este abundent; la La Cotte de Saint Brelade (Anglia insulară), la 238.000 ani BP, un tehnocomplex, apropiat tipologic de La Ferrassie, succede Musterianului cu denticulate; la Mesvin, Belgia, racloarele bifaciale par să prefigureze Micoquianul Europei centrale würmiene; în grotă Paglicci, Italia, bifacialele amigdaloidale, de factură acheuleană, sânt însoțite de unelte variate și abundente pe așchii, ce prefigurează Musterianul de tip Quina; la Orgnac, alături de elemente acheuleene, cele de factură musteriană, cu racloare, se multiplică și devin standardizate, ceea ce înseamnă preponderența noii tehnici. Chiar și în binecunoscuta grotă Lazaret, bifacialele scad în favoarea racloarelor musteriene. Aici, în spațiul special amenajat de către paleantropi, s-a constatat că există cel mai bogat Musterian tipic, bogat în racloare, din toate grotile sud-estului Franței (H. de Lumley, 1969). Tot în Franța, la Biache-Saint-Vaast, o imensă stațiune cu industrie litică datată la 170.000 ani BP (niv. II A) apropiată de cea de la Rheindalen (niv. B 3), se apropie de Musterianul de tip Ferrassie, existând și tehnocomplexe atribuite Musterianului denticulat. În Cehia, la Bekov, utilajul aparține faciesului charentian, dar fără tehnica Levallois. Chiar nivelele rissiene din grotă Vaufray adăpostesc utilaj litic de aspect musterian tipic. În *abri* Vaufray, de lângă grotă

cu același nume, s-a constatat că diferențele tehnico-tipologice marchează trecerea dintre stadiile evolutive. În plus, tot aici s-a observat că această “trecere” este observabilă și în ceea ce privește comportamentul față de aprovizionarea cu materii prime, ceea ce va deveni o atitudine *strategică* în Paleoliticul mijlociu.

În modul clasic, Paleoliticul mijlociu, ca perioadă de timp, cultură arheologică și facies tehnologic, se încadrează în partea finală a Interglaciului Riss-Würm și în prima jumătate a ultimei glaciațiuni. În alți termeni, Paleoliticul mijlociu aparține stadiilor izotopice 5e – 3b, ceea ce ar corespunde, pe o altă schemă geocronologică, cu Eemian, Weichselianul vechi, Pleniglaciul inferior și mijlociu (inclusiv oscilația Hengelo).

În termeni tehnico-tipologici, Paleoliticul mijlociu se bazează pe tehnica Levallois de preparare a suprafeței de cioplire a nucleului în scopul obținerii unor suporturi (de preferință așchii) predeterminate, cu o predominare a racloarelor de diverse tipuri (alături de bifaciale, denticulate, *encoche*s, vârfuri (retușate sau nu), alături de o gamă variată de alte tipuri de unelte.

În termeni culturali, există o anumită diversitate de faciesuri: Musterian, Levalloisian, Micoquian, Pontinian, Taubachian, Charentian, Krumlovian, Altmühlian. Dar, asistăm acum la inovații deosebite în ceea ce privește: vânătoarea, ca tehnică și strategie a exploatării “masei” bazate pe alimentația cu carne, inclusiv stocarea acesteia; utilizarea și economia spațiului de locuit; existența clasificată a complexelor și a structurilor de locuire; strategia cu privire la materiile prime; nu în ultimă instanță, elementele de spiritualitate aduc o notă de superioritate a lui *Homo Neandertalensis* față de toate formele umane anterioare.

A. Leroi-Gourhan (1968) presupune două evoluții oarecum paralele și distincte: proveniența “imensei majorități” a Levalloisianului european și african din stațiuni deschise (*de plein air*), în timp ce “cea mai mare masă” a Musterianului își are originea în grote. Acest contrast i-a determinat pe unii preistoricieni să admită existența unui facies estival și a unui facies hibernal al aceleiași culturi. De aici, unii cercetători români au tras concluzia că a existat un “Musterian cald” și un “Musterian rece”, fără a se explica prea bine dacă este vorba de altitudine, de perioade cronologice sau de faze climatice. După opinia lui A. Leroi-Gourhan, “Problema Levalloisianului și a Musterianului este dublă și ea comportă un aspect istoric – cel al variațiilor culturale în timp

și spațiu, și un aspect ecologic, care înregistrează variații istorice nesemnificative. O cauză a variațiilor propriu-zis tehnologice constă în natura uneltelor cercetate, care sânt, în mare majoritate, cuțite (*couteaux*). Se poate admite *a priori* că așchia Levallois brută, vârful triunghiular, vârful oval, racloarul sub diferitele sale forme, corespund uneltelor cu funcționalitate diferită, dar ar fi puțin prudent să exagerăm, în maniera vechilor autori, întinderea panopliei musteriene (...). Redus la liniile sale fundamentale, *faptul levalloisian* ține de tehnica sigură a debitajului pe așchii, pe nucleul preparat (...). Nu trebuie să uităm că din Paleoliticul inferior până în Paleoliticul superior, tehnicile evoluează în progresie logaritmică, iar generațiile umane se succed la o scară constantă...". În consecință, la nivelul cunoștințelor actuale, trebuie să acceptăm ideea că avem două elemente, care, parțial, sânt distincte: tehnica Levallois, care a putut crea impresia unei culturi a ciopririi pietrei în Paleoliticul mijlociu, și cultura musteriană, ca element de civilizație, cu aspecte sociale, ale grupului uman. Așa cum, aparent, Levalloisianul de pe Somme pare diferit de Musterianul din Dordogne, Al. Păunescu (1970, 1993) vorbește de prezența "vârfurilor Levallois" și a "vârfurilor musteriene" în cadrul aceluiași ansamblu litic. După opinia noastră, esența acestor elemente, Levallois ori musteriene, ca tehnică de debitaj, specifică Paleoliticului mijlociu, constă, de fapt, în experiența acumulată de om de-a lungul mileniilor, la care s-a adăugat, de fiecare dată, creativitatea specific umană, dar și, într-o proporție ce nu poate fi neglijată, hazardul. Nu trebuie să apelăm, de fiecare dată, la etnologie, pentru a afla dacă și cum s-a transmis experiența, devenită uneori specialitate, în cadrul grupului uman, și în cadrul generațiilor succesive. Mai este un element de mare importanță, uneori ignorat, atunci când ne întrebăm "de ce" și "cum" s-au transmis aceste acumulări tehnice, ale cunoașterii umane, pe spații imense, și la scări de timp la fel de mari, fără a fi descoperit "veriga de legătură" în timp și spațiu. Răspunsul poate fi de o mare simplitate: la nevoi identice, omul a răspuns prin creații identice. Descoperirile de factură musteriană ori de tehnică Levallois, din Carpați, de pe Nistru, din Dordogne, din Charente, din Orientul Apropiat sau din Africa constituie dovada aserțiunii de mai sus. Nu trebuie să admitem deplasări ale grupelor umane de la La Quina la Ripiceni pentru a explica prezența racloarelor cu retușe de tip La Quina în stațiunea noastră. În fiecare așezare sau nivel de locuire,

creierul artizanului a produs, mai întâi mental, apoi practic, gesturile necesare pentru aplicarea experienței acumulate până atunci de către colectivitatea umană în ansamblul ei.

Toți specialiștii acceptă ideea că schema operațiunilor (a gesturilor) de debitaj litic (*chaînes opératoires*) s-a produs simultan. Acea *mise en forme* nu este apanajul conceptului Levallois, ci apăruse mult mai devreme, încă la nivelul cronologic și spațial al ciopririi bifacialelor acheuleene. Se mai poate admite și faptul că diferența dintre ciopirea Levallois și cea musteriană a fost, la început, determinată de natura materiei prime, după care, cele două elemente s-au extins paralel, pe arii geografice tot mai largi. Din acest punct de vedere, debitajul Levallois nu este doar o tehnică de cioprire, cât mai ales un sistem de producție așchială.

Pornind de la constatarea lui A. Leroi-Gourhan, privind “originea” Levalloisianului și a Musterianului, constatăm că în imensele întinderi de loess, de pe Nistru (Molodova), Prut (Ripiceni), ori pe platourile de la Bergeracois sau Vercors, Franța, au fost descoperite din abundență piese de tip Levallois, în timp ce peșterile carpatine sau grotele din Europa centrală și de vest, lipsite de materii prime de bună calitate, au oferit preponderent, materiale de factură musteriană.

După cum bine se știe, încă în 1869, G. de Mortillet a desemnat “epoca de tip Musterian”. Mai târziu, între 1905 și 1911, prin săpăturile efectuate în celebra grotă, M. Bourlon a evidențiat mai multe niveluri de locuire musteriană. În 1930, D. Peyrony propune faciesul “Musterian de Tradiție Acheuleană”, cu piese rudimentare bifaciale, pentru a se deosebi de alt nivel, numit “Musterian tipic”. O altă delimitare este cea practică de V. Commont, care propune (fapt sesizat de A. Leroi-Gourhan), ca locuirile din ultimul Interglaciuar, să se numească “Musterian cald” și acelea stadiale, “Musterianul veritabil”, pe care îl împarte în trei faze: inferior, caracterizat prin prezența bifacialelor triunghiulare plate; mijlociu, musterianul tipic; superior, pe care îl considera contemporan cu La Quina (fără bifaciale). În 1951, H. Breuil propune trei faciesuri musteriene: de Tradiție Acheuleană, Tayacian și Levalloisian. Tot în anii '50, F. Bordes a propus o nouă

distincție a Musterianului, bazându-se pe studierea numeroaselor tehnocomplexe litice, în urma cărui studiu a luat în considerație prezența și proporția racloarelor ca singură bază de clasificare tipologică. În felul acesta, numai în Franța, marele preistorician a deosebit 5 faciesuri musteriene: Musterianul tipic; Musterianul de Tradiție Acheuleană; Musterianul cu denticulate (denticulat); Musterianul de tip Ferrassie; Musterianul de tip La Quina, ultimele două numite și Charentian, și diferențiate prin prezența tehnicii Levallois (Ferrassie) și absența ei (La Quina) (F. Bordes, 1968). Metoda Bordes, devenită metoda de bază în statistica arheologică s-a impus în ceea ce privește reevaluarea complexelor litice europene sau din Orientul Apropiat. Numai că alți specialiști au adus elemente noi de analiză și evaluare, iar M. Otte (1996) consideră că aceste elemente pot fi considerate nu atât “răspunsul unor activități funcționale”, cât mai ales “elemente particulare, proprii unui grup”, de unde se poate evidenția existența unor grupe etnice distincte, începând din această perioadă a epocii paleolitice. Nu este exclus ca și “dependența” grupelor umane de materia primă găsită în apropiere să fi contribuit la o anumită conduită tehnică, a eficienței gesturilor seriate în procesul de debitaj, elemente evidențiate de arheologi ca reprezentând formele esențiale ale unui facies, pe care mai apoi îl putem aprecia ca pe un grup etnic, în sensul aserțiunii lui M. Otte. Exemplul Pontinianului, când s-au utilizat galetele plajelor marine, limitând amploarea gesturilor creative, de *mise en forme* și de desprinderi succesive, până la detașarea suporturilor antecalculat mental, poate fi luat în considerație.

În afara celorlalte criterii de analiză și prezentare a Musterianului ca element esențial și general al Paleoliticului mijlociu european, mai intervine unul, geocronologic: existența a două perioade mari, prima fiind datată în Interglaciuar, a doua, în prima jumătate a ultimei glaciațiuni. Așadar, avem, după cum opina mai demult V. Commont, un Paleolitic mijlociu (Musterian) interglaciuar și un altul, würmian. Acesta din urmă este, după părerea noastră, Musterianul clasic, cu toate elementele sale tehnico-tipologice, de creativitate neîndoielnică.

Fără a avea tangențe cu arheologia, Nicolae Iorga scria: “Bineînțeles că <culturile> nu apar neted și absolut despărțite una de alta, ci în cele mai nouă se păstrează elementele din epoca întrecută (...). Întârzieri paleolitice au putut să rămână în neolitic, precum și neoliticul va apărea amestecat în multe locuri cu lucruri din epoca bronzului. Și niciodată o civilizație nouă nu acoperă totul ca o singură pânză” (N. Iorga, 1988). Ilustrarea acestei aserțiuni o avem chiar și în domeniul Musterianului, când se constată dezvoltarea unor procedee și modele tehnice cu totul noi, prin care se orientează spre producția lamelară (chiar dacă este vorba de lame Levallois), cum este cazul ansamblurilor litice de la Seclin și Saint-Germain-des-Vaux, Franța, Rocourt, Belgia, Rheindahlen, Germania, sporadice acum, dar care anunță, tehnic și tipologic, Paleoliticul superior. Și nu trebuie să ne gândim că aceste elemente sânt rodul hazardului, cum este, de exemplu, apariția gratoarului și a burinului încă în Paleoliticul inferior, ca elemente cu totul efemere, foarte locale și foarte restrânse în timp.

M. Otte (1996) a identificat câteva “grupe” regionale dintr-o anumită parte a Europei, precizând că “Printre variabilele cu vocație tradițională, pot fi citate cele prezente în stațiunile din Crimeea, specifice acestei zone, sistematic frecvente (Staro-Selie, Kabasi, Zaskalnaja). Este vorba de unelte cu retușe acoperitoare, adesea bifaciale, cu forme foarte regulate, triunghiulare sau asimetrice. Baza și partea dorsală sânt adesea subțiate, aparent în vederea unei prinderi în coadă (*emmanchement*). În stațiunile Europei centrale (Ungaria, Austria, Germania), sânt caracteristice uneltele foliacee bifaciale: Jankovitch, Königsau, Mauern. Utilajul comun nu prezintă diferențieri nete față de Vest. Tradiții regionale apar de asemenea, la est de Carpați (așezările de pe Prut, cum ar fi Ripiceni), sau în Balcanii meridionali (Muselievo). În Polonia de sud, “Prodnicianul” conține un utilaj à dos și cu retușe bifaciale, de factură particulară. Cuțitele de tip “Prodnic” sânt definite acolo pe criterii la care se adaugă adesea o desprindere plan-longitudinală și verticală, subțind partea activă. Cazul Europei occidentale este mai complex, căci impactul tradițional pare relativ “neutru” și încheșat printre alți factori, aparent mai importanți. Aceasta poate fi aparent legată și de densitatea specială a stațiunilor occidentale (Franța, Belgia, Spania, Italia). Deși se știe, marile “faciesuri” definite ca atare altădată, rămân mai degrabă ca modele de

echilibru, citate mai sus, decât ca tradiții al căror aspect rămâne în primul rând omogen în comparație cu alte regiuni ale Europei.

O relație de conexiune se poate constata între stațiunile aparținând Interglaciului și acelea datate în Weichselianul vechi și în Pleniglaciul inferior și mijlociu: unitatea schemei tehnico-tipologice la nivelul Continentului și specificitatea, variabilitatea sau diversitatea pe care le constatăm atunci când analizăm fiecare tehnocomplex. O propunere de delimitare a unor arii teritoriale europene a fost făcută de către C. Farizy (1992), în zonele septentrionale, meridionale și mediteraneene.

În toate regiunile europene există stațiuni deschise, în marea câmpie germano-polonă, în regiunile loessice ale Normandiei, dar și de peșteri, în Germania, Polonia, Moravia, România, Bulgaria, Franța, Italia. Se pare că Musterianul "clasic" (*sensu stricto*) este specific regiunilor meridionale și mediteraneene, în timp ce Micoquianul este reprezentativ pentru Europa Centrală, cu așezări deschise și de peșteri (chiar dacă stațiunea eponimă se află în Dordogne, Franța), sau pe axul Dunării și la est de Carpați, unde a fost evidențiat un "Micoquian oriental", cu elemente regionale, la Ripiceni, în Crimeea, Rusia occidentală, până în Caucaz. Au fost identificate și industrii de tradiție charentiană, pe galete (Erd, Ungaria), sau de aspect particular, cu o anumită specializare în producerea denticulatelor, a bifacialelor acheuleene, a nucleelor și așchiilor Levallois (Bečov, Cehia); seria denticulatelor pare să fie încheiată la Saint-Césaire, Franța. Industriile charentiene sânt răspândite în aproape toată Europa, pornind de la marile faciesuri stabilite de F. Bordes (Ferrassie, Quina), cu exemplificări la Les Cottés, Ferrassie, La Quina, Châteauneuf-sur-Charente, Artenac sau Champ-Grand (care, pe mai multe hectare, a oferit o industrie de tip "charentian rhodanian", cu racloare de tip Quina, alături de galete cioplite, racloare cu dosul subțiat, piese cu retușe bifaciale). O altă extindere a acestui Charentian, cu elemente locale, a fost observată în Alpii italieni, Austria și Transilvania. Întregul contur al Mediteranei demonstrează existența locuirilor musteriene (în sens larg), în Peninsula Iberică (Andalusia, Catalonia, zona cantabrică), în Italia (Liguria, Alpi, Latium), cu Pontinian și cu elemente charentiene, în Croația (Krapina, Veternica), în Muntenegru (Crvena Stijena), în Bulgaria (Bacho Kiro, Muselievo, Samuilița), în România (de facies non Levallois - Mamaia-Sat) (K. Valoch, 1993; J. Pelisek, 1993) sau în peșterile carpatice, în Grecia

(Kokkinopilos). Peste tot, Musterianul, fie de tradiții continentale, fie cu elemente locale: prezența vârfurilor foliacee, a debitajului Levallois clasic sau evoluat, a racloarelor cu diferitele lor subtipuri, constituie o unitate în marea diversitate a Paleoliticului mijlociu continental.

Unele aspecte ale comportamentului social trebuie menționate și reținute ca atare. Unul dintre acestea îl constituie strategia exploatării materiilor prime. Se știe foarte bine că musterienii (în sens larg) își stabileau campamentele în funcție de doi factori esențiali, ambii aparținând mediului ecologic: bogăția vânatului și a resurselor de materii prime de bună calitate. Din acest punct de vedere, nu trebuie să ne mire descoperirea unei stațiuni, la Jiboui, Franța, la altitudinea de 1620 m, unde se găseau depozite naturale de silex, de bună calitate. Ca urmare a acestui fapt, au fost descoperite peste 15.000 de artefacte pe o suprafață de numai 10 mp. Autorii săpăturilor afirmă că nu se poate vorbi de un singur mare atelier de cioplire, căci, deși nu există elemente sedimentare de separație stratigrafică, au constatat existența mai multor ocupații sezoniere. Un alt element are o semnificație deosebită: la fiecare revenire, campamentul a fost instalat efectiv pe locul anterior, ceea ce ne conduce la ideea deplasărilor și a revenirilor sezoniere, cum s-a dovedit că s-a petrecut în foarte multe stațiuni de urmărire și capturare a vânatului. La Jiboui au fost evidențiate și elementele de exploatare a terenului, în sensul amplasării vetrelor și a locului de cioplire a uneltelor. Așezarea, cu elemente Levallois, dar și cu racloare, este atribuită Musterianului charentian de tip Ferrassie (Th. Tillet ș.a., 2001). În perimetrul părții orientale a Pirineilor francezi, au fost descoperite numeroase așezări-atelier, unde s-a putut constata aplicarea strategiei de exploatare a teritoriului, în primul rând a resurselor de materie primă. În acest spațiu geografic destul de larg, cu așezări deschise, dar și de grote, au fost puse în evidență elemente de contact între grupele umane, dar și tendințe la nivel de microregiune, determinate de contextul geologic local. Resursele locale de silex oligocen și miocen au oferit posibilitatea exploatării lor în întreaga perioadă a Preistoriei vechi (S. Grégoire, 2001). În grotă Mandrin, Franța, s-au pus în evidență elementele constitutive ale exploatării spațiului în cadrul a nu mai puțin de patru nivele de locuire. A fost identificate zonele cu un maximum de activitate de debitaj, dar și aici s-a constatat structurarea etapelor, prin spații

speciale: aşchii de debitaj; aşchii de *mise en forme*, elemente ale schemelor de operaţii speciale (*chaînes opératoires*) de tip Levallois; unelte; aşchii. De asemenea, organizarea spaţială a fazelor de tranşare a vânatului, prin prezenţa, separată, a resturilor dentare şi craniene; schelete axiale; alte părţi ale scheletului, demonstrează existenţa unor noţiuni foarte bine precizate de utilizare a spaţiului de locuit şi a folosirii judicioase a resurselor (Pascale Yvorra, 2001). De asemenea, în grotă San Bernardino, Italia, s-a constatat strategia deosebită de exploatare a animalelor vâdate, în sensul că, prin folosirea microscopului cu baleaj s-au evidenţiat trei tipuri de utilizare a masei vâdate: 1, exploatarea pur alimentară; 2, exploatarea pieilor, a oaselor, tendoanelor; 3, folosirea unor fragmente de diafize pe post de retuşoare (percutoare) (G. Malerba, G. Giacobini, 1996). În Belgia, în celebra grotă Scladina (Sclayn), două niveluri de locuire au fost analizate în mod special şi diferenţiat, de către specialiştii în domeniu. Astfel, nivelul 5, atribuit stadiului izotopic 5 c (care ştim că se datează în interstadiul Brörup, între aproximativ 100.000 şi 95.000 ani BP), se caracterizează prin utilizarea galetelor din cuarţ şi cuarţit (cu desprinderi discoidale şi clactoniene), a silexului maastrichtian (cu debitaj de tip Quina), folosindu-se şi roci de la mare distanţă, cum ar fi silexul campanian, ftanitul şi gresia de la Bruxelles. S-a constatat asocierea procedeeleor Levallois şi Quina, dar la fel de importante sânt observaţiile cu privire la exploatarea resurselor de carne: un cal bătrân, un cerb adult şi o antilopă au fost vâdate, dar în staţiune s-au adus doar unele părţi ale corpului; şase capre, dintre care două tinere şi patru femele bătrâne, au fost vâdate şi aduse în întregime în grotă, pentru exploatarea exhaustivă a cărnii, pieilor, tendoanelor şi măduvei. Deci, se poate estima că grotă a fost utilizată doar pe timpul iernii, de către vânătorii de capre (M. Otte ş. a., 2001). Tot aici, nivelul Ia, datat la 38.560 ± 1.500 ani BP (Lv-1377 bis), este considerat de vârstă weichseliană (numele nordic al Würmului), dar, prin datarea absolută, acesta aparţine unui ultim stadiu musterian. Au fost descoperite 3.500 artefacte, variate după materia primă (7 variante) şi după tipul de retuşare. Coexistă mai multe sisteme de debitaj, cele mai importante fiind Quina şi Levallois. 56 % din utilaj este reprezentat de racloare. Studiul repartiţiei obiectelor de orice categorie indică folosirea întregii săli a grotei, dar peste 70 % dintre materiale au fost găsite pe o suprafaţă ovală, de 5 m lungime, oblică faţă de axul

longitudinal al grotei, ceea ce din nou face dovada utilizării intenționate a spațiului (I. Loods, D. Bonjean, 2001). Studiul paleofaunistic al acestui nivel demonstrează predominanța ursului printre animalele vâdate, cu 3633 resturi osoase, dar au fost recunoscute elemente anatomiche de la 120 exemplare, dintre care 6 de *Ursus spelaeus*. Pe de altă parte, urmele lăsate pe oasele prezente, ca și resturile faunistice proprii, atestă prezența unui număr de 50 de hiene, de la care s-au păstrat peste 600 resturi osoase. Aceste descoperiri dovedesc impactul omului în “cucerirea” grotei, ca loc de refugiu, chiar și sezonier (Fr. Lamarque, 2001). Rămânând la teritoriul francez, mai adăugăm că în adăpostul sub stâncă (*abri*) de la Payre, pe valea Rhonului, au fost descoperite mai multe niveluri de locuire, datate în stadiile izotopice 6 și 5, deci într-o perioadă cuprinsă între 128.000 – 80.000 ani BP. Locuirile omenești au fost identificate în alternanță cu acelea ale ursului și ale altor carnivore. În nivelele arheologice s-au descoperit oase de animale vâdate: cervidee, cai, bovidee, care se pare că viețuiau nu departe de stațiune, pe valea fluviului. Materia primă, silexul (pentru care cioplitorii musterieni nu aveau întotdeauna o exigență deosebită privind calitatea) era recoltat și din albia minoră, dar și din cariere aflate la aproximativ 10 km. Au fost aduse și galete din alte roci, culese tot din albia minoră, de la baza falezei pe care se afla *abri*-ul. Debitajul era discoidal, pentru obținerea așchiilor scurte și groase, folosite ca suport pentru racloare și alte unelte cu rețușe solzoase, scalariforme. Se adaugă galete din bazalt, aduse și lăsate în această stare, sau cioplite sumar, sub formă de *choppers*, sau bifaciale mari, din cuarțit. Nu au fost identificate indicii sigure de folosire a focului, dar nici dovezi certe privind structurarea judicioasă a spațiului, fapte explicate prin prea dese ocupări ale adăpostului de către urși, cărora micile grupuri de oameni nu reușeau să le facă față, astfel că locul a fost destul de repede părăsit de om, care revenea pentru la fel de scurte popasuri (M.-H. Moncel, 2001).

În Liguria italiană, marea majoritate a locuirilor musteriene sânt în grote. Nivelele arheologice au oferit inventare litice, resturi faunistice, oseminte umane neandertaliene. Debitajul este pe așchii, dar natura exploatării este diferențiată și depinde în mare măsură de natura materiei prime. Au fost identificate elemente ale ciopririi Levallois, centripetă sau laminară, discoidală sau de tip Quina. Aceeași componentă laminară a fost degajată și prin

studierea inventarelor litice din sud-estul Franței, ca urmare a naturii materiei prime, unde se practica debitajul unipolar. Așadar, avem încă o dovadă cu privire la componentele strategice ale utilizării materiei prime de către Omul de Neandertal. În Slovenia, industria Levallois cu denticulate pare să aibă un sens propriu, nu cel evidențiat în Franța. Impresia de denticulate este dată de utilizarea retușei alterne. Cercetările arheologice au adus dovezi concludente cu privire la mobilitatea grupelor umane din Paleoliticul mijlociu sloven. În Ungaria, în grota Suba-Lyuk, din munții Bükk, au fost descoperite 14 nivele arheologice cu industrii musteriene, dar de faciesuri diferite. Cele mai bogate nivele, 3 și 11, cu industrie a Musterianului tipic, bogat în racloare, și respectiv de tip Quina, sânt considerate reprezentative pentru modalitățile de exploatare a materiilor prime și a habitatului. În Polonia, la Rozumice C au fost puse în evidență industrii microlitice de așchii, care par să reprezinte elemente de tradiție de tip Bilzingsleben-Vertesszöllös. Tot aici au fost evidențiate structuri de locuire, de formă ovală, formate din pietre bine fixate în sol, vatră de foc (niv. 7), sau aglomerări de silexuri cioplite, acompaniate de ocră roșu. Mai bine prezervate au fost structurile de combustie (vetre), de formă plată, ovală, în nivelele 4 și 10. În stațiunile de la Krakow-Czestochowa, Nietoperzowa, Dziadowa Skala, Micoquianul oriental este însoțit de faună reprezentată de *Lynx lynx*, *Capreolus capreolus*, *Sus scrofa*, *Felis silvestris* (nivele aparținând Eemianului), *Alopex lagopus*, *Rangifer tarandus*, *Mammutus primigenius*, *Ursus spelaeus*, în nivele eemiene și vistuliene (würmiene). În Ucraina, la Korolevo, Molodova, Kulișivka, au fost evidențiate cele mai elocvente dovezi de utilizare a platourilor loessice din această parte a Europei. La Korolevo, pe terasa de 100-120 m a Tisei, aproape de Ujgorod, au fost descoperite mai multe complexe de locuire atribuite Paleoliticului mijlociu, aparținând stadiilor izotopice 7-6, 5 c (?), 4, deci aproximativ între 200.000 – 70.000 ani BP. Debitajul Levallois de vârfuri este preferențial, dar apar și racloare, denticulate, vârfuri foliacee. Prezența racloarelor în proporție dominantă face legătura cu Micoquianul Europei centrale. În ansamblul litic al nivelului II domină racloarele simple și transversale convexe, care îi dau o imagine de variantă charentiană (L. Kulakovska, 2001).

În concluzie, cercetările arheologice, inclusiv acelea de ordin metodologic, au permis evidențierea unor elemente proprii grupelor

umane, cu privire la funcționarea stațiunilor (a campamentelor), în deplină legătură cu mediul geologic, al resurselor de materie primă, căutate și selectate cu grijă. Astfel, pe un eșantion ce cuprinde mai multe stațiuni mari: *abri* La Combette, stațiunile din zona Les Eyzies-de-Tayac, grotă Breuil, Italia, s-au evaluat activitățile de identificare a depunerilor cu materie primă de calitate, și de exploatare a tuturor resurselor oferite de mediul ecologic, în funcție de care, locuirile au avut caracter sezonier sau mai îndelungat. Pe de altă parte, cel puțin în Franța septentrională, dar și în zona Pirineilor francezi (P. Auguste, 1996; A. Gardeisen, 1996), (dar situația poate fi efectiv extinsă la aproape întregul Continent), s-au putut constata aceleași dovezi privind strategia de urmărire și capturare a vânatului, de folosire la maximum a resurselor de carne, de piei, de oase, măduvă și tendoane. Animalele nu erau vâdate întâmplător, ci selectate cu grijă, în ceea ce privește vârsta, sexul și specia. Tehnicile de “măcelărire” erau deja standardizate printr-o serie de gesturi (oarecum, pe principiile ciopririi uneltelor), prin care nimic nu se pierdea și nu se distrugau părțile necesare ale corpului: jupuirea, scoaterea oaselor lungi, descarnarea părților anatomice componente, trierea acestora în funcție de nevoile comunității, de sezon și de tipul locuirii (de suprafață, de peșteră), toate aceste constatări fiind rezultatul cercetărilor tot mai specializate, pluridisciplinare asupra perioadei stadiilor izotopice 6 – 3, adică între aproximativ 120.000 – 30.000 ani BP. De altfel, în diferite stațiuni (sau în imediata lor apropiere) au fost descoperite adevărate “abatoare”: 500 de *Ursus spelaeus*, la Erd; 300 *Rhinoceros*, la Krapina, Croația; 300 *Equus hydruntinus*, la Staroselie, Ucraina, ceea ce poate demonstra inclusiv natura stocării resurselor de carne.

Ultima categorie a urmelor lăuate de locuirile umane din Paleoliticul mijlociu o constituie structurile special amenajate, în care includem vetrele și adăposturile, deoarece, indiferent de natura și specificul construcțiilor, vetrele reprezintă cea mai importantă componentă.

Am prezentat mai sus caracteristicile locuinței acheuleene din grotă Lazaret, datată la 130.000 ani BP. Ar mai fi de adăugat că, potrivit descoperitorilor, suprastructura acestei cabane putea fi demontată și reamenajată într-o altă așezare, în funcție de necesitățile de urmărire a vânatului. În ceea ce ne privește, ne manifestăm rezervele față de această posibilitate, și mai ales față

de necesitatea acestui transport, deloc ușor (mai ales ca greutate efectivă), deoarece, ajunși într-o altă zonă, bogată în vânat, amenajarea unei noi construcții nu constituia o dificultate, dată fiind experiența deja dobândită. Mai vechi decât construcția de la Lazaret sânt cele din Spania, de la Torralba și Ambrona, datate în stadiile izotopice 9 și 8. La Torralba, în cele 10 niveluri de locuire, au fost degajate locuri speciale pentru cioplirea bifacialelor și a toporașelor, a resturilor faunistice: elefant, bovidee, cervidee. Nu se precizează cu certitudine caracteristicile vetrelor, dar s-a putut constata că animalele vâdate erau “tranșate” pe principii de natură să reducă la minimum pierderile de masă consumabilă, unele elemente ale conservării cărnii fiind constatate, pe baza resturilor osoase rămase în nivelele arheologice. La Ambrona, s-a observat că resturile celor 30 de elefanți vânați erau păstrate fie în asociere cu puține resturi de debitaj și oase nearse, fie în apropierea vetrelor, unde se aflau și cele mai mari concentrări de ateliere de cioplire. În grotele Baume-Bonne, Rigabe și Orgnac 3 s-au descoperit vetre de foc, special amenajate, unele înconjurate cu “zid” de pietre sau de pământ, dalaje de pietre, ovale, fără alte amenajări speciale. La Biache-Saint-Vaast (Pas-de-Calais), au fost evidențiate contururi acoperite cu dale (pentru a elimina excesul de umiditate), locuri special amenajate pentru masă, altele pentru jupuirea pieilor și tranșarea cărnii, separate de atelierele de cioplire.

În Germania, la Ariendorf, cu ocazia degajării resturilor de *Elephas trogontherii*, *Rhynoceros*, *Equus*, *Cervus*, au fost observate urmele unei structuri de locuire, ușor adâncite, cu diametrul de 2,70 m, evidențiată prin culoarea diferită a suprafeței locuite, ca și de textura sedimentului; se presupune că la construcția scheletului s-au folosit coaste de rinocer și de elefant. Complexul se datează la 200.000 – 180.000 ani BP. O colibă de formă ovală, cu dimensiunile de 3,70 m x 2,90 m, a fost identificată la Rheindahlen, Germania. Stațiunea aparține unei etape premusteriene, dar utilajul este preponderent laminar. Importantă este concentrarea pieselor atelierului de cioplire, de jur-împrejurul cabanei, cu amplasări speciale ale diferitelor categorii de piese: nuclee, unelte, așchii retușate. În Belgia, în grota Scladina (de care am amintit mai sus), au fost puse în evidență spațiile speciale, rezervate de către locuitorii săi, diferitelor activități: împărțirea cărnii, jupuirea animalelor, pregătirea hranei, iar în Ucraina, la Kiik

Köba, locuința era încălzită de 5 vetre, în una dintre ele fiind găsit și un fragment de maxilar de cal, probabil de la prepararea cărnii. Dar, pentru această perioadă interglaciară, se pare că cea mai spectaculoasă descoperire s-a făcut la Krakow – Zwierzyniec, unde un cuptor amenajat cu o “cupolă” este interpretat ca fiind folosit la afumarea cărnii, în vederea stocării rezervelor. Alte descoperiri completează seria informațiilor cu privire la complementaritatea gesturilor de atragere a vânatului în vederea capturării, și de folosire rațională a animalelor vâdate: Lehringen, Germania, Skarlatki și Zwolen, Polonia, sânt câteva locuri unde elefanții erau atrași în mlaștini, iar bizonii și caii, în ravene adânci. Lipsa altor dovezi certe de locuire în aceste locuri de vânătoare, puținătatea uneltelor (folosite cu predilecție la jupuirea pieilor și la tranșarea cărnii), prezența unor carcasse aproape întregi, dovedesc existența strategiilor de asigurare a hranei prin vânătoare. Se știe în prezent, prin cercetările întreprinse de F. Bordes (1981), că începând cu Omul de Neandertal, comunitățile umane își organizau stațiuni de bază, cu caracter aproape permanent, și altele, la distanțe nu prea mari, folosite ca șederi sezoniere, pentru vânătoare, uneori și pentru cioplirea uneltelor. Cum campamentele de bază se aflau în grote, este de înțeles amenajarea construcțiilor speciale în aceste adăposturi naturale, care ofereau condiții net superioare în comparație cu stațiunile deschise, pe terase, platouri etc. După opinia formulată de R. Desbrosse și J. Kozłowski (1994), așa-numitul Musterian Alpin, descoperit în grotele înalte din Austria (Drachenhöhle, Ramech), Elveția (Wildkirchli, Drachenloch), Franța (Prélétang, Eugles), constituie cele mai elocvente dovezi cu privire la existența acestor “halte” de vânătoare, fără amenajări de locuințe, doar cu o vatră și cu puține unelte. Stațiunile cu caracter permanent, situate pe terase, platouri etc., puteau avea cu certitudine, construcții special amenajate pentru protecția împotriva frigului, a animalelor sălbatice. Este exemplul stațiunilor de la Königsau, Germania, Ripiceni-Izvor, pe Prut, Erd, Ungaria, Trécassats, Fontmaure, Champ-Grand, Buhlen, Franța, Molodova, Ucraina. Astfel, în localitatea la Trécassats, pe o suprafață de 60 ha, au fost puse în evidență 6 cabane, care ar putea reprezenta primul “sat” paleolitic, cu condiția ca locuințele, bine delimitate spațial, să fie contemporane (cunoaștem disponibilitatea grupelor umane, încă din Paleoliticul inferior, de a reveni cu exactitate pe vechile amplasamente). La Fontmaure, pe o suprafață de 800 mp,

s-au dezvelit mai multe cabane înconjurate de ateliere de cioplire a jaspului. Dar, tot aici, prezența unei alte cabane, pune probleme, fie de contemporaneitate, fie de organizare socială. Cercetările efectuate de A. Cernâș, la Molodova, au pus în evidență urmele unei colibe de formă ovală, cu dimensiunile de 7 x 10 m, care adăpostea 15 vetre mici. Baza locuinței era alcătuită din oase de *Elephas primigenius*: 12 cranii, 34 omoplați, 51 oase de la extremități, 14 defense, 5 maxilare. Spre deosebire de Lazaret, la Molodova cioplirea uneltelor se făcea în interiorul locuinței, căci s-au înregistrat câte 1.000-2.000 piese de silex pe fiecare mp, în timp ce în afara structurii de locuire, cantitatea deșeurilor de cioplire era mult mai mică (A. P. Cernâș, 1965; V. Chirica, 1978). Dar, cum s-a demonstrat (Al. Păunescu, 1978; cf. și Al. Păunescu, V. Chirica, 1977), vetrele din locuința de la Molodova nu sânt bine amplasate în plan. La Ripiceni-Izvor, în nivelurile musteriene 4 și 5 au fost identificate mai multe tipuri de adăposturi contra vântului și a ploii, la a căror construcție s-au folosit oase mari de mamut și bolovani din cariera de calcar, aflată în apropierea mării stațiuni (Al. Păunescu, 1993).

Spiritualitatea neandertalienilor, așa cum poate fi atestată prin descoperirile arheologice și prin elementele de etnologie, constituie cea mai elocventă dovadă cu privire la nivelul ridicat al cunoștințelor la care ajunsese societatea omenească din perioada de mijloc a epocii pietrei cioplite. În acest domeniu al cercetărilor și, mai ales al interpretărilor, este absolut necesar apelul la tot ce poate oferi Etnologia (aici, ca știință sau metodă conexă investigațiilor preistorice). S-a generalizat ideea existenței unor mituri legate de vânătoarea ursului (P. Auguste, 2001). Baza documentării în privința existenței mitului o constituie descoperirea, foarte numeroasă, a resturilor osoase de urs (cu care omul a trebuit să lupte cel mai adesea pentru ocuparea acestor adăposturi naturale), la care se adaugă evidențierea (mai ales în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul celui care a urmat), a numeroase aglomerări faunistice aparținând ursului de peșteră (îndeosebi a craniilor ce păreau “aranjate” după anumite criterii, evident necunoscute), sau o anumită predilecție pe care au manifestat-o comunitățile umane (cum ar fi acelea din peșterile carpatine) pentru vânarea ursului. Sursa cea mai credibilă, în domeniul paleoetnografiei, a constituit-o James George Frazer, *Le rameau d’or*, Paris, 1923 (tradusă și în românește, 1980). În partea

consacrată *uciderii ursului sacru*, este vorba de faptul că, într-o comunitate care trăia aproape exclusiv din vânarea ursului, un vânător capturează un pui de urs, care este crescut în familie, alături de copii, alăptat de mama acestora, până când animalul poate deveni periculos pentru oameni. Atunci, el este închis într-o cușcă, dar continuă să fie alimentat ca și un membru al comunității. La vârsta de trei ani, ursul trebuie sacrificat, iar ritualul impune următoarea incantație adresată ursului, de către vânător: *“Acum ne-am reunit la o mare serbare în cinstea ta. Nu te teme de nimic. Noi nu vrem să-ți facem nici un rău. Vrem numai să te ucidem și să te trimitem la zeul pădurii, care te iubește (...); nu vei suferi deloc, atât de repede va fi sfârșitul tău. Am făcut destule pentru tine; acum este rândul tău să te sacrifici pentru noi. Tu ai să-l rogi pe zeu să ne trimită la iarnă multe lutrii și mulți jderi și la vară multe foci și pește cu îmbelșugare. Nu uita să predai aceste mesaje, căci noi te iubim mult, iar copiii noștri nu te vor uita niciodată. Adu-ți aminte! Adu-ți aminte! Eu îți readuc aminte toată viața ta și toate serviciile pe care noi ți le-am adus. Este rândul tău acum să-ți îndeplinești datoria. Nu uita ce ți-am cerut. Tu vei spune zeului tău să ne dăruiască bogății; și vei cere ca vânătorii noștri să se întoarcă din pădure acoperiți de blănuri rare, cu pradă bogată de animale comestibile; ca pescarii noștri să găsească pe țărmul mării trupe de foci și în mare atâta pește, încât năvoadele să geamă sub greutatea lor. Toată speranța noastră ești tu. Duhurile rele își bat joc de noi și prea des ne sânt potrivnice și ne aduc nenoroc. Dar ele se vor închina în fața ta. Noi te-am hrănit. Și ai fost voios și sănătos. Acum, te omorâm, ca tu, la rândul tău, să ne trimiți bogății, nouă și copiilor noștri”* (după A. A. Lillin, *Mitul marelui vânător*, Facla, Timișoara, 1986). A. Leroi-Gourhan (1964; 1990) a considerat că ideea unei mitologii a animalelor vâdate în Paleoliticul mijlociu nu poate fi pe deplin probată, dar noi credem că exista un cult al vânatului predilect, și ne bazăm pe descoperirea unei mandibule de elefant tânăr, depusă într-o mică groapă, și acoperită cu lespezi de piatră, de către neandertalienii de la Ripiceni-Izvor.

Pentru a înțelege mai bine faptul că neandertalienii aveau elemente bine precizate de comportament social (unele dintre acestea, cum ar fi strategia materiilor prime, a vânătorii, a stocării produselor, au fost deja evidențiate în acest capitol), este absolut necesar să se știe că aceștia aveau o capacitate cerebrală

echivalentă sau chiar superioară mediei contemporanilor noștri. Cu unele detalii, care privesc îngustimea zonelor prefrontale, creierul Omului de Neandertal corespundea celui din zilele noastre, prin numărul de celule, îndeosebi din zonele cortexului mijlociu. Aceste detalii anatomice fiind cunoscute, firește că unele descoperiri au frapat lumea științifică a secolului trecut, presupunându-se a fi direct legate de practici religioase: “cazul” Stelmoor, din Germania, unde, în malul unui vechi lac, mai multe schelete de reni, femele, se aflau depuse intenționat, dar cu cavitatea toracică umplută cu pietre; în Rusia și Ucraina (exemplul de la Molodova este cel mai concludent), locuințele erau amenajate prin “cercuri” de oase, craniile (12) și defensele (14) de mamuți fiind cele mai elocvente elemente de ritual; prezența craniilor de urs, îngrămădite cu pietre (Bächler, Elveția), depuse în nișe (Zotz, Germania, Boroșteni, România), asociate cu piese de silex (Ehrenberg, Austria), depus într-o groapă rituală (Bonifay, Dordogne), depuse intenționat, pe sol (Malez, fosta Iugoslavie) etc. (A. Leroi-Gourhan, 1990).

Existența practicilor mortuare este certă la paleantropii de tip Neandertal. Mai multe elemente pot fi luate în considerație: un “cult” al mandibulelor (poate și datorită faptului că oasele mandibulei s-au păstrat mai bine decât alte părți ale scheletului). În acest sens, merită atenție situația statistică, realizată de A. Leroi-Gourhan (1990).

Tab. 7. Procentajele unor resturi osoase, de animale și om, în Europa

	Lup %	Hienă %	Vulpe %	Lup, hienă, vulpe %	Om %
Dinți	62	82	35	60	60
Mandibule	19	10	15	15	20
Maxilare	10	2	9	7	5,8
Oase lungi	7	4	39	17	13

Statistica nu trebuie absolutizată, căci însuși caracterul descoperirilor nu este, și nu poate fi exhaustiv. Pe de altă parte, poate că încă mai importantă este ideea existenței unui “cult” al craniilor (descoperite izolat, ceea ce nu presupune obligatoriu și depunerea lor izolată). Dar, descoperirea de la Guattari, Italia, a unui craniu, depus cu semnificație rituală, într-o amenajare de

pietre, la capătul unei săli, a devenit printre cele mai importante. Asocierea acestuia cu numeroase resturi faunistice, a devenit, de asemenea, posibil legată de o practică mortuară a omului de Neandertal, când au apărut și alte descoperiri identice (nu numai ale craniului de om, ci și ale altor oase umane, alături de cele de animale vâdate: Krapina, Bilzingsleben). Descoperirea din peștera Krapina, Croația, a nu mai puțin de 30 de schelete de neandertalieni, fragmentare, a pus o altă importantă problemă: posibila antropofagie rituală la acești paleantropi europeni, cu atât mai mult cu cât descoperiri similare (de oase umane izolate, cu urme de consum alimentar) au fost făcute și în alte stațiuni musteriene. Dar, încă mai importantă pare a fi, după părerea noastră, faptul că majoritatea descoperirilor de cranii (izolate) aparțin copiilor, nu adulților (Kiik-Koba, La Ferrassie, Le Moustier, Spy, etc.). În stațiunea de la La Ferrassie au fost dezvelite 7 morminte, dintre care 5 aparțin unor copii. O altă caracteristică, îndeosebi a mormintelor de copii, este asocierea lor cu unelte de piatră ale adulților (mai ales racloare), care pune alte întrebări despre semnificația unor practici rituale ale Neandertalienilor.

Existența unor elemente de spiritualitate, în Paleoliticul mijlociu, nu mai este, astăzi, nici exagerată, nici contestată. Cercetările arheologice și interpretarea lor au făcut dovada unor practici și credințe magice, poate chiar religioase, în primul rând în legătură cu vânătoarea, ori cu existența omului, pe pământ, dar și după moarte.

PALEOLITICUL SUPERIOR

Această perioadă este cea mai strălucitoare, cea mai bogată și cea mai complexă din întreaga Preistorie a omenirii (poate, cu excepția culturii Cucuteni). Înțelegerea fenomenului istoric necesită cunoașterea câtorva date deosebit de importante:

1. Din punct de vedere geocronologic, începuturile Paleoliticului superior se plasează în cea de a doua parte a ultimei glaciațiuni, mai exact în ultima parte a Pleniglaciului mijlociu, stadiile izotopice 3b – 3 a, oscilațiile climatice Hengelo – Denekamp, iar din punct de vedere cronologic, între 40.000 – 30.000 ani BP. S-a și precizat că în Eurasia mileniilor 45 – 10, au fost 20 de fluctuații

climatică, la care grupele umane au trebuit să se adapteze (P. Haesaerts, I. Borzic, V. Chirica ș.a., 2001).

2. Din punct de vedere al evoluției tipului fizic uman, este trecerea de la *Homo Neandertalensis* la *Homo sapiens sapiens*, fenomen care nu s-a petrecut simultan în timp și spațiu, existând diferențieri între Europa, nordul Africii, Orientul Apropiat. De altfel, se apreciază că primele inovații tehnice par să fie “opera” ultimilor neandertalieni. În prezent se consideră că persistența ultimilor neandertalieni până spre 35.000 ani BP este o realitate în Europa occidentală; în Europa sud-estică și centrală, se poate accepta o tranziție graduală, așa cum o dovedesc descoperirile de la Krapina, Vindija G3 și Velika Pecina, Croația, și Mladec, Moravia, datate între 42.400 și 38.850 ani BP (A.-M. Tiller, 1990). Pe de altă parte, s-a constatat că Neandertalienii se suprapun în întregime tuturor creațiilor musteriene, că Musterianul nu a existat decât în asociere cu Neandertalienii, dar nu este sigur dacă primele culturi ale Paleoliticului superior apar în afara *elementului* neandertalian. Este aproape sigur că în Orientul Apropiat și nordul Africii, Omul modern a viețuit alături de Omul de Neandertal, creind ultimele elemente musteriene, dar fiind și autorii primelor creații ale Paleoliticului superior, după cum, se pare că întreaga industrie châtelperroniană este creația neandertalienilor (B. Vandermeersch, 1990). Se consideră că Omul modern, de origine africană, este atestat, în Orientul Apropiat, de la 90.000 ani BP, cu elemente fizice, de factură modernă, craniene în primul rând, înlocuindu-i pe Neandertalieni spre 40.000 ani BP, când începe “colonizarea” întregii planete, datorită tocmai acelor *achiziții* din toate domeniile, care l-au făcut superior predecesorilor sau din Paleoliticul mijlociu (A. Tuffreau, Jean-Luc Marcy, 1998).

3. Din punct de vedere tehnico-tipologic, se trece de la cioplirea așchială la cea laminară, de la nucleeele ovalare, discoidale, la cele prismatice și piramidale. Tehnica debitajului, unidirecțional și bidirecțional, chiar dacă se mai mențin elemente Levallois și musteriene, devine net superioară, iar tipologia uneltelor, mai variată. Apar acum elemente regionale, care delimitează faciesurile tehnologice și culturile arheologice, cu fosile directe, cum ar fi piesele à dos și vârfurile *La Gravette*, lamelele Dufour, vârfurile de tip Kostienki, gratoarele și burinele carenate etc.

4. Limita superioară a Paleoliticului superior nu este fixă nici măcar la nivelul teritoriului nostru continental; în general, se apreciază că,

din punct de vedere geocronologic, Paleoliticul superior își încheie evoluția odată cu finalul timpurilor glaciare (V. Col. Int. *La fin des temps glaciaires en Europe*, Bordeaux, 1977) și trecerea la Holocen, deci pe la 10.000 ani BP; din punct de vedere al culturilor arheologice, unii specialiști apreciază că Epigravettianul și chiar Epipaleoliticul se încadrează în Tardiglaciuar și în Postglaciuar, Holocenul fiind apreciat ca perioadă a Mezoliticului și a începuturilor Neoliticului.

5. Marea majoritate a specialiștilor consideră că între Paleoliticul mijlociu și Paleoliticul superior intervine o *perioadă de trecere*, caracterizată tocmai prin reminiscentele vechilor culturi arheologice, cu toate trăsăturile lor tehnico-tipologice, aspectul fizic al omului etc. În această perioadă de trecere sânt plasate culturile arheologice: Châtelperronianul (Castelperronianul) francez, Uluzzianul italian, Szeletianul și Bohunicianul Europei centrale, Bacho-Kirianul Europei sud-vestice, cultura de Prut sau Ripiceni-Brânzeni în Depresiunea Prutului mijlociu.

6. Chiar dacă există o anumită regionalizare a teritoriului european, Aurignacianul clasic, cu gratoare și burine carenate, acoperă aproape întregul Continent, fiind acceptat ca atare de marea majoritate a specialiștilor. Dar nu există o ruptură între locuirile de factură musteriană și acelea aurignaciene, căci Aurignacianul de la Mitoc este mai vechi decât Musterianul de la Gura Cheii-Râșnov, sau din alte peșteri carpatine (V. Chirica, 1988, 1997, 1999), iar în Franța, de exemplu, există locuiri aurignaciene mai vechi de 32.000-33.000 ani BP, și alte, musteriene, datate mai recent, sub 30.000 BP (chiar dacă acestea sânt considerate ca fiind contaminate) (G. Delibrias, M. Fontugne, 1990).

7. Paleoliticul superior se caracterizează prin inovații de mare importanță, ireversibile, în domeniul cultural (social, artistic și religios), tehnic, tipologic, demografic, economic, printre cele mai etonante fiind apariția artei, a obiectelor de podoabă și a industriei de os.

M. Otte (1999) identifică, în întreaga perioadă a Paleoliticului superior, patru faze care s-au succedat în perimetrul imens al Mediteranei occidentale: I, între aproximativ 40.000 – 30.000 ani BP, când “fenomenul aurignacian” traversează brusc zona mediteraneană de la est la vest; II, între aproximativ 30.000 – 20.000 ani BP, de o mare complexitate, când în dinamica proprie intervin diferite curențe culturale din alte zone europene; III, între

aproximativ 20.000 – 15.000 ani BP, marcată de geneza și evoluția Solutreanului; IV, între 15.000 – 10.000 ani BP, când asistăm la extrema dezvoltare a Magdalenianului, cu aspecte regionale.

În cele ce urmează, vom încerca să marcăm evoluția civilizațiilor create de *Omul înțelept* în țările europene și în alte spații geografice continentale, mai întâi în perioada de trecere, și apoi în Paleoliticul superior.

În Franța, “studiul de caz” cel mai pregnant este reprezentat de locuirile din seria stațiunilor de la Arcy-sur-Cure: grotele Lupului, Bizonului, Hienei, Renului, unde, la baza secvențelor stratigrafice stau nivelele musteriene, urmate de acelea châtelperroniene sau aurignaciene. Elementele campamentelor de tip Paleolitic superior vechi sânt mult mai bogate și mai variate decât acelea musteriene, cu referire nu numai la exploatarea materiilor prime și a vânatului, dar acum apar, în mod organizat, structuri de locuire amenajate special, vetre, prezența ocrului, industrie osoasă și obiecte de podoabă. Locuințele sânt de mai multe tipuri, mai numeroase și cu elemente noi, superioare, de amenajare, cum ar fi existența unei șarpante care să susțină acoperișul. În interior, plăci de calcar bine aranjate, par să aibă rolul de banchetă. În Grotă Renului, industria châtelperroniană este foarte abundentă, fiind descoperite peste 35.000 de piese, dintre care 5000 de unelte, ceea ce reprezintă dublul procentajelor din locuirile musteriene. A crescut și ponderea utilizării silexului de bună calitate, pentru a cărui procurare se pare că acum exista un scop foarte precis. Dar, industria litică din niv. X al Grotei Renului are un aspect încă foarte arhaic, ceea ce l-a determinat pe A. Leroi-Gourhan (1965, cf. C. Farizy, 1990) să o considere a fi un Musterian deghizat în Paleolitic superior. În ceea ce privește strategia vânătorii, s-a stabilit cu certitudine faptul că noii locatari ai peșterilor de la Arcy-sur-Cure utilizau vânătoarea nu numai ca sursă de hrană, ci și pentru alte materii prime, fapt dedus prin schimbarea operațiunii gesturilor, de la capturare până la transformarea întregii mase vânată în produse primare și secundare. Prezența obiectelor din os, decorate, a permis să se stabilească o nouă atitudine socială a raporturilor creator-utilizator, având în centru ideea creației artistice, cu valori multiple, la care se adaugă multipla folosire a ocrului. Un bogat utilaj osos (dar și din fildeș) demonstrează noile aptitudini creatoare ale châtelperronienilor din Grotă Renului, niv. IX și X, prin cele peste 100 obiecte prelucrate și utilizate ca atare. Majoritatea sânt de tipul

străpungătoarelor, prelucrate până la fasonarea în întregime. Două ace au fost realizate cu minuțiozitate, iar vârfurile de lance demonstreză noile posibilități ale vânătorii; alte unelte din os sânt reprezentate de micro-vârfuri, a căror întrebuințare este greu de precizat datorită dimensiunilor; dintr-o diafiză mezială din os de pasăre, s-a amenajat un tub (pentru ace ?); un alt tub, de dimensiuni mai mari, putea fi folosit ca mâner pentru o altă unealtă, iar din diafize mari, sau din coaste de animale, prezervate de la tranșarea cărnii, au fost făcute unelte pentru curățat și tăiat; în sfârșit, alte unelte puteau reprezenta piese pentru săpat solul, în vederea montării elementelor de susținere a infrastructurii unei locuințe. Tot aici au fost constatate premisele obiectelor de podoabă, mai întâi ca fenomen mental, al unei gândiri creatoare, dar care a avut sensibilitatea creației artistice (C. Farizy, 1990; D. Baffier, M. Julien, 1990; Y. Taborin, 1990). După opinia noastră, aceste descoperiri devin surprinzătoare, dacă se insistă asupra faptului că nu Omul modern, ci Omul de Neandertal era creatorul lor (la Saint-Cézaire s-a descoperit o fosilă de Neandertalian în nivelul arheologic châtelperronian). În aceste condiții este necesară întrebarea cu privire la trecerea atât de evidentă și de rapidă la noile posibilități de gândire și de materializare a acestei gândiri net superioare. Dar, am insistat asupra acestui “studiu de caz” tocmai pentru a evidenția trecerea de la Paleoliticul mijlociu la Paleoliticul superior în țara unde s-au făcut cele mai importante descoperiri și interpretări arheologice. De altfel, la fel de nete sânt elementele acestei treceri și în stratul 11 din peștera Backo-Kiro, și la Temnata, tot în Bulgaria, dar și în alte stațiuni cu nivele de locuire datate în perioada considerată de către arheologi ca reprezentând evoluția omenirii spre o nouă etapă a “aventurii” umane, începută cu peste trei milioane de ani în urmă. Mai aproape de adevăr poate fi interpretarea lui M. Otte (1996), potrivit căreia acest proces se bazează pe fenomenul de aculturație. Este vorba de faptul că populațiile locale, ele însele aflate într-un stadiu de evoluție tehnică, au primit impulsuri și idei total novatoare de la grupe umane venite din Orient, unde se știe că aceste inovații se aflau într-o anterioritate de mai multe milenii. Nu este exclusă nici ipoteza privind relația dintre ansamblul fenomenului de aculturație și faza temperată majoră, care a separat ultima glaciațiune în două jumătăți prin acel “Interpleniglaciuar” (Interstadiul Cottés). Dar Châtelperronianul nu a avut o extincție prea mare nici în timp, nici

în spațiu. Astfel, în Franța, el este urmat de Aurignacianul ce va acoperi, în forme puțin variate, aproape întregul Continent, dar în alte zone europene perioada de trecere este marcată de faciesuri locale: Uluzzianul, Szeletianul, Bohunicianul etc. Astfel, în Marea Cîmpie de Nord (din Anglia până în Polonia), se dezvoltă "*Industria cu vârfuri foliacee*", fiind recunoscută și în Germania de sud (Bavaria, unde li se dă numele de Altmühlian), iar în forme mai evoluat, coboară spre sud: Jermanovice, Polonia, Ranis, Couvin, Belgia, Kent's Cavern, Anglia, cu răspândiri până în Moravia, Slovacia, Ucraina, Franța (Coll. Int. Miskolc, 1991), acoperind, în timp, Interpleniglaciul (aproximativ 40.000 – 35.000 ani BP). Astfel de "compoziții" evoluează și în alte părți ale Europei interpleniglaciare, fiind unificate, în cele din urmă, de primele manifestări aurignaciene. Piese distinctive ale acestei industrii sînt, evident, vîrfurile foliacee bifaciale, cu desprinderi ușoare, de suprafață, uniform realizate, care fac serii predominante statistic în toate tehnocomplexele datate la începutul Paleoliticului superior.

În Ungaria, *Szeletianul* a fost evidențiat în 1956, în grotă Szeleta, descoperită în 1906. Această cultură a fost împărțită în trei etape: Szeletianul vechi, evoluat și final, cu elemente solutreene. Prima etapă se caracterizează prin piese plan-convexe de mari dimensiuni, dar există și bifaciale de mici dimensiuni, ca și cuțite (*couteaux*) de tip Prodnik, sugerând influențe micoquiene. Lipsește debitajul Levallois, deși există câteva vârfuri musteriene. Elementele de tip Paleolitic superior: lame, burine, gratoare, inclusiv carenate, se află în proporții bine precizate. În etapa evoluată, fosilele directe sînt bine-cunoscutele piese foliacee bifaciale, de factură foarte reușită, simetrice, în secțiune rombică. Lame, burine, gratoare, se află în număr mare. Apar, ca influențe gravettiene, la sfârșitul etapei, vârfuri gravettiene, *microgravette*, lame *à dos*. În 1916, O. Kadıć a stabilit stratigrafia arheologică a grotei Szeleta: stratul 3 a fost atribuit "Szeletianului inferior", stratul 4, unui Szeletian intermediar", iar 5 și 6, "Szeletianului superior", cu precizarea că elementul esențial pentru departajarea fazelor evolutive l-a constituit tipologia pieselor foliacee. A. Ringer (1991) precizează că în timpul stadiului izotopic 3, Aurignacianul din Munții Bükk evoluează în paralel cu Szeletianul vechi. După opinia noastră, poate fi vorba de perioada stadiilor izotopice 3b / 3a, nu mai devreme. Oricum, după K. Siman (1991), cel mai vechi nivel szeletian se datează spre 43.000 ani BP. După alți autori (Le

Paléolithique), poziția cronologică a Szeletianului este cuprinsă între începutul Interpleniglaciului (Vedrovice 5, Moravia, și Certova Pec, Slovacia, cu datare de 38.230 BP) și sfârșitul Interpleniglaciului (Szeleta, niv. superior, și niv. 8 de la Pod Hradem, Moravia, datate între 32.000 – 33.000 ani BP). Deci, Szeletianul a ocupat un spațiu relativ larg, în Europa centrală și de est: Ungaria, Polonia, Austria, Moravia, Slovacia, până în Ucraina, Moldova (C. S. Nicolăescu-Plopșor, N. Zaharia, 1956 a, 1956 b), și chiar în Germania (M. Freericks, 1991). M. Oliva (1991) consideră că Szeletianul a reprezentat cea mai originală cultură a Paleoliticului superior din Europa centrală și crede că tehnocomplexul fazei vechi are o origine locală evidentă (cel puțin cu referire la teritoriul întregii Cehoslovacii). Tot în Europa Centrală, alături de Aurignacian și Szeletian, se constată prezența unui alt grup: *Bohunicianul*, a cărui stațiune eponimă este Brno-Bohunice. Tehnocomplexul se afla, stratigrafic, în paleosolul de tip Interpleniglaciuar, datat între 42.900 – 40.170 ani BP. Din punct de vedere tehnologic și tipologic, Bohunicianul se caracterizează prin faciesul Levallois, destul de pronunțat, dar debitajul este unidirecțional și bidirecțional, de factură laminară, pe nuclee Levallois și prismatice. Vârfurile Levallois sânt de factură laminară, alungite, iar racloarele, atipice, au retușe plate. Gratoarele sânt pe așchii și lame, dar formele tipic aurignaciene lipsesc. Burinele provin, în marea majoritate, din lame frânte. Denticulatele și *encochele* domină. Există și vârfuri foliacee bifaciale. Deși, ca adaptare la mediu, se cioplea cu predilecție silexul (Bohunice), la Ondratice se folosea și cuarțul, în tehnică Levallois dominantă (K. Valoch, 1990). După opinia lui P. Allsworth-Jones (1986), Neandertalienii erau creatorii Szeletianului (industrie provenită din Micoquian), iar K. Valoch (1990) crede că tot *Homo sapiens Neandertalensis* este și creatorul Bohunicianului.

În Italia se constată aceleași prelungiri musteriene, asociate cu piese de aspect mai evoluat. Această perioadă de trecere este evidentă în *abri* Mochi și Tagliente, grota Calului (*del Cavallo*), cu elemente aurignaciene, în timp ce în sud, *Uluzzianul* pare să domine prin piesele sale, considerate fosile directe: piesele de formă semilunară, retușate, asociate cu utilaj osos. Pe baza cercetărilor din Grota Calului, Uluzzianul a fost datat în faza rece care precede interstadiul Arcy, deci între 33.000 – 31.500 ani BP, cu elemente chiar mai vechi, până spre 34.500 ani BP. Nu se

excluce existența unor legături cu Protoaurignacianul din Italia. De altfel, au fost propuse mai multe “scenarii” privind evoluția culturală și a omului în Italia perioadei de trecere: Musterian//Uluzzian; Musterian//Aurignacian și Uluzzian//Aurignacian. În cea ce privește ultimul aspect, se apreciază că, dacă utilajul osos este prezent, dar slab reprezentat în nivelele uluzziene, prezența unor materiale colorante (ocru, limonit) aduce un element caracteristic. În industria litică, prezența dominantă a pieselor *esquillées*, cu aproximativ 50 % din tot utilajul, este, de asemenea, o caracteristică a Uluzzianului, căci în nivelele aurignaciene procentajul acestor piese este foarte scăzut. Considerat tot un specific al adaptării omului la mediu, Uluzzianul va lăsa locul Aurignacianului, dar nu se poate accepta dispariția fizică a creatorilor lui (A. Palma di Cesnola, 1965, 1966; P. Gioia, 1990; M. Mussi, 1990).

Tab. 8. Relațiile cronologice între Micoquian, Bohunician și Szeletian în Europa centrală (după K. Valoch, 1990)

Micoquian	Kulna, niv. 7 a	45.600 + 2.850 – 2200 BP (GrN-6060)
Bohunician	Bohunice	42.900 + 1.700 – 1.400 BP (GrN-6165)
		41.400 + 1.400 – 1.200 BP (GrN-6802)
		40.173 ± 1.200 BP (Q-1044)
	Stránská skála III a	41.300 + 3.100 – 2.200 BP (GrN-12606)
	Stránská skála III	38.200 ± 1.100 BP (GrN-12297)
		38.500 + 1.400 – 1.200 BP (GrN-12298)
Szeletian	Vedrovice V	39.500 ± 1.100 BP (GrN-12375)
		37.650 ± 550 BP (GrN-12374)

AURIGNACIANUL

Cultura (civilizația) aurignaciană se întinde din Orientul Apropiat până la Atlantic. Elementele sale caracteristice sânt:

- în tehnologia și tipologia litică, debitajul lamelar (laminar), prezența gratoarelor și burinelor carenate, pe lame sau pe așchii scurte și groase, a lamelor “aurignaciene” cu retușe continui, groase și solzoase pe una sau pe ambele laturi, a largilor scobituri

retușate pe lame (lame “étranglée”), a burinelor diedre și “busqués”, a lamelelor Dufour (fosile directoare litice);

- în domeniul industriei osoase, care acum ia naștere, apare fosila directoare, vârful de tip Mladec. De regulă, vârfurile de lance, din os și/sau corn ori ivoriu (fildeș de mamut) sînt alungite, cu baza despicață, uneori biconice; Străpungătoarele sînt abundente, “lustruitoarele” sînt decorate cu incizii; apar “bastoanele perforate”.

- obiectele de podoabă se multiplică și se diversifică în ceea ce privește suportul (dinți, os, corn, piatră) și modul de realizare (perforare, incizii etc.);

- piesele de artă mobilă își fac apariția și se diversifică într-un ritm rapid; apare arta pe blocuri de piatră; apar elementele figurative sexuale masculine și feminine, stilizate sau realiste; arta animalieră este incipientă;

- creatorul acestor realizări, Omul de Cro-Magnon, este sigur *Homo sapiens sapiens*.

În Franța, unde Aurignacianul a fost evidențiat încă la 1860, s-au realizat cele mai multe “etapizări” și cronologii, cu adăugiri de finețe (detaliu) în funcție de noi elemente stratigrafice, cronologice și tehnico-tipologice (acest ultim criteriu fiind dezvoltat pe materiale litice sau pe baza industriei osului). Este incontestabilă contemporaneitatea primelor etape (faze) aurignaciene cu unele faze ale culturilor din perioada de trecere de la Paleoliticul Mijlociu, ori cu Perigordianul inferior.

Originea Aurignacianului nu este încă pe deplin stabilită de către specialiști. Poate fi acceptată evoluția locală, din fondul musterian întârziat, pot fi elemente intrusive, poate fi un centru de origine, sau un polifiletism. Oricum s-ar pune problema *începuturilor*, se admite foarte clar că mediul ecologic a avut un rol predominant în diversificările locale sau regionale, iar migrația, mobilitatea grupelor umane, a avut un rol deosebit de important. După opinia noastră, tentativele unor specialiști de a ierarhiza *fenomenul* aurignacian, sau de a-l uniformiza, pornind de la “baza franceză” a culturii, nu pot avea relevanțe cu adevărat științifice, deoarece chiar și în Franța există diferențieri, uneori notabile, de la un spațiu geografic la altul. Peste tot avem campamente în aer liber (pe terase, platouri etc.), în peșteri sau în adăposturi sub stîncă (*abri*). Aproape peste tot, oamenii și-au amenajat locuințe de suprafață, de forme și stiluri diferite, cu vetre de foc și ateliere de cioplire. Grijă față de morți era deosebită, ca element de

spiritualitate. Vânau cu predilecție tot ce le oferea mediul ecologic: cervidee, bovidee, cai, porc mistreț, mamut, urs de peșteră, rinocer lânos și alte animale care puteau asigura carne, piei (blănuri), oase (ca materie primă pentru noua "industrie") etc. Literatura de specialitate este extraordinar de bogată și diversificată, încercându-se detalierea tuturor aspectelor vieții, inclusiv a vieții spirituale, și a morții.

Din punct de vedere geocronologic, s-a putut demonstra că două perioade majore ale Würmului III (francez) se împart, fiecare, în trei-patru oscilații mai mici, parțial diferite de la o zonă geografică la alta. În linii generale, se poate admite că populațiile aurignaciene au traversat următoarele faze climatice: oscilația temperată *Les Cottés* (36.000 BP), frig riguros (34.000 – 32.000 BP), oscilația temperată *Arcy* (32.000 – 30.000 BP), răcirea care a urmat (30.000 – 29.000 BP), oscilația temperată *Kesselt* (29.000 – 26.000 BP) (Y. Taborin, 1992). Dar, chiar și din această schiță sumară, vedem tratarea problemei numai la o parte a teritoriului Franței, căci lipsesc alte oscilații climatice: *Hengelo* (40.000 – 38.000 BP), *Maisières* (29.000 – 28.000 BP), *Tursac* (26.000 – 24.000 BP), inclusiv perioadele reci care se interpun. După opinia lui F. Djindjian (1999), cele mai importante stațiuni aurignaciene din perioada de început (între 40.000 și 35.000 ani BP) au fost descoperite în Spania (*abri* Vina și Reclau-Viver, grotele L'Arbreda, Castillo), în Franța (grotele Bize, Rainaudes, *abri* La Laouza, L'Esquicho-Grapaou), în Italia (grota Fumane), în Austria (Willendorf II, Krems, Seftenberg), Germania (Geissenklosterle), Ungaria (Istallöskö, Pesko), Bulgaria (Bacho-Kiro), la care trebuie adăugat Mitoc-Malu Galben, în România. Y. Taborin (1992) a identificat mai multe regiuni europene cu densitate aurignaciană maximă: Franța, cu Aquitania, Charente, valea Vezerei, Pirineii occidentali; Spania, cu zona cantabrică; Belgia, cu grupul stațiunilor de pe valea Meusei; Germania, cu acumulările din Jura Suabă și Bazinul superior al Dunării; Moravia, dar amintește și zone cu o intensitate mai mică de stațiuni aurignaciene: Franța, cu Languedoc-Rousillon, Pirineii centrali, Bourgogne, zona de Nord-Est; Spania, cu Catalonia; Austria, cu grupul stațiunilor din jurul Vienei; Ungaria, cu stațiunile din Munții Bükk; spațiul balcanic, cu stațiunile din Bulgaria, România, Iugoslavia. După opinia noastră, aceste departajări teritoriale sânt cel puțin eronate, dacă nu și lacunare.

În Franța, D. Peyrony a clasificat Aurignacianul în cinci faze, pe baza descoperirilor de la La Ferrassie și Laugerie-Haute, considerând fiecare nivel un *strato-tip*, respectiv Aurignacianul I, II, III, IV, V.

Cel mai vechi Aurignacian este relativ sărac în manifestări și în descoperiri, cu excepția celor de la Abri Pataud, din cele două grote și din regiunile precizate mai sus. Datarea sa merge de la aproximativ 34.000 ani BP (Abri Pataud) la 31.850 ± 1.300 ani BP (Esquicho-Grapaou). Acest Aurignacian I (sau vechi) este prezent pe coasta mediteraneană franceză, pe versantul nordic al Pirineilor, pe coasta cantabrică a Spaniei, în Țara Bascilor și până în Catalonia și Levant. În Italia, în paralel cu Uluzzianul, aurignacienii au "cucerit" întreaga Peninsulă, începând cu Liguria, Latium, Campania, coastele Adriaticii. În Grecia, el este prezent în Peloponez, la Sandalia II, apoi în Croația și în Câmpia Panoniei, între Sava și Drava. Cam în aceeași perioadă, campamentele aurignaciene sânt întâlnite în Bulgaria și România, apoi, urcând pe Dunărea mijlocie și superioară, le găsim în Ungaria, Austria, până în Germania (Jura Suabă) și Moravia (între 33.000 – 32.000 ani BP). Este evident, toate studiile de specialitate remarcă coabitarea Aurignacianului din această etapă, cu faciesurile culturale și tehnice ale perioadei de tranziție de la Paleoliticul mijlociu la cel superior (J.-G. Bordes, 2001; R. White, 2001; J. Svoboda, 2001; V. Chirica, I. Borziac, 2001). Aurignacianul clasic, cu o anumită evoluție internă, cu o organizare stabilă și cu toate elementele sale caracteristice, apare evidențiat în mai multe stațiuni: La Ferrassie, La Caminade, Laugerie-Haute, Le Flageolet I, Le Roc-de-Combe etc. Comunitățile omenești au instalat campamente în zone geografice bine precizate, și-au amenajat locuințe stabile, au organizat o viață internă cu elemente sociale, au adoptat și dezvoltat o strategie a vânătorii și a protejării resurselor de hrană și de materii prime, iar din punct de vedere tehnic, au practicat retușa aurignaciană pe lame lungi, obținute printr-un debitaj foarte elaborat. Această fază este datată între 31.500 – 30.000 BP, în timpul oscilației temperate Arcy. În Perigord, această etapă se numește Aurignacianul II, caracterizat prin cioplirea gratoarelor carenate și *à museau*, pe suporturi groase, și a burinelor carenate și *busqués*, dar procentajele celorlalte tipuri de gratoare și burine se mențin, cu scăderea accentuată a racloarelor, denticulatelor, a pieselor de tip *encoche*. Vârfurile de lance cu baza despicată fac

loc celor de formă alungită (*losangique*), devenite fosile directoare în Europa centrală, cu numele de vârfuri de tip Mladec. Crește numărul așezărilor de suprafață, ca urmare a încălzirii vremii. Răspândirea acestui facies (= etapă cronologică și culturală) în Europa va fi detaliată în subcapitolele rezervate unor țări și spații geografice. Revenind la spațiul perigordin (Perigord), se constată o mai fină nuanțare a evoluției tehnico-tipologice, prin procentajele diferitelor tipuri de gratoare și burine, a proporției dintre acestea. A treia etapă în evoluția Aurignacianului, cea finală, a evoluat, în Franța, după 30.000 ani BP, până spre 25.000 ani BP, iar în unele spații europene, până pe la 20.000 ani BP. Mai multe stațiuni: La Ferrassie, Caminade Est, Caminade Vest, Le Flageolet, Abri Pataud, Le Facteur, Roc de Combe etc., au oferit secvențe stratigrafice, tehnico-tipologice, ale evoluției utilajului osos, ale altor categorii de descoperiri, prin care Aurignacianul final a fost împărțit în mai multe etape, corespunzătoare unor faze climatice (F. Djindjian, 1999; Y. Taborin, 1992), pe care noi le-am menționat deja. O altă trăsătură importantă a acestei perioade o constituie apariția Gravettianului și coabitarea celor două culturi pe unele spații geografice (cel mai apropiat exemplu îl poate constitui contemporaneitatea Gravettianului de la Mitoc cu Aurignacianul de pe Valea Bistriței sau de la Ripiceni-Izvor).

În Belgia, Aurignacianul este la fel de bine cercetat ca și cel din Franța, cu numeroase descoperiri în grote și în aer liber, printre care se menționează acelea de la Spy, Hastières, Goyet, Trou Magrite, grotele Princesse, Docteur, Walou, Scladina, Du Tiènes des Maulins etc. S-a constatat că Aurignacianul de aici este alogen, poate din Anglia (au fost evidențiate legături cu descoperirile de la Paviland și Kent's Cavern). Se vâna cal, rinocer lânos, hienă, bizon (bovidee), cerb, mamut, urs, feline diferite etc. Materia primă era de origine locală, dar și alogenă, de calitate bună, căutată cu atenție specială de grupele umane. Se cioplea întreaga gamă de unelte specifice acestei culturi: gratoare carenate și à *museau*, burine diverse, lame aurignaciene (în prima etapă se detașau și așchii lamelare) din nuclee prismatice, acompaniate de un relativ bogat utilaj osos, în cadrul căruia domină vârfurile de tip Mladec. Aurignacianul belgian a evoluat între 36.650 ± 1.000 BP (Grotte du Docteur), 36.500 ± 1.100 BP (Trou Al'Wesse), 34.225 ± 1.925 BP (Trou Magrite), 29.800 ± 760

BP (Walou) și 22.700 ± 1.150 BP (Trou Magrite) (M.Otte, P. Noiret, R. Miller, 2001; V. Chirica, 2003).

În Italia, cel mai vechi Aurignacian (numit, local, Protoaurignacian) pare să fi evoluat alături de ultimele manifestări musteriene, și de Uluzzian, așa cum s-a precizat prin cercetările din grottele del Cavallo, La Calla (datat la 29.800 ± 870 ani BP), Fossellone etc. (A. Broglio, 1996; A. Palma di Cesnola, 1996; A. Broglio ș.a., 2001). Prin cercetările recente, efectuate în Grottina Azzura a fost identificat un Aurignacian cu lamele Dufour și un vârf de lance, asociate cu utilaj tipic, datat la $38.600 + 1.400 - 1800$ ani BP și 37.900 ± 800 ani BP; după o întrerupere stratigrafică, urmează locuiri gravettiene, dintre care, cea mai veche se datează la 20.120 ± 220 ani BP. La Abri Mochi, un ansamblu protoaurignacian, cu lamele Dufour, a fost datat între 32.280 ± 550 și 34.870 ± 800 ani BP. În grotta Fumane, Musterianul final este urmat, stratigrafic, de o scurtă secvență uluzziană, apoi de o intensă locuire aurignaciană, datată în oscilațiile Hengelo-Arcy, deci între 37.000-35.000 și 32.000 ani BP. Tehnocomplexul aurignacian se caracterizează prin lame și lamele extrase din nuclee carenoide și prismatice, lamele Dufour, vârfuri de tip Krems și Font-Yves, industria în os fiind slab reprezentată. Au fost găsite fragmente de coaste cu fine gravuri. Se vâna țap, capră, cerb, cerb gigant, vulpe. Se observă creșterea atenției acordate vânării păsărilor, prin creșterea cantității de oase. Acest ansamblu din Grotta Fumane a primit numele de Protoaurignacian mediteranean (A. Broglio, 1996). În grotta Paglicci, A. Palma di Cesnola (1996) a cercetat alte secvențe aurignaciene, cu dominarea lui *Asinus hydruntinus* în cadrul faunei, alături de berbec, cal, țap, cerb, mistreț, dar în cantități mai mici, ceea ce indica un climat uscat, datările obținute fiind de $34.000 + 900 - 800$ ani BP (pentru nivelul cel mai de jos), și 29.300 ± 600 ani BP (pentru partea superioară a stratului). Locuirile au fost, deci, încadrate în interstadiul Arcy. Și în această grotă, Aurignacianul este suprapus de Gravettian. A. Palma di Cesnola a emis ipoteza potrivit căreia Uluzzianul a evoluat către un Aurignacian (în sens larg), în timp ce J. K. Kozlowski (1994) crede că Uluzzianul s-a dezvoltat înaintea primei intruziuni aurignaciene, deci este anterior Aurignacianului. Industria aurignaciană din grotta Paglicci este divizată în trei orizonturi. Primele două (de jos în sus) au oferit utilaj cu lamele adesea microlitice, cu "dos" marginal, uneori hipermicrolitizate, de aspect

Dufour, vârfuri de tip Krems, fragmentare, câteva gratoare carenate și à *museau*. Orizontul superior are cam același utilaj, dar de dimensiuni mai mari, cu lamele Dufour înlocuite cu altele, cu retușe marginale dar mai profunde, de aspect cu totul nou, care nu se pot asemăna cu lamelele de tip Font-Yves, sau cu altele, cunoscute în Aurignacianul european (A. Palma di Cesnola, 1999). Cea mai reprezentativă descoperire aurignaciană în Italia pare să fie niv. I din grotă Fossellone (Latium), cu un utilaj bogat în gratoare carenate (peste 900) și à *museau*, cu puține burine, dar cu lame aurignaciene tipice, alături de acelea de tip *étranglé* (cu scobitură retușată dublă, opusă, simetrică, pe fiecare latură a lamei). Utilaj tipic aurignacian au oferit și grottele de la Grimaldi: des Enfants, du Cavillon, Barma Grande, *abri* Mochi, unde s-a descoperit un utilaj litic și osos foarte caracteristic, morminte (îndeosebi de copii), opere de artă mobilă, și o gravură ce reprezintă calul (M. Mussi, 1988). Varianta *Grimaldi* a lui *Homo sapiens* își are originea în Grotă Copiilor, unde s-a găsit, printre alte morminte de copii, unul dublu, conținând și scheletul unui adult.

Aurignacianul din Balcani (sud-estul Europei) are unele afinități cu cel italian. Mai întâi, este necesar să precizăm importanța acestui spațiu geografic în ceea ce privește căile de difuziune a activităților umane, a cunoștințelor, chiar a unor comunități, spre și dinspre spațiul Orientului Apropiat. Astfel, se consideră că, înaintea Eemianului, grupe umane din Europa au trecut prin zona balcanică spre Orientul Apropiat; la începutul Interpleniglaciului, acest spațiu a constituit o cale de difuziune a omului modern în toată Europa, ca și în timpul ultimei mari răcirii würmiene (Maximum Valdai); migrația lui *Homo sapiens* din Orientul Apropiat spre Europa, la începutul Paleoliticului superior; în sfârșit, la începutul Holocenului, primii agricultori au sosit în Europa urmând aceeași cale. Paleoliticul superior debutează cu un decalaj al zonei balcanice (J. K. Kozłowski ia în considerație descoperirile din Bulgaria, din peșterile Temnata și Bacho-Kiro, datate la 46.000-45.000 ani, respectiv peste 43.000 ani BP – niv. 11). Este necesar să precizăm că ne referim la tehnocomplexe atribuite *Paleoliticului superior inițial*, nu numai decât *Aurignacianului*, cum postulează J. K. Kozłowski (1979, 1993). Dar, chiar descoperirile de factură aurignaciană sânt diferite, căci în Balcani avem gratoare à *museau*, lame aurignaciene, lamele

Dufour, în timp ce în Italia, am văzut că există un utilaj microlitizat, de aspect Krems. Este posibilă originea diferită a Aurignacianului în cele două spații europene și chiar, datorită condițiilor deosebite de mediu, o dezvoltare ce a urmat alte elemente tehnico-tipologice.

În Spania, Aurignacianul evoluează în toate marile regiuni ale țării, începând cu litoralul cantabric. Este posibil ca această cultură să fi evoluat aici pe baza fondului châtelperronian, dacă avem în vedere datările de la Labeko Koba: 34.215 ± 1265 ani BP, primul nivel, Châtelperronian, 31.445 ± 915 ani BP, Protoaurignacian, 30.615 ± 820 ani BP, Aurignacian vechi și 21.665 ± 305 , Aurignacian evoluat (I. Barandiaran Maetzu, 1996). La Cueva Morin, niv. 9 și 8 sânt bogate în gratoare carenate, lamele Dufour, lame aurignaciene. Aproape același utilaj îl găsim și în grota El Pedro. Aici, ca și în grota Castillo (unde se pare că s-au identificat importante dovezi privind originile Paleoliticului superior), la Morin, a fost identificat Aurignacianul clasic, cu predominarea gratoarelor carenate și à *museau*, a lamelor aurignaciene retușate pe ambele laturi. Vârfurile de lance, din os și corn, aparțin celor două categorii: cu baza despătată sau nu, aplatizate, în secțiune circulară sau cu baza îngroșată. Niv. 7 de la Morin este datat la 29.515 ± 840 ani BP (Y. Taborin, 1992). Datarea Aurignacianului arhaic, în grota Castillo, între $41.100 + 1.700 - 1.700$ ani BP și $37.100 + 2.200 - 2.200$ ani BP aduce informații noi cu privire la apariția sa în această zonă a Europei mediteraneene (B. de Quiros, 1996). În Catalonia, în grota Arbreda, Musterianul este urmat, stratigrafic și cronologic, de Aurignacianul arhaic, datat la 38.500 ± 1.000 ani BP, dominat de prezența lamelor Dufour, din silex. Se constată o cu totul altă origine a Aurignacianului, datorită faptului că materia primă a grupelor de musterieneni era din roci locale, iar uneltele caracteristice erau racloarele și denticulatele. În aceeași zonă geografică, lângă Banioles, Aurignacianul arhaic este datat la 40.100 ± 1.400 ani BP, iar cel tipic, la 30.100 ± 500 ani BP. Deci, se estimează două faze de ocupare aurignaciană în Spania, una aparținând fazei foarte vechi, și alta, mai recentă, apropiată de oscilația Hengelo. În plus, perioada de trecere dintre Paleoliticul mijlociu și superior este plasată, în Spania, între 43.000 și 35.000 ani BP (J. M. Fullola I Pericot, 1996), deci apropiată de alte zone ale Europei.

În Portugalia, printre cele mai importante stațiuni aurignaciene se numără cele de pe coasta Mediteranei (Val de Porcos I, II), în

regiunea Pombal (Buraca Escura și Buraca Grande), datate la 28.000 ani BP, cu un utilaj ce demonstrează producția de lame extrase sistematic prin pregătirea nucleului (*mise en forme*), dar și a lamelelor, ambele fiind rezultatul unor “gesturi” operatorii diferite, dar de factură nouă (J. Zilhão, 1996).

În Germania, regiunea Dunării Superioare este considerată ca una dintre cele mai bogate centre ale Aurignacianului, cu stațiuni de suprafață sau în grote: Vogelherd, Geissenklösterle, Blockstein Törle, Sirgenstein, Hohlenstein-Stadel, Lommersum, etc. Este bine cunoscută industria osului în grotă Geissenklösterle III, datată înainte de 36.000 ani BP. La Vogelherd s-a constatat prezența unor varietăți de silex de foarte bună calitate, aduse de la mari distanțe, fie de pe Rinul Superior, fie din Bavaria, ceea ce demonstrează dinamica populațiilor și strategiile privind materiile prime (H. Floss, 2001; N. J. Conard, 2001). Culoarul dunărean pare să fi jucat un rol important în transmiterea și receptarea elementelor noi în Paleoliticul superior european. La Schwalbenberg, prin cercetările recente s-a descoperit faună (cal, mamut) și utilaj litic cu nuclee Levallois și de lame, cu gratoare carenate, gratoar-burin, lame retușate, o piesă denticulată. La Wiesbaden, pe valea Wäschbach, în jurul unei vetre cu cărbuni, cenușă și oase de animale (structură de locuire ?) se afla o mică groapă cu 10 cochilii, depuse pe un “pat” de sediment roșu. Fauna era reprezentată de cal, ren, căprior. Din calcedonie de origine locală, și din cuarțit, au fost cioplite gratoare carenate, un burin *busqué*, alte forme specifice Aurignacianului european (St. Veil, 1996).

În Austria, cea mai importantă zonă este cea numită *Basse Autriche* (Austria de Jos), cu celebrele stațiuni de la Willendorf II, Getzersdorf, Langmannersdorf, Krems-Hundsteig, Grubgraben. Prin analiza pluridisciplinară a loess-ului, P. Haesaerts (Belgia) a restabilit locul acestei secvențe cronostratigrafice în cadrul Paleoliticului superior european (P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica ș.a., 2001). La Krems-Hundsteig, importanța unui ansamblu litic, de peste 50.000 piese litice, este evidențiată de componenta lamelară foarte importantă, asociată cu gratoare carenate și nuclee prismatice, lamele brute și retușate, inclusiv de tip Dufour, vârfuri de tip Krems (N. Teyssandier, 2001). De fapt, pe baza acestei asocieri, și mai ales prin prezența vârfurilor de tip Krems, a și fost evidențiat faciesul *Aurignacian de tip Krems*, cu

influențe până în așezările din Banat. La Willendorf II, niv. IV, piesele cele mai caracteristice sânt vârfurile din ivoriu. La Getzersdorf, numeroasele gratoare carenate și à *museau* sânt asociate cu lame retușate (aurignaciene), burine puține, cu vârfuri de lance cu secțiunea ovală sau cilindrică (Y. Taborin, 1992).

În Polonia, cele mai multe stațiuni aurignaciene sânt situate pe văile Vistulei și a Oderului. S-a propus evidențierea a trei tehnocomplexe: unul dominat de gratoare aurignaciene, cu puține lame retușate; altul, cu burine carenate și diedre, care fac serii dominante procentual; al treilea, septentrional, cu gratoare aurignaciene și lamele Dufour, apropiat de faciesul de tip Krems (F. Djindjian, 1999). În Silezia de Sus, stațiunea Dzierzyslaw I, considerată apropiată de Szeletianul morav, a oferit noi informații privind apartenența sa la Bohunicianul morav, nivel care este suprapus de cel atribuit Szeletianului morav, ambele datate între 42.000 – 38.000 ani BP. Locuiri aurignaciene au fost identificate la Zwierzyniec I, Piekary II și Ila, etc. considerate ca aparținând Interpleniglaciului. Industria este dominată de elemente lamelare, lame retușate, gratoare carenate și à *museau*, burine carenate, dar și elemente artistice, între care se precizează fragmente de hematită, decorate cu incizii. În grota Deszczowa a fost evidențiată și o construcție formată dintr-un aliniament de pietre, coarne de ren și oase lungi, în poziție verticală (J. K. Kozłowski, 1996, 2001; Sachse-Kozłowska, E., 1980). Aceste descoperiri se datează, potrivit ultimelor estimări, între 32.000 – 31.000 ani BP (V. Sitlivy ș.a., 2001).

În Cehia, Moravia și Slovacia există mai multe centre aurignaciene. M. Oliva, K. Valoch și J. Svoboda, cei mai buni cunoscători al Paleoliticului superior din zonă, apreciază că, printre cele mai importante stațiuni aurignaciene se numără Vedrovice I și II, Brno-Stranska Skala, Podstranska, Brno-Zidenice, Nova Dedina I, Dolni Vestonice (cunoscută mai ales prin nivelele de locuire gravettiană), Mladec, Pod Hradem, Barca I și II, Tibava, Milovice etc. Evolute, parțial din Micoquianul morav, poate și cu alte influențe, alături (în unele cazuri) de Szeletian, tehnocomplexele litice sânt bine individualizate, chiar când apar și elemente ale faciesurilor enunțate mai sus. Pe baza procentajelor dintre gratoare și burine, au fost evidențiate mai multe faze evolutive,

constatând că în inventarele primei faze domină burinele, iar în Aurignacianul târziu, domină gratoarele. Este vorba, evident, de gratoare și burine aurignaciene tipice (M. Oliva, 1991 a). Aurignacianul morav se datează între 32.600 + 1.700 – 1.400 ani BP, 30.980 ± 360 ani BP (Stranska Skala IIIb, III a) și 29.200 ± 950 ani BP (Milovice) (K. Valoch, 1990; M. Oliva, 1996), iar la Milovice, cele două locuri sânt dateate între 32.030 ± 370 ani BP și 28.780 ± 230 ani BP (M. Oliva, 2001). Nu se pot face deosebiri esențiale între faciesuri tipologice, ori nivele de locuire în ceea ce privește calitatea materiei prime (silex, cuarțite etc), sau în ceea ce privește componentele utilajelor, cu excepția departajărilor făcute deja de M. Oliva în ceea ce privește raportul gratoare / burine. În fazele timpurii apar și elemente mai vechi, de factură Levallois ori micoquiană, dar peste tot domină gratoarele carenate și *à museau*, burinele carenate, lamele aurignaciene, denticulate, *encoche*s; evident, vârfurile de lance de tip Mladec fac serii în aproape toate complexele de locuire.

În Ungaria, Paleoliticul superior s-a instalat în mai multe reprize (V. T. Dobosi, 1991), Aurignacianul reprezentând a doua etapă, chiar dacă pare a fi, parțial, contemporan cu Szeletianul, iar M. Gábori (1990) consideră că aurignacienii și szeletienii formau două mici grupuri care nu au avut contacte ori influențe reciproce. În grota Istállóskő au fost identificate două nivele de locuire, primul cu o industrie puțin abundentă, cu lame retușate, gratoare, lamele, cu vârfuri de lance din os, unele de tip Mladec, datat la 37.850 ± 900 ani BP; al doilea nivel, datat la 30.900 ani BP, poate conține și unele elemente gravettiene. Prima locuire este considerată ca reprezentând Aurignacianul tipic al Europei centrale, iar al doilea, de factură olschweniană (Olschewianul este un termen propus pentru a reprezenta Aurignacianul din această parte a Europei centrale). Aurignacianul din Ungaria pare să reprezinte doar “un mic grup de vânători străini, care s-au intercalat între culturile acestei regiuni” (a Ungariei), după opinia lui M. Gábori (1990).

Rusia și Ucraina, al căror teritoriu ocupă imensele zone ale Câmpiei de Est (spațiul de la est de Carpați-Prut-Nistru), oferă date importante cu privire la locuirile aparținând Paleoliticului superior vechi (precizăm că spațiul carpato-nistrean va fi tratat în subcapitolul privind Paleoliticul superior din acest teritoriu). M. Otte consideră că în aceste vaste “câmpii orientale” Paleoliticul superior își are originea în tehnocomplexele cu vârfuri bifaciale triunghiulare, pe vechi tradiții micoquiene, cum atestă descoperirile de la Zaskalnaja, Crimeea, sau grupul stațiunilor Kostenki-

Strelețkaia, pe Don, cu mai multe etape, pornind de la unelte pe așchii și ajungând la un debitaj evoluat, leptolitizat, inclusiv cu opere de artă, spre 25.000 ani BP. Stațiunea de la Sungir, niv. inferior, ca și primele locuri de la Kostienki 1, 6 și 11, oferă industrii cu procentaje crescute de unelte pe așchii, sau cu elemente arhaice, de factură musteriană, unelte tipice pentru Paleoliticul superior fiind în proporții variabile. Industria specifică acestei perioade, la Sungir, este reprezentată de gratoare, burine, lame retușate, inclusiv piese *à bord abattu*, de factură gravettiană. Dar, toate aceste descoperiri par să aparțină unei alte culturi, specifice zonei ruse, căreia i s-a dat numele de *Streletian* (după stațiunea eponimă, Kostienki 6 – Strelețkaia). Alte două stațiuni din grupul celor de pe Don, Kostienki 17 = Spițin și Kostienki 15 = Gorodsov, au dat numele unor faciesuri, cu totul speciale, fără analogii în alte zone europene. Astfel, industria *spiținiană* se caracterizează prin aspectul laminar, cu predominarea burinelor pe trunchiere retușată, asociate cu gratoare, inclusiv pe lamă retușată, lame retușate, piese de tip *esquillé*, cuțite de tip Kostienki, industrie din os și pandantive din canini perforați. Industria *gorodsoviană* are numeroase elemente musteriene (vârfuri, racloare), asociate cu piese *esquillé*, gratoare, lame retușate, puține burine, dar mai multe unelte din os: ace, străpungătoare, spatule din ivoriu. Se pare că în aceste faciesuri sânt încadrate și descoperirile paleoantropologice de la Kostienki 14 și mai ales, Sungir. Paleoliticul superior din acest imens spațiu, definit ca *Streletian*, *Spiținian*, *Gorodsovian* sau neîncadrat cultural cu certitudine, se datează în felul următor:

Tab. 9. Datarea Paleoliticului superior din Rusia (după J. K. Kozlovski, 1999a)

STRELETIAN:	Sungir	25.500 ± 200 BP GrN-5425
	Kostienki I	34.900 ± 350 BP GrA-5245
	Kostienki VI	31.200 ± 500 BP GIN-8572
	Kostienki XII, 3	36.280 ± 360 BP GrA-5551
SPIȚINIAN	Kostienki XVII	36.400 + 1.700 – 1.400 BP GrN-12596
GORODSOVIAN	Kostienki XII, Ia	32.700 ± 700 BP GrN-7758
	Kostienki XIV, II	28.580 ± 420 BP OxA-4115
	Kostienki XV	25.500 ± 250 BP GIN-8020
	Kostienki XVI	28.200 ± 500 BP GIN-8031
PAL.SUP.NEDETERMINAT		
	Kostienki XIV, IVa	33.280 ± 650 BP GrN-22277

Așadar, putem considera că aceste locuiri, care nu sânt musteriene (deși au unele persistențe tehnico-tipologice), dar nu sânt nici gravettiene (kostenkiene), pot fi considerate ca aparținând acelei entități pe care, atât M. Otte (1979), cât și noi înșine (V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, 1996) am numit-o *Paleolitic superior vechi*, deci mai mult sau mai puțin contemporan cu Aurignacianul, și având trăsături tehnico-tipologice asemănătoare. Așa cum s-a precizat, tehnocomplexele din spațiul rusesc, cu elementele lor culturale și de spiritualitate, nu se compară cu restul teritoriului european, dar noi le-am tratat la subcapitolul "Aurignacian" în ceea ce privește caracteristicile generale ale locuirilor din această perioadă a Paleoliticului superior.

Adesea, cercetările arheologice au pus în evidență structuri de locuire aparținând unor campamente de mai lungă durată, sau simple halte ale vânătorilor. De regulă, structurile de locuire se referă la construcții special amenajate, indiferent de formă, caracteristici, etc., de cele mai multe ori fiind încălzite de una sau mai multe vetre de foc, în perimetrul cărora se aflau și ateliere de cioplire. De asemenea, mai este de precizat faptul că structurile de locuire nu erau specifice locuirilor din peșteri sau așezărilor deschise, ele fiind întâlnite în ambele tipuri de stațiuni paleolitice. La Tibava, Slovacia, au fost evidențiate mai multe locuințe, amenajate prin adâncirea ușoară a suprafeței de locuit (de 5 x 3 m), cu două vetre căptușite cu pietre, cu atelier de cioplire, locuri special amenajate pentru dormit. Altele, mai numeroase, dar tot adâncite, au fost identificate la Barca I și II. Dar, cele mai vechi structuri de locuire, din Paleoliticul superior (acceptat ca fiind de tip aurignacian) au fost descoperite la Bacho Kiro, în stratul 11, cu cele patru nivele de locuire, datate între 43.000 ani BP (niv.IV) și 37.650 ani BP (niv. I), cu vetre amenajate după cum urmează: una în niv. I, două în niv. II, patru în niv. III, cinci în niv. IV. Această situație, ca și organizarea generală a spațiului din toate nivelele de locuire, demonstrează strategia grupelor umane, atât în ceea ce privește folosirea spațiului grotei, cât și în general, în privința utilizării tuturor resurselor. În plus, nu departe de Bacho Kiro, în peștera Temnata, alte vetre amenajate cu dale de piatră au fost dezvelite într-un strat arheologic, datat la 32.000 ani BP. În Croația, în locuirile aurignaciene de la Mokriski și Potocka (la altitudinea de peste 1.500 m), au fost puse în evidență resturi de structuri special amenajate, chiar dacă platourile loessice nu au

păstrat urmele acestor construcții decât în cazuri de excepție. Mai bine s-au păstrat aceste resturi de amenajări în grotile din Germania: Vogelherd, Geissenklösterle și Lommersum. Descoperirile de la Vogelherd pun și alte probleme, de natură spirituală, date fiind statuetele animaliere în ivoriu, la care se poate adăuga aceea, devenită celebră, de la Hohlenstein-Stadel (omuleu). În Franța, printre cele mai importante descoperiri de acest gen se situează Abri Pataud, niv. 3, cu vetre datate la 34.000 ani BP. În Aurignacianul franco-cantabric, și îndeosebi la Cueva Morin, Spania, o cabană rectangulară a fost degajată în interiorul peșterii, cu o banchetă de sol cruțat, de 0,50 m lățime, cu o vatră ce corespundea cu alte trei, situate la intrarea în peșteră. Important este și faptul că, în perimetrul vetrei din interior s-au descoperit și două morminte cu trei schelete în poziție pliată. Cele mai multe structuri de locuințe par să fi fost amenajate în perimetrul complexului de stațiuni de pe Don (zona Kostenki), aparținând faciesurilor culturale menționate mai sus. La Muralovka, un nivel de dale din piatră, de formă rectangulară, poate evidenția resturile unei cabane cu suprafața de aproximativ 30 mp (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994). Trebuie să menționăm și locuința bine structurată, de la Arcy-sur-Cure, datată la aproximativ 35.000 ani BP (*Art et civilisation...1984*).

Cultură și spiritualitate

Din cele expuse până aici s-a evidențiat capacitatea Omului modern cu privire la expansiunea teritorială, organizarea spațiului, strategiile privind exploatarea vânatului (inclusiv protejarea acestuia și folosirea resurselor secundare ale animalelor vâdate), a resurselor de materii prime, noile tehnici de debitaj, bazate pe *leptolitizare*, creșterea eficienței desprinderilor lamelare (mai nou, *laminare*), amenajarea unor construcții speciale pentru locuire, deci existența *ideii* de creștere a confortului locuirii, adăugând, aproape obligatoriu, vetrele de foc pentru încălzit, protecția față de carnasierele prădătoare, dar și pentru prepararea cărnii la foc. Acum, dorim să punem în discuție alte realizări ale *Omului înțelept*: creația artistică, a obiectelor de podoabă, înmormântările cu caracter ritual, ca elemente de cultură și de spiritualitate.

Nu știm încă dacă primele încercări artistice, evidențiate la populațiile mai vechi, se datorează intenției sau hazardului. Este o certitudine că aceste preocupări devin permanente și capătă

caracter de necesitate în viața oamenilor. Exegeții istoriei religiilor vor putea – dacă vor putea – explica în ce măsură omul Paleoliticului superior, atât de apropiat, dependent chiar, de natură, era mai legat de *necunoscutul supranatural* decât omul contemporan nouă. Credem că *Homo sapiens*, nedesprins de natură îl căuta pe Dumnezeu la nivelul strict al scoarței terestre, în timp ce contemporanii noștri călătoresc printre stele, dar nu-l mai caută pe Dumnezeu, iar analiza motivației depășește cadrul studiului nostru.

Primele obiecte de artă și podoabă au fost descoperite în nivelele aparținând începuturilor Paleoliticului superior. Ne referim la dinții de vulpe și urs, perforați, de la Bacho Kiro, la pandantivele de la Istállóskő (imitație de dinte perforat, dar din corn de cerb și lamelă pentagonală din fildeș), la pandativul din calcar, imitând tot un dinte de cerb, la Trou Magrite, Belgia, aparținând unei etape evolute a Aurignacianului, când numărul acestor piese se multiplică, atât ca număr de exemplare, cât și ca stațiuni sau nivele de locuire: Mladec, Moravia, Mamutowa, Polonia etc. La Mladec s-au mai găsit și resturile umane de la 7 indivizi: două cranii într-o sală laterală și celelalte resturi în sala principală, *neînmormântate*, care par a reprezenta mai degrabă sacrificii rituale, cultice. Dar, săpăturile arheologice au evidențiat și folosirea unor materiale alogene (din toate punctele de vedere) ca obiecte de podoabă: cochilii aparținând unor specii mediteraneene la Krems-Hundsteig, cochilii terțiare, la Langmannersdorf, sau ale unor specii de pe litoralul Mării Negre, în unele nivele de la Kostienki I. Pe de altă parte, dacă piesa perforată, din gresie, de la Zlutavy IV, Moravia, a fost utilizată ca retușor, avem nu mai puțin de trei posibile interpretări pentru necesitatea folosirii pandantivelor. Probabil tot de natură cultuală este și *phallus*-ul sculptat în corn de căprior sau bizon, de la Abri Blanchard des Roches, Dordogne, cea mai veche descoperire de artă mobilă din Franța. Cea mai veche sculptură antropomorfă din Europa credem că este statueta masculină, cu cap de leu, cioplită în ivoriu, de la Hohlenstein-Stadel, Germania. Alte elemente de artă figurativă, mobilă, au fost descoperite la Vogelherd, Geisenklösterle și în alte stațiuni din Europa centrală și occidentală. Arta parietală (de fapt, o artă pe blocuri sau plachete), este bine reprezentată în Franța, la La Ferrassie (peste 20 de blocuri gravate cu reprezentări sexuale), Abri Cellier (reprezentare animalieră gravată pe bloc), Abri Blanchard des Roches, unde

cochiliile perforate, dinții perforați, pandantivele din steatită, os, ivoriu, cuarț etc., au fost interpretate ca reprezentând un “calendar lunar”. Un alt “calendar lunar” a fost considerată placheta din os, de la Abri Lartet, decorată pe ambele fețe cu puncte și linii incizate. Este foarte important de precizat că tavanul grotei La Ferrassie a fost pictat încă la nivelul primei locuiri aurignaciene. În acest sens, este absolut necesar să adăugăm faptul că recent-descoperita peșteră Chauvet, Franța, a adus un element de noutate până acum absolută, prin descoperirea tavanului pictat cu rinoceri, dar în mișcare mai puțin accentuată decât animalele pictate de solutreeni și magdalenieni pe tavenele grotelor din aria franco-cantabrică. Datarea acestor picturi este asigurată prin metoda AMS.

Tab. 10. Datarea picturilor din grota Chauvet

(după F. Djindjian, 1999)

Rhino I	30.940 ± 610 BP	GifA 95 126
Rhino 2	30.790 ± 600 BP	GifA 95 133
Rhino 2	32.410 ± 720 BP	GifA 95 132
bison	30.340 ± 570 BP	GifA 95 128
m bison	30.800 ± 1.500 BP	GifA 95 155

Adăpostul de la Cro-Magnon a oferit, încă în 1868, primele resturi umane, de la cinci indivizi: trei bărbați, o femeie și un copil, cu vertebre lombare deviate în “cioc de papagal”, care demonstrează existența osteo-artritei cronice. O cantitate mare de obiecte de podoabă au fost descoperite în Grotte de la Betche aux Roches, Spy, Belgia, reprezentate de pandantive, adesea acoperite cu ocră roșu și decorate cu incizii. Tot în Belgia, grota Goyet a oferit oase scobite și perle din ivoriu. În grota Cavillon, Italia, un schelet uman era asociat cu 200 cochilii de *Nassa*, perforate, și 22 dinți de cerb, perforați. Stațiunile de la Sungir și din grupul Kostienki au oferit, de asemenea, bogate și variate obiecte de podoabă, unele cu caracter cultural dovedit prin depunerea lor în contextul înmormântărilor cu caracter de spiritualitate accentuată. Să mai amintim că, pe baza descoperirilor de obiecte de podoabă, dar și a resturilor faunistice, s-a constatat predilecția comunităților umane pentru speciile faunistice, pe care le căutau, chiar cu anumită consecvență: ren, muflon, capră, lup, urs de peșteră (Istállóskö), castor, ren, urs, cal, lup (Mladec), lup, vulpe, urs, cal, cerb, bovidee (Mamutova), mamut, rinocer lânos, cal, ren, capra

ibex, iepure, vulpe (grupul stațiunilor din Germania). Pentru aceste din urmă stațiuni, J. Hahn (1989) a stabilit reocuparea peșterii de la Vogelherd de 3-5 ori, și a celor de la Hohlenstein-Stadel și Geissenklösterle de 2-3 ori, la intervale aproape regulate, de către grupuri mici (ca unitate socială de bază), aparținând unui grup mare, de peste 500 indivizi, care puteau acoperi o arie de aproximativ 7.000 kmp în Bazinul Dunării.

Înmormântările de factură aurignaciană certă nu par a fi pe deplin asigurate prin condițiile descoperirii și ale contextului arheologic. Astfel, nici chiar cele 5 schelete de la Cro-Magnon nu par a fi aurignaciene cu certitudine, din lipsa unor elemente stratigrafice. Gropile de morminte din niv. 8 al grotei Cueva Morin conțin, de fapt, mulaje după corpuri umane, considerate de tip Paleolitic superior, fapt unic în întregul Paleolitic al lumii. Alte descoperiri nu marchează cu certitudine înmormântări, ci mai degrabă părți de schelete, ceea ce conduce la ideea existenței unor practici cultice, dar sigur aurignaciene: Mladec, Vogelherd, Isturitz, Brassempouy, La Quina (doi dinți perforați), La Crouyade, Bise, Kent's Cavern, Fontana Nouva, cu mențiunea existenței unui frontal de neandertaloid, în grota Vindija, Croația, în mediu sigur aurignacian, datat la 33.850 ani BP (*Art et Civilisations...* 1984; C.-V. Chirica, 1996; F. Djundjian, 1999; M. Lejeune, 1995; Y. Taborin, 1990). Cu toate acestea, A. Leroi-Gourhan (1990) consideră că, în Paleolitul superior din Anglia până în Rusia, există o stereotipie a înmormântărilor: săparea gropii și depunerea mortului acoperit cu ocru roșu și cu obiecte de podoabă, a căror importanță nu este estetică, ci simbolică. După M. Otte (1993), datele cu privire la comportamentul religios abundă în Paleolitul superior european, apreciind că orice comunitate umană dispunea, nu numai de un utilaj litic specific culturii arheologice, un anumit tip de locuință, de amenajare și exploatare a spațiului, dar și anumite categorii de valori, mituri și credințe, creind un echilibru al întregii societăți. Descoperirile pe care le-am prezentat mai sus evocă existența unor credințe, a unor practici comportamentale, care nu sânt izolate, ci au caracter de continuitate, de obligativitate. Așa cum am precizat (V. Chirica, 1999), în Paleolitul superior arta are caracter religios, toate creațiile sale, artistice sau ca obiecte de podoabă, sânt de natură religioasă. Omul își asumă responsabilități, puteri și trăsături externe, pe care și le însușește prin transpunerea propriei ființe în existența elementului pe care

vrea să-l subordoneze. Prezența imagisticii pe care o întruchipează în redarea *phalus*-ului, a altor reprezentări sexuale, însușirea proprietăților leului (Vogelherd) pentru succesul vânătorii, ne determină să credem că încă de atunci omul se naște cu cele două instincte elementare: de reproducere și de hrană, necesare supraviețuirii.

GRAVETTIANUL

Spre 28.500 ani BP (oscilația climatică Maisières), întreaga Europă va cunoaște schimbări majore de mediu, care vor antrena modificări în toate celelalte domenii ale vieții. Marele Interpleniglaciuar, cu oscilațiile sale climatice, va impune schimbări de comportament uman și de reacții imediate ale comunităților de vânători, pentru adaptarea la noile medii geo-bio-climaterice. Noile culturi vor primi denumiri specifice unor zone geografice și manifestări culturale ori tehnico-tipologice.

Gravettianul este, pentru ceea ce unii specialiști numesc *Paleolitul superior recent*, cultura cu cea mai largă răspândire spațială și chiar temporară, deoarece supraviețuiește în unele zone europene până în Tardiglaciuar.

Originile Gravettianului pot fi căutate în trei direcții (zone geografice și tehnologii litice): 1, în Castelperronianul Europei occidentale sau în Szeletianul Europei centrale; 2, în evoluția locală a Aurignacianului din Europa septentrională ca urmare a “defecțiunii” climatice de după oscilația Maisières; 3, în evoluția locală a industriilor mai vechi, cu retușe abrupte, din Europa de est (grupul stațiunilor de pe Don).

Vom analiza și prezenta, aşadar, marile grupe ale Gravettianului din Europa occidentală, din Europa centrală, din Europa mediteraneană, din Europa de est, Perigordianul superior francez, Pavlovianul din Moravia și Kostenkianul de pe Don.

Specialiștii francezi au nuanțat “fenomenul” gravettian, elucidând și problema Perigordianului superior, care, de multe ori era tratată confuz, mai ales de către cercetătorii din afara Franței, astfel că a fost încadrat în Gravettianul spațiului perigordian (F. Djindjian, 1999), unde au fost luate în considerație două secvențe: *abri* Pataud și *abri* La Ferrassie, pentru elucidarea crono-stratigrafiei Gravettianului occidental, în *abri* Pataud, secvența

gravettiană începe cu niv. 5 inf. (Gravettian vechi, cu vârfuri de săgeată – *flechettes* și vârfuri *La Gravette*), urmat de niv. 5 mediu și superior (Gravettian vechi numai cu vârfuri *La Gravette*), niv. 4 inf. (Gravettian mijlociu cu burine *de Noailles*), 4 mediu și superior (Gravettian mijlociu cu burine *de Rayse* – L. Klaric ș.a., 2001), niv. 3 (Gravettian recent, cu vârfuri *La Gravette* și cu *microgravettes* abundente, și, în sfârșit, niv. 2 (Gravettian final, fostul Protomagdalenian), care anunță Solutreanul, toate aceste secvențe fiind cuprinse între episodul friguros, post-Maisières, trecând prin oscilația Tursac, până la apariția maximului glaciatic (W.3 = Maximum Valdai) (R. Nespoulet, 2001; Chr. Pottier, 2001; A. Vannoorenberghe, 2001). În *abri* La Ferrassie, secvența începe în același interval de timp friguros, cu Gravettianul cu vârfuri de tip Font-Robert, urmat de alt facies al Gravettianului vechi, dar cu vârfuri *La Gravette*, urmat de Gravettianul mijlociu, cu burine *de Noailles*, aparținând interstadiului Lascaux. Se mai precizează faptul că Gravettianul caracterizat numai prin prezența vârfurilor *La Gravette* reprezintă al doilea *ciclu gravettian*, datat între 27.000 – 26.000 ani BP, deci în faza pre-Tursac. Gravettianul mijlociu, cu burine *de Noailles* se datează în plin episod Tursac, între 26.000 – 24.000 ani BP. Gravettianul mijlociu cu burine *de Rayse* se datează tot în episodul Tursac, între 25.000 – 24.000 ani BP. Gravettianul recent se datează între 24.000 – 22.000 ani BP, în faza Laugerie, de unde și denumirea sa, de Gravettian “laugeriean”. Începând cu 22.000 ani BP și până la 20.000 ani BP, când începe ultimul maxim glaciatic, evoluează Gravettianul final, identificat cel mai bine la *abri* Pataud și în grotă Laugerie Haute. Aceste faciesuri cronologice și tipologice nu au avut o răspândire uniformă în spațiul Europei occidentale, în Franța, Italia, Spania, Belgia, în bazinele marilor râuri, pe coastele atlantice, tirreniene, mediteraneene, dar nu și pe ale Adriaticii. Important este și faptul, dovedit pe cale stratigrafică, privind succesiunea Aurignacianului prin Gravettian în întregul teritoriu european occidental și nu numai (Col. Int. *L’Aurignacien et le Gravettien...*1980).

Revenind la Perigordian, considerăm necesar să precizăm entitățile acestuia, pentru a nu se mai crea confuzii față de etapizarea lui D. Peyrony:

- *Perigordianul inferior* a fost abandonat și înlocuit cu Chastelperronian (Châtelperronian);
- *Perigordianul superior* este substituit prin Gravettian.

Contemporane cu faciesurile gravettiene ale Europei occidentale, în Europa centrală avem deosebite alte tipuri de locuri: 1, stațiuni cu mare întindere, cu locuri intense și repetate, ca acelea din Moravia (Dolni Vestonice, Pavlov, Predmosti), Polonia (Cracovia-Spadzista), Slovacia (Moravany), de tipul celei de la Mitoc-Malu Galben; 2, stațiuni de mică întindere și durată (asemănătoare cu acelea de pe terasele Bistriței): Lubna în Boemia, Woicije în Polonia; 3, locuri intense sau simple halte de vânătoare, în grotele karstice: Krizova, Moravia, Dzerava Skala, Slovacia, Oblazova, Polonia, Mauern, Brillenhöhle, Germania; 4, stațiuni de versant, foarte bine stratificate, exemplul cel mai concludent fiind Willendorf II, cu echivalențe la Molodova, Cormani IV, Mitoc-Malu Galben, Temnata etc.

În cadrul Gravettianului Europei centrale se individualizează Willendorfianul și Pavlovianul. La Willendorf II, niv. 5 – 9, datate între 28.500 – 23.000 ani BP (cu o posibilă datare, la 30.500 BP), au fost identificate trei secvențe stratigrafice, tipologice și cronologice: 1, faciesul vechi (niv. 5 și 6), datat între 28.500 – 26.000 ani BP. Industria este caracterizată prin abundența burinelor diedre, piese *à dos*, lame retușate, piese microlitice, *microgravettes*, *flechets*, la care se adaugă cuțitele de tip Kostenki, burine carenate și poliedrice; 2, faciesul mediu (niv. 7 și 8), datat la 25.000 ani BP. Abundă lamele “vârfuite” (*appointée*), lame retușate, iar gratoarele sânt mai numeroase decât burinele; piesele de tip *flechette* și vârfurile cu fața plană apar în număr semnificativ; 3, faciesul recent (niv. 9), considerat echivalat cu Kostenkianul, este datat la 23.000 ani BP. Abundă burinele pe trunchiere, piesele cu retușe abrupte (adevăratele *gravettes*), *microgravettes*, lamele *à dos*, iar vârfurile de tip Kostenki par să caracterizeze acest facies.

Pavlovianul este reprezentat de tehnocomplexele identificate în marile așezări gravettiene de suprafață, datate între 28.000 – 25.000 ani BP, din Moravia și Slovacia: Predmosti, Dolni Vestonice, Pavlov I și II, Moravany pe Vah. Ele se caracterizează prin omogenitate tehnico-tipologică, culturală și cronologică. Astfel, datarea acestor locuri este de 26.100 BP la Pavlov I, 26.500 BP la Predmosti, între 29.300 și 24.560 ani BP la Dolni Vestonice, dar se consideră ca mai corectă vârsta situată între 26.500 – 26.000 ani BP, ceea ce aduce locuirile de aici la nivelul celorlalte două stațiuni. Industria litică a nivelelor de locuire nu depășește cadrul

Gravettianului european (cf. și M. Otte, 1981), dar caracteristica cea mai importantă a Pavlovianului este bogăția și varietatea pieselor de artă și a obiectelor de podoabă, din ivoriu, os, dinți, corn, șist, lut ars, cochilii, la care se adaugă uneltele din ivoriu, corn și os, cum ar fi străpungătoare din diafize de iepure, vulpe, păsări; pumnale din oase de leu; ciocane, retușoare, vârfuri, bastoane perforate, din corn de cerb și ren; vârfuri de lance din os de mamut etc., statuete din lut ars, zoomorfe: urs, 21; leu, 9; mamut, 8; cal, 6; bufniță, 6; lup, 5; rinocer, 4; vulpe, 3, la care se adaugă reprezentările feminine, din lut ars, hematită, ivoriu. La toate acestea se adaugă structurile de locuințe foarte laborios amenajate, cu “ziduri” de piatră și vetre de foc, înmormântările speciale, simple, triple, multiple, ori resturi osoase umane găsite în afara gropilor de morminte. Imensele îngrămădiri de oase de animale, preponderent de mamut (la Dolni Vestonice s-au identificat resturile a 75 de mamuți tineri), dovedesc existența strategiei privind vânătoria și stocarea produselor de carne (B. Klima, 1994).

În Europa de est, de fapt doar în bazinul Donului, a fost individualizat Kostenkianul, care reprezintă o etapă recentă a Gravettianului european. Baza analogiilor cu alte tehnocomplexe, din Austria de Jos (Willendorf II, stratul 9, Willendorf I), Slovacia (Moravany-Podkovica, Nitra-Cerman), Moravia (Petrkovice), Polonia (Cracovia-Spadzista), până în România, o constituie prezența vârfurilor à *cran* de tip Kostienki. Aceste niveluri de locuire se datează pe la 24.000 – 22.000 ani BP. J. K. Kozłowski (1986) a propus o schemă de migrație a unor grupuri umane, dinspre “Mica Polonie” spre Nistru (Molodova), Nipru (Berdiș, Avdeevo), Don (Gagarino, Kostienki). În alte zone geografice ale Europei de est, la Molodova V, niv. X-VII, la Mitoc-Malu Galben, Temnata, dar și în așa-zisul spațiu “kostenkian”, în nivele anterioare solului de tip Briansk (care a făcut posibilă recunoașterea oscilației climatice cu același nume), dar și în acelea posterioare, deci între aproximativ 27.000 – 22.000 ani BP, există locuiri în stațiuni deschise sau de peșteri, pluristratificate, cu inventare litice diverse, cu o variată artă mobilă pe suporturi foarte diferite, cu construcții de locuit, vetre de foc, ateliere de cioplire, bogate resturi faunistice (F. Djindjian, 1999).

În Europa mediteraneană, din Levantul spaniol până în Albania și Grecia, trecând prin sudul Italiei, Gravettianul este

deosebit de bine reprezentat prin locuiri intense (Parpallo, Grimaldi, Paglicci, Franchti, Kastritsa etc.), vârfurile *La Gravette* și lamele sau lamelele retușate abrupt constituind fosilele directoare, la care se adaugă, în proporții variate, burinele *de Noailles*, vârfurile de tip Font-Robert (B. Schmider, 1992). “Modele” de locuiri pluristratificate pot fi reprezentate de grota Paglicci, Italia (A. Palma di Cesnola, 1999), sau grupul de grote Serinyà, Spania (N. Soler i Mansferer, 1999), cu industrii litice din Paleoliticul inferior recent până în Epipaleolitic. Toate aceste locuiri se datează, în linii generale, între 28.000 – 22.000 ani BP, iar din puncte de vedere geocronologic, între oscilațiile Kesselt și Laugerie, trecând prin Tursac și Briansk, cu precizarea că, în grota Paglicci, Gravettianul final este datat la 20.730 și 20.160 ani BP. În toate stațiunile menționate, Gravettianul este urmat, stratigrafic, de Solutrean sau de Epigravetian.

O altă sinteză a Gravettianului din Europa centrală și de est (M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 1996), semnalează existența unor “ritmuri evolutive”, 7 stadii evolutive:

Tab. 11. Ritmurile evolutive ale Gravettianului est-central european (după M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 1996)

Stadiul	Date	Localizare
0 (pre-Gravettian)	36.000–30.000 BP	Kostienki XVII (36.000-32.000 BP)
I	30.000–28.000 BP	Kostienki VIII/2, Willendorf II/5-6
II	28.000–25.000 BP	Willendorf II/7-8, Mitoc-M.G., ciclurile 6-7, Molodova V/IX-X, Kostienki VIII/1
III	25.000–23.000 BP	Willendorf II/9, Mitoc-M.G., ciclurile 4-5, Molodova V/VII-VIII, Kostienki I/1, Gagarino, Avdeev
IV	23.000–19.000 BP	Kostienki XII/2, Mitoc-M.G., ciclurile 1-2, Mezin (?)
V	19.000–17.000 BP	Molodova V/IV-VI, Cosăuți 1-6
VI	17.000–14.000 BP	Mezerici
VII	14.000–11.000 BP	Kostienki XI/1 a

Ca și în cazul Europei occidentale, în restul teritoriului european, sosirea “maximumului frig”, Maximum Valdai va obliga comunitățile umane să găsească diverse căi și modalități de supraviețuire, una dintre acestea fiind o posibilă migrație spre zonele mai calde, unde s-a și “născut” fenomenul Solutrean. Excepții fac alte zone, inclusiv spațiul carpato-nistean, unde Gravettianul a evoluat în paralel cu Solutreanul Europei occidentale.

Civilizație, cultură, spiritualitate

Gravettianul întregului Continent se caracterizează prin inovații importante în toate domeniile vieții, impuse, mai ales, de schimbările climatice repetate, uneori bruște, care au obligat grupele umane să caute și să găsească modalități de supraviețuire. Armele și uneltele sânt mai lejere, mai suple, mai ușor adaptabile. Construcțiile de locuințe par să devină o ocupație specializată, dacă luăm în considerație locuințele (5) de la Vigne Brun à Villerest, pe Loara (cu contururi adâncite cu 50 cm, uneori în pantă, înconjurate de “ziduri” din pietre și pământ, cu vetre centrale), de la Brillenhöhle (două structuri circulare, cu contur din pietre, în interiorul grotei), dar mai ales acelea din “ciclul pavlovian”, de la Dolni Vestonice, Predmosti, Pavlov. În prima stațiune, mai multe veritabile cabane au fost degajate și s-au putut estima modalitățile complicate de construcție, cu infrastructură din piatră și oase, cu vatră centrală. Una avea un adevărat cuptor de ars obiecte din lut (statuete feminine), în perimetrul căruia s-au găsit 2.200 statuete și fragmente, fapt ce a determinat să se considere că reprezenta o locuință de cult. La Gagarino, Kostienki (Câmpia Rusă), Puşkari (Ucraina), la Grubgraben (Austria de Jos), Dömös, Ságvár (Ungaria) au fost dezvelite imense pavimente, dalaje și infrastructuri din oase și coarne de ren, uneori cu vetre aliniate. Este important de reținut faptul că, îndeosebi în zonele loessice din Rusia, Moravia, Slovacia, dar și la *abri* Pataud, locuințele erau numai de tipul cabanelor, deci cu amenajări speciale, cu mai multe vetre, uneori dispuse pe un ax longitudinal, sau cu “șarpantă” de susținere a acoperișului. Dacă mai luăm în considerație și faptul că, de exemplu, la construcția unei cabane, la Predmosti, s-au folosit oase (carcase) de la 1.000 de mamuți, iar la Dolni Vestonice, de la peste 100 de mamuți, ne putem imagina și

organizarea socială a acestor comunități umane (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994).

Morminte gravettiene au fost descoperite în grotle italiene (Paglicci, Arene Candide, Grimaldi), în Moravia (Predmosti, Dolni Vestonice, Brno), dar și în alte țări (F. Djindjian, 1999; G. Giacobini, 1999).

Dar, poate că cele mai importante elemente de cultură le-au adus gravettienii în domeniul artei statuare, mobiliare și al artei parietale. O încercare, chiar și de sinteză în domeniu, depășește cadrul demersului nostru (V., pentru Europa centrală și de est, C.-V. Chirica, 1996); de aceea, vom menționa doar cele mai importante descoperiri, îndeosebi din Europa occidentală. Astfel, grotă Gargas este cunoscută îndeosebi prin figurarea mâinilor pictate sau gravate, dar astfel de semne umane au fost identificate și în alte numeroase grotle din spațiul franco-cantabric. De altfel, alăturarea mâinilor (negativ) în interiorul panourilor cu cai, în grotă Pech-Merle, ar putea avea semnificații în legătură cu religia vânătorii la comunitățile de gravettieni. Au fost reprezentate și animale: bovidee, bizoni, cai, cervidee, mamuți, păsări etc., stabilindu-se 12 stiluri, grupate în trei faze evolutive de realizare. Statuetele feminine de tipul **Venus** (H. Delporte, ed., 1995) au fost descoperite la Lespugne, Brassempouy, Monpazier, Sireuil, Lausel (realizate prin sculpturi pe blocuri de calcar), *abri* Pataud (sculptată pe un bloc de calcar), Terme Pialat (două imagini, gravate pe o placă de calcar), Tursac (sculptată dintr-o galetă de calcit translucid, de culoarea chihlimbarului), Mainz-Linsenberg (două statuete, din gresie gri-verzuie), Weinberg-Mauern, Grimaldi (mai multe statuete), Savignano, Willendorf, Dolni Vestonice (statueta cunoscută ca "bastonul cu sâni" mai este interpretată și ca un *phallus*), Predmosti (decor incizat pe defensă de mamut), Petrkovice (statuetă din hematită), Moravany (sculptată în ivoriu), Kostienki I (trei statuete și peste 20 de capete izolate). La acestea se adaugă reprezentările masculine, mult mai puține și mai stilizate, și acelea animaliere, din lut ars (în "ciclul pavlovian") sau din alte materiale, în alte zone, dar cele mai numeroase sânt în aria kostenkiană: carnivore, ierbivore, păsări. Unii specialiști sânt de acord că aceste reprezentări par să definească baza asigurării hranei prin vânătoare în întregul Gravettian continental, căci se regăsesc pe mai multe mii de km și într-o arie de timp de circa 3.000 de ani. Distrugerea (rituală ?) a numeroase statuete,

feminine, dar și zoomorfe, probabil cu ocazia părăsirii stațiunii, poate avea semnificații pe care nu le cunoaștem încă. Dar, după opinia noastră, mai poate fi luat în considerație un alt aspect: distrugerea parțială a statuetelor încă în timpul locuirii, pentru ca divinitatea reprezentată să nu poată părăsi campamentul vânătorilor (avem astfel de interpretări în eneoliticul cucutenian, ca și reprezentările “afrontate”, numeroase în arta cucuteniană, dar pentru arta gravettiană avem doar exemplul de la Lausel).

Revenim la arta parietală gravettienă și precizăm că, îndeosebi în Europa occidentală, reprezentările antropomorfe și animaliere sânt bogat și variat redată prin pictură și gravură, pe pereții peșterilor sau pe blocuri de piatră (unele, poate, desprinse din pereți sau din tavan). La Pair-non-Pair au fost descifrate, printre numeroasele animale, cel puțin: 5 cai, 6 căpriori, 3 bovidee, 2 mamuți, 4 cervidee. În “sanctuarul” de la Lausel, avem, în afara reprezentărilor feminine și masculine, pe acelea animaliere: o căprioară reprezentată pe ambele fețe ale aceluiași bloc, și capul unui cal, ambele gravate. Pe plafonul unui *abri*, numit *al Peștelui*, a fost reprezentat un pește de mari dimensiuni, cu capul (fața) spre râul Vézère, realizat prin sculptură în *baso-relief*, gravură și polisaj. În aceeași zonă au mai fost descoperite și alte imagini gravate, cu interpretări diferite, sau pictate (doar pete de culoare). La Abri Labattut, arta parietală este reprezentată de blocuri întregi, căzute din tavan sau din pereți, cu picturi de mamut, bizon, cerb negru (*Cervus elaphus*), cal gravat și pictat cu ocră (pentru descoperirile de artă gravettiană, cf. *Art et civilisations...*; D. Sacchi, J. Vaguer, 1996; J. K. Kozłowski, 1992).

Un comportament simbolic, destul de complex este dovada creației acestor opere de artă, cu elemente certe de spiritualitate individuală și/sau colectivă. Statuetele feminine pot reprezenta un ideal estetic feminin, ridicarea femeii la nivelul de divinitate (V. Chirica, 1997a), dar și ideea fecundității, a perpetuării speciei (J. K. Kozłowski, 1992). Descoperirea acelor “sanctuare” la Lausel și Dolni Vestonice, presupune ideea unui sacru colectiv. La fel, prezența unei statuete feminine, în picioare, acoperită cu un omoplat de mamut, groapa rituală fiind apoi umplută cu pământ amestecat cu ocră, peste care s-au pus trei blocuri de cărbune (Kostienki I, niv. 1), a unui mormânt de femeie, cu scheletul în poziție chircită, acoperit cu doi omoplați de mamut (unul fiind

Tab. 12. Datarea unor opere de artă gravettiană (după F. Djindjian, 1999; V. Chirica, 1989)

Grotă Cosquer (Cassis, Izvoarele Rhonului)		
Cărbune	27.870 ± 430 BP	GifA 92 350
Mână, negativ	27.110 ± 390 BP	GifA 92 409
Mână, negativ	27.110 ± 350 BP	GifA 92 491
	26.360 ± 400 BP	GifA 92 349
Grotă Gargas (Aventignan, Pirineii de Sus)		
Os	26.810 ± 410 BP	GifA 92 369
Grotă Cougnac (Payrignac, Lot)		
Megaceros (cerb) femelă	25.120 ± 390 BP	GifA 92 425
Megaceros (cerb) mascul	22.750 ± 390 BP	GifA 92 426
Megaceros (cerb) mascul	23.610 ± 350 BP	GifA 91 183
Grotă Fuente del Salin (Cantabria)		
Cărbune	22.340 ± 510 BP	GrN 18 574
Marea grotă Arcy-sur-Cure, Bourgogne)		
Sala goală: Cărbune	27.630 ± 400 BP	GifA 92 330
Sala goală: Cărbune	28.250 ± 430 BP	GifA 91 370
Friza roșie: Os	26.700 ± 410 BP	GifA 94 580
Friza roșie: Os ars	26.250 ± 500 BP	OxA 5 003
Cornișa cu bizon: Os ars	27.950 ± 440 BP	GifA 95 620
Mitoc-Malu Galben		
Amuletă din cortex: cărbune	26.700 ± 1.040 BP	Gx 9 418

decorat cu incizii), cu craniul deformat patologic, dar și a altor schelete cu deformări patologice, care s-au bucurat de înmormântări deosebite, sugerează atenția deosebită, tot ca element de sacru colectiv, dar și individual. În plus, se consideră că în Gravettian pare să capete preponderență arta monumentală, în detrimentul artei mobiliare, deci apreciem că s-a trecut deja de la divinitatea și de la divinizarea *personală, individuală*, la cea *colectivă*, ca un element important al organizării sociale, care

pătrunde și în viața religioasă. În ceea ce privește multiplicarea imaginilor sexuale feminine, evident că sânt legate de *sacralitatea nașterii*, după cum redarea cuplului pe o placă de calcar, la Laussel, poate fi interpretată ca element esențial al *sacralității procreației*, realizarea mediocră a scenei fiind determinată de *necunoscutul divin* al nașterii.

EPIGRAVETTIANUL

Maximul glaciuar al Würmului recent a determinat populațiile umane de pe aproape întregul Continent să ia măsuri de supraviețuire, fie prin deplasări, fie prin modificări ale comportamentului, ale strategiei de achiziție a vânatului și a materiilor prime, a folosirii mediului ecologic. Pentru aceste motive, începând cu mileniile 22 – 20, asistăm, în unele spații continentale la continuarea *vieții* gravettiene în formele cunoscute (teritoriul României), la continuarea locuirilor, cu modificările cunoscute sub forma Epigravettianului, și la schimbări majore, acceptate ca aparținând Solutreanului și apoi Magdalenianului.

Pentru a avea o anumită continuitate în spațiul continental, vom trata culturile epigravetiene ale Europei mediteraneene, centrale și de est, în vremea Maximului glaciuar și a Pleniglaciuarului superior (pentru ale căror condiții geo-climatice, v. *supra*, Cap. I și *Le Paléolithique, passim*).

Epigravettianul pare să-și aibă originea în evoluția locală a tehnocomplexelor ce conțin vârfuri cu fața plană, vârfuri cu scobitură à *cran*, *gravettes* și *microgravettes* din bazinul Dunării mijlocii (J. K. Kozłowski, 1999a ; B. Schmider, 1992). Apariția și evoluția locală, nesimultană chiar și pe spații micro-continentale, a Maximului glaciuar, a determinat existența unor deosebiri între tehnocomplexele perioadei, unele având spații mici de localizare. Este cazul Sagvarianului, prezent doar în Ungaria (zona Lacului Balaton, și mai departe), Slovacia și o parte a Austriei de Jos (Grubgraben). Este de notat că vârstele sânt destul de apropiate :

Grubgraben : 18.820 ± 160 BP GrN 21 893

Sagvar, niv. inf. 18.900 ± 100 BP GrN 1 783

niv.sup. 17.760 ± 150 BP GrN 1 959

Tehnologia litică se referă la cioplirea nucleelor cu unul sau două planuri de lovire, din roci locale, cum ar fi radiolaritul, din care

se obțineau lamele retușate abrupt, gratoare, deci o gamă relativ restrânsă tipologic. Fauna este dominată de ren (situație normală, într-un climat periglaciatic), mamutul fiind foarte rar vânat. La Grubgraben, cele patru nivele epigravettiene par a fi ceva mai evoluat în ceea ce privește strategia ocupării sitului și a zonelor de locuire, chiar dacă resturi de structuri (locuințe) au fost observate și în alte situri (J.K. Kozłowski, 1999a).

În cadrul Epigravettianului Europei de est au fost evidențiate mai multe faciesuri locale, această sistematizare aparținând în întregime lui J. K. Kozłowski, fără a fi acceptată în întregime de alți specialiști. După opinia noastră, ar fi preferabil să se evidențieze evoluția comunităților locale, pe marile cursuri de apă, decât unele "uniformizări" de genul Molodovianului, la care sânt atrase și anumite locuiri de pe terasele Bistriței, din zona Ceahlău. Putem, astfel, aprecia, existența Epigravettianului de pe terasele Bistriței (Bistricioara-Lutărie, Lespezi); de pe Prut (Crasnaleuca și Cotu Miculinți, nivelele superioare, Ripiceni-Valea Badelui); de pe Nistru (Molodova V, Corman IV, Cosăuți); de pe Nipru și Desna (Pușkari, Mezin, Kiev-Kirilovska, Mezirici, Eliseevici); de pe Don (Kostienki 2, Kostienki 3, Kostienki 4, Kostienki 11, Kostienki 19 (cu necesara precizare că în unele lucrări, celebrele stațiuni sânt menționate cu numerele scrise cu cifre arabe, în altele, cu cifre romane, ca și denumirea însăși: Kostienki sau Kostenki – fără i). Unii specialiști au creat culturi dintr-un singur nivel sau din doar câteva nivele de locuire (Molodova – Molodovian; Pușkari – Pușkarian; Mezin – Mezinian etc.), tocmai pentru a evidenția unele trăsături pe care le-au considerat specifice nu numai tehnocomplexului litic, ci și unor elemente de cultură (structuri de locuire, campamente durabile sau simple halte de vânatoare, realizări artistice sau în domeniul obiectelor de podoabă etc.). De exemplu, secvența molodoviană a oferit, ca elemente specifice, vârfuri de lance din os și corn de ren, iar la Cosăuți, numeroase obiecte de podoabă (pandantive) și gravuri pe plăcuțe din gresie. Dar, atât utilajul litic, cât și suporturile uneltelor sânt identice, printre similitudini fiind și materia primă, silexul cretacic (același din întregul Paleolitic superior al zonei). Interesant este faptul că Pușkarianul este datat chiar în intervalul de 21.000 – 19.000 ani BP, când s-a produs episodul Maximum Valdai. Aici, pe Desna, utilajul litic comportă piese cu o latură curbă și retușată abrupt à *dos courbe*, cioplite prin desprinderi – trunchieri lateral-convexe, cu

predominarea burinelor și a pieselor trunchiate. Mezinianul este cunoscut îndeosebi prin marile construcții din oase de mamut : Mezin, Mezerici, Gonți, Kiev-Kirilovska, Dobranicevka, de tipuri și forme diferite, unele ușor adâncite, altele rotunde, dar toate cu vetre de foc și ateliere de cioplire, inclusiv gropi pentru stocarea unor materiale animale sau litice. Industria litică este omogenă, cu predominarea gratoarelor și a burinelor (în părți egale), lamelele retușate abrupt fiind mai puțin frecvente. Este interesant de reținut, ca un element al organizării sociale, dar și al strategiei resurselor animale, că la construcția unei cabane, la Mezin, s-au folosit : 18 cranii, 21 maxilare, 14 defense, 29 oase ale bazinului și omoplați, 83 oase lungi, toate de la mamuții vânați. Elementele artistice se caracterizează prin stilizarea statuetelor antropomorfe, decorate cu motive geometrice, gravate, aceleași motive : meandre, zig-zaguri, scări, găsindu-se, tot gravate, dar și pictate cu ocru roșu și galben, pe oase de mamut, unele dintre acestea fiind folosite chiar la construcția locuințelor (I. G. Pidopliciko, 1976).

Epigravettianul din sud-estul Europei (sudul Dunării, zona balcanică) pare să fie destul de vechi, dacă se ia în considerație tehnocomplexul din niv. IX-VIII de la Temnata, datat la 28.000 ani BP. Dar, în această zonă avem depistate serioase discontinuități de locuire, ceea ce ar demonstra tocmai refugiul (deplasările) grupelor umane de pe Dunărea mijlocie spre sud. În Grecia, în grottele Asprochaliko, Kastritsa și Franchthi, industrii cu lamele retușate abrupt, sânt datate între 26.000 – 20.000 ani BP. Mai spre est (spre Marea Egee), există un Epigravettian cu elemente aurignaciene, dar care este datat între 19.000 – 18.000 ani BP, sfârșind prin a fi înlocuit, pe la 14.000 BP, cu elemente laminare, care le înlocuiesc pe acelea mai vechi, așchiale.

În Golful Adriatic și în Epir există un Epigravettian mai vechi, cu vârfuri cu scobitură (oarecum asemănător cu acela de pe coasta adriatică a Italiei, datat între 20.000 – 17.000 ani PB și dispersat în aproape întreaga Peninsulă Balcanică, în timp ce în Epir, același tehnocomplex este datat între 17.000 – 14.000 ani BP, ceea ce demonstrează marea mobilitate a grupelor umane, și diversificarea elementelor constitutive, în funcție de condițiile de mediu.

Diversificările menționate sânt încă mai bine evidențiate pe coastele Mediteranei, între « zona adriatică » și « zona tyrreniană » a Italiei, unde fondul local este bine reprezentat prin

vârfurile foliacee (poate ca influențe solutrene, pe la 20.000 BP) și vârfurile cu scobitură, mai recente, între 18.000 – 16.000 ani BP. Arene Candide, Riparo Mochi, Paglicci, sânt câteva dintre cele mai importante stațiuni italiene ale perioadei, caracterizate prin prezența vârfurilor cu scobitură, apoi a celor foliacee, în general între 20.000 și 15.500 ani BP. În această ultimă perioadă, se face o trecere spre Epigravettianul italian evoluat, caracterizat prin *microgravettes* și lamele *à dos*, elemente geometrice, triunghiulare și rectangulare, cu faună, dominată la început de căprior și cal, alături de care apare apoi boul și cerbul. Acest Epigravettian apare și în Provence (Franța), cu elemente *arenienne* (din Arene Candide), datat între Maximum Pleniglaciuar și interstadiul Lascaux. Este caracterizat prin prezența lamelor *vârfuite* (*appointée*), vârfuri cu fața plană, vârfuri *arenienne*, lamele retușate abrupt, sau cu dublă trunchiere, viitoarele trapeze. După interstadiul Lascaux, acest facies, Arenianul, evoluează spre altul, numit Bouvarian, care este un Epigravettian cu trei stadii: evoluat, recent și final, până în oscilația Alleröd. În ultimele sale faze de evoluție, Epigravettianul pierde elementele *arenienne* și apar piese de factură geometrică, triunghiuri și segmente de cerc, alături de alte microlite.

Arta acestui Epigravettian pare să fie identificată tot în grotă Cosquer (cunoscută prin picturile gravettiene vechi), cu reprezentări de cal, căprior, capră, cu apariția excepțională a pinguinului și a focii (greu de înțeles, ca proveniență), amintind de Solutreaul francez și spaniol (J. K. Kozlowski, 1999; B. Schmider, 1992; *Bilan 1991-1996, passim; Bilan 1996-2001, passim; A. Palchetti, M. Sozzi, 2001; A. Palma di Cesnola, 1999; A. Broglio, 1997; A. Bietti, 1997*).

SOLUTREANUL

Așa cum am mai precizat, finalul Gravettianului european se caracterizează prin diversitatea și variabilitatea industriilor, determinate de mediul ecologic și de mobilitatea grupelor umane, ca urmare a Maximului glaciuar. Am analizat “fărămițarea” faciesurilor industriale în diferite părți ale Europei. Din acest punct de vedere, Solutreanul se înscrie printre coordonatele perioadei 21.000 – 18.000 ani BP, cât a durat evoluția acestei veritabile

culturi paleolitice, caracterizată prin specificitatea industriei litice și a artei, iar ca tipuri de campamente, fiind identificat doar în grote și adăposturi sub stâncă (*abri*).

Din punct de vedere geografic, Solutreanul ocupă Peninsula Iberică, Aquitania și Languedocul oriental din Franța. Stațiunea cea mai estică este chiar Solutré. Așadar, stațiunile solutrene au fost descoperite în Portugalia, Spania și Franța. Originea acestei culturi este încă destul de controversată, dar trebuie să amintim că printre cele mai interesante sugestii este evoluția sa din Szeletianul Europei centrale (V. Gabori a și scris o lucrare, care a stârnit vii controverse, *Solutreiska kultura Vengrii, în rusă*), în Jermanowicianul polonez sau în Streletianul de pe Don, mergând până în Aterianul Africii de nord.

Specificul tehnologic al Solutreanului este dat de retușa plată, largă, ce acoperă aproape întreaga suprafață a piesei. Tipologic, fosila directoare este *vârful de salcie*, retușat pe ambele suprafețe, alături de vârful à *cran*, care fac serii în toate ansamblurile litice.

Cronologia Solutreanului a fost stabilită pe baza stratigrafiei de la Laugerie-Haute, cu cinci faze:

- Protosolutreanul, cu gratoare aurignaciene și vârfuri cu fața plană, arhaice;
- Solutreanul inferior, doar cu vârfuri cu fața plană;
- Solutreanul mijlociu, cu vârfuri în forma frunzelor de laur;
- Solutreanul superior, cu vârfuri în forma frunzelor de laur și cu vârfuri à *cran*;
- Solutreanul final (Episolutrean). Această fază lipsește în stațiunile importante din Perigord.

Aceste faze au fost datate între 21.500 și 18.500 BP. Este de precizat că, în sud-vestul Franței, la Badegoule (Dordogne), a fost identificat un facies local al Solutreanului, numit Badegouliau, cu o evoluție proprie.

Pe baza cercetărilor sedimentologice, H. Laville (B. Schmider, 1992), a încadrat Solutreanul într-un cadru propriu, cronostratigrafic: episod rece și uscat (Protosolutrean, la Laugerie-Haute), episod mai temperat și mai umed în Solutreanul superior (oscilația Laugerie – unele scurte etape).

Protosolutreanul se bazează pe studiile recente ale utilajelor litice din Portugalia și Franța, constatându-se o industrie de tranziție polimorfă între Gravettian și Solutreanul propriu-zis (Pendo, Cantabria și Reclau-Viver, Catalania, respectiv, Laugerie-

Haute, Salpêtrière), cu industrie osoasă bazată pe vârfuri de lance; datarea este între 22.000 – 21.000 ani BP.

Solutreanul vechi se situează între 21.000 – 20.000 ani BP, într-un climat foarte rece și uscat, de aspect pleniglaciatic, cu o difuziune mai restrânsă: Levantul spaniol, Perigord, Languedoc. Lipsește pe coasta cantabrică și în Portugalia. Industria se caracterizează prin preponderența gratoarelor asupra burinelor, prezența elementelor arhaizante, pe materii prime de o mai slabă calitate, industrie osoasă slab dezvoltată (ceea ce demonstrează intensă deplasare în fața frigului pleniglaciatic).

Solutreanul recent este datat între 20.000 și 19.000 ani BP, în mediu rece și umed al oscilației Laugerie. Are o repartitie foarte vastă: toată Peninsula Iberică (cu peste 60 de stațiuni) și Franța. Acum este etapa deplină a afirmării solutrene în industrie: piese bifaciale cu retușe acoperitoare (*frunză de laur, frunză de salcie*), vârfuri “solutrene”, vârfuri cu peduncul etc.

Episolutreanul se datează între oscilațiile Laugerie și Lascaux, cu climat rece și uscat, între 19.000 și 18.000 ani BP. Acum apar și alte scurte faciesuri, între care Salpetrianul vechi (Salpêtrière), Solutreo-Gravettian I și II (Parpalló), Badegoulianul, care succede Solutreanul superior (în Perigord, la Laugerie-Haute), un Badegoulian cantabric, între 19.500 și 18.500 BP, un Badegoulian mediteranean, care succede Episolutreanul de la Parpalló. Asadar, se poate constata că acest Badegoulian a evoluat pe coasta mediteraneană, în Portugalia, pe coasta cantabrică, în Franța (unde se află localizat pe o arie geografică destul de largă) cu campamente, în cea mai mare parte, pe locuri deschise, doar puține locuiri în grote și *abri* fiind identificate.

Cultură și spiritualitate

Frumusețea utilajului și a operelor de artă mobilă au determinat distrugerea așezărilor solutrene, cu intenția recuperării vestigiilor. Din această cauză, doar puține locuințe au rămas nedistruse, printre care și cea de la Fourneau du Diable, Dordogne – adăpost sub stâncă, “apărat” de două ziduri perpendiculare, care delimitau un spațiu locuibil, împărțit în două, prin alte blocuri de piatră. În provincia Santander, Spania, în grota Chuffin, a fost identificată o structură ovală, în interior cu o groapă plină cu resturi ale unei vetre. Alte vetre au fost descoperite în cele cinci niveluri solutrene de la *abri* Malpas, Dordogne, două dintre acestea fiind

protejate cu pietre. În ceea ce privește amenajările badegouliene, cel mai bine evidențiate au fost identificate în zona Isle, de către dr. Jean Gaussen, prin pavaje din plăci sau galete culese din râu (Isle), sau chiar prin construcții cu ziduri și fundații de piatră. Nu se cunoaște modul de construcție a părții superioare, dar soliditatea pavajelor, a zidurilor care delimitau campamentul, evidențiază construcții rezistente, ovale, rectangulare, cu una-două camere, cu suprafețe cuprinse între 6 mp și 32 mp (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994).

Trăind într-o perioadă rece, uneori foarte rece, cu scurte ameliorări climatice, solutreenii vânau ren, căprior (*Capra ibex*), cal, *Cervus elaphus*, bizon, lup, vulpe, linx. În unele așezări sau niveluri de locuire, grupe de 2-3 specii erau vâdate cu predilecție, în funcție de microclimatul zonei respective.

Au fost descoperite foarte puține resturi umane, incomplete, printre care se menționează calote craniene, cranii fragmentare (Tournal, Lacave, Franța), maxilare și fragmente de mandibule de copii și adulți, dinți (Fourneau du Diable, Badegoule, Laugerie-Haute), dar mai bine păstrate sânt resturile de schelete de la Parpallo, Riera și Beneito, Spania. Nu s-a descoperit nici un mormânt intact, pentru a se putea cunoaște riturile și ritualurile funerare. Dar, faptul că în grota Placard (Badegouliau) s-au descoperit fragmente craniene și dinți de la 24 indivizi, cu urme de tăieturi intenționate, ca și craniul înmormântat intenționat, sugerează un anumit interes al grupelor umane față de cei plecați din lumea cunoscută.

Arta solutreană a fost caracterizată ca reprezentând apariția sculpturii monumentale, a baso-reliefurilor clasice. Sculpturile pe blocuri, adevărate frize, la Roc de Sers, Charente (căpriori afrontați, cal și bizon, cu cap de mistreț, posibile reprezentări antropomorfe etc.), de-a lungul pereților, ori de la Fourneau du Diable (admirabil bloc sculptat, cu reprezentări de bovidee în profil) demonstrează un înalt nivel de reprezentare mentală, individuală și colectivă, a unor posibile divinități. În grota Capul Leului (Ardèche) a fost descoperit un bovideu pictat cu roșu, asociat cu pete de culoare și semne punctiforme, în grota Cosquer, picturi reprezentând feline, cai, bizoni, iar în grota Chabot, o friză lungă de 3 m, cu mamuți gravați. Numeroase siluete gravate pe plachete au fost descoperite în grota Parpallo: cerb, capre, motive

geometrice în decor de linii ondulate. Mai precizăm faptul că picturile din grotă Cosquer au fost datate:

Felină 19.200 ± 220 BP GifA 92 418

Cal 18.820 ± 310 BP GifA 92 417

Cal 18.840 ± 240 BP GifA 92 416

Bizon 18.010 ± 190 BP GifA 92 419

18.530 ± 180 BP GifA 92 492

(*Art et civilisations...*; F. Djindjian, 1999).

MAGDALENIANUL

Această veritabilă cultură a Occidentului european aparține finalului timpurilor glaciare, între 18/17.000 și 12/10.000 ani BP (între oscilațiile Dryas I – Dryas III), fiind recunoscută în Franța și Spania (dar cu extinderi până în Polonia, sud-vestul Germaniei, Belgia, și cu unele influențe până în zona nord-dunăreană și pruto-nistreană), prin mulțimea și valoarea incontestabilă a vestigiilor, de ordin arheologic, cultural, artistic (J.-Ph. Rigaud, org., 1989; V. Chirica, C.-V. Chirica, 1999; E. Ladier, A.-C. Welte, 1999). Cele mai vechi elemente, germenii culturii, par să fi apărut în Perigord și în celelalte spații geografice ale centrului Franței.

În Europa mileniilor 18-12 au fost depistate mai multe faciesuri industriale-culturi arheologice: Creswellianul englez, Hamburghianul Europei centrale, Magdalenianul Europei occidentale, Epigravettianul Europei estice, sud-estice și occidentale.

În cadrul cronologiei interne, au fost deosebite șase stadii (Magdalenian I-VI), repartizate în două perioade: Magdalenian inferior (I-III) și superior (IV-VI). O altă cronologie relativă internă identifică: Magdalenianul vechi, arhaic (0-I), Mediu (II-IV), final și “terminal” (V-VI) (D. de Sonneville-Bordes, 1989).

Din punct de vedere teritorial (și al etapelor evolutive), a fost depistat: Magdalenianul portughez (situat între Badegoulianul portughez, dar cu locuri în etapa superioară de evoluție). Este de precizat faptul că arta rupestră de pe Valea Cîa a intrat în patrimoniul universal (J. Zilhão, 1996, 2001); Magdalenianul cantabric (inferior, mijlociu și superior) (P. Utrilla-Miranda, 1989; F. Javier Fortea Perez, 1989; C. Gonzales Sainz, 1989);

Magdalenianul coastelor mediteraneene spaniole (fără o structurare detaliată datorită slabei locuiri) (Carmen Cacho, 1989); Magdalenianul din Aquitania (inferior, mijlociu și superior); Magdalenianul coastei mediteraneene franceze (slab cunoscut, care urmează Episolutreanului și Badegoulianului, fiind datat spre 16.000 BP, cu industrie săracă). Există, de asemenea, în interpretarea specialiștilor francezi, diferite etape magdaleniene în marile zone geografice ale Franței (J.-Ph. Rigaud, org., 1989):

- în bazinul Loarei, un Magdalenian mijlociu, datat pe la 14.500 – 14.200 ani BP, într-o scurtă etapă de ameliorare climatică, cu resturi de locuințe și de vetre, cu o industrie osoasă alcătuită din vârfuri de lance cu vârf dublu, baghete, bastoane perforate, ace, cu artă mobilă (bastoane *phalices*, reprezentări umane);

- în bazinul râului Saône, un Magdalenian mijlociu, datat între 15.000 – 14.000 ani BP, în *abri* și grote, cu galete gravate, cu vârfuri retușate abrupt.

- în Auvergne au fost descoperite doar locuiri din etapa superioară de evoluție, încadrate în întreaga oscilație Dryas I, vânătorii magdalenieni stabilindu-și campamentele pe bordura de nord a Masivului Central, dar la altitudini care nu depășesc 700 m, în apropierea cursurilor permanente de apă, în așezări deschise sau adăposturi însoțite.

- în Bazinul Parizian locuirile magdaleniene sânt celebre prin descoperirile de la Pincevent și Etjolles, cu celebrele cabane amenajate într-o manieră cu totul deosebită. Majoritatea așezărilor sânt locuiri sezoniere, reutilizate, ale vânătorilor de reni, cu excepția celei de la Etjolles, unde s-a identificat poate cea mai mare exploatare a silexului din întregul Magdalenian francez. De altfel, se apreciază că Bazinul Parizian a oferit materii prime de bună calitate pentru stațiunile situate pe o rază de peste 100 km. Vârstele campamentelor sânt de 13.000 BP (Etjolles) și 12.500 BP (Pincevent) (B. Schmider, 1989). Spre nordul Franței, Magdalenianul superior este datat spre 12.050 BP (grota ornată de la Gouy, cea mai septentrională locuire cunoscută). În această zonă geografică, Magdalenianul va sfârși prin fenomenul de *azilianizare* (faciesul epipaleolitic, numit Azilian).

- în Alpii francezi, pe valea Rhonului și a afluenților săi, vânătorii din Magdalenianul superior și-au instalat campamentele în apropierea râurilor sau a lacurilor, în grote și adăposturi, în

Dryas I-Dryas II. Așezările sânt numeroase, cu mai multe niveluri de locuire, unde ultimele locuiri magdaleniene sânt urmate, stratigrafic, de acelea aziliene, pe la 12.000 BP.

În afara teritoriului francez, Magdalenianul a fost depistat în mai multe regiuni geografice:

- În Rhenania și în bazinul mozan (al Meusei), vânătorii magdalenieni, venind din zona Bazinului Parisian, au locuit pe valea Meusei (Trou de Chaleux, Furfooz, Walou), pe valea Rinului mijlociu (celebră este stațiunea de la Gönnersdorf), în Țările de Jos (prov. Limborg). Aceste locuiri se datează în perimetrul oscilației Dryas I, poate puțin înainte și puțin după aceasta. Se pare că vânătorii erau mai ales în căutarea coarnelor de ren, din care ciopleau o gamă variată de unelte, arme și obiecte de podoabă (M. Otte, 1989). Originea lor este documentată pe prezența cochiliilor terțiare din Bazinul Parizian, în stațiunile de pe Meuse.

- În Elveția, Magdalenianul este situat în jurul lacurilor Neuchâtel, Constance, de-a lungul afluenților Rinului sau între Rin și Dunăre, popularea spațiului geografic fiind făcută cu elemente din nord ("Poarta" Bourgogne). Cronologia acestui Magdalenian este următoarea: 1. Magdalenian mijlociu, prezent în celebra stațiune de la Kesslerloch (cu o foarte bogată industrie din os: bastoane perforate, propulsoare, artă decorativă mobilă cu reprezentări de animale); acest facies s-a extins până în Polonia. 2. Magdalenianul superior clasic, cu gratoare-burin și lamele retușate abrupt. 3. Magdalenian superior târziu, cu vârfuri à *cran* unghiulare sau de tip hamburgian, cu locuiri îndeosebi în peșteri.

- Magdalenianul din Jura Suabă, în landurile Baden-Wurtemberg și Bavaria, de-a lungul Dunării Superioare. Nu sânt cunoscute locuiri aparținând oscilațiilor Bölling - Dryas I, majoritatea aparținând oscilației Dryas II. Locuirile sânt de scurtă durată, în *abri* și grote. Coborând pe Dunăre, unele grupuri de vânători magdalenieni au ajuns până în Austria, în regiunea Gratz. Magdalenianul din Turingia are stațiunile cantonate între Saale și Elster, cu peste 70 de așezări deschise sau în grote, aparținând, în totalitate, ultimei etape de evoluție. În această regiune, locuirile magdaleniene sânt urmate de acelea aparținând Azilianului (G. Albrecht, 1989).

- Magdalenianul din Polonia și Moravia pare să fi început instalarea campamentelor pe platourile loessice. Cea mai importantă stațiune este Maszycka, datată la 15.000 BP, mai ales

că părăsirea sa a fost făcută în condiții considerate ca fiind violente, căci au fost descoperite resturile scheletice de la 16 oameni: 5 adulți, 3 adolescenți, 8 copii. Și utilajul litic și osos pare să fi fost lăsat pe loc: 133 unelte din silex, 35 vârfuri de lance, baghete, netezitoare, lustruitoare, coaste tăiate, un baston perforat, alte peste 30 de piese în curs de finisare (J. K. Kozlowski, 1989). Alte grupe de vânători magdalenieni au ocupat Moravia, unde au fost descoperite peste 40 de stațiuni deschise, pe fostele locuiri gravettiene: Kulna, Pekarna etc. Locuiri magdaleniene deschise au fost descoperite și în Boemia, toate aparținând, ca și acelea din Moravia și Polonia, oscilațiilor Dryas I – Bölling – Dryas II – Alleröd, așadar cu posibilitatea existenței și a unor locuiri aparținând Magdalenianului mijlociu (F. Djindjian, 1999; Y. Taborin, 1992; M. Otte, 1999, 1999a; J. M. Fullola, N. Soler, dir., 1997).

Civilizație, artă, religie

Din punct de vedere al exploatării resurselor animale și de materii prime, al folosirii teritoriului de locuit, inclusiv al spațiului locuibil prin construcții speciale, se constată superioritatea vânătorilor magdalenieni, chiar dacă marea majoritate a campamentelor sânt de scurtă durată, dar cu reveniri. Aceste elemente, ca și altele, relevate prin cercetările arheologice, demonstrează o anumită specializare a grupelor umane chiar în interiorul unei comunități. În perimetrul marilor grote de la Mas d'Azil (eponimă pentru Azilianul epipaleolitic), Lespugne, Isturitz, s-a constatat existența unor locuiri cu caracter de continuitate, în jurul cărora se aflau haltele sezoniere. Pe de altă parte, evidențierea marilor sanctuare de la Altamira, Lascaux, Niaux, Trois-Frères, Tuc d'Audoubert etc. demonstrează, alături de întreaga artă magdaleniană, o viață spirituală intensă.

Organizarea internă a locuințelor este evidentă, dacă luăm în considerație descoperirea din grotă Abauntz, Spania. Aici, în jurul vetrei de foc s-a amenajat un loc pentru depozitarea deșeurilor, aproape de perete, un spațiu rezervat curățirii pieilor, în spatele vetrei, o zonă de cioplire a silexului și de prelucrare a osului, aproape de intrare, zona de dormit, într-un unghi al grotei. În niv. 4 al grotei El Juyo (zona cantabrică) s-au degajat două cabane semi-adâncite, adosate peretelui, pavate și delimitate cu dale și blocuri. La Le Cerisier, Franța, pavaje din galete, rectangulare, demonstrează existența unor locuințe de suprafață. La Plateau

Parrain, suprafețele astfel pregătite aveau aproximativ 20 mp. Celebră este marea stațiune de la Pincevent, cercetată de A. Leroi-Gourhan, unde s-au evidențiat mai multe structuri de locuire, adevărate cabane, semi-adâncite, cu vetre centrale, în jurul cărora erau prezervate spațiile pentru diferitele activități: cioplirea uneltelor, prelucrarea osului, pregătirea hranei, inclusiv locul unde se mânca, spații pentru dormit, amenajate în mod special, chiar spații de evacuare a deșeurilor. Ca și evidențierea unor “specialități” de cioplire (detectate prin remontaje), întreaga activitate casnică și extracasnică de la Pincevent demonstrează o adevărată structurare a activităților, o “rețea” de relații sociale (A. Leroi-Gourhan, M. Brézillon, 1972). La Etolles (Basinul Parizian) s-a evidențiat un imens atelier de cioplire a silexului, protejat de o locuință încălzită de o vatră, în jurul căreia erau, de asemenea, structurate toate activitățile casnice: cioplire, depozitarea deșeurilor și a materiei prime, hrană, evacuarea resturilor. Interesant este și faptul că s-a constatat reutilizarea, remontarea cabanei, la fiecare revenire a comunității de vânători magdalenieni. Resturi de locuințe, cu pavaje de diferite forme și dimensiuni, sau cu alte elemente certe de construcție și amenajare, cu vetre, uneori și cu ateliere de cioplire, au fost descoperite și în stațiunile magdaleniene din Germania (Gönnersdorf, Petersfels, Kniegrotte), Moravia (Pekarna, Kulna), Boemia (Hostim) (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994).

Descoperiri de morminte magdaleniene au fost făcute în mai toate marile arii de locuire, în *abri* și grote. De cele mai multe ori, mortul era depus pe o parte, în poziție chircită, foarte rar, pe spate. Numeroase podoabe îl înconjurau: brățări din cochilii, dinți perforați; ocrul roșu era presărat peste tot mormântul. Adesea, mormântul era protejat (spre a nu se uita ?) cu ringuri de piatră. Cele mai importante morminte au fost descoperite în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, motiv pentru care multe dintre elementele descriptive nu au fost luate în considerație, ori s-au pierdut: Bruniquel (1864), Laugerie-Basse (1872), Chancelade (1888), Cap-Blanc (1909), apoi La Madelaine, toate în Dordogne, și în alte zone geografice ale Franței, dar și în alte părți ale Continentului: Oberkassel (mormânt dublu), Maszycka (menționată mai sus). Cel mai spectaculos pare să fie mormântul de la Saint-Germain-la-Riviere, cu un “cofraj” din dale de piatră, care protejau corpul unei femei, depus pe partea stângă, în poziție chircită,

Înconjurat de brățări din cochilii și dinți de cerb, obiecte din os. Numeroase resturi de schelete, mai ales fragmente de cranii, de mandibule, de maxilare, de adulți și tineri, au fost descoperite în multe dintre nivelele de cultură (F. Djindjian, 1999).

Locuind în perioade reci și uscate, dar și în perioada de încălzire a interstadiului Lascaux (17.500 BP), magdalenienii vâneau *Rangifer tarandus*, *Bison priscus*, *Bos primigenius*, *Capra ibex*, *Alopex lagopus*, *Canis lupus*, *Saiga tartarica*, *Cervus elaphus*, *Sus scrofa*, *Capreolus capreolus*, ale căror resturi au fost descoperite ca resturi culinare, obiecte de podoabă, unelte și arme, în toate campamentele magdaleniene (*Art et civilisations...*), dar este de presupus că vâneau și mamut, rinocer lânos, leu de peșteră, chiar păsări, pe care le-au reprezentat cu fidelitate anatomică pe pereții peșterilor sau pe obiectele de artă mobilă.

Viața spirituală este extraordinar de bine documentată prin cele peste 150 de grote-sanctuar, ca și prin alte creații de artă, cu elemente de sacralitate individuală și colectivă. Arta magdaleniană poate fi considerată ca element de mentalitate religioasă. Începând cu Magdalenianul, arta și religia au o vocație publică, aparținând întregii comunități, o legătură importantă între grupuri și între membrii grupului (M. Otte, 1993). Căutarea unor *anumite* zone ale peșterii pentru redarea *anumitor* scene pictate, asocierea omului cu animalele în cadrul unor scene comune, asocierea om-animal, în care omul îmbracă trăsăturile esențiale ale animalului (în mod evident, agilitate și forță), figurația schematizată feminină, ori redarea numai a sexualității feminine, apariția, pentru prima dată, a superiorității umane prin redarea animalului ranit (și nu orice animal, ci numai cele mai puternice – cai, bozoni, urși), toate acestea și încă multe altele vădesc nivelul extraordinar al culturii religioase la care au ajuns vânătorii magdalenieni. Credem că în marile sanctuare pictate, nimic nu era lăsat la întâmplare, totul trebuia să servească mentalului religios colectiv, în care omul își are rolul său, chiar dacă este încă slab definit ca reprezentare, accentul evident fiind pus pe redarea marilor ierbivore într-o mișcare vie și la dimensiuni naturale. Altamira, *Capela sixtină a antichității*, sau Lascaux, Niaux, Pech-Merle, Cougnac, constituie apogeul picturii naturaliste din toate timpurile (A. Leroi-Gourhan, 1965). Gravura magdaleniană a folosit cele mai diverse suporturi: pereți întregi ai grotelor, blocuri desprinse din tavan sau din pereți, ivoriu de mamut, dinți, oase. Temele sânt foarte variate, dar

reprezentările se referă la oameni și animale. Arta mobilă este de o varietate încă nedepășită, folosind cele mai variate suporturi, pe piatră, corn și os, iar ca tehnici de realizare, sculptura, gravura, modelajul. Au fost reprezentate: animale (cai, căprioare, bovine, reni etc.), reprezentări feminine și masculine (inclusiv reprezentări sexuale masculine, dar mai ales feminine, însă imaginea “vrăjitorului” este rezervată bărbatului – Trois-Frères, Gabillou); cei doi bizoni, modelați în argilă, la Tuc d'Audobert sânt de un desăvârșit naturalism. Este de precizat că, în afara marii zone franco-cantabrice, până în prezent pictura parietală paleolitică este reprezentată doar în peștera de la Cuciulat (România) (M. Cârciumar, M. Mărgărit, 2002) și Kapova (Ural). Dar, la fel de adevărat este faptul că în restul Europei, arta mobilă este foarte bogată și variată, așa cum sânt reprezentate aceste manifestări în Germania, Elveția, Moravia, Cehia, cu unele posibile influențe la Cosăuți, pe Nistru. Toate reprezentările din marile “scene” pictate sau gravate, îndeosebi din grottele Franței și Spaniei, demonstrează existența unei gândiri mitice elaborate, complexe, armonioase, oferind imaginea cu valoare intelectualizată a unei lecturi, ce a fost creată pentru puterea emoțională a mesajului. Sanctuarul paleolitic magdalenian reflectă puterea spiritului uman creator, sacralizat și simbolizant (M. Otte, 1993), imaginea vie a unei arte pe care oamenii au transpus-o în grote cu veleități de catedrale.

Să mai precizăm că aceste picturi se datează între 12.890 ± 160 BP (Niaux), 14.710 ± 200 BP (Altamira) și 17.190 ± 140 BP (Lascaux).

EPIPALEOLITIC – MEZOLITIC

Europa tardiglaciă (aproximativ între 13.500 – 10.000 BP) este dominată, climatic și, ca urmare a schimbărilor climatice, faunistic și floristic, de ultimele oscilații climatice pleistocene, cu repercursiuni destul de importante. După aproximativ 10.000 BP, oscilațiile Holocenului au permis acele salturi spectaculoase spre domesticirea plantelor și animalelor. Avem, așadar, în această întreagă perioadă de timp (fără legătură cu “etapizările” pleistocene sau holocene), următoarele oscilații climatice (a se

vedea și cap. I, *supra*): Bölling – Dryas II – Alleröd – Dryas III – Preboreal – Boreal – Atlantic.

AZILIANUL

Sucesiunea faciesurilor industriale (a culturilor arheologice) este neuniformă în timp și spațiu (a se vedea cap. III, *supra*). Chiar și marile arii geografice ale Magdalenianului au suferit transformări diferențiate, în funcție de microzona geografică, al cărui mediu ecologic era diferit. Astfel, în zona cantabrică, Magdalenianul este succedat (stratigrafic) de Azilian, dar în Spania mediteraneană, începuturile Epipaleoliticului nu sânt bine cunoscute. În alte spații magdaleniene, cum ar fi Franța septentrională, bazinul Meusei, al Rinului până la Dunărea Superioară, procesul de *azilianizare* se produce rapid și în proporții generalizate. Pe Rinul mijlociu, Azilianul are un facies tehnologic special: *Grupul Federmesser*, urmat de Ahrensburgianul care atinge Franța de nord-est, Țările de Jos și Germania nord-occidentală. În Polonia, Moravia și Boemia, ultimele locuri magdaleniene sânt urmate de industriile cu *Federmesser*, cultura arheologică numită local Tisnovian având unele elemente epigravettiene (M. Kobusiewicz, 1996). Locuirile cu *vârfuri pedunculate* apar alături de acelea de aspect swiderian, marcând diversitatea tehnico-tipologică a acestei regiuni în Tardiglaciari (J. K. Kozłowski, 1999). Ceea ce caracterizează Azilianul (ca entitate culturală a finalului de Pleistocen) sânt micile galete, culese din prundușurile râurilor, pictate (mai rar gravate) cu elemente geometrice, fără o interpretare culturală satisfăcătoare, dar mai ales o artă figurativă animalieră, realizată prin hașuri pe plachete, pe oase sau chiar pe pereții unor grote (Gouy, Franța).

CRESWELLO-HAMBURGIANUL

caracterizează finalul timpurilor glaciare în Marea Câmpie a Europei de nord, drenată de Weser, Elba și Oder, cu cele două componente, a doua ajungând până în Anglia. Grupurile din zona Hamburg s-au extins progresiv spre Polonia și nordul Țărilor de Jos. Utilajul caracteristic este dominat de lame ce tind spre microlitizare, piese geometrice, armături, trunchieri oblice, prin care vârful, ca parte activă, nu mai este central, ci lateral. În marile stațiuni: Stellmoor, Meiendorf, s-au descoperit structuri de locuire de forma colibelor, unelte și arme din os (harpune, vârfuri de lance) cu decor geometric, dar și gratoare pe lame retușate, burine pe

trunchiere și, mai ales, acele vârfuri speciale, cu tăietura oblică, numite *zinken*. Hamburgianul se datează între 13.000 – 11.500 ani BP, deci în oscilația climatică Bölling, cu precizarea venită ca urmare a cercetărilor arheologice, că în timpul oscilației temperate Alleröd, grupul cultural cu *Federmesser* îl urmează stratigrafic (St. Veil, 1996). În insulele britanice, ceea ce altădată era numit “Magdalenianul englez” (H. Breuil) a fost înlocuit cu Creswellian (Dorothy Garrod), cu elemente de factură magdaleniană: harpune, bastoane perforate, din corn de ren. Și aici, utilajul litic tinde spre microlitizarea geometrică a armăturilor, demonstrând un debitaj elaborat, care va tinde spre industriile litice ale Mezoliticului vechi. Aceste grupuri par să se fi orientat spre vânărea calului, poate ca urmare a unor modificări climatice (N. Barton, 2001).

COMPLEXUL CU VÂRFURI À DOS ARCUITE (COURBE)

Schimbările produse în câmpile Europei septentrionale în vremea oscilației Alleröd (înlocuirea stepei cu pădurea) au determinat grupele umane să se adapteze noului vânat prin crearea mijloacelor necesare: generalizarea arcului și crearea vârfurilor necesare capturării unui vânat mult mai rapid. Din nordul Franței, până în Polonia, mai multe grupe regionale crează aceste armături pentru săgeți, reprezentate de piese microlitice cu o latură tăioasă și cu alta retușată abrupt, dar arcuită. În general, aceste grupe industriale sânt datate între 12.000 – 11.000 ani BP. Se apreciază că ele au o bază magdalenian-finală, hamburgiană și creswelliană, continuându-și existența până în Preboreal. Grupului Tjongerian, din Belgia și Țările de jos îi corespunde stațiunea Meer II, de lângă Anvers, Belgia, cu structuri de locuire.

COMPLEXUL CU VÂRFURI PEDUNCULATE

Din acest mare complex cultural-industrial al aceleiași mari câmpii septentrionale fac parte Brommianul, Ahrensburgianul și Swiderianul, fiind datate în perioada de încălzire Alleröd.

Brommianul aparține, local, Danemarcei, dar a traversat Lituania și a ajuns până în Polonia. Se caracterizează prin debitajul laminar de mari dimensiuni, folosit ca suport pentru burine diedre, gratoare și vârfuri pedunculate de tip Lyngby (Danemarca). Erau

vânători de reni, elani, cai, glutoni, castori, dar pescuiau și vânau și păsări.

Ahrensburgianul pare să urmeze stratigrafic Brommianului, în timpul oscilației Dryas III, dar cu unele lacune teritoriale (Danemarca). Cea mai mare concentrare a așezărilor acestui grup cultural, care s-a extins din nordul Franței până în Polonia, traversând Belgia și Țările de Jos, se află în împrejurimile Hamburgului. Se caracterizează prin prezența vârfurilor pedunculate de tip Ahrensburg, pe suport laminar, mici, cu peduncul obținut prin retușe directe bidirecționale, creind concavitatea. Se asociază gratoare și burine pe așchii, trunchieri microlitice (*Zonhoven*), cu baza concavă. Lamele sânt de mari dimensiuni. Inventarul obiectelor din os și corn este destul de abundent, dar slab conservat. În stațiunile de la Stellmoor, sau în acelea din valea Havel au fost descoperite topoare din corn de ren, harpune, vârfuri de lance. În locuirile din grote s-au găsit și obiecte de podoabă (dinți și cochilii), precum și oase cu decor geometric incizat. Purtătorii acestei culturi erau vânători de ren (la Stellmoor s-au găsit resturi osoase de la 650 de reni), folosind arcul cu vârf de săgeată de tip Ahrensburg (găsit în cavitatea toracică a unui ren). Locuirile lor au persistat până în Preboreal, când au dominat aproape întregul complex mezolitic occidental.

Swiderianul mai este numit Masovian, și se consideră că a avut cea mai largă extindere teritorială: de pe Oder, prin Polonia, Belarus, Lituania, o mare parte a Ucrainei, până în Crimeea și Carpații Orientali (Ceahlău-Scaune). Tehnologia debitajului se caracterizează prin folosirea nucleelor cu două planuri de lovire opuse, dar și prin folosirea așchiilor. Specialiștii consideră că swiderienii aveau nevoie de un silex de foarte bună calitate, pe care îl obțineau prin exploatarea miniere, la mari distanțe. Creau burine (mai numeroase decât gratoarele), troncături, unelte compuse, foarte rar, străpungătoare. Fosila directoare era vârful pedunculat, uneori cu fața plană. Dispuneau și de un bogat utilaj din os și corn de ren: topoare, harpune, vârfuri de lance, uneori decorate cu motive geometrice. Campamentele erau situate pe dune și pe terasele din apropierea râurilor, unde construiau structuri de locuire din una-două camere, dar cel mai adesea amenajau mici cabane de foarte scurtă durată. Grupurile de swiderieni au persistat până la începutul Preborealului, când au migrat spre nord, urmând deplasarea turmelor de reni, în felul

acesta ajungând până pe crestele Carpaților. De regulă, ajungând în alte spații geografice, swiderienii au creat entități culturale specifice, cum ar fi *grupul* Desna (în bazinul Desnei), dar se pare că există unele diferențieri locale în bazinul Niemenului, al Volgăi etc.

Epigravettianul final pare să reprezinte, pentru unele spații geografice europene (estul și sud-estul-zona balcanică, Peninsula italiană), atât finalul timpurilor glaciare, cât și ultimele culturi arheologice de nuanță paleolitică. În zona estică lipsesc datările de cronologie absolută, dar marile stațiuni de pe Nistru (Molodova V, niv. Ia și I) și Don (stațiunile din zona Kostienki-Borșevo), au oferit bogate tehnocomplexe cu burine, inclusiv diedre și gratoare, vârfuri retușate abrupt, rectilinii sau convexe, de dimensiuni mari, bastoane perforate, toate evocând reminiscențe epigravettiene. Aceste grupe umane vânau cu predilecție renul și calul. În Crimeea, tehnocomplexele, aparținând preponderent locuirilor din grote, sânt de tip Shan-Coba (niv. 6) și Fatma-Coba (niv. 6 și 5), cu piese de tip segment de cerc, trapez, microburine (într-o fază mai recentă), cu faună ce reprezintă antilopă, cerb, mistreț, lup, iepure. Influențele Azilianului sânt cunoscute și aici prin gratoare mici, circulare, segmente, vârfuri curbe retușate abrupt. La Siuren II, niv. 2 și 3, se observă influențe swideriene (vârfuri cu fața plană, pedunculate), fauna fiind dominată de cal și asin (*Equus hydruntinus*), cu elemente de podoabă (dinți perforați) și artistice (obiecte din os, decorate cu gravuri, plachete și galete cu decorații geometrice pictate, de tipul celor din Azilianul mediteranean. În spațiul balcanic, ultimele faciesuri culturale și industriale epipaleolitice, cu elemente de *azilianizare*, au fost identificate în Istria (Sandalia II), Muntenegru (Crivena Stijena, niv. VIII), în Epir (Klithi, niv. superioare), Argolida (Franchthi) etc. În zona Porților de Fier ale Dunării, locuirile de tip Cuina Turcului par să denote campamente de mai lungă durată, cu posibile elemente ale Epigravettianului final din Italia centrală. Așa cum s-a demonstrat (G. Kourtessi-Philippakis, 1986), folosirea navigației de către grupele umane a permis extinderea acestor influențe până în insulele adriatice și egeene. Epigravettianul final din Italia este foarte bine cunoscut, nu numai ca întindere geografică, dar și ca extindere în timp, fiind bine documentat stratigrafic, tehnic, tipologic și cultural. Locuri de această factură au fost depistate fie în marile stațiuni (grota "Copiilor" – Grotte des Enfants, Arene

Candide, Paglicci, **Romanelli**, care a și devenit stațiune eponimă a faciesului). Azilianizarea a avut influențe puternice, căci în grotă Romanelli s-au descoperit elemente tipice, datate în oscilația Alleröd. Au fost descoperite peste 24 de morminte aparținând Romanellianului (G. Giacobini, 1999), reprezentând cea mai intensă zonă cu înmormântări de acest tip din întreaga arie a Epipaleoliticului final. Astfel, în grotă "Copiilor" s-au descoperit două morminte, unul dublu, cu doi copii, și altul aparținând unei femei, asociate cu podoabe din cochilii, și datate la 12.200 BP. La Arene Candide s-au dezvelit 10 morminte, parțial remaniate, dintre care două duble, în total cu 9 schelete (7 bărbați și 2 femei), în poziție alungită, pe spate, cu depunere de ocru roșu, asociate cu coliere și brățări din cochilii, dinți de cerb și vertebre caudale. Alte morminte, situate în perimetrul campamentelor, au oferit numeroase informații cu privire la viața spirituală a populațiilor, artă, ocupații, vânătoare, speciile de animale vâdate și cronologia absolută a Romanellianului, vârsta acestuia fiind fixată între 12.000 și 11.000 ani BP.

După cum am mai precizat (*supra*, cap. I), mai mulți specialiști consideră și numesc *Mezolithic* întreaga perioadă de la finalul timpurilor glaciare (Tardiglaciare) și începutul Holocenului (Postglaciare), până la constatarea fenomenului neolitizării (M. Orliac, 1992; J. K. Kozłowski, 1999; M. Otte, 1999a), evidențiind conexiunile între Orientul Apropiat și zonele europene, primele în care s-au constatat, pe cale arheologică, cele mai vechi dovezi privind domesticirea plantelor și animalelor. De asemenea, s-a constatat o destul de mare dispersie culturală, industrială, astfel că ultimele lucrări de specialitate consultate nu mai evidențiază nominalizarea culturilor și a faciesurilor identificate arheologic, nici caracteristicile proprii, ci elementele generale, la nivel de mari spații europene. Cu toate acestea, putem prezenta o astfel de "etapizare" a fenomenului mezolitic:

- tehnocomplexul occidental european tardenoisian (existent și pe teritoriul României), avându-și originea în elementele magdaleniene târzii și aziliene din zona atlantică și din Mediterana occidentală;

- tehnocomplexul din nordul Continentului, dintre Rin și Vistula, ce-și are originea în ultimii purtători ai culturii ahrensburgiene, parțial contemporan cu Maglemosianul din Danemarca, datat între 7.600-6.000 BC.

- tehnocomplexul nord-oriental al Europei, dintre Baltica și Ural, cu elemente epi-swideriene și siberiene;
 - tehnocomplexul sud-oriental, al stepelor nord-pontice, având originea în ultimele locuri de factură paleolitică, poate și cu influențe caspiene (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994). La rândul său, M. Otte (1999a) a identificat mai multe “stadii” ale evoluției Mezoliticului, cu trăsăturile lor esențiale:
 - Stadiul 0 (Mezolitic foarte vechi), datat între 8.800 – 8.200 BC (faza climatică: Dryas III), cu climat sub-arctic, rece și uscat, cu stepă rece sau tundră, cu floră dominată de *Dryas*, mesteacăn și salcie, cu faună reprezentată de ren, leming, vulpe polară. Culturile arheologice ale perioadei sânt: Azilian, Romanellian, Ahrensburgian, Epigravettian, Faciesul cu Federmesser, Fosna, Komsa.
 - Stadiul I (Mezolitic vechi), datat între 8.200 – 6.800 BC (faza climatică: Preboreal), cu climat variabil, mai temperat, cu păduri amestecate cu prerii și grupe de arborete, cu floră compusă din merișor, mesteacăn, salcie, cu faună reprezentată de cerb. Culturi arheologice: Sauveterrian, Duvensee (Star Carr), Tardenoisian I (Beuronian).
 - Stadiul II (Mezolitic mijlociu), datat între 6.800 – 5.500 BC (faza climatică: Boreal), cu climat continental, relativ cald și uscat vara, vegetație compusă din pin, mesteacăn, alun, arțar, faună reprezentată de elan, castor, mistreț, cerb, căprior, bizon. Culturi arheologice: Maglemosian, Tardenoisian II, alte faciesuri locale.
 - Stadiul III (Mezolitic recent), datat între 5.500 – 3.000 BC (faza climatică: Atlantic), cu climat umed, destul de cald, vegetația fiind alcătuită din stejar și amestecat, tei, carpen, ulm, cu faună actuală. Culturi arheologice: Castelnovian, Rin-Meuse-Schelde, Ertebölle.
- Pentru a facilita înțelegerea schemei propuse de M. Otte, precizăm și coordonatele BP ale vârstelor BC enunțate mai sus:
- *Dryas III* = 10.800 – 10.000 BP;
 - *Preboreal* = 10.000 – 8.800 BP;
 - *Boreal* = 8.800 – 7.500 BP;
 - *Atlantic* = 7.500 – 5.500 BP.

Precizăm, însă, că schema evidențiată de M. Otte nu se află în deplină concordanță cu celelalte încadrări geo-cronologice ale Holocenului din mai multe puncte de vedere, între care amintim unele neconcordanțe ale datelor de cronologie absolută sau

încadrările cu aspect cultural-arheologic privind începuturile fenomenului neolitizării.

Așadar, în imensul spațiu euro-asiatic, Mezoliticul a afectat teritoriul dintre Irlanda și Siberia, inclusiv Europa centrală și meridională, unde nu s-au constatat diferențieri majore între locuirile Paleoliticului final, Epipaleoliticului și cele postglaciare, epi- sau tardigravettiene, care se vor neolitiza. În Europa de vest, începuturile Mezoliticului se caracterizează prin substratul tipologic și tehnic anterior, magdalenian final (sau hamburgian), cu Sauveterrian, Tardenoisian, Castelnovian, care se extinde în Marea Britanie, Țările de Jos, sudul Germaniei, Slovacia, Moravia, Elveția, Franța, Spania, Portugalia. Alt facies, tot de esență mezolitică, cu aspecte nordice, merge prin Anglia, Țările de Jos, Danemarca, Țările Baltice, Belarusia, cu extinderi în Polonia, nordul Germaniei, Suedia, cu elemente swideriene, ajungând, cum am mai spus, pe crestele Carpaților, până pe culmile Ceahlăului.

Locuințele mezolitice nu au lăsat multe urme datorită faptului că, fiind cu predilecție vânători, nu aveau așezări de lungă durată, ci campamente sezoniere. Cu toate acestea, au fost evidențiate structuri ovalare sau rectangulare, cu suprafețe cuprinse între 10 și 25 mp, cu pavaje de piatră, dar și cu posibile armături din crengi, trunchiuri, cu vetre simple sau bordate cu pietre, uneori folosite pentru prepararea hranei (arderea dalelor pe care se punea carnea). Așezarea de la Star Carr, datată la 9.500 BP, ocupă o suprafață de 240 mp, iar în Scandinavia, unele structuri maglemosiene, datate între 9.500 – 7.700 BP, aveau între 20 și 40 mp. Un alt campament, aparținând Kongemosianului (facies industrial din Suedia), de la Segebro (7.000 BP), se întindea pe 1.200 mp. Dar, s-a constatat că în Mezoliticul final scandinav (perioada Ertebølle, datată la 6.500 – 6.200 BP), campamentele devin mai dese, ocupând suprafețe imense, de până la 15.000 mp. Situația pare să poată fi multiplicată și la alte zone geografice și faciesuri cultural-industriale, dar este absolut necesar să se ia în considerație mediul ambiant, în funcție de care au fost amenajate structurile de locuire. Interesant este și faptul că au fost amenajate astfel de construcții și în grote, ele însele fiind adăposturi naturale, folosite de om încă din Paleoliticul inferior (grota Lazaret). Resturile de locuire special amenajate în grote se remarcă, în cadrul cercetărilor arheologice, prin alinamente din blocuri de piatră, de forme diferite (ovale, rectangulare, în arc de cerc), ce dau impresia

că locuințele erau adosate pereților grotei, de care se sprijinea structura construcției. La fel de important este și faptul că nu în toate structurile de locuire au fost descoperite vetre de foc, dar în perimetrul aproape al tuturor structurilor, s-au găsit elemente de debitaj, unelte și arme rămase după părăsirea campamentelor, sau chiar materiale ce dovedesc prelucrarea osului. Astfel, la Vis 1, Rusia, datat la 7.500 ani BP, s-au descoperit peste 200 resturi de obiecte din os: arcuri, săgeți, patine, vâsle, resturi de plase de pescuit, recipiente din scoarță de copac (M. Orliac, 1992).

Uneltele și armele faciesurilor mezolitice sânt, în marea lor majoritate, de dimensiuni microlitice, formele geometrice fiind preponderente, ca elemente asociate armăturilor ascuțite, vârfuite, necesare folosirii generalizate a arcului. Alte arme, cum ar fi harpunele, erau folosite ca elemente adiacente propulsoarelor, de asemenea generalizate pentru vânătoarea la mică distanță, sau pescuit. Unii specialiști consideră că cea mai veche utilizare a arcului și săgeții are o vârstă de 10.000 de ani, dar picturile magdaleniene, unde sânt reprezentate animale rănite cu săgeți, demonstrează o mai veche datare. Au fost descoperite și arme de vânătoare de mari dimensiuni, cum ar fi harpunele de la Star Carr (9.600 BP), sau lamele și topoarele din silex, din culturile nordice (Kongemose, Ertebøle), care nu mai apar decât în Neoliticul Europei occidentale.

Schimbările climatice, care au determinat modificarea peisajului vegetal, au produs transformări și în componentele faunistice, determinând grupele umane să ia măsuri de adaptare pentru a supraviețui. Astfel, renul, de la finalul Paleoliticului superior, este înlocuit de cerb, cal, bou, bizon, elan, mistreț, țap, căprior etc., în funcție de mediul ecologic și de etapele de timp ale locuirilor mezolitice; au fost evidențiate zone în care domina vânătoarea de păsări (17 - 19 specii în unele stațiuni din Elveția și Franța), sau pescuitul gasteropodelor, ale căror cochilii au format adevărate grămezi. Alte exemple le constituie maglemosienii din Scandinavia, care au vânat 58 de specii, dintre care 7 specii de pești de apă dulce, 30 specii de păsări și 20, de mamifere; kongemosienii din aceeași zonă geografică au adăugat două specii de morse, 12 de păsări; ertebølienii s-au remarcat prin capturarea a nu mai puțin de 86 specii de animale, păsări, pești, moluște (M. Orliac, 1992).

Nu este pe deplin stabilit dacă toate speciile domesticite au venit din Orient. Tendințe de domesticire s-au manifestat și în Mezoliticul din Europa. Se admite că a existat câinele domesticit în mezoliticul din Iran, la 12.000, un mileniu mai târziu fiind găsit în Natufianul Palestinei. Dar prezența oii și a căpriei, în unele așezări din Franța (unde cele două specii nu sânt cunoscute în stare de sălbăticie), pune încă probleme de interpretare. Câinele domestic apare pe la 9.500 – 8.000 BP în Anglia, Germania, iar maglemosienii aveau deja două specii domesticite. Pe la 7.500, câinele era domesticit și la tardenoisienii de la Erbiceni, jud. Iași.

Poate că se datorează timpului mult mai scurt, dar din Mezolitic s-au conservat mult mai multe morminte decât din întreaga epocă paleolitică. În perimetrul unor stațiuni se poate admite chiar existența micilor cimitire, care grupau (Franța, Danemarca) mai multe morminte de înhumăție. Nu sânt total părăsite nici vechile practici ale înmormântării rituale a craniilor, după detașarea lor de corp (grota Öfnet, Bavaria, unde au fost săpate două gropi, fiind depuse mai multe cranii de adulți), asociate cu colorant roșu și obiecte de podoabă (cochilii, dinți de cerb, cu perforații). În necropola de la Hödic, Bretania, trupurile celor înmormântați erau asociate cu ocră roșu și cu un adevărat mobilier funerar, alcătuit din dinți de animale și coarne de cerb, depuse sub omoplați și sub cap. O necropolă cu morminte, unele colective, cu schelete în poziție întinsă, asociate cu bucrane de bovidee, cu valoare simbolică evidentă, a fost descoperită în Belgia, la Aulnaie (mileniul 9 î. Hr.). Modele aproape identice s-au găsit în stațiunile de coastă, din Danemarca, scheletele fiind asociate cu ocră, pandantive și coarne de cerb (M. Otte, 1999a).

Arta mezolitică este la fel de diversificată ca și tipurile de campamente, posibil și parțial dependentă sau în strânsă legătură cu mediul ambiant. Marile sanctuare nu mai sânt folosite, iar arta mobilă demonstrează caracterul atât de mobil al grupelor umane, chiar dacă în unele spații geografice se observă și începuturi de sedentarizare. Se constată trecerea graduală de la arta figurativă magdaleniană, la cea schematizată, mezolitică. Suporturile sânt variate, de la plachete de gresie, așchii din cortex și galete din prundișurile râurilor, la oase de animale, corn, cochilii perforate, dinți perforați, ca elemente simbolice. Gravura are, de cele mai multe ori aspect geometric, uneori abstract prin schematizare excesivă. Galetele sânt atent selectate, trebuind să

aibă margini și suprafețe regulate, pentru a fi pictate cu degetul, colorantul fiind ocrul roșu. Exemplele sânt numeroase și nu se pot realiza serii privind motivele decorative, maniera de execuție ori simbolistica, cu excepția locuirilor aziliene (inclusiv de pe teritoriul României), unde galetele pictate constituie “fosila directoare” în materie de artă. Concludentă este descoperirea din stațiunea eponimă, Mas-d’Azil, a peste 1.400 de galete decorate (gravate sau pictate). Este de remarcat și faptul că în unele stațiuni din nordul Luxemburgului și al Bazinului Parizian, în Levantul spaniol, au fost realizate picturi pe mari blocuri și pe pereții peșterilor (Villetard, Franța, Los Toricos, Spania). În Levant, peste 200 de adăposturi sub stâncă au tavanele pictate, dar imaginile sânt acum de mici dimensiuni, monocrome, cu dominarea culorilor roșu, brun, negru, foarte rar alb, după cum foarte rare sânt imaginile policrome. Artă este figurativă și narativă, cu scene cotidiene: dansuri ale războinicilor, femei, culesul mierii, reprezentării animaliere: cerb, căprioară, berbec, ca elemente de vânătoare (D. Baffer, 1992).

Este arta mezolitică dominată de șamanism ? M. Otte (1993) consideră că asocierea măștilor, în Mezoliticul vechi, cu personaje umane, îndeosebi bărbați, poate demonstra acest tip de activitate spirituală. Majoritatea reprezentărilor sânt frontale de cerb, trofee perforate pentru a fi fixate pe capul purtătorului. Evident, exemple mai vechi există, la nivelul Magdalenianului (Trois-Frères, Gabillou), dar reprezentările mezolitice la care ne referim au fost descoperite mai ales în Europa septentrională. Oricum, și în unele înmormântări s-a constatat existența, după moarte, a relației om-animal, dar nu cu orice animal, ci cu acelea care reprezintă forța mediului ambiant faunistic. Poate că omul dorește să creadă că începe să controleze natura, mediul ecologic, iar în acest sens, descoperirile de la Lepenski Vir, pe Dunăre, în Serbia, vis-à-vis de Schela Cladovei (case cu fundații bine construite, cu morminte bine amenajate, cu reprezentări artistice excepționale – sculpturi în piatră, a unor “măști umane etc.), par să demonstreze că divinitățile locale (chiar ale casei) încarnează forța ereditară, care va fi definitorie pentru spiritualitatea neolitică.

PALEOLITICUL ȘI EPIPALEOLITICUL - MEZOLITICUL PE TERITORIUL CARPATO - NISTREAN

Din punct de vedere arheologic, periodizarea primei părți a Preistoriei României ar putea cuprinde următoarele epoci și perioade:

Paleolitic: industrii (descoperiri) izolate premusteriene; culturile Paleoliticului mijlociu; culturile Paleoliticului superior.

Epipaleolitic – Mezolitic: culturile de tip epipaleolitic și mezolitic.

În cele ce urmează, vom detalia întreaga problemă enunțată, cu adăugirile absolut necesare.

Industriile premusteriene

Specialiștii români (Al. Păunescu, 1984, 2001; Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, 1988) încadrează aceste descoperiri în Paleoliticul inferior, cu precizarea că Al. Păunescu (1984, p. 244) atribuie descoperirile de la Bugiulești - Valea lui Grăunceanu Pleistocenului inferior, mai precis între 1.800.000 – 1.700.000 ani, ca limită inferioară a Cuaternarului din România.

Probabil acestor prime industrii litice - fără identități cronologice foarte certe - le pot fi atribuite descoperirile de la Bugiulești - Tetoiu - Valea lui Grăunceanu și Dealul Mijlociu, cu o faună reprezentată de *Archidiskodon meridionalis*, *Dicacorhinus etruscus* etc., și de primatul *Paradolichopithecus geticus* (Al. Păunescu, 1984). În aceeași zonă, C. Rădulescu și P. Samson (1991) semnalează 3 unelte cioplite intenționat, dintre care două pe galetă de silex și una pe galetă de cuarț, de tipul *chopping tool*. Toate trei păstrează cortexul pe unele porțiuni. Puse în asociere cu fauna precizată mai sus, aceste piese pot fi datate spre 1.700.000 ani, în timp ce restul descoperirilor de la Tetoiu pot fi datate la 1.200.000 ani.

Paleoliticului inferior îi sunt atribuite cu mai multă exactitate descoperirile, în poziție secundară, din zona geografică Argeș - Olt și nordul Câmpiei Române, Valea Argeșului (Pitești), Mozacului, Dâmbovnicului, Cotmenei, Oltului (Slatina și Fărcașele), Dârjovului și împrejurimile Sibiului (Paul I. Dicu, 1979, Ion Nania, 1972).

Acestor descoperiri ar putea să le urmeze, cronologic, cunoscuta aşchie clactoniană de la Valea Lupului - Iaşi ori piesele de factură clactoniană descoperite la baza sedimentului de la Mitoc-Malu Galben, descoperite cu prilejul cercetărilor efectuate în anii 1956-1957 de către C.S. Nicolăescu-Plopşor şi N. Zaharia, dar în cele 20 de campanii de săpături (1979 - 1998) nu am descoperit resturi de locuire anterioare Paleoliticului superior vechi (Aurignacian).

La Ripiceni - Izvor, Al. Păunescu a descoperit, în prundişurile din baza terasei, un număr de 44 piese prelucrate, dar situate în poziţie secundară. Au fost identificate aşchii, lame şi vârfuri Levallois, tipice şi atipice, aşchii şi lame simple, iar ca unelte, un racloar simplu concav, pe aşchie, un cuţit de tip *à dos naturel*, dar fără cortex, pe lamă, două piese cu scobituri retuşate, două racloare de tip simplu drept, alte trei cuţite tip *à dos naturel* cu cortex. Al. Păunescu (1993, p. 26-30) a repartizat aceste materiale în două serii, a căror vechime a fost stabilită în funcţie de intensitatea patinei şi de gradul de rulare.

Pe teritoriul Basarabiei (zona dintre Prut şi Nistru) au fost descoperite peste 20 de aşezări, dar şi materiale izolate, încadrate tipologic în Paleoliticul inferior. Cele mai bogate resturi de locuire *in situ* au fost identificate în grotele Dumitoarea Veche, Ofatinţi şi Buteşti (V. Chirica, I. Borzic, 2003).

Grota Dumitoarea Veche este situată pe malul înalt al Ciuhurului, afluent al Prutului. Nivelele 4 şi 3 de locuire sunt atribuite Acheuleanului. Nivelul 4 a fost depistat într-o argilă de culoare brun-închis. Au fost descoperite deşeuri de cioplire a silexului, nuclee, produse secundare de debitaj, unelte, resturi faunistice şi pete de cenuşă, provenite de la vetre.

Se pare că paleantropii care au locuit acest nivel geologic vâneau: vulpe, hienă, panteră, iepure, mamut, cal, asin, rinocer, cerb, ren, bizon şi alte mamifere, majoritatea fiind specii adaptate la stepă.

Nivelul 3 se află într-o argilă galben - roşiatică, cu elemente de rulare, între care pietriş "carpatic". Materia primă este alcătuită din silex, cuarţ, cuarţit, jasp, gresie. Comunitatea care a locuit aici, vâna: câine, vulpe, urs, hienă, elan, panteră, iepure, marmotă, mamut, cal, asin, rinocer, capră, cerb, ren, bizon etc.

Inventarul litic este alcătuit din peste 5000 de piese, dintre care, peste 1300 poartă urme de prelucrare intenţionată. Ca şi în

nivelul 4, se observă caracterul arhaic al ciopririi. Tipologic, au fost identificate: aşchii triunghiulare, sub forma unor vârfuri pseudo-Levallois, racloare masive, cu retuşe neregulate ori denticulate, gratoare atipice, burine atipice, străpungătoare, unelte combinate, piese de tip *couteau à dos naturel*, raclete de formă mustertiană, piese cu scobituri retuşate şi denticulate diverse. În acest nivel apar vârfurile cu retuşe bifaciale. În nivelul 4 au fost identificate şi patru piese din os, cu urme de prelucrare intenţionată.

Grota Ofatinţi, situată pe malul înalt al Nistrului, conţine două niveluri de locuire, atribuite Paleoliticului inferior (nivelurile 3 şi 2). Întrucât cele două niveluri nu au fost identificate de la începutul cercetărilor, fauna recoltată a fost analizată global, determinându-se: câine, vulpe, hienă, urs, leu, mamut, cal, rinocer, cerb, ren, bizon, mamifere neidentificate.

Utilajul nivelului 3 se compune din deşeuri de cioplire, unelte, produse secundare de debitaj, materia primă fiind alcătuită din silex local. Ca şi în alte staţiuni contemporane, întregul inventar litic este de mărime mică şi mijlocie, iar talonul de percuţie este neted. Printre uneltele tipice, menţionăm racloare, burine şi străpungătoare atipice, denticulate şi piese cu scobituri retuşate, vârfuri de tip *Tayac*, un *chopper* şi un *chopping-tool*, din galete alungite. Alte galete, din gresie, au fost utilizate ca percutoare.

În nivelul 2, utilajul litic este alcătuit din 55 piese cu urme de prelucrare şi peste 200 de galete folosite ca materie primă. S-au putut identifica numai 10 unelte: 5 bifaciale, 4 racloare şi o denticulată. Bifacialesle par a fi mai apropiate de toporaşele de mână sau de *couteaux* cu cioplire bifacială.

În cadrul aşezărilor deschise, aparţinând Paleoliticului inferior din zona pruto-nistreană, se menţionează staţiunea de la Mersîn, pe malul înalt al Racoveţului, afluent al Prutului. Aici, nivelul de locuire, situat la adâncimea de numai 0,30-0,40 m (la baza cernoziomului şi în argila de sub acesta), este lipsit de faună sau de complexe de locuire. A fost descoperit un relativ numeros inventar litic, compus din peste 1300 piese, majoritatea de decorticare. Materia primă este reprezentată numai de silexul local (de Prut). Tipologic, au fost deosebite: nuclee, aşchii pseudo-Levallois, Levallois tipice şi atipice, vârfuri de mână, racloare simple şi duble convexe, transversale, racloare pe faţa plană, gratoare tipice şi atipice, burine şi străpungătoare atipice, raclete, aşchii trunchiate, scobituri retuşate şi denticulate, aşchii retuşate.

Printre alte stațiuni cu resturi de locuire datate în Paleoliticul inferior, le menționăm pe acelea de la Butești, Bobulești V, Varvareuca VII și X etc.

În linii generale, locuirile Paleoliticului inferior (industriile premusteriene) din Basarabia pot fi caracterizate prin două faciesuri de factură occidentală: de tip *Tayac* și de tip *Micoque*. Potrivit opiniei lui Ilie Borzic (V. Chirica, I. Borzic, 2003), faciesul de tip *Tayac* se caracterizează, în Basarabia, printr-o tehnică amorfă de debitaj non-Levallois, cu nuclee poliedrice, globulare (clactoniene) și prismatice primitive, prin dimensiunile mici și mijlocii ale așchiilor, prin procentajul scăzut al lamelor.

Faciesul de tip *Micoque* este ulterior celui de tip *Tayac*, pe baza stratigrafiei grotei Ofatinți. Acesta este și mai slab reprezentat. Ca o caracteristică, ar putea fi constatarea prezenței unor piese cioplite în tehnică Levallois.

În linii generale, datarea acestor locuri poate aparține glaciațiunii Riss sau Interglaciului Riss - Würm.

Paleoliticul mijlociu

Pe teritoriul actual al României, Paleoliticul mijlociu se caracterizează prin existența primelor locuri păstrate stratigrafic, în așezări deschise sau în peșteri. Aproape peste tot avem locuri intense, de lungă durată, de la care ne-au rămas bogate resturi arheologice și faunistice. Aceeași bogăție de resturi de locuire este constatată și în Basarabia. Pe teritoriul României, atât din punct de vedere al caracteristicilor stațiunilor, cât și al spațiului geografic, putem evidenția mai multe zone: Prutul mijlociu; Dobrogea; Transilvania și nordul Olteniei; Banatul; Țara Oașului. Cu excepția Transilvaniei și a nordului Olteniei, unde au fost descoperite și cercetate foarte bogate locuri în peșteri, celelalte zone se caracterizează numai prin așezări deschise, situate pe terase sau pe alte forme de relief.

Pe teritoriul Moldovei, singura stațiune aparținând Paleoliticului mijlociu a fost descoperită și cercetată în Depresiunea Prutului Mijlociu: Ripiceni-Izvor, celebră prin săpăturile efectuate de Al. Păunescu începând cu anul 1961 și până în 1975, când stațiunea a fost acoperită de apele Lacului de acumulare Stânca-Costești.

Deoarece Ripiceni-Izvor reprezintă cea mai mare stațiune paleolitică dintr-o largă arie geografică europeană, considerăm necesară o prezentare mai detaliată a celor 6 niveluri de locuire

musteriană. Acestea ocupă un profil stratigrafic de peste 6 m, între 4,05 și 10,20.

Nivelul musterian I, cel mai vechi, se situează direct peste depunerile de pietrișuri din baza terasei. Este alcătuit din complexe (adăposturi-locuințe de suprafață), resturi faunistice (mamut, cerb gigantic, cal), pete de pământ ars și cenușă, un destul de bogat inventar litic: așchii și vârfuri Levallois, diverse tipuri de racloare, denticulate, piese cu scobituri retușate sau clactoniene, cuțite de tip *à dos*, nuclee Levallois, discoidale, informe și bifaciale atipice. Pe baza acestor considerente, și analizând indicii tipologici și grupele caracteristice, reale și esențiale, Al. Păunescu (1993, p. 44) atribuie acest nivel faciesului musterian tipic de debitaj Levallois cu foarte multe racloare.

Nivelul musterian II suprapune direct nivelul I. Resturile de locuire sunt mai puțin bogate decât în nivelul I. Acestea se compun din: oase de mamut și de cal, o singură vatră de foc, de dimensiuni mari. Datarea realizată pe proba de cărbuni din această vatră (36950 ani BP (Bln - 811) nu este luată în considerație, datorită vârstei prea recente, în comparație cu caracteristicile utilajului litic. Acesta este alcătuit din: așchii și vârfuri Levallois, racloare de diverse tipuri, piese cu scobituri, denticulate, nuclee de tip Levallois, discoidal, prismatic, globular sau informe. Bifaciașele lipsesc în întregime, fapt ce l-a determinat pe autorul cercetărilor să atribuie și acest nivel faciesului musterian tipic de debitaj Levallois cu multe racloare.

Nivelul musterian III suprapune direct nivelul anterior. Este foarte bogat în resturi faunistice, vetre de foc, ateliere de cioplire și unelte finite. Mamutul se află din abundență, îndeosebi sub formă de fildeși, unii dintre aceștia fiind folosiți la amenajarea adăposturilor contra frigului, a ploii și a animalelor sălbatice. Nu este exclus ca unele concentrații de resturi osteologice, aparținând mamutului, să reprezinte complexe culturale, în legătură cu "protecția" acestui animal, datorită importanței sale pentru asigurarea hranei zilnice. Acest nivel de locuire este foarte bogat și în vetre de foc, destul de diversificate ca formă și conținut. Este suficient să precizăm că, pe baza cărbunilor recoltați din vatra dezvelită în suprafața M 9-10, la adâncimea de 8,20 m, s-a realizat aflarea vârstei locuirii: 46200 ± 1100 BP (GrN-14367) (Al. Păunescu, 1993, p. 57). În perimetrul acestui nivel de locuire s-au descoperit nuclee Levallois, discoidale, prismatice, informe, așchii,

lame și vârfuri Levallois, racloare, 2 gratoare și 1 burin, cuțite de tip *à dos naturel*, piese cu scobituri retușate sau clactoniene, denticulate. Pe baza acestor considerente, și acest nivel este considerat ca aparținând faciesului musterian tipic de debitaj Levallois, foarte bogat în racloare.

Nivelul IV se evidențiază după depunerea unui strat steril arheologic și faunistic, cu dimensiuni variabile. Este reprezentat de bogate și variate complexe de locuire (locuințe - adăpost, ateliere de cioplire, vetre de foc), resturi faunistice și ale activității de cioplire a uneltelor. În afara unui mare număr de fildeși, molari de mamut, de cal și de rinocer lânos, alte oase de animale reprezintă bogăția și varietatea vânatului în perimetrul stațiunii. Un mare complex, cu oase și 30 fildeși de mamut, pietre mari de calcar, resturi de vetre de foc, dentiție de la alte ierbivore, piese de cremene în diferite stadii de cioplire reprezintă, după autorul cercetărilor, un mare adăpost, alcătuit din trei încăperi, spații a căror destinație nu a fost prezentată. Toate adăposteau vetre de foc și resturi de ateliere de cioplire a uneltelor. Nu este exclus ca unele aglomerări, îndeosebi de oase, molari și fildeși de mamut să reprezinte complexe culturale. Vetrele de foc, îndeosebi cele bine conservate, au contribuit la buna cunoaștere a principiilor și metodelor de construire, practicate de comunitățile de Neanderthalieni de la Ripiceni-Izvor. Dar, pentru nivelul IV, vetrele au constituit și importante elemente de datare absolută, stabilindu-se vârsta acestuia: 40200 ± 1100 - 1000 BP (GrN-9210); 42500 ± 1300 - 1100 BP (GrN - 9209); 43800 ± 1100 - 100 BP (GrN-9207); 44800 ± 1300 - 1100 BP (GrN - 9208) (Al. Păunescu, 1993, p. 85,91). Inventarul litic este deosebit de bogat și variat: nuclee Levallois, discoidale, globulare, prismatice, poliedrice, ovalare, informe, așchii, lame și vârfuri Levallois, racloare de tip simplu drept, simplu convex, cu retușă bifacială, duble, gratoare, burine, cuțite de tip *à dos naturel*, piese cu scobitură retușată sau clactoniană; denticulate, piese foliacee bifaciale. În acest cadru, evidențiem prezența racloarelor bifaciale și a bifacialelor, care conferă acestui nivel un caracter special, fapt ce denotă o anumită persistență a tehnicii acheuleene (bifaciale) de cioplire a pietrei. Această caracteristică a permis atribuirea nivelului IV faciesului musterian de tradiție acheuleană, de debitaj Levallois. A doua caracteristică o reprezintă bogăția bifacialelor și a racloarelor. Rămâne greu de explicat prezența gratoarelor carenate și à

museau în acest nivel și nu în cadrul locuirilor aparținând Paleoliticului superior vechi.

Nivelul V suprapune direct nivelul subiacent. Este mai sărac decât nivelul IV, dar cuprinde aceleași complexe de locuire: adăposturi-paravan, vetre de foc, ateliere de cioplire, un bogat inventar faunistic și litic. Mamutul este încă animalul vânat cu predilecție, molarii și fildeșii fiind prezenți în toată suprafața săpată. Ca și alte resturi de locuire, și vetrele de foc sunt mai slab conservate, fiind reprezentate îndeosebi prin pete de cenușă. Inventarul litic este alcătuit, ca și în nivelele precedente, dintr-o cantitate foarte mare de deșeuri de cioplire, dar și din produse secundare de debitaj, ori unelte finite: nuclee Levallois, discoidale, globulare, poliedrice, ovalare, informe, așchii, lame și vârfuri Levallois, racloare de tip simplu drept, simplu convex, cu retușă bifacială, gratoare tipice, cuțite *à dos naturel*, piese cu scobituri retușate sau clactoniene, denticulate, bifaciale. Fără a beneficia de vreo datare absolută, și acest nivel aparține faciesului musterian de tradiție acheuleană de debitaj Levallois, cu racloare și piese bifaciale (Al. Păunescu, 1993, p. 126).

Nivelul VI este despărțit printr-un strat de steril de nivelul V, și este foarte sărac în resturi de locuire. Autorul cercetărilor pune lipsa faunei pe seama acidității solului, dar constatăm că lipsesc vetrele și alte complexe de locuire, care nu se mai datorează compuşilor chimici din sol. La fel de sărac este și utilajul litic: piese Levallois, racloare, piese cu scobituri retușate sau clactoniene, denticulate, o singură bifacială și câteva nuclee.

În Dobrogea avem depistate și, parțial cercetate prin săpături arheologice, mai multe așezări musteriene, dintre care, mai importante sunt: Mamaia - Sat, Peninsula, Saligny, Peștera (în aer liber), Cheia - La Izvor și Târgușor - La Adam (în peșteri) (Al. Păunescu, Fl. Mogoșanu, M. Cârciumar, 1972). La Saligny, piesele descoperite pe stâncile de calcar sunt de debitaj Levallois și non-Levallois, de mărime mijlocie: denticulate, racloare, cu scobitură retușată, bifaciale, așchii. Acest utilaj a fost încadrat în faciesul musterian denticulat. Tot pe stâncile de calcar s-au găsit și materialele litice din satul Peștera: așchii și lame Levallois și non Levallois, 2 racloare, 3 denticulate, un vârf Levallois, o bifacială nucleiformă și o piesă de tip *chopping-tool*. Utilajul a fost atribuit aceluiași facies.

Stațiunea cu două niveluri de locuire, de la Mamaia-Sat se distinge prin faptul că materialele arheologice au fost recoltate prin săpături sistematice. Cele două locuiri paleolitice sunt despărțite de un steril gros de aproximativ 2,50 m. Între ele nu există deosebiri tehnico-tipologice. Lipsesc în întregime vetrele de foc și resturile faunistice. Materia primă este constituită din silex local, dobrogean, marونی sau brun - deschis la culoare.

Potrivit tipologiei stabilite de K. Valoch (1993) au fost identificate: așchii și vârfuri Levallois și pseudo-Levallois, racloare de tip simplu drept, convex, concav, dublu, convergent, déjeté, pe fața plană, cu retușă bifacială, alterne, gratoare (îndeosebi pe așchie), piese cu scobituri retușate sau denticulate, acestea din urmă constituind caracteristica întregului inventar litic, ca și vârfurile foliacee. Autorul studiului consideră că primul nivel (cel mai vechi) aparține unui paleosol al interglaciarului Riss-Würm, al doilea (mai recent), unui paleosol din stadiul Brörup (Würm I), constituind două faze de evoluție ale unui singur tehnocomplex de tip mustertian tipic, bogat în *encoche*s și denticulate (K. Valoch, 1993, 262; J. Pelisek, 1993).

În aceeași grupă a Musterianului tipic de debitaj Levallois au fost încadrate și locuirile de la Peninsula sau din mica peșteră Cheia. Aici au fost descoperite și resturi faunistice, reprezentate de urs de peșteră, cal, rinocer, ren, cerb, bou sau bizon, lup, vulpe, hienă, leu de peșteră, porc, *capra ibex*, 64,29% aparținând speciei *Ursus spelaeus*. În concluzie, Paleoliticul mijlociu din Dobrogea este atribuit unui facies al Musterianului denticulat, cu sau fără gratoare (Al. Păunescu, 1993, p. 190).

Paleoliticul mijlociu din Banat este reprezentat de stațiuni în aer liber și peșteri, cercetate de Florea Mogoșanu (1978). Pentru o înțelegere mai deplină a fenomenului *Paleoliticului cuarțitic*, așa cum l-a definit autorul cercetărilor, este necesară analiza tehnocomplexelor din Banat și din peșterile carpatice (Carpații Meridionali): Baia de Fier, Nandru (Peștera Curată și Peștera Spurcată), Ohaba Ponor, Boroșteni, Peștera-Brașov, Gura Cheii-Râșnov, Băile Herculane-Peștera Hoților, Peștera Climente I, Cladova, Românești-Dumbrăvița I, Gornea-Dealul Căuniței. Mai întâi, se cuvine să precizăm că nu toate aceste industrii se pot include în *Paleoliticul cuarțitic*, deși toate au ca trăsătură comună ponderea masivă a cuarțului și cuarțitului ca materie primă. Astfel, de exemplu, la Peștera Hoților de la Băile Herculane, se foloseau

cu precădere galetele din albia minoră a Cernei, din care s-au relizat: vârfuri musteriene, racloare, așchii de tipul *tranche de citrus*, foarte asemănătoare cu cuțitele à *dos naturel*, așchii retușate. La Gornea-Dealul Căuniței, materia primă este mai variată: șist negru, jasp, roci cuarțitice, silex, roci calcaroasae. Au fost identificate: așchii, lame și vârfuri Levallois, racloare pe așchii Levallois, deșeuri de cioplire. Ambele inventare litice au fost descoperite în poziție stratigrafică ce le conferă un caracter special, de aspect mustertian tardiv, chiar dacă indicele Levallois este destul de ridicat (Fl. Mogoșanu, 1978). Aceleași caracteristici - materie primă axată pe cuarț - cuarțit, sărăcia și caracterul atipic, rudimentar al utilajului, sunt constatate și în primul nivel de locuire de la Românești-Dumbrăvița I: vârfuri musteriene, racloare, așchii tip *tranches de citrus*. Aceste caracteristici pot defini și un facies de tip paleolitic superior arhaicizat, cu caractere musteroide. De altfel, M. Cârciumaru (1980, p. 99) consideră că locuirea mustertiană din Peștera Hoților aparține celui de al doilea stadiu glaciatic al Würm-ului, când în alte zone se face trecerea spre Paleoliticul superior.

La Boroșteni, cercetările efectuate în ultimii ani de către M. Cârciumaru au adus noi clarificări privind această importantă stațiune și nivelurile de locuire din paleoliticul mijlociu și superior.

Cele două niveluri musteriene au fost datate în primul și al doilea stadiu glaciatic Würm, cu precizarea că al doilea nivel de locuire își are începutul la sfârșitul oscilației climatice Nandru B (M. Cârciumaru, 1980, p. 68).

Utilajul litic este bogat și variat, iar datările de cronologie absolută fac din acest tehnocomplex unul dintre cele mai vechi din spațiul carpato-nistrean. Astfel, s-a constatat că resturile de locuire mustertiană ocupă mai multe straturi ce corespund episoadelor temperate de la începutul glaciațiunii Würm. În acea perioadă, grotă fusese locuită de fauna locală: cerb, mistreț etc. Materialul litic este reprezentat de produse ale unui debitaj rudimentar, din galete de cuarț și cuarțit, dar s-au găsit și piese din roci de calitate superioară (diorit, riolit), prelucrate prin tehnici avansate. Tehnica Levallois este cunoscută, dar utilizată foarte rar. Printre uneltele finite se menționează racloare cu retușe marginale, denticulate, cuțite à *dos naturel*, așchii Levallois, vârfuri pseudo-Levallois etc. Foarte importantă este descoperirea unor godete - fragmente de stalagmite, folosite pentru prepararea ocrului și, poate, a altor coloranți.

Neanderthalienii vâneau îndeosebi ursul peșterii (predominant în toate locuirile), dar și *Hyaena spelaea*, *Rhinoceros antiquitatis*, *Equus caballus fossilis*, *Cervus megaceros*, *Canis lupus*, *Vulpes vulpes* (Nandru-Peștera Curată), la care se mai pot adăuga oase de *Elephas primigenius*, *Rhinoceros tichorhinus*, *Canis vulpes*, *Capra sp* (Ohaba Ponor), *Hyaena crocuta*, *Felix leo*, *Felix linx*, *Felix pardus*, *Bison (priscus)*, *Saiga tartarica*, *Capra ibex*, *Rupicapra tragus*, *Mustela martes* (Baia de Fier) etc. Inventarele litice ale locuirilor musteriene din peșterile menționate se caracterizează prin prezența așchiilor, vârfurilor și a lamelor Levallois, a pieselor cu scobitură, denticulatelor, la care se adaugă racloare diverse, nuclee globulare, bifacialele fiind prezente doar la Ohaba Ponor, Nandru - ambele peșteri, Baia de Fier.

O descoperire importantă este cea de la Cladova. Aici, în cele două niveluri musteriene, s-au descoperit racloare (inclusiv bifaciale), vârfuri Levallois, piese de aspect mai vechi (*chopper*), bifaciale și vârfuri foliacee. Al. Păunescu consideră că nu se poate admite existența unui Acheulean superior, ci a unui mustertian de tradiție acheuleană, dar fără tehnica Levallois (Al. Păuneascu, 1993, p191).

În ceea ce privește geocronologia locuirilor musteriene din peșterile carpatice, se constată un caracter relativ tardiv, pe baza datelor de C14: 29700 ± 1700 - 1400 BP (GrN - 11619); 28900 ± 2400 - 1800 BP (GrN-14620) la Gura Cheii-Rîșnov, partea superioară a stratului II - nivel II b din sistematica lui Al. Păunescu, 30450 ± 300 BP (GrN - 13008) - depunerea dintre cele două niveluri II a - II b din aceeași peșteră; 28780 ± 290 BP (GrN - 14627) la Ohaba Ponor - nivelul mustertian IV b, 30000 ± 1900 - 1500 BP (GrN - 14622) la Nandru - Peștera Spurcată, niv. I (Al. Păunescu, 1993, p.195). Dar, pentru niv. III din aceeași peșteră de la Ohaba Ponor, Al Păunescu (1984, p. 247) mai avansează și data de 39200 ± 4500 - 2900 BP. De aici rezultă că Musterianul din România a evoluat într-o perioadă destul de lungă, cuprinsă între mai mult de 60000 și 28000 BP, dacă luăm în considerație locuirile de la Boroșteni și Gura Cheii-Rîșnov, ca limite extreme. Între aceste limite au evoluat și locuirile musteniene din Țara Oașului: Boinești, Remetea - Șomoș I și II, niv.I, caracterizate prin așchii Levallois, vârfuri retușate, așchii și lame retușate, așchii cu scobitură retușată, denticulate, racloare simple sau duble, nuclee

discoideale și Levallois, piese bifaciale și vârfuri foliacee (Remetea - Șomoș) (M. Bitiri, 1972).

În spațiul dintre Prut și Nistru sunt semnalate destul de numeroase stațiuni musteriene, în peșteri sau în aer liber: grotă Buzdujeni I - reprezentând un Musterian denticulat cu puține piese bifaciale și cu slabe influențe Levallois; un facies timpuriu al Musterianului de tip micoquian a fost identificat în stațiunea Chetrosu, pe Nistrul Mijlociu; un facies Levallois dar fără bifaciale a fost identificat în marea stațiune de la Molodova I, dar și la Molodova V, Cormani IV și în grotă Butești; în sfârșit, un alt facies este acela de tip Stânca, la care N. Anisiutkin racordează și descoperirile de la Buzdujeni I, Trinca I, Mamaia - Sat și Saligny (V. Chirica, I. Borziac, 2003).

În tot acest teritoriu, de la Tisa la Nistru și la Marea Neagră, s-ar putea identifica mai multe faciesuri: Musterian tipic de debitaj Levallois, Musterian de tradiție acheuleană de debitaj Levallois, Charentian, Micoquian, un Musterian denticulat și un *Paleolitic cuarțitic*, acesta din urmă având legături cu Charentianul și cu Pontinianul din Italia (Fl. Mogoșanu, 1978).

Complexele de locuire ale Paleoliticului mijlociu sunt reprezentate de amenajările speciale ale campamentelor musteriene: structuri de locuire, vetre și ateliere de cioplire, iar la Duruitoarea Veche vetrele și structurile par să aparțină nivelurilor acheuleene.

Cele mai importante structuri (resturi de locuire) au fost descoperite la Ripiceni-Izvor, mai multe concentrări, cu suprafețe diferite, cu pietre de calcar și fildeși de mamut, alături de care s-au mai folosit molari, femure și alte resturi osoase. Fiecare locuință adăpostea o vatră și un atelier de cioplire. Dar, astfel de amenajări, cu resturi de oase calcinate, cenușă, cărbuni, au fost identificate și la Molodova I și V (Al. Păunescu, V. Chirica, 1977).

La Molodova I, niv. 4, s-a descoperit o "structură" de formă ovală, formată dintr-un șir de oase mari, cu lățimea medie de 0,60 - 1,60 m, cu o suprafață totală de 70 mp. Importantă este descoperirea celor 15 vetre de foc, răspândite printre oasele "centurii" și în interiorul amejării.

Au fost identificate ateliere specializate în cioplirea anumitor tipuri de unelte. Astfel, la Ripiceni-Izvor, în perimetrul unui complex de tipul B, s-a descoperit un atelier cu 550 piese de silex, între care 55 de racloare, 2 vârfuri musteriene și 2 bifaciale; într-o "structură" de tip C, atelierul era alcătuit din 5000 de piese, dar numai 80 finite, în rest, deșeuri de cioplire.

Fauna locuirilor musteriene demonstrează faptul că existența, supraviețuirea omului musterian se baza pe vânătoare. Descoperirile arheologice relevă existența numeroaselor specii de mamifere, care alcătuiau un anumit sistem ecologic. Este de remarcat că, atât la Peștera Cioarei-Boroșteni, cât și în grotă Butești (Basarabia), au fost descoperite câte 10-12 crani de urs, așezate în ordine într-o nișă. În alte stațiuni, nu există nici o preferință: la Nandru s-au găsit oase de cerb carpatic și cerb gigant, elan, cal, mari bovidee; la Baia de Fier și Gura Cheii - Râșnov, se vâna cerb, cal, bovidee, muflon, capră neagră etc.

Geocronologia locuirilor Paleoliticului mijlociu ne oferă indicii foarte importante pentru stabilirea vârstei absolute a locuirilor și a unor corelări necesare pentru înțelegerea acestora.

Pe teritoriul studiat, Paleoliticul mijlociu pare să înceapă cu nivelul inferior de la Vâhvatini, datat în Riss-Würm, urmat de locuirile de la Osipka și Vâhvatini (nivel mijlociu), datate în interstadiul Amersfoort (circa 70000 BP) și de acelea de la Chetrosu (Brörup / Odderade = 60000 BP). În interglaciul Boroșteni, echivalent cu Eem, plasează M. Cărciumaru nivelele inferioare de la Boroșteni. După Al. Păunescu, care folosește geocronologia alpină, Eemianul se datează între 120000 și 80000 BP; în acest caz, nivelurile de la Boroșteni ar putea aparține interstadiului Moershoofd. Dar, în același interstadiu sunt încadrate locuirile nivelului III de la Ripiceni-Izvor. Nivelul IV de la Ripiceni-Izvor aparține perioadei care separă Moershoofd de Hengelo. Oarecum contemporane pot fi locuirile de la Ohaba Ponor, dar și Cormani IV, niv. 11-12 și Stânca, nivelul inferior. Astfel, nivelul 11 de la Cormani IV este datat la 44400 +2050 – 1630 ani BP (GrN - 16807), iar același nivel 11 de la Molodova V are două datări, de peste 45000 BP (Lu - 17) și peste 40300 BP (GrN - 4017). În timpul oscilației Hengelo par să fie datate și locuirile de la Molodova V, niv. 10 a și Stânca, nivelul superior.

Paleoliticul superior vechi. Aurignacianul

În România și Basarabia putem estima că avem o singură cultură arheologică, Aurignacianul, cu unele faciesuri particulare, și care a evoluat începând cu aproximativ 35000 ani BP.

După opinia lui V. Chirica și I. Borziac (2003), în spațiul dintre Carpați și Nistru s-ar putea constata mai multe direcții evolutive:

- din Musterianul de tip Stâncă a putut evolua cel mai timpuriu Aurignacian din zonă, dar complexe de locuire de la Mitoc - Malu Galben nu au această origine;
- din Musterianul târziu, de tip Levallois, dar fără forme bifaciale, de tip Molodova I, V și Cormani IV a putut evolua un facies asemănător Bohunicianului (fapt recunoscut și de K. Valoch, 1993, p. 39);
- din Musterianul de tip Levallois, de tip postmicoquian, (Ripiceni - Izvor) a putut evolua Paleoliticul superior de tip Brînzei - Ripiceni Izvor, în care se observă tradiții micoquiene și ale tehnicii Levallois, cu bifaciale (V. Chirica, I. Borziac, N. Chetaru, 1996);
- în alte zone ale României, Aurignacianul - dacă este Aurignacian în sensul european al culturii - apare în faze întârziate, contemporane sau chiar ulterioare primelor locuiri gravettiene de la Mitoc - Malu Galben, cu excepția tehnocomplexului de la Bușag.

Pe teritoriul României va trebui să căutăm începuturile Paleoliticului superior doar la est de Carpați, pe Prut și în Basarabia (zona Prut - Nistru).

La Mitoc-Malu Galben, Mitoc-Valea Izvorului, Ripiceni-Izvor (pe Prut), Cetățica I-Ceahlău (pe terasa Bistriței) au fost descoperite tehnocomplexe încadrate în Aurignacianul timpuriu; există identități marcante între diferitele tipuri de piese descoperite la Valea Izvorului și la Ripiceni - Izvor - niv. IV musterian; în aceste două stațiuni (nivelele atribuite Paleoliticului superior), piesele cu scobitură retușată și denticulatele se găsesc în proporții dominante, gratoarele carenate lipsesc aproape cu desăvârșire; la Ripiceni-Izvor, există o singură datare C14, dar această vârstă se află în totală contradicție cu caracteristicile utilajului litic, marcat de un arhaism evident. În aceste condiții apreciem că în tot spațiul dintre Carpați și Prut, doar la Mitoc-Malu Galben putem constata existența unor tehnocomplexe atribuite cu certitudine Aurignacianului vechi, aceste descoperiri, inclusiv de piese din os, fiind în perfectă concordanță cu vârsta absolută.

În Basarabia, grotă Brînzei (pe Prut) are două niveluri de locuire. Nivelul superior a livrat un utilaj litic foarte rudimentar, oarecum asemănător cu acela de la Ripiceni - Izvor. Datările obținute până în prezent nu sunt admisibile pentru o comparație corectă cu inventarul litic. I. Borziac a denumit acest tehnocomplex de tip *Brînzei* (I. Borziac, 1994).

Dar, dacă la Ripiceni-Izvor facem abstracție de data de 28.420 ± 400 B.P., doar utilajul litic poate atribui această locuire unei etape inițiale a Paleoliticului superior: 20 de gratoare simple, 1 carenat și 1 carenat atipic, 13 burine diedre și 2 nucleiforme, 14 piese cu trunchiere retușată, 4 lame aurignaciene, 95 scobituri retușate, 82 denticulate, 37 racloare, 2 raclete, 12 bifaciale, dintr-un total de 297 unelte aparținând nivelelor 1 și 2 aurignaciene. Ca și la Mitoc-Valea Izvorului, este posibil să avem aici un alt facies al Paleoliticului superior vechi, pe care l-am numit de tip *Ripiceni - Brînzei*. În această grotă (Brînzei) s-au găsit importante resturi paleofaunistice: ren, 117 indivizi, bovine, 17, cal, 194, marmotă, 112, utilajul litic fiind alcătuit din: 43 racloare, 7 vârfuri musteriene, 20 bifaciale, 78 cuțite à dos, 51 gratoare simple și 18 carenate, 13 troncaturi, 17 persoane, 344 lame retușate, 71 scobituri retușate, 301 denticulate, 133 așchii retușate, 13 lame à dos, dintr-un total de 1340 unelte.

La Mitoc - Malu Galben există mai multe datări de cronologie absolută (pentru primul nivel aurignacian): 29.400 ± 310 BP; 30.920 ± 390 BP; $30.240+470-440$ BP; 31.100 ± 900 BP; $31.160 + 550 - 510$ BP.

Utilajul litic este compus din peste 65 gratoare carenate (cea mai mare parte scurte, unele cu două fronturi), 4 gratoare à museau, 28 pe lamă (simplă sau retușată), 14 pe așchie, 6 gratoare - burin, 42 burine carenate, 48 diedre, 8 pe trunchiere, 3 pe scobitură retușată, 18 de unghi, 3 mixte, 18 denticulate, 15 racloare, 2 așchii Levallois.

În Basarabia, la Gordinești, pe Racovăț, afluent al Prutului, s-a descoperit un utilaj litic foarte interesant, compus din peste 6000 de unelte, între care: 62 nuclee prismatice, conice, cu două planuri de lovire perpendiculare, 18 racloare, 3 cuțite à dos, 35 piese cu elemente bifacale, 122 gratoare, 27 burine, 10 vârfuri, dintre care 2 musteriene, 4 persoane, 99 lame cu rețușe plate, 34 denticulate, câteva gratoare carenate, 400 lame și așchii cu scobituri retușate. Nu există datări de cronologie absolută, dar, ca și la Mitoc și

Brînzeni, se estimează că vârsta acestei locuiri ar fi la nivelul oscilației climatice Hengelo.

În literatura de specialitate s-a precizat deja (V. Chirica, I. Borzic, N. Chetraru, 1996) faptul că în spațiul dintre Tisa și Nistru, Paleoliticul superior vechi este reprezentat prin Aurignacian și prin alte faciesuri ale acestuia, de tipul Brînzeni - Ripiceni sau încă neprecizate ca entitate culturală și tehnico-tipologică.

În spațiul luat în considerație există cel puțin 40 de stațiuni cercetate prin săpături sistematice: 8 între Nistru și Prut, 5 pe terasele Prutului, 5 pe terasele Bistriței, 2 în Dobrogea, 2 în Câmpia Română, 4 în Țara Bârsei, 5 în Banat, 5 în peșterile carpatice și 5 în Țara Oașului și în Depresiunea Baia Mare.

Între Prut și Nistru, în afara celor 7 stațiuni importante (Gordinești, Brînzeni, Corpaci-Mâs, Corpaci, Bobulești IV, Ciutulești I și Climăuți I) se precizează că există alte aproximativ 20 de așezări cu resturi de locuire aparținând acestei prime etape de evoluție a Paleoliticului superior.

După opinia lui I. Borzic, aici am putea vorbi de trei culturi bine determinate (se referă la toată Depresiunea Prutului Mijlociu): cultura de tip Brînzeni (din perioada de trecere), Aurignacianul (specific la Mitoc-Malu Galben) și cultura de Prut (I. Borzic, 1994). Acestei ultime entități îi corespunde, în stânga Prutului, stațiunea de la Gordinești, nivelul inferior de la Corpaci și cele două nivele (considerate aurignaciene de către Al. Păunescu) de la Ripiceni-Izvor. După același specialist, o altă cale de difuziune a Paleoliticului superior, oarecum tangentă cu Aurignacianul din Moravia, este documentată la Corpaci-Mâs, pentru ca etapa mijlocie a Aurignacianului să fie reprezentată la Ciutulești și Ciuntu, cu unele similitudini la Molodova (niv. 7) și, respectiv, Mitoc-Malu Galben, niv. II, dar cu prezența unei forme bifaciale. Cu descoperirile de la Climăuți pare că se încheie ultima etapă a Paleoliticului superior în zona pruto-nistoreană.

În zona Prutului Mijlociu, mai menționăm Ripiceni - Stânca (cu niv. I, aurignacian, cercetat de N. N. Moroșan într-o mică grotă din colina calcaroasă). Geologul și paleoliticianul român a descoperit aici importante asociații faunistice: gasteropode (*Pupilla muscorum*, *Helix hispida*), mamifere (*Equus caballus*, *Bos primigenius*, *Bison priscus*, *Cervus elaphus*, *Cervus capreolus*, *Arctomys bobac*, *Canis vulpes*, *Felis leo spelaea*) și cu o industrie destul de săracă, dar cu elemente aurignaciene (N. N. Moroșan,

1938). În tot cazul, în această zonă geografică sunt cunoscute importante entități tehnico-tipologice: cu piese bifaciale (Mitoc - Valea Izvorului, Ripiceni - Izvor) și fără bifaciale (Mitoc - Malu Galben și Pârâu lui Istrate). S-ar mai putea evidenția asemănările pe care le face Al. Păunescu (1993) între Ripiceni Izvor, niv. II aurignacian și Corpaci - niv. IV, pe baza prezenței acelor segmente de cerc, cu precizarea că niv. IV de la Corpaci este datat la 25.000 B.P.

Pe terasele Bistriței, în Bazinul Răpciuni, s-au efectuat ample săpături sistematice în 11 stațiuni, cu o suprafață totală de peste 3000 mp: Bistricioara - Lutărie, Ceahlău: Bofu Mic, Bofu Mare, Cetățica I, Cetățica II, Biserica Veche, Cremenish I, Cremenish II, Dârțu, Lutărie și Podiș, dar s-a constatat că nu toate aceste stațiuni conțin resturi de locuire aurignaciană, cele mai importante fiind: Bistricioara – Lutărie, niv. I, Ceahlău: Cetățica I, niv. I-II, Cetățica II, niv. I-II, Dârțu, niv. I-II și Podiș, niv. I, relevante pentru întregul Paleolitic superior vechi de pe terasele Bistriței. Pe baza analizei detaliate a inventarelor litice, în asociere cu resturile faunistice, cu poziția stratigrafică și cu datele de cronologie absolută, Al. Păunescu (1998, 2001) a stabilit succesiunea etapelor probabile de locuire aurignaciană de pe tot teritoriul României.

Constatăm, deci, că locuirile Paleoliticului superior vechi de pe terasele Bistriței au evoluat pe parcursul a peste 7 milenii, între oscilația climatică Ohaba B - Kesselt - Stillfried B (contemporană cu primele locuiri gravettiene de la Mitoc-Malu Galben) și se încheie cu oscilația climatică Herculane II - Laugerie (V. Chirica, 1989).

În Dobrogea sunt semnalate 15 așezări aparținând Paleoliticului superior vechi: Gherghina, Țibrinu, Peninsula etc., cu gratoare simple și à *museau*, burine diedre etc., dar identificate prin cercetări de suprafață. Doar în peșterile Cheia și La Adam s-au executat și sondaje stratigrafice (V. Chirica, I. Borzic, N. Chetaru, 1996).

Paleoliticul superior vechi din Câmpia Română (teritoriu corespunzător vechiului Lac Getic din Pliocen) este reprezentat prin stațiunile de la Slobozia - Giurgiu, Malu Roșu - Giurgiu și Lapoș - Buzău. Mai importantă este stațiunea de la Malu Roșu, un vast atelier de cioplire, care beneficiază și în prezent de săpături sistematice, conduse de Al. Păunescu și Em. Alexandrescu. Au fost identificate două niveluri aurignaciene, dintre care, nivelul cu

trei **atentie aici** straturi: I a, I b și I c. Industria litică este alcătuită din gratoare carenate, nucleiforme, racloare simple și duble, burine diedre de unghi și *déjeté*, pe trunchiere retușată, lamele Dufour, caracterizând, după autori (Al. Păunescu, Em. Alexandrescu, 1998) un Aurignacian "în cel mai deplin sens al cuvântului". Deoarece nu punem la îndoială seriile tipologice stabilite de autori, ne manifestăm aceeași nedumerire, ca și la Ripiceni-Izvor, cu privire la caracterul arhaizant al industriei litice și vârsta de 21.140 ± 120 BP (GrA - 5094) și 22.790 ± 130 BP (GrA - 6037). Autorii cercetărilor din Câmpia Română consideră că Aurignacianul de aici are două etape: Aurignacianul I ce a evoluat între 23.000 – 21.000 BP și Aurignacianul II, între 17.000 – 16.000 BP (Al. Păunescu, Em. Alexandrescu, 1998; Em. Alexandrescu, 1996 - 1998).

În Țara Bârsei sunt semnalate trei stațiuni: Cremenea, Peștera și Gura Cheii-Râșnov, aceasta din urmă având o importanță deosebită. Potrivit stratigrafiei stabilite de Al. Păunescu, aici există mai multe niveluri de locuire: niv. I - II, musteriene, niv. III, aurignacian, IV, gravettian.

Nivelul aurignacian cuprinde un utilaj litic alcătuit din: 1 grator atipic pe lamă cu cortex, 1 grator carenat pe așchie, 3 lame retușate, 1 lamă cu scobitură retușată, 2 lame cu retușe fine de folosire, 5 așchii neretușate, 15 deșeuri de cioplire, 1 nucleu epuizat. Materia primă este reprezentată de silex și gresie în proporții aproape egale (V. Chirica, I. Borziac, N. Chetaru, 1996, p. 121).

Paleoliticul superior vechi din Banat a făcut obiectul unei valoroase lucrări monografie (Fl. Mogoșanu, 1978), în care este tratată pe larg întreaga problemă a Paleoliticului superior vechi din această zonă geografică, inclusiv a *Paleoliticului cuarțitic*, origini, difuziune, relații interculturale etc. În grotă de la Băile Herculane și în așezările în aer liber de la Gornea, Tincova, Românești și Coșava, Fl. Mogoșanu a descoperit și studiat deosebit de importante resturi de locuire umană. Lamelele Dufour, pentru care autorul a găsit relații de convergență în Europa Centrală, sunt prezente în Banat și se pare că în unele niveluri de locuire erau chiar preocupări speciale de cioplire. În Banat avem, deci, 10 niveluri de locuire aparținând Paleoliticului superior vechi. Dintre acestea, locuirile de la Băile Herculane și Românești-Dumbrăvița I-II aparțin *Paleoliticului cuarțitic*. Datele arheologice și

stratigrafice par să demonstreze că această cultură este anterioară Aurignacianului.

Peșterile din SV Transilvaniei: Boroșteni, Nandru, Cioclovina, Ohaba Ponor și Baia de Fier conțin urme foarte slabe de locuire din Paleoliticul superior vechi. După intense locuiri aparținând Paleoliticului mijlociu, se constată doar existența unor sporadice resturi, reprezentate prin câteva piese izolate, de factură aurignaciană, sau, în mod sigur, aflate între depunerile încadrate cu certitudine între Musterian și Gravettian. Astfel, la Boroșteni, campamentele aurignaciene pot fi datate între 25.900 ± 120 BP (GrN - 15051) și 25.330 ± 240 (GrN - 15045). La Ohaba Ponor, importante sunt doar lamele cu trăsături aurignaciene, însoțite de o faună de urs, vulpe și bou. La Cioclovina, alături de craniul ce prezintă afinități cu varianta Predmosti a tipului Cro-Magnon, s-au găsit: o lamă tip *appointée*, lame retușate și deșeuri de cioplire.

În partea ne NV a țării, depresiunile Baia Mare și Oaș au constituit o grupă distinctă în ceea ce privește Paleoliticul superior vechi. La Boinești, Remetea-Șomoș I și II, Călinești I și II (Oaș) și Bușag (Baia Mare), resturile de locuire sunt bogate și variate. O singură caracteristică le apropie de acelea din Banat: lipsa vetrelor și, deci, a posibilităților de stabilire certă a vârstei geocronologice.

Din cele opt inventare litice, identificate în așezările menționate, doar cel de la Bușag, niv. I se înscrie între caracteristicile specifice Aurignacianului. După opinia noastră, restul inventarelor comportă, ca și acelea din alte zone geografice, trăsături specifice Paleoliticului superior vechi. Pe de altă parte, este posibil ca nivelele inferioare de la Boinești, Remetea-Șomoș I și II și Călinești I, considerate de obicei ca aparținând unui Musterian întârziat, să fie reanalizate și atribuite unei perioade de trecere de la Paleoliticul mijlociu la cel superior. De altfel, în această parte a țării, la Boinești și Remetea-Șomoș I - II au fost depistate elementele unei stratigrafii evolutive "perfecte": Musterian - Aurignacian - Gravettian. În mod sigur, între primul și al doilea nivel de locuire există, în fiecare așezare, diferențe frapante din toate punctele de vedere, marcând, probabil, existența unor grupe umane diferite atât tehnologic, cât și cultural (etnic ?). Cu excepția niv. I de la Bușag, caracteristicile absolut specifice Aurignacianului par să fie în întregime pierdute.

Absența completă, totală, a resturilor faunistice este de neînțeles, dacă nu luăm în considerație posibile schimbări

climatică, de mediu și, ca atare, posibile diferențe de vârstă geocronologică. Absența vetrelor, a pieselor arse, poate fi explicată prin permanenta mișcare a grupelor umane în căutarea unor zone ecologice prielnice.

Considerăm că formarea culturilor Paleoliticului superior vechi corespunde interstadiului Würmului "mediu" care urmează interstadiului Brörup (Odderade). Depozitele acestui interstadiu sunt fixate foarte bine în secțiunile Nistrului mijlociu și ale Prutului, la Ripiceni - Izvor, Mitoc - Malu Galben, Gordinești I. Acest interstadiu ocupă perioada de la 55.000 la 30.000 de ani, caracterizată, în linii mari, printr-un climat mai aspru decât cel actual în zona de referință. În spectrele palinologice apar grupe ierboase cu un supliment de polen de conifere și grăunțe izolate de stejar. Fauna de moluște indică, de asemenea, un climat rece - temperat. Scurte perioade de răcire se constată între 42.000 – 40.000 și imediat înaintea interstadiului Paudorf (33.000 – 32.000 ani). De altfel, intercalarea perioadelor de răcire cu acelea de încălzire este o caracteristică a întregii perioade a Cuaternarului.

După cum am constatat, locuirile Paleoliticului superior vechi se continuă, iar unele dintre acestea, sub forma Aurignacianului târziu, sunt identificate de către autorii cercetărilor, în Câmpia Română, Banat, Țara Oașului, până spre 17.000 ani BP, chiar dacă pe terasele Prutului, la Mitoc - Malu Galben, cultura Gravettiană își începe evoluția cu 12 - 13 milenii mai devreme. România nu este însă, singura zonă geografică unde cele două culturi, Aurignacianul și Gravettianul coexistă mai multe milenii.

Paleoliticul superior recent. Gravettianul.

Paleoliticul superior recent se referă, pe teritoriul dintre Nistru și Tisa, la o singură cultură, Gravettianul, chiar dacă au fost identificate și unele manifestări magdaleniene.

Mai greu de stabilit este cronologia internă a culturii gravettiene pe teritoriul României. Începuturile sale se plasează în mod cert, la 28.000 ani BP, pe baza descoperirilor de la Mitoc; pe baza cercetărilor de pe terasele Bistriței, Al. Păunescu (1998) plasează finalul locuirilor de tip Gravettian pe la 13000 - 12000 ani B.P. Așadar, în spațiul geografic menționat, Gravettianul a evoluat într-o perioadă de aproximativ 16 milenii.

În prezent, în zona geografică luată în studiu sunt cunoscute peste 500 de stațiuni sau descoperiri izolate aparținând

Gravettianului (V. Chirica, 1989). Printre cele mai importante stațiuni pluristratificate, cu bogate și complexe resturi de locuire conținând colecții litice și faunistice, menționăm Molodova I și V, Cormani IV, Oselivca, Mitoc-Malu Galben, Ripiceni-Izvor, Cosăuți, Cotu Miculinți, Ciutulești I, Bistricioara-Lutărie, Podiș-Ceahlău, Dârțu-Ceahlău, Lespezi etc.

Pe baza acestor descoperiri, s-a încercat stabilirea unei scheme evolutive proprii teritoriului României, dar și zonei de la est de Prut, ajungându-se la identificarea unui număr de 4 - 5 faze - etape "clasice" de evoluție: Gravettian inferior, mijlociu, superior și târziu (final). Pe această schemă, insuficient argumentată, s-au plasat toate descoperirile gravettiene, îndeosebi din spațiul est - carpatic al României, cel mai bogat în stațiuni aparținând acestei culturi; la est de Prut, pe baza cercetărilor de la Molodova V (nivelurile 10 - 7 și 6 - 1) s-au identificat două etape ale culturii molodoviene, cărora le-au fost atribuite mai toate descoperirile din zona ponto - nistreană (C.S. Nicolăescu - Plopșor, Al. Păunescu, Fl. Mogoșanu, 1966). După lansarea ideii "Gravettianului oriental", M. Otte a căutat să demonstreze că întregul spațiu al Europei est-centrale aparține acestei culturi, diferită de Perigordianul francez ori de Gravettianul din vestul Europei (M. Otte, 1981). M. Otte consideră că, atât la Molodova V, cât și la Mitoc-Malu Galben, sunt prezente doar stadiile II și III din clasificarea sa: la Molodova V, stadiul II este reprezentat de nivelurile X și IX, datate între 29.600 – 28.100 BP, cu precizarea că niv. X a putut suferi influența Szeletianului ungar (dar de tipul nivelului superior din grotă Szeleta); stadiul III este regăsit în nivelurile VIII - VII, datate la 24000 - 23000 B.P., când apar piesele de tip *pointe à cran* și se dezvoltă piesele à *dos*; la Mitoc-Malu Galben, stadiul II este atestat în nivelurile (entitățile) Gravettianului inferior, datate la 27.500 – 25.600 BP, cu vârfuri de tip *La Gravette*, *microgravette*, lame retușate, *appointée* sau trunchiate; stadiul III este prezent în entitățile superioare, datate la 24.600 – 23.400 BP, cu același utilaj dar cu piese de tip *pointe à cran* puțin marcate (M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 1996).

O nouă etapizare a Gravettianului din estul României este propusă de Al. Păunescu (1998, 2001), identificând șapte etape de evoluție a Gravettianului (incluzând și epi - sau tardigravettianul) în spațiul dintre Carpați și Siret.

Grupa așezărilor gravettiene dintre Carpați și Siret reprezintă cea mai importantă secvență de locuiri de pe întregul spațiu carpato-nistrean, datorită densității stațiunilor și numărului mare al nivelurilor de locuire ; pe baze stratigrafice și ale rezultatelor datărilor de cronologie absolută, Al. Păunescu (1988, p. 116-119) apreciază că locuirile gravettiene (și epigravettiene) din spațiul Carpați-Siret, au evoluat între aproximativ 20.000 BP și 14.000/12.000 BP.

O altă zonă, foarte bogată în locuiri gravettiene, este reprezentată de terasele Prutului. La Crasnalenca, Cotu Miculinți, Mitoc și Ripiceni au fost identificate și cercetate prin săpături sistematice, șapte stațiuni cu aproape 30 niveluri de locuire, aici fiind descoperită și singura stațiune de peșteră - grota Stânca - Ripiceni din întregul spațiu est - carpatic al României și adăpostul sub stâncă - de lângă colina calcaroasă Stânca-Ripiceni.

Gravettianul de la Mitoc-Malu Galben se caracterizează, ca și în domeniul Aurignacianului, prin cea mai mare vârstă a locuirilor în comparație cu acelea de pe întregul teritoriu dintre Carpați și Prut. Primele grupe gravettiene se înregistrează la Malu Galben pe la 28.000 BP și rămân aici, aproape fără întrerupere, până spre 20.000 BP. Caracteristica acestei stațiuni o constituie cele patru niveluri principale, între care s-au succedat, sub formă de ateliere, alte resturi de locuire, cu vetre de foc și bogate resturi faunistice. De altfel, este de precizat că la Crasnalenca, Cotu Miculinți și Mitoc - Malu Galben s-au descoperit cele mai variate resturi faunistice din întregul Gravettian românesc.

Nivelul I (cel mai vechi) este situat, datorită înclinării generale a stratelor, între 7,10 m (carourile J-L10) și 8,10 m (carourile J-L0). A fost datat la 28.910 ± 480 BP (GrN - 12636), 27.500 ± 600 BP (OxA - 1778), 27.150 ± 750 BP (GrN - 12635), alte datări având marje de incertitudine destul de mare. Acest nivel conține vetre, ateliere de cioplire, bogate resturi faunistice și un variat utilaj litic: gratoare, burine, lame retușate, 4 raboturi (care par să facă legătura cu nivelurile mai vechi, aurignaciene), lamele à dos și vârfuri *La Gravette*.

Nivelul II este situat între 6,40 m (J-L10) și 7,10 m (J-L0). Conține mai multe ateliere de cioplire în comparație cu nivelul precedent. Este datat la: 26.910 ± 450 BP (GrN - 14037), 26.750 ± 600 BP (GrN - 14035), 26.700 ± 1.040 BP (GX - 9418), 26.100 ± 800 BP (GrN - 15449), 25.840 ± 90 BP (GrN - 15450) și $25.140 \pm$

210 BP (GrN 14036), alte datări fiind mai puțin concludente. Aici s-au mai descoperit vetre cu foc (pe baza cărora s-au realizat datările de cronologie absolută), faună și piese finite din silex: gratoare, burine, raboturi, lame retușate, lamele à dos și o lamelă Dufour din șist negru de Audia.

Nivelul III este situat între 5,60 m (J-L10) și 6,50 m (J-L0). Pe baza datărilor de cronologie absolută, acesta pare să fie contemporan cu Aurignacianul de la Bistricioara - Lutărie. Aceste datări sunt: 23.070 ± 180 BP (GrN - 13006), 23.490 ± 280 BP (GrN - 15805), 23.650 ± 400 BP (OxA - 1779), 23.850 ± 330 BP (GrN - 14034), 24.620 ± 810 BP (Gx - 9422), 24.650 ± 450 BP (OxA - 1780), 24.820 ± 850 BP (GX - 9425). În afara vetrelor, acest nivel este bogat în ateliere (cu elemente ale tuturor fazelor ciopririi), faună și unelte tipice: gratoare, gratoare - burin, lamele retușate, burine, lamele à dos, lame și așchii.

Nivelul IV este situat între 4,00 (M10) și 5,25 m (M0). Este datat la 20.150 ± 210 BP (GrN - 13765), 20.300 ± 700 BP (GrN - 14031) și 20.945 ± 850 BP (GX - 8503). Între unelte, se remarcă gratoare, burine, gratoare - burin, lame cu scobituri retușate, lame retușate, lamele à dos și vârfuri *La Gravette*. În perimetrul acestui nivel de locuire s-au identificat vetre de foc, numeroase ateliere de cioprire, o mare cantitate de resturi faunistice.

Precizăm încă faptul că nivelului II îi aparține amuleta - pandantiv, în asociere cu un vârf *La Gravette*, un gratoar carenat, alte două gratoare simple, un racloar de factură mai veche, transformat și în burin de unghi, lame, așchii și deșeuri de cioprire. În nivelul III s-a descoperit o locuință la a cărei construcție s-a folosit un fildeș de mamut, iar în nivelul IV a fost descoperit un alt pandantiv din os, perforat, dar fără decor.

Gravettianul de la Ripiceni - Izvor este foarte bogat în utilaj litic, foarte diversificat ca forme și subtipuri. Al. Păunescu a identificat patru niveluri de locuire, denumite I a, I b, II a, II b. Se precizează că prima (cea mai veche) locuire gravettiană de aici suprapune direct locuirea aurignaciană. Lipsesc vetrele de foc, deși unele piese erau calcinate, dar au fost identificate ateliere de cioprire. Resturile faunistice sunt foarte sporadice.

Nivelul I a: gratoare convexe, simple sau duble, pe lamă sau pe așchie, carenate (doar două), à *museau*, străpungătoare, burine de unghi, diedre, pe trunchiere, piese à dos, lame retușate și cu scobitură retușată, un singur vârf *La Gravette*, două lame à *bord*

abattu, lamele Dufour, bifaciale și 5 racloare. S-a constatat că un procent de 56% din unelte au avut ca suport lamele și lamelele.

Nivelul I b suprapune direct nivelul I a, și conține aceleași subtipuri de gratoare și burine, lame retușate, piese cu trunchiere dreaptă, oblică, concavă și convexă, denticulate și cu scobituri retușate; a crescut numărul racloarelor și a scăzut al bifacialelor. Nivelul este datat într-o etapă mai evoluată a Gravettianului din zonă.

Nivelul II a urmează "regula" suprapunerii directe. Inventarul litic cuprinde 166 unelte: gratoare și burine de aceleași tipuri, apare piesa numită *microgravette*, lame à *bord abattu* total, lamela denticulată, dar dispare vârful "La Gravette". Se constată o tendință de microlitizare. Locuirea este datată ca fiind contemporană cu etapa a V-a a Gravettianului de pe Valea Bistriței.

Nivelul II b conține un bogat material litic, dar fauna este la fel de sporadică, iar vetrele lipsesc în totalitate. S-au găsit și câteva ateliere de cioplire.

În cadrul utilajului litic, apare acum gratoarul circular și cel unguiform alături de celelalte tipuri cunoscute în nivelele anterioare; vârful *La Gravette* este atipic, burinele cunosc întreaga gamă a tehnologiei gravettiene, lamelele à *bord abattu* total sau parțial sunt mai numeroase, racloarele se diminuează, iar bifacialele sunt reprezentate de o singură piesă; în plus, crește numărul lamelelor Dufour și apare vârful de tip zis azilian. Al. Păunescu consideră că acest nivel este de aspect epigravettian, aparținând, probabil, penultimei etape a Gravettianului din Moldova (Al. Păunescu, 1993, p. 171).

La est de Prut, potrivit opiniei lui Ilie Borzias (1994, p. 28-30), cele mai importante stațiuni aparținând Gravettianului final sunt Costești I pe Prut și Cosăuți pe Nistru. La Costești, pe terasa a II-a a Prutului, s-au descoperit aglomerări de silexuri și resturi faunistice (nu sunt semnalate vetre de foc). Un bogat și variat utilaj litic (peste 700 unelte) este reprezentat de: gratoare (195) pe așchii (120) și lame (60); burine (159), lame și lamele à *dos*, vârfuri *La Gravette*, vârfuri și lamele Dufour; din os, s-au descoperit o săpăligă din fildeș de mamut și un străpungător.

Stațiunea de la Cosăuți, pe terasa a II-a a Nistrului, se caracterizează printr-un foarte mare număr de niveluri de locuire - 21, toate aparținând Paleoliticului final. S-au depistat resturile unor

locuințe de suprafață (20), de formă ovală sau circulară, ce adăposteau vetre de foc, identificate și în perimetrul nivelurilor de locuire, deci în afara locuințelor. Inventarul arheologic este alcătuit dintr-o cantitate imensă de piese de silex, foarte multe unelte, obiecte de podoabă și de artă mobilă. Fauna este reprezentată de ren (80% din întreaga cantitate de resturi faunistice). De altfel, s-a constatat că renul este predominant în toate nivelurile de locuire.

Utilajul litic este alcătuit din unelte de dimensiuni mici și mijlocii: burine și gratoare pe lame, străpungătoare, lame și lamele *à dos*, (I. Borziac, 1994). Este foarte important să precizăm că pentru nivelurile 2-10 s-au obținut 17 datări, marcând o vârstă cuprinsă între 17.900 și 19.100 BP (M. Otte, I. Lopez - Bayon, P. Noiret, I. Borziac, V. Chirica, 1996, p. 67). Analiza materialului litic, datările de cronologie absolută, ca și corelările ce pot fi stabilite cu alte tehnocomplexe, permit încadrarea tuturor nivelurilor de locuire de la Cosăuți în stadiul V propus de M. Otte, P. Noiret, V. Chirica și I. Borziac (1996), caracterizat prin prezența elementelor trunchiate și a microlitelor geometrice. S-a constatat că nu pot fi identificate elemente de diferențe notabile între nivelurile de locuire de la Cosăuți, dar partea inferioară a profilului este încă puțin cercetată, astfel că vor putea să apară astfel de diferențe.

O altă grupă regională de stațiuni gravettiene a fost descoperită în Banat, și aparține Gravettianului final: Românești-Dumbrăvița I, niv. VI și peștera Climente I. Acestea sunt mai puțin locuite decât în perioada Paleoliticului superior vechi (Aurignacian). Lipsesc vetrele și resturile faunistice. Utilajul este microlitizat și diversificat ca forme: gratoare unguiforme și circulare, vârfuri *La Gravette*, piese geometrice de tipul triunghiurilor scalene (de aspect magdalenoid) (Fl. Mogoșanu, 1978).

Gravettianul este mai bine reprezentat în Țara Oașului. Ne referim la nivelele superioare de la Boinești, Remetea-Șomoș I și II, Călinești I, unde suprapun direct locuirile aurignaciene, sau la așezările cu un singur nivel de locuire de la Călinești III și IV, ori Turulung-Dealul Pustiu (M. Bitiri, 1972). S-a constatat că aceste tehnocomplexe nu au fost contaminate de piese de tradiție mai veche, musteriană, întregul debitaj fiind de aspect lamelar, lamele reprezentând suportul pentru toate tipurile de unelte: gratoare de diverse tipuri, burine, lamele retușate și cu scobituri retușate etc. Microlitizarea este trăsătura specifică a industriei gravettiene, chiar

nucleele ajungând la 2-3 cm lungime. Dacă în tehnocomplexele din alte zone, materia primă o constituie silexul de Prut, în proporție majoritară, în Țara Oașului există o mare diversitate de roci utilizate ca materie primă: opal, tuf vulcanic, gresii silicioase, obsidian (identificat și în Banat), dar și diferite varietăți de silex.

În concluzie, se constată că pe teritoriul României există mai multe zone de evoluție gravettiană, în directă legătură cu factorul geografic și ecologic:

1. Zona Prutului Mijlociu, cu stațiunile de la Mitoc, Ripiceni, Crasnalencia, Cotu Miculinți, Costești, Brînzeni etc., cu ateliere de cioplire, vetre de foc, bogate resturi faunistice și o mare varietate de unelte. Aici au fost identificate și cele mai vechi resturi de locuire gravettiană (la Mitoc - Malu Galben) datate la nivelul Gravettianului european (28000 BP).

2. Podișul Sucevei, cu așezările de la Dolhasca-Dealul Viei (cu o mare varietate de materii prime), Udești-Poiana, Dorohoi-Strachina, Topile-Dealul Catargii. Acestea aparțin unor faze evaluate ale Gravettianului românesc.

3. Terasale Bistriței, cu așezările din zona Ceahlău: Bistricioara - Lutărie, Podiș, Dârțu, sau la Piatra Neamț-Poiana Cireșului, Buda și Lespezi.

4. Sudul Podișului Moldovei, unde M. Brudiu a identificat primele locuri paleolitice, la Mălușteni, Carvadinești, Pleșa, Puricani etc., aparținând Gravettianului final sau chiar Epigravettianului, din Tardiglaciuar.

5. Dobrogea, unde Al. Păunescu a descoperit, la Țibrinu, o așezare cu două niveluri de locuire și cu obiecte de artă mobilă (Al. Păunescu, 1998).

6. Transilvania, cu descoperirile de la Gura Cheii - Rîșnov (stațiune locuită în Musterian, Aurignacian și Gravettian) și Cremenea-Sita Buzăului.

7. Banatul, unde Al. Mogoșanu a evidențiat locuri de scurtă durată, aparținând Gravettianului final. Acestei zone îi aparțin și locurile epipaleolitice din zona Porțile de Fier ale Dunării, ce vor fi tratate într-un alt capitol.

8. Țara Oașului, unde M. Bitiri identificat stațiuni pluristratificate, cu analogii în alte zone geografice, spre Europa Centrală.

Originea Gravettianului de pe teritoriul României poate fi mai curând polifiletică sigur central - europeană, dacă nu și locală (în

unele zone geografice). Marea mobilitate a grupelor umane în această a doua etapă (= cultură) a Paleoliticului superior din spațiul carpato-nistean a determinat să se ajungă, foarte repede și pe spații geografice întinse, la elemente de convergență culturală și tehnico-tipologică. Diferențierile par să aparțină îndeosebi unor factori locali, între care materia primă a jucat un rol important.

Limita inferioară a locuirilor gravettiene este situată la nivelul oscilațiilor climatice Ohaba B-Denekamp 2 - Kesselt – Stillfried B (Molodova V, niv. X-IX, Mitoc-Malu Galben, niv. I); limita superioară a acestor locuri poate fi stabilită la nivelul Tardiglaciului - faza pinului Dryas II-Alleröd (îndeosebi așezările din sudul Podișului Moldovei).

Gravettianul se prelungește pe teritoriul României până în ultimele milenii de dinaintea Holocenului. Sub denumirea de Tardigravettian sau Epigravettian, grupele umane au supraviețuit prin adaptarea la noile condiții de microclimat, care s-au derulat după oscilația climatică Dryas I. Începuturile Epigravettianului pot fi plasate, deci, la sfârșitul episodului climatic Dryas I sau la început de Bölling (mileniile XII - XI BP). Pe teritoriul luat în considerație, acum apar și culturi locale, ocupând zone restrânse (Schela Cladovei, Cuina Turcului); oamenii au trăit în condiții de răcire a climei (Dryas I și II) sau de încălzire (Bölling, Alleröd). Pentru această perioadă, cele mai importante descoperiri s-au efectuat la Porțile de Fier ale Dunării, unde climatul de aspect mediteranean a creat condiții foarte favorabile de mediu ecologic. Astfel, de exemplu, la Ogradena Icoana s-a identificat următoarea succesiune stratigrafică: niv. I, tardigravettian, niv. II, de tip Schela Cladovei, niv. III, Starčevo-Criș; la Ogradena - Răzvrata, există niv. I, tardigravettian și niv. II de tip Schela Cladovei; la Ostrovul Banului, niv. I și II sunt tardigravettiene, niv. III, Schela Cladovei, iar niv. IV, Starčevo-Criș. Deci, la începuturile Holocenului, zona de sud a României (dar și de est, unde avem locuiri tardenoisienne), se găsea locuită de comunități epipaleolitice și mezolitice.

Epipaleolitic – Mezolitic

Epipaleoliticul din România se localizează, în timp, între începutul oscilației Alleröd până la finalul Preborealului (mileniile XI - IX BP). Dacă luăm în considerație și locuințele mezolitice, această perioadă se extinde asupra episoadelor climatice Boreal și Atlantic, deci până la 7500 - 7000 BP.

Epipaleoliticul este constituit de culturile locale ale Paleoliticului superior, care au supraviețuit în tardi- și postglaciar; prin cercetările arheologice au fost identificate și culturi alogene, care au penetrat, pe diferite căi, pe teritoriul carpato - nistrean (Azilianul sau Romanelo - Azilianul, Swiderianul, Tardenoisianul).

Cronologia absolută a acestor locuiri este următoarea:
Epipaleolitic de aspect mediteranean de la Cuina Turcului.

– nivelul I: 12.600 ± 120 BP (Bln - 803)

12.050 ± 120 BP (Bln - 804)

11.960 ± 60 BP (GrN - 12665)

– nivelul II: 10.125 ± 200 BP (Bln - 802)

Mezolitic de tip Schela Cladovei:

– Ogradena - Icoana, niv. II: 8.265 ± 100 BP (Bln - 1077)

8.605 ± 250 BP (Bln - 1078)

– Ogradena - Răzvrata, niv. II: 7.630 ± 250 BP (Bln - 1157)

– Ostrovul Banului, niv. III: 8.040 ± 160 BP (Bln - 1080)

7.505 ± 100 BP (Bln - 1079)

– Ostrovul Corbului, niv. II: 7.827 ± 237 BP (SMu - 588)

– Ostrovul Corbului, niv. I: 8.093 ± 237 BP (SMu - 587)

7.710 ± 80 BP (Bln - 2135)

7.695 ± 80 BP (Bln - 2135-A)

7.640 ± 80 BP (GrN - 12675)

(V. Chirica, C.-V. Chirica, 1999).

La aceasta se mai adaugă Tardenoisianul de la Erbiceni, datat la 7.850 ± 215 BP (GX - 9417).

Culturile epipaleolitice și mezolitice

Pe teritoriul României au fost identificate trei grupuri culturale ale întregii perioade epipaleolitic - mezolitic.

Primul grup cuprinde așezările târzii epigravettiene, răspândite în sudul Podișului Moldovei, în Dobrogea, Muntenia, Banat. Se caracterizează prin mari ateliere de cioplire a silexului, deși utilajul are încă unele trăsături aurignacoide, cum ar fi la Lapoș, unde încă nu se poate stabili dacă este un singur nivel de locuire cu caracteristici comune, aparținând Aurignacianului întârziat și de factură mezolitică, sau două niveluri distincte. Oricum, nu numai aici, dar și în Banat, Fl. Mogoșanu a constatat că Aurignacianul se prelungește până în Tardiglaciar.

În Moldova de sud, se remarcă așezările de la Mălușteni IV, Berești- Dealul Taberei (niv. IV), iar în Dobrogea, la Gherghina și Castelu. Acestui grup îi aparține și cea de a șaptea etapă probabilă de evoluție a Gravettianului dintre Carpați și Siret (cu ultimele niveluri de locuire ale așezărilor de pe terasele Bistriței) și, poate, Ripiceni-Izvor, niv. II b.

În zona Porților de Fier, începuturile acestui prim grup sunt situate spre 13.500 – 13.000 ani. În grotele Climente I și II, ori în adăpostul sub stâncă de la Cuina Turcului a fost identificat un foarte bogat și variat utilaj litic: piese de aspect gravettian, alături de gratoare scurte, circulare, vârfuri à *dos courbe*, lamele à *dos*, microburine, segmente de cerc, triunghiuri scalene, obiecte de atră din os, cu incizii geometrice. Este posibil ca tot acestui prim grup să-i aparțină și elementele alogene de tip swiderian (descoperite în Carpații Orientali - Ceahlău -Scaune și Bicaz-Bardosu) sau azilian (din zona Porților de Fier sau la Băile Herculane). Prezența Swiderianului la altitudinea de 1328 m atestă, prin bogăția și varietatea materialului arheologic, importanța mișcărilor grupelor umane, împinse spre sud de către factorii bio-climatici. Tardigravettianul de aspect romanello-azilian, de la Cuina Turcului și din peștera Climente II se caracterizează prin harpune de aspect magdalenian, diferite de harpunele plate, aziliene. Fl. Mogoșanu crede că este vorba de o cultură de origine meridională, italiană, care, în migrația spre regiunile nord-vestice ale României, a asimilat noi elemente culturale întâlnite în calea sa, îmbogățind propriul utilaj cu noi tipuri de piese de silex, os și cu piese de artă.

Al doilea grup este reprezentat de Tardenoisianul nord-pontic sau nord-vest-pontic, prezent în partea de est și nord-est a României. Cele mai importante așezări sunt acelea de la Erbiceni, Icușeni și Ripiceni-Izvor. Elementele caracteristice sunt nucleele fusiforme, trapezele de forme și dimensiuni diferite (simetrice sau asimetrice, scurte sau lungi, rectangulare etc.), dar fără segmente de cerc, fapt constatat și în tehnocomplexele de la Odesa sau din Crimeea. În Crișana și Transilvania, tehnocomplexele tardenoisiene sunt de aspect central-european. Această cultură este creată de vânători, într-o continuă deplasare în căutarea vânatului de talie mică.

Al treilea grup este reprezentat de cultura Schela Cladovei, care a evoluat în mileniile IX-VIII BP. Se caracterizează printr-o industrie litică destul de modestă, utilizând roci locale, îndeosebi

cuart și cuarțit; ea comportă, însă, o bogată industrie în os, cu numeroase unelte destinate cultivării plantelor. O altă caracteristică este prezența numeroaselor vetre bordate cu pietre mari, de formă ovală sau rectangulară. Sânt prezente numeroase opere de artă sau de podoabă. De-a lungul Dunării, pe malul românesc, seria de stațiuni: Alibeg-Pescari, Veterani-Terasă, Răzvrata, Icoana, Ostrovu Banului, Ostrovu Corbului, Schela Cladovei, Ostrovu Mare este în concordanță cu acelea de pe malul drept: Vlasac, Padina, Lepenski Vir, Hajducka-Vodenica. Se estimează că la sfârșitul timpurilor glaciare, defileul Porților de Fier a devenit accesibil omului și a oferit excelente condiții de locuire (climat favorabil, faună abundentă, vegetație luxuriantă); comunitățile umane au găsit aici locuri excelente pentru amplasarea campamentelor. Unii cercetători opinează că există, de fapt, o singură cultură: Schela Cladovei - Lepenski Vir, a cărei evoluție începe cu Gravetianul final din grotă Climente I și se termină cu Neoliticul vechi, de tip Starčevo-Criș.

Așezarea de la Ostrovul Corbului, în aval de Defileu, a oferit noi precizări asupra originii, conținutului cultural și etapelor de evoluție culturală. Astfel, s-au identificat șapte etape, delimitate stratigrafic, prin nivele de vetre, distingându-se două faze principale: 1) primele trei niveluri (cele mai vechi), au vetre elipsoidale; aceste niveluri sunt contemporane cu etapa finală a Tardigravettianului zonei; 2) patru niveluri ale părții superioare a profilului, cu vetre rectangulare. Săpăturile de la Ostrovu Corbului au furnizat și alte informații: absența totală a silexului, utilizat în stratele postpaleolitice; singura materie primă, utilizată pentru utilajul litic este cuarțul și cuarțitul; tipologia uneltelor este destul de săracă: piese *esquillé*, racloare și vârfuri atipice, dar un mare număr de deșeuri de cioplire, marcând existența unor ateliere; o bogată și variată industrie din os, reprezentată de unelte agricole; Neoliticul vechi, de tip Starčevo acoperă direct, ca și în alte așezări, ultimul nivel de tip Schela Cladovei; scheletele aparținând celei de a doua faze de locuire aduc informații cu privire la ritul de înmormântare al purtătorilor acestei culturi. Datorită faptului că scheletele poartă dovezile unei morți violente, se apreciază că la venirea primilor locuitori de tip Starčevo-Criș, purtătorii culturii Schela Cladovei nu se mai aflau în viață (Vl. Dumitrescu, Fl Mogoșanu, Al. Bolomey, 1983).

BIBLIOGRAFIE

-
- Albrecht, G., 1989. Remarques sur le Magdalénien du sud-ouest de l'Allemagne, în J.-Ph. Rigaud, (org.), Le Magdalénien en Europe. "La structuration du Magdalénien", Actes du Coll. de Mayence 1987, ERAUL, 38, Liège (mai departe se va cita Le Magdalénien).
 - Alexandrescu, Em., 1996-1998. Observații asupra industriei litice de la Giurgiu-Malul Roșu, în Buletinul Muzeului "Teoharie Antonescu", 2-4, Giurgiu.
 - Allsworth-Jones, P., 1986. The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe, Clarendon Press, Oxford.
 - Anderson, P.C., Beyries, S., Otte, M., H. Olisson (sous la dir. de.), 1993. *Traces et fonction: les gestes retrouvés*. Actes du Coll. Int. de Liège, 1990, ERAUL, 50, vol. I-II, Liège, 1993.
 - xxx 1984. L'Art des Cavernes, Atlas des grottes ornées paléolithiques françaises, Paris.
 - Auguste, P., 1996. Les stratégies alimentaires des hominidés en France septentrionale durant le Paléolithique moyen, în XIII Int. Congress of Prehist. and Protohist. Sciences, Abstracts, 1, Forlì.
 - Auguste, P., 2001. La chasse de l'Ours au Paléolithique moyen: mythes, réalités et état de la question, în XIV Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes, Liège, 2001 (mai departe se va cita Congrès 2001).
 - Babeș, M., 1976. Al. Odobescu, Opere, IV, Tezaurul de la Pietroasa. Ediție îngrijită, Introducere, Comentarii și Note de M. Babeș. Studii arheologice de R. Harhoiu și Gh. Diaconu, Ed. Acad., București.
 - Baffier, D., Julien, M., 1990. L'outillage en os des niveaux châtelperroniens d'Arcy-sur-Cure (Yonne), în Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques, Actes du Coll. Int. de Nemours, 1988 (sous la dir. de C. Farizy), Nemours, 1990 (mai departe se va cita Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien).

- Baffer, D., 1992. L'Art des cultures épipaléolithiques et postglaciaires européennes, în *La Préhistoire*.
- Barandiaran Maetzu, I., 1996. Le Paléolithique supérieur au Pays Basque et dans le Bassin de l'Ebre (1990-1995), în *Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 1991-1996* (sous la dir. de M. Otte), Liège, 1996 (mai departe se va cita Bilan 1991-1996).
- Barton, N., 2001. The British Upper Palaeolithic (1996-2001): An Annotated Bibliography and Some Comments, în *Bilan 1996-2001*.
- Becker, A., 1992. Sur les traces des Schmerling, la deuxième grotte d'Engis, în M. Toussaint (éd.), *Cinq millions d'années d'aventure humaine*, ERAUL, 56, Liège.
- Berenguer, Magin (f.a.). Prehistoric Cave Art in Northern Spain Asturias.
- Berthoud, T., 1988. Archéomagnétisme, Traces de fission, în A. Leroi-Gourhan (dir. de la public.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris, 1988 (mai departe se va cita Dictionnaire).
- Bietti, A., 1997. Considérations sur la définition de l'Epigravettien ancien en Italie, în *El Món Mediderrani després del Pleniglacial (18.000 – 12.000 BP)*, Coll. Banyoles 1995, Girona, 1997 (mai departe se va cita Coll. Banyoles 1995).
- Bitiri, M., 1972. Paleoliticul în Țara Oașului, București.
- Boeda, E., Geneste, J.-M., Meignen, L., 1990. Identification des chaînes opératoires lithiques du Paléolithique ancien et moyen, în *Paléo*, 2, Paris.
- Bonte, P., Izard, M., et all. (ed.), 1991. *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*, PUF, Paris.
- Bordes, F., 1961. *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*, vol. I-II, Delmas, Bordeaux.
- Bordes, F., 1968. *Le Paléolithique dans le monde*, Univ. des Connaissances, Hachette, Paris.
- Bordes, F., Bourgon, M., 1951. Le complexe moustérien: Moustérien, Levallois et Tayacien, în *L'Anthropologie*, 55.
- Bordes, J.-G., 2001. Chatelperronian /Aurignacian interstratifications at Roc-de-Combe and Le Piage (Lot, France): lithic taphonomy, stratigraphic re-evaluation and archaeological implications, în *Congrès 2001*.
- Borziac, I., 1994. Paleoliticul și mezoliticul în spațiul dintre Nistru și Prut, în *Thraco-Dacica*, XV, 1-2.

- Borziac, I., Chirica, V., 1999. Considérations concernant le Gravettien de l'espace compris entre le Dniestr et les Carpates, în *Préhistoire Européenne*, 14, Liège.
- Borziac, I., Chirica, V., Wanli, M., 2001. Considérations concernant le Moustérien sur l'espace entre le Dniestr et les Carpates, în *Les premiers hommes modernes de la Péninsule Iberique*, Actes du Coll. de la Com. VIII de l'UISPP, Vile Nova de la Foz Côa, 1998 (mai departe se va cita *Les premiers hommes*).
- Bouvier, J.-M., 1977. Un gisement préhistorique: La Madeleine, Pierre Fanlac, Périgueux.
- Bowen, D.-Q., 1981. *Quaternary Geology. A stratigraphic Framework for Multidisciplinary Work*, Pergamon Press, Oxford, New York, Toronto, Sidney, Paris, Frankfurt.
- Brézillon, M. N., 1968. La dénomination des objets de pierre taillée. Matériaux pour un vocabulaire des préhistoriens de langue française, IV-e suppl. à *Gallia Préhistoire*, Ed. CNRS, Paris.
- Brézillon, M., 1969. *Dictionnaire de la Préhistoire*, Larousse, Paris.
- Broglio, A., 1996. Le Paléolithique supérieur en Italie du Nord (1991-1995), în *Bilan 1991-1996*.
- Broglio, A., 1997. Considérations sur l'Epigravettien ancien italique, în *Coll. Banyoles 1995*.
- Broglio, A., ș.a., 2001. Chronology of the Mousterian / Aurignacian transition at the Fumane Cave (north-eastern Italy), în *Congrès 2001*.
- Burdukiewicz, J.-M., 2001. Lower Palaeolithic small artefacts in Poland, în *Congrès 2001*.
- Cacho, Carmen, 1989. Structuration du Magdalénien dans l'Espagne méditerranéenne, în *Le Magdalénien*.
- Cauche, D., ș.a., 2001. Les plus anciennes industries lithiques du Latium, în *Congrès 2001*.
- Celiberti, V., Combier, J., Lumley, H. de, 2001. Le macro-outillage d'Ornac 3 dans le cadre des sites du Pléistocène moyen du midi méditerranéen, în *Congrès 2001*.
- Cărciumaru, M., 1980. *Mediul geografic în Pleistocenul superior și culturile paleolitice din România*, Ed. Acad., București.
- Cărciumaru, M., 1999. *Le Paléolithique en Roumanie*, Serie "Préhistoire d'Europe", nr. 7, Ed. Jérôme Milton, Grenoble.
- Cărciumaru, M., Mărgărit, M., 2002. Arta mobilieră și parietală paleolitică, Cetatea de Scaun, Târgoviște.

- Cernâș, A. P., 1965. Rannî i srednii paleolit Pridnestrivia, în Trudî Komisii po izuceniiu cetverticinovo perioda, 25, Moskova.
- Chirica V.-C., 1996. Arta și religia Paleoliticului superior în Europa centrală și răsăriteană, Helios, Iași.
- Chirica, V., 1978. Considerații cu privire la complexe de locuire descoperite în stațiunile paleolitice, în Carpica, X, Bacău.
- Chirica, V., 1988. Unele observații cu privire la începuturile paleoliticului superior în zona Prutului mijlociu, în ArhMold., XII, Iași-București.
- Chirica, V., 1989. The Gravettian in the East of the Romanians Carpathians, B.A.I., III (éd. V. Chirica, D. Monah), Iași.
- Chirica, V., 1991. Le Gravettien en Roumanie, în Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen, B.A.I., IV (éd. V. Chirica, D. Monah), Iași (mai departe se va cita B.A.I., IV).
- Chirica, V., 1997. Le Paléolithique supérieur sur le territoire de la Roumanie, în Préhistoire d'Anatolie. Genèse de deux mondes, vol. I, ERAUL, 85, Liège.
- Chirica, V., 1997a. *Cu femeia prin milenii. Mit și realitate*, Helios, Iași
- Chirica. V., 1999. Arheologia Cuaternarului, în A. Saraiman, V. Chirica (coord.), Cuaternarul pe teritoriul României, Helios, Iași.
- Chirica, V., 2001. Gisements paléolithiques de Mitoc. Le Paléolithique supérieur de Roumanie à la lumière des découvertes de Mitoc, B.A.I., XI (éd. V. Chirica), Iași.
- Chirica, V., 2003. Comparaisons entre les occupations appartenant au Paléolithique supérieur de Belgique et de l'Europe est-centrale, în Praehistoria, III, Miskolc.
- Chirica, V., Tanasachi, M., 1984. Repertoriul arheologic al județului Iași, vol. I, Iași.
- Chirica, V., Borziac, I., Chetraru, N., 1996. Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa,, B.A.I., V (éd. V. Chirica), Helios, Iași.
- Chirica, V., Chirica C.-V., 1999. Influences circum-méditerranéennes dans l'Epipaléolithique du sud-ouest de la Roumanie, în Les faciès leptolithiques du Nord-Ouest Méditerranéen: Milieux naturels et culturels (mai departe se va cita Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques).
- Chirica, V., Borziac, I., 2001. L'Aurignacian et la période de transition dans la région pruto-dniestrienne, în Congrès 2001.

- Chirica, V., Borzias, I., 2003. Le Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestr et la Tissa, Helios, Iași
- Col. Int. L'Aurignacien et le Gravettien (Périgordien) dans leur cadre écologique, Nitra, 1980.
- Coll. Int. Miskolc, 1991. Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, sept. 1991, în Paléo, Supplément N° 1, Les Eyzies, Miskolc, 1995 (mai departe se va cita Col. Int. Miskolc 1991).
- Combier, J., dir., 1976. L'Evolution de l'Acheuléen en Europe, în UISPP, IX-e Congrès, Coll. X, pré tirage, sous la dir. de Jean Combier, Nice.
- Conard, N. J., 2001. Chronostratigraphy of the Aurignacian in the Swabian Jura as a test of the Danube Corridor and Kulturpumpe Models, în Congrès 2001.
- Cordy, Jean-Marie ș.a., 1992. La Belle-Roche (Sprimont, Belgium): the Oldest Archaeological Site in the Benelux. A Report on a Fiels Trip, în Congrès 2001.
- Cordy, Jean-Marie (sous la dir. de), 1995. Le genie de l'homme. Des origines à l'écriture, St. Gerard.
- Cordy, Jean-Marie ș.a., 2001. Révision de l'ancienneté de l'Homme au Bénélux au travers du gisement préhistorique de la Belle-Roche (Sprimont, Liège), (Paléolithique inférieur) et des terrasses de l'Amblève, în Congrès 2001.
- Damblon, F., Haesaerts, P., Van der Plicht, J., 1996. New datings and considerations on the Chronology of Upper Palaeolithic sites in the Great Eurasian Plain, in Préhistoire Européenne, 9, Liège.
- Delibrias, G., 1992. Méthodes physiques de datation, în La Préhistoire.
- Delibrias, G., Fontune, M., 1990. Datation des gisements de l'Aurignacien et du Mousterien, en France, în Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien).
- Delporte, H., (ed.). 1995. La Dame de Brassempouy. Actes du Coll. de Bruxelles(1994), ERAUL, 74, Liège.
- Delporte, H., Djindjian, F., 1979. Note à propos de l'outillage aurignacien de la couche 11 de Bacho Kiro, în J. K. Kozlowski (ed.), Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans, Prace Archaeologiczne, 28, Varșovia.
- De Quiros, B., 1996. Le Paléolithique supérieur dans la region Cantabrique (1991-1996), în Bilan 1991-1996.

- Desbrosse, René, Koslovski, J., 1994. Les habitats préhistoriques. Des Australopithèques aux premiers agriculteurs, Cracovia-Paris.
- Desprieé, J. ș.a., 2001. Les industries du Paléolithique inférieur des formations alluviales quaternaires de la région Centre (France), în Congrés 2001.
- Dicu, P., 1979. Paleoliticul inferior în Piemontul Cotmeana și Depresiunea Sibiu, în SCIVA, 30, 4.
- Djindjian, F., 1991. *Manuel d'archéologie*, Mém. de la Soc.préhist.fr., Paris.
- Djindjian, F., Koslowski, J., Otte, M., 1999. *Le Paléolithique supérieur en Europe*, Armand Colin, Paris (mai departe se va cita *Le Paléolithique*).
- Djindjian, F., 1999. *L'Aurignacien*, în *Le Paléolithique* (în același volum pot fi consultate și alte capitole redactate de F. Djindjian)
- Dobosi, V. T., 1991. *La recherche du Paléolithique en Hongrie*, în B.A.I., IV.
- Dumitrescu, Vl., Mogoșanu, Fl., Bolomey, Al., 1983. *Esquisse d'une Préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'Age du Bronze*, București.
- Dumitrescu, Vl., Vulpe, Al., 1988. *Dacia înainte de Dromihete*, București.
- Farizy, C., 1990. *Du Moustérien au Châtelperronien à Arcy-sur-Cure: un état de la question*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien*.
- Farizy, C., 1992. *Le Paléolithique inférieur et moyen et la transition avec le Paléolithique supérieur*, în J. Garanger (dir.), *La Préhistoire dans le monde*. Nouvelle édition de *La Préhistoire d'A. Leroi-Gourhan*, PUF, Paris, 1992 (mai departe se va cita *La Préhistoire*).
- Floss, H., 2001. *Le Paléolithique supérieur en Allemagne méridionale (1996-2000)*, în *Bilan 1996-2001*.
- Fontana, F., ș.a., 2001. *La Plaine du Pô au Pléistocène inférieur dans le cadre des industries archaïques de l'Europe méridionale*, în Congrés 2001.
- Fortea Perez, F. J., 1989. *El Magdaleniense medio en Asturias, Cantabria y País Vasco*, în *Le Magdalénien*.

- Freericks, M., 1991. *Transition du Paléolithique moyen au Paléolithique supérieur en Allemagne. Quelques exemples*, în *Coll. Int. Miskolc 1991*.
- Fridrich, J., Sýkorová, I., 2001, *New Lower Palaeolithic site with small tools at Racineves (Central Bohemia)*, în *Congrès 2001*.
- Fullola i Pericot, M.J., 1996. *Le Paléolithique supérieur dans le Nord-Est Iberique: La Catalogne (1991-1995)*, în *Bilan 1991-1996*.
- Fullola, J. M., Soler, N. (dir.), 1997. *El Món Mediterrani després del Pleniglacial (18.000 – 12.000 BP)*, Coll. Int. Banyoles 1995, *Seria Monografica 17*, Girona.
- Gábori, M., 1990. *Aperçu sur l'origine des civilisations du Paléolithique supérieur en Hongrie*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien*.
- Garanger, J., 1992. (sous la direction de), *La Préhistoire dans le monde*. Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris (mai departe se va cita *La Préhistoire*).
- Gardeisen, A., 1996. *Stratégie de chasse dans le Paléolithique moyen pyrénéen (France)*, în *XIII Int. Congress of Prehist. and Protohist. Sciences, Abstracts, 1*, Forli.
- Garriga Garcia, J., 2001. *Les technocomplexes acheuléens du Pléistocène Moyen en plein air de la dépression de La Selva dans le contexte des industries du Paléolithique inférieur du nord-est de la Catalogne*, în *Congrès 2001*.
- Gaussen, J., 1980. *Le Paléolithique supérieur de plein air en Périgord*, XIV-e suppl. à *Gallia Préhistoire*, CNRS, Paris.
- Geneste, J.-M., 1990. *Développement des systèmes de production lithique au cours du Paléolithique moyen en Aquitaine septentrionale*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien*.
- Giacobini, G., 1999. *Les sépultures du Paléolithique supérieur en Italie*, în *Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques*.
- Gioia, P., 1990. *La transition Paléolithique moyen/Paléolithique supérieur en Italie et la question de l'Uluzien*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien*.
- Giot, P. R., Langouët, L., 1984. *La datation du passé*, în *Revue d'Archéométrie*.
- Gob, A., 1981. *Le Mésolithique dans le bassin de l'Ourthe*, Société Wallonne de Paletnologie, Mémoire Nr. 3, Liège.
- González Sainz C., 1989. *Notas sobre el Magdaleniense superior-finalde la Región Cantábrica*, în *Le Magdalénien*.

- Grimaud-Hervé, D., Serre, Fr., Bahain, J.-J., Nespoulet, R., 2001. *Histoire d'ancêtres. La grande aventure de la Préhistoire*, Artcom, Paris.
- Grégoire S., 2001. *Les territoires d'exploitation des matières premières lithiques au Paléolithique moyen dans la partie orientale des Pyrénées*, în *Congrès 2001*.
- Guérin, Claude, *Le monde animal*, în *La Préhistoire*.
- Guennouni El Khalid, Valensia P., 2001. *Comportements de subsistance et structures d'habitat sur le site de plein air de Terra Amata (Paléolithique inférieur, France)*, în *Congrès 2001*.
- Haesaerts, P., Borziac, I., Chirica, V. ș.a., 2001. *Chronology and palaeoenvironment of large Upper Palaeolithic dwelling sites in the European loess belt*, în *Congrès 2001*.
- Hahn, J., 1989. *Las primeras figuras: las representaciones aurignacienses*, în C. Cacho, Gerd-C. Weniger (ed.), *Los comienzos del Arte en Europa Central*, Museo Arqueologico Nacional, Madrid.
- Iorga, N., 1988. *Istoria Românilor*, vol. I, Partea I, *Strămoșii înainte de romani*, Text stabilit, note, comentarii postfață și indice de V. Chirica, V. Mihăilescu-Bîrliba, I. Ioniță, Ed. Șt. și Enciclopedică, București.
- Jouve, A., 1988. *Milankovitch (théorie de)*, în *Dictionnaire*.
- Julien, M., 1992. *Du fosile directeur à la chaîne opératoire*, în *La Préhistoire*.
- Klaric, L. ș.a., 2001. *Des burins de Raysse, pour quoi faire?*, în *Congrès 2001*.
- Klima, B., 1967. *Pavlovien a jeho vztahy ve sredni Evrope (Das Pavlovien und seine Beziehungen in Mitteleuropa)*, în *Archeologické Rozhledy*, XIX, Praga.
- Klima, B., 1994. *Dolní Vestonice II, Ein Mammuthjägerrastplatz und seine Bestattungen*, ERAUL, 73, Liège.
- Kobusiewicz, M., 1996. *Final Palaeolithic in Poland and Sweden (1991-1995)*, în *Bilan 1991-1996*.
- Kourtessi-Philippakis, G., 1986. *Le Paléolithique de la Grèce continentale. Etat de la question et perspectives de recherches*. Public. de la Sorbonne, Paris (V. și V. Chirica, compte-rendu, în B.A.I., IV).
- Kozłowski, J. K., 1979. *Le Bachokirien – la plus ancienne industrie du Paléolithique supérieur en Europe (quelques remarques à propos de la position stratigraphique et taxonomique*

des outillages de la couche 11 de la grotte de Bacho Kiro, în J. K. Kozłowski (ed.), *Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans*, *Prace Archeologiczne*, 28, Varşovia.

- Kozłowski, J. K., 1982. *Excavation in Bacho Kiro cave (Bulgarie). Final report*, Varşovia.

- Kozłowski, J. K., 1986. *The Gravettian in Central and Eastern Europe*, în *Advances in World Archaeology*, vol. 5, Londra.

- Kozłowski, J. K., 1989. *Le Magdalénien en Pologne*, în *Le Magdalénien*.

- Kozłowski, J. K., 1992. *L'Art de la Préhistoire en Europe orientale*, CNRS, Paris.

- Kozłowski, J. K., 1993. *L'Aurignacien en Europe et en Proche Orient*, în *Actes du XII-e Congrès de l'UISPP*, vol. II, Bratislava.

- Kozłowski, J. K., 1996. *Le Paléolithique supérieur en Pologne (1991-1996)*, în *Bilan 1991-1996*.

- Kozłowski, J. K., 1999. *Le développement du Paléolithique supérieur dans le Balkans et en Italie: différences, interrélations et rapports avec la zone périglaciaire de l'Europe*, în *Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques*.

- Kozłowski, J. K., 1999a. *L'arivée de l'Homme moderne et la transition vers le Paléolithique supérieur*, în *Le Paléolithique* (în acelaşi volum, se pot consulta şi alte capitole redactate de J. K. Kozłowski).

- Kozłowski, J. K., 2001. *Nouvelles découvertes du Paléolithique supérieur en Pologne*, în *Bilan 1996-2001*.

- Kozłowski, St. K., 1980. *Atlas of the Mesolithic in Europe (First Generation Maps)*, Univ. Press, Varşovia.

- Kozłowski, ST. K., 1989. *Mesolithic in Poland. A new Approach*, Karolkowi, Cracovia.

- Kramer, C. (ed.), 1979. *Ethnoarchaeology. Implications of ethnography for archaeology*, Colombia University Press, New York.

- Kraatz, R., 2001. *La mandibule de Mauer, Homo erectus heidelbergensis*, în M. Toussaint (éd.), *Cinq millions d'années, l'aventure humaine*, Actes du Symposium de Bruxelles, 1990, ERAUL, 56, Liège.

- Kulakovska, L., 2001. *Le Paléolithique moyen de Korolevo sur la Tisza, (Ukraine)*, în *Congrès 2001*.

- Ladier, E., Welte, A.-C., 1999. *Les grands sites magdaléniens de la vallée de l'Aveyron entre l'Atlantique et la Méditerranée de*

l'ouest. Approche préliminaire, în Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques.

- Lamarque, Fr., 2001. *Les ours spéléens de la grotte Scladina (Namur, Belgique): l'exemple de la couche 1 A*, în *Congrès 2001*.

- Laming-Emperaire, A., 1964. *Origines de l'archéologie préhistorique en France*, Picard, Paris.

- Laplace, G., 1966. *Recherches sur l'origine et l'évolution des complexes leptolithiques*, E. de Boccard, Paris.

- László, Attila, 1997. *Datarea prin radiocarbon în arheologie*, București.

- Lejeune, M., 1995. *La naissance de l'Art*, în J.-M. Cordy (sous la dir. de), *Le genie de l'Homme. Des origines à l'écriture*, Abbaye Saint-Gerard de Brogne (mai departe se va cita *Le genie de l'Homme*).

- Leroi-Gourhan, A., 1964. *Le geste et la parole*, vol. I-II, Ed. Albin Michel, Paris. V. și în românește, *Gestul și cuvântul*, vol. I-II, Ed. Meridiane, București, 1983.

- Leroi-Gourhan, A., 1965. *Préhistoire de l'Art Occidental*, Mazenod, Paris.

- Leroi-Gourhan, A. (dir. de la public.), 1988. *Dictionnaire de La Préhistoire*, "Nouvelle Clio", PUF, Paris.

- Leroi-Gourhan, A., 1990. *Les religions de la Préhistoire. Paléolithique*, Quadrige/PUF, Paris.

- Leroi-Gourhan, A., Brézillon, M., 1972. *Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat magdalénien (la section 36)*, în 7e suppl. à *Gallia Préhistoire*, vol. I-II, Paris.

- Loodts, I., Bonjean, D., 2001. *La couche moustérienne weichsélienne de la grotte Scladina (Sclayn, Belgique)*, în *Congrès 2001*.

- Lumley, H. de, 1969. *Le Paléolithique inférieur et moyen du Midi méditerranéen dans son cadre géologique*, în V-e suppl. à *Gallia Préhistoire*, Ed. CNRS, Paris.

- Lumley, H. de, 1976. (sous la direction de), *La Préhistoire française*, tome I, *Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France*, Ed. CNRS, Paris (mai departe se va cita *La Préhist. fr.*).

- Lumley, H. de, 1976. *Les civilisations du Paléolithique inférieur en provence*, în *La Préhist. Fr.*

- Lumley, H. de, ș.a., 1969. *Une cabane achéuléenne dans la grotte du Lazaret (Nice)*, Mémoires de la Société préhistorique Française, VII, Paris.
- Luu Tran Tieu, 1991. *Palaeolithic Pebble Industries in Europe*, Ak. Kiadó, Budapesta.
- Malerba, G., Giacobini, G., 1996. *Les restes fauniques du Paléolithique moyen de la grotte de San Bernardino (Vincenza, Italie nord-orientale): analyse micromorphologique des surfaces osseuses*, în XIII Int. Congress of Prehist. and Protohist. Sciences, Abstracts, 1, Forli.
- Minelli, A., ș.a., 2001. *Nouvelles recherches sur l'industrie lithique d'Isernia La Pineta: typologie, technologie et analyse fonctionnelle*, în Congrès 2001.
- Miskovski, J.-C., Curien, H. (sous la dir. de), 1987. *Géologie de la Préhistoire: méthodes, techniques, applications*, Ed. Assoc. pour l'Etude de l'Environnement Géologique de la Préhistoire, Paris.
- Mogoșanu, Fl., 1978. *Paleoliticul din Banat*, E. A., București.
- Moncel, Marie-Hélène, 2001 a. *Les types d'exploitation des galets de sites du Paléolithique inférieur et moyen d'Europe Centrale: les exemples de Predmosti, et Kůlna en République Tchèque et Vertesszöllös, Erd et Tata en Hongrie*, în Congrès 2001.
- Moncel, Marie-Hélène, 2001 b. *Les assemblages lithiques du stade isotopique 6 du site de Payre (Ardèche, moyenne vallée du Rhône, France): des indices d'occupations humaines de courte durée pour une exploitation locale de l'environnement ?*, în Congrès 2001.
- Monnier, J.-L, 1992. *Le milieu phisique*, în *La Préhistoire*.
- Moroșan, N. N., 1938. *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est*, în *Anuarul Institutului Geologic al României*, vol. XIX, București.
- Mortillet, Gabriel et Adrien, 1910. *La Préhistoire. Origine et l'antiquité de l'homme*, Paris.
- Mussi, M., 1988. *Grimaldi (grottes de)*, în *Dictionnaire*.
- Mussi, M., 1990. *Le peuplement de l'Italie à la fin du Paléolithique moyen et au début du Paléolithique supérieur*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien*.
- Nania, I., 1972. *Unelte ale Paleoliticului inferior descoperite pe văile Dâmbovnicului și Mozacului (jud. Argeș)*, în SCIV, 23, 2.

- Nespoulet, R. ș.a., 2001. *Contributions des collections du Paléolithique supérieur de l'abri Pataud (Les Eyzies-de-Tayac, Dordogne, France), à la connaissance de la gestion des matières premières siliceuses dans le nord de l'Aquitaine*, în *Congrès 2001*.
- Nicolăescu-Plopșor, C., S., Zaharia, N., 1956 a. *Raport preliminar asupra cercetărilor paleolitice din anul 1956*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, V, București.
- Nicolăescu-Plopșor, C., S., Zaharia, N., 1956 b. *Cercetările de la Mitoc*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, VI, București.
- Nicolăescu-Plopșor, Păunescu, Al., Mogoșanu, Fl., 1996. *Le Paléolithique de Ceahlău*, în *Dacia*, S.N., X.
- Oliva, M., 1984. *Le Bohunicien, un nouveau groupe culturel en Moravie. Quelques aspects psychotechnologiques du développement des industries paléolithiques*, în *L'Anthropologie*, 88, Paris.
- Oliva, M., 1991. *Le Szélétien de Tchécoslovaquie: industrie lithique et répartition géographique*, în *Coll. Int. Miskolc 1991*.
- Oliva, M., 1991 a. *L'Aurignacien morave dans son contexte géographique et culturel*, în *B.A.I.*, IV.
- Oliva, M., 1996. *Le Paléolithique supérieur de la République Tchèque*, în *Bilan 1991-1996*.
- Oliva, M., 2001. *Paléolithique supérieur dans les Pays Tchèques: Bilan des travaux 1995-2000*, în P. Noiret (éd.), *Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 1996-2001*, ERAUL, 97, Liège, 2001 (mai departe se va cita *Bilan 1996-2001*).
- Otte, M., 1979. *Le Paléolithique supérieur ancien en Belgique*, Musées royaux d'Art et d'Histoire, Monographies d'Archéologie Nationale Nr.5, Bruxelles.
- Otte, M., 1981. *Le Gravettien en Europe centrale*, Dissertationes Archaeologicae Gandenses, 20, vol. I-II, De Tempel, Brugges.
- Otte, M., 1989. *Le Magdalénien de Belgique: un aperçu*, în *Le Magdalénien*.
- Otte, M., 1993. *Préhistoire des religions*, Masson, Paris, Milan, Barcelone, Bonn.
- Otte, M., 1996. *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe*, Armand Collin/Masson, Paris.
- Otte, M., 1999. *Ethnies et traditions en Europe méditerranéenne occidentale au Paléolithique supérieur*, în *Les faciès leptolithiques du Nord-Ouest méditerranéen: milieux naturels et culturels*, în *Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques*).

- Otte, M., 1999a. *La Préhistoire*, De Boeck Université, De Boeck & Larcier s.a., Paris, Bruxelles.
- Otte, M., Lopez-Bayon, I., Noiret, P., Borziac, I., Chirica, V., 1996. *Recherches sur le Paléolithique supérieur de la Moldavie*, în *Bull. Soc. Royale d'Anthropologie et Préhistoire*, 106, Bruxelles.
- Otte, M., Noiret, P., Chirica, V., Borziac, I., 1996. *Rythme évolutif du Gravettien Oriental*, în A. Montet-White, A. Palma di Cesnola, K. Valoch (éd.), *The Upper Palaeolithic*, Coll. XII: *The Origin of the Gravettoian*, XIIIe Congrès UISPP, vol. 6, Forli.
- Otte, M., J. K. Kozłowski, 1999. *Le cadre général du peuplement européen*, în *Le Paléolithique*.
- Otte, M., Bonjean, D., Patou-Mathis, M., 2001. *L'occupation moustérienne du niveau 5 de la grotte Scladina, Belgique*, în *Congrès 2001*.
- Otte, M., Noiret, P., Miller R., 2001. *Le Paléolithique supérieur en Belgique (1996-2001)*, în *Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 1996-2001*, ERAUL, 97, Liège (mai departe se va cita *Bilan 1996-2001*).
- Palchetti, A., Sozzi, M., 2001. *Le gisement épipaléolithique de Pieve di Camaggiore (Apennin Toscan, Italie septentrionale)*, în *Congrès 2001*.
- Palma di Cesnola, A., 1965. *Il Paleolitico superiore arcaico (facies uluzziana) delle Grotta del Cavallo, Lecce*, în *Rivista di Scienze preistoriche*, XX.
- Palma di Cesnola, A., 1966. *Il Paleolitico superiore arcaico (facies uluzziano) della Grotta del Cavallo, Lecce (continuazione)*, în *Rivista di Scienze preistoriche*, XXI.
- Palma di Cesnola, A., 1996. *Le Paléolithique supérieur en Italie méridionale (1991-1996)*, în *Bilan 1991-1996*.
- Palma di Cesnola, A., 1999. *Le séquence de la grotte Paglicci (Mont Gargano) dans le cadre du Leptolithique de l'Italie méridionale*, în *Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques*.
- Păunescu, Al., 1970. *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, Ed. Acad., București.
- Păunescu, Al., 1984. *Cronologia paleoliticului și mezoliticului din România în contextul paleoliticului central-est și sud-european*, în *SCIVA*, 35, 3.
- Păunescu, Al., 1987. *Exposé sur les recherches paléolithiques en Roumanie*, în *La genèse et l'évolution des cultures*

paléolithiques sur le territoire de la Roumanie, B.A.I., II (éd. V. Chirica), Iași.

- Păunescu, Al., 1993. *Ripiceni-Izvor. Paleolitic și mezolitic. Studiu monografic*, Ed. Acad., București.

- Păunescu, Al., Mogoșanu, Fl., Cârциumaru, Fl., 1972. *Unele considerații privind Paleoliticul mijlociu din Dobrogea, în Pontica*, 5, Constanța.

- Păunescu, Al., Chirica, V., 1977. *Cercetări arheologice recente în zona Prutului mijlociu, în Analele Ac. Rom., Mem. Secției de Șt. Ist., S.IV, T.II, Ed. Ac. Rom., București*.

- Păunescu, Al., Alexandrescu, Em., 1998. *Rezultatele preliminare ale cercetărilor privind așezarea aaurignaciană de la Giurgiu-Malul Roșu (campaniile 1992-1996), în Préhhistoire du Bas Danube*.

- Pélegrin, J., 1985. *Reflections sur le comportement technique, în M. Otte (éd.), La signification culturelle des industries lithiques, Actes du Coll. de Liège, BAR-IS, Oxford, "Studia Praehistorica Belgica", 4*.

- Pélegrin, J., 1988. *Technologie, în Dictionnaire*.

- Pelisek, J., 1993. *Sédiments quaternaires dans la région de Mamaia-Sat en Roumanie sur le littoral de la Mer Noire, în L'Anthropologie (Paris)*, 97, 2-3.

- Peretto, Calro (coord.), 1994. *Le industrie litiche del giacimento paleolitico di Isernia la Pineta. La tipologia, le trace di utilizzazione, la sperimentazione*. Inst. Reg. Per gli Studi Storici del Molise "V. Cuoco", Cosmo Iannone Editore, Isernia. V. și V.-C. Chirica, *Compte-rendu, în V. Chirica, I. Borzic, N. Chetaru, Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa, BAI, V (éd. V. Chirica), Helios, Iași, 1996 (mai departe se va cita B.A.I., V)*.

- Perlès, C., 1988. *Analyse fonctionnelle (ou Tracéologie), în Dictionnaire*.

- Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, Al. (coord.), *Istoria Românilor, vol. I, Moștenirea timpurilor îndepărtate*, Ed. Enciclopedică, București (mai departe se va cita *Istoria Românilor*).

- Petrescu-Dîmbovița, M., 2001. *Izvoare arheologice, în Istoria Românilor, vol. I*.

- Pidopliciko, I. G., 1976. *Paleoliticeskie jilișcia iz kostei mamonta*, Kiev.

- Pike-Tay, Anne, 1991. *L'analyse du ciment dentaire chez les cerfs: l'application en archéologie*, în *Paleo*, 3.
- Popovici, D., Bălăşescu, A., Haită, C., Radu, V., Tomescu, A. M. F., Tomescu, I., 2002, *Cercetarea arheologică pluridisciplinară. Concepte, metode şi tehnici*, Ed. Cetea de Scaun, Târgovişte, Bucureşti.
- Pottier, Christophe, 2001. *Structures de combustion et habitats du Gravettien moyen de l'abri Pataud (Les Eyzies-de-Tayac, Dordogne, France)*, în *Congrès 2001*.
- Rădulescu, C., 2001. *Cuaternar – cadru cronostratigrafic*, în *Istoria Românilor*, vol. I.
- Rădulescu, C., Samson, P., 1991. *Traces d'activité humaine à la limite Pliocène-Pléistocène dans le Bassin Dacique (Roumanie)*, în *Les Premiers européens*, Actes du 114-e Congrès National des Sociétés Savantes, Paris.
- Rigaud, J.-Ph. (org.), 1989. *Le Magdalénien en Europe. "La structuration du Magdalénien"*, Actes du Coll. de Mayence 1987, ERAUL, 38, Liège (mai departe se va cita *Le Magdalénien*).
- Rigaud, J.-Ph., (éd.), 1988. *La grotte Vaufrey. Paléo-environnement – Chronologie – Activités humaines*, Mém. de la Soc. préhist. fr., XIX, Châlons-sur-Marne, 1989. V. şi V. Chirica, *Compte-rendu*, în *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI, IV (éd. V. Chirica, D. Monah), Iaşi, 1990 (mai departe se va cita *BAI IV*).
- Rigaud, J.-Ph., 2001. *A propos de la contemporanéité du Castelperronien et de l'Aurignacien ancien dans le nord-est de l'Aquitaine: une révision des données et ses implications*, în *Coll. Banyoles 1995*.
- Ringer, A., 1991. *Le complexe Babonyien-Szeletien en Hongrie du Nord-Est dans son cadre chronologique et environnemental*, în *Coll. Int. Miskolc 2001*.
- Roche, H., 1976. *Remarques sur les plus anciennes industries en Afrique et en Europe*, în *XIII Int. Congress of Prehistoriques and Protohistoriques Sciences*, Forlì, 4, *The First Humans and their Cultural Manifestations*, Coll. VIII, *Lithic industries, Language and Social Behaviour in the First Human Forms* (ed. F. Facchini).
- Rosendahl, W., 2001. *Mauer and the Mauer sands. Geology, paleontology and archaeology of the type locality of Homo (erectus) heidelbergensis Schetensack 1908*, în *Congrès 2001*.

- Rozoy, J.-G., 1967. *Typologie de l'Epipaléolithique franco-belge*, în *Bull. de la Soc. préhist. fr.*
- Rozoy, J.-G., 1978. *Les derniers chasseurs. L'Epipaléolithique en France et en Belgique. Essay de synthèse*, vol. I-III, Charleville.
- Sacchi, D., 1976. *Les civilisations de l'Epipaléolithique et du Mésolithique en Languedoc Occidental (Bassin de l'Ande) et en Rousillon*, în *La Préhist. fr.*, tom 1, vol. 2.
- Sacchi, D., Vaquer, J., 1996. *Connaître la Préhistoire des Pyrénées*, Ed. Sud Ouest, Bordeaux.
- Sachse-Kozłowska, E., 1980. *Core exploitation process at the aurignacian site Zwierzyniec I*, în *L'Aurignacien et le Gravettien (Périgordien) dans leur cadre écologique*, Coll. Int., Nitra.
- Saraiman, A., Bulinschi, P., 1999. *Geologia Cuaternarului*, Minied, Iași.
- Schmider, B., 1989. *Le Magdalénien dans le centre du Bassin Parisien: les gisements, l'industrie lithique*, în *Le Magdalénien*.
- Schmider, B., 1992. *Le Gravettien*, în *La Préhistoire* (În același volum pot fi consultate și alte capitole redactate de B. Schmider).
- Siman, K., 1991. *La grotte Szeleta et le Szélétien*, în *Coll. Int. Miskolc 1991*.
- Sitlivy, V. ș.a., 2001. *Late Middle and Early Upper Palaeolithic complexes of the Cracow region, Poland*, în *Congrès 2001*.
- Soler i Masferrer, N., 1999. *Le Paléolithique des grottes de Serinyà (Gérone, Catalogne, Espagne)*, în *Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques*.
- Soffer, O., 1985. *The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain*, Academic Press, New York.
- Sonneville-Bordes, D. de (sous la dir. de), 1979. *La fin des temps glaciaires en Europe. Chrono-stratigraphie et écologie des cultures du Paléolithique final*, Coll. Int. du CNRS Nr. 271, Bordeaux, 1977, Ed. du CNRS, Paris.
- Sonneville-Bordes, D. de, 1989. *Chronostratigraphie du Magdalénien dans le sud-ouest de la France*, în *Le Magdalénien*.
- Sonneville-Bordes, D. de, Perrot, J., 1954; 1955; 1956. *Lexique typologique du Paléolithique supérieur*, în *Bull. de la Soc. préhist. fr.*, 51; 52; 53.
- Svoboda, J. (ed.), 1991. *Dolní Věstonice II Western Slope*, ERAUL, 54, Liège.
- Svoboda, J., 2001. *The Aurignacian and the Bohunician*, în *Congrès 2001*.

- Taborin, Y., 1974. *La parure en coquillage de l'Epipaléolithique au Bronze ancien en France*, în *Gallia Préhistoire*, 17/1; 17/2, Paris.
- Taborin, Y., 1990. *Les prémices de la parure*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien*.
- Taborin, Y., 1992. *L'Aurignacien*, în *La Préhistoire* (În același volum pot fi consultate și alte capitole redactate de Y. Taborin).
- Teyssandier, N., 2001. *Approche préliminaire sur le débitage lamellaire de Krems-Hundsteig (Basse –Autriche)*, în *Congrès 2001*.
- Tillet, Th. ș.a., 2001. *Jiboui (Vercors, Préalpes Françaises): exploitation moustérienne d'une matière première siliceuse à 1620 m d'altitude*, în *Congrès 2001*.
- Tillier, A.-M., 1990. *Néanderthaliens et origine de l'homme moderne en Europe: quelques réflexions sur la controverse*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien*.
- Tuffreau, A., 1988. *Levallois; Levalloisien*, în *Dictionnaire*.
- Tuffreau, A., Marcy, Jean-Luc., 1998. *Les premiers habitants du Pas-de-Calais*, Ed. du Musée dép. de Préhist. de Pas-de-Calais.
- Ursulescu, N., 1998. *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Demiurg, Iași.
- Utrilla Miranda, P., 1989. *El Magdalenien inferior en la Costa Cantábrica*, în *Le Magdalénien*.
- Valensi, P., 1996. *La grande faune du Pléistocène Moyen de la grotte du Lazaret (France): Taphonomie et Palethnographie*, în *XIII Int. Congress of Prehist. and Protohist. Sciences, Abstracts*, 1, Forli.
- Valoch, K., 1971. *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe centrale*, în *Actes du VIII-e Congrès Int. de l'UISPP*, vol. I, Belgrad.
- Valoch, K., 1976. *Un groupe spécifique du Paléolithique ancien et moyen d'Europe centrale*, în J. Combier, 1976, dir., *L'Evolution de l'Acheuléen en Europe*, UISPP, IX-e Congrès, Coll. X, Nice.
- Valoch, K., 1984. *Le Taubachien, sa géochronologie, paléoécologie et paléoethnologie*, în *L'Anthropologie*, 88, Paris.
- Valoch, K., 1990. *La Moravie il y a 40.000 ans*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien*.
- Valoch, K., 1993. *Les industries du Paléolithique moyen de Mamaia-Sat, Roumanie*, în *L'Anthropologie* (Paris), 97, 2-3.

- Vandermeersch, B., 1990. *Réflexions d'un anthropologue à propos de la transition Moustérien / Paléolithique supérieur*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien*.
- Vannoorenberghe, Astrid, 2001. *Mise en évidence de zone d'activité liées à la subsistance dans un site gravettien de Dordogne: l'abri Pataud*, în *Congrès 2001*.
- Veil, St., 1996. *Le Paléolithique supérieur et final en Allemagne au Nord du Main (1991-1996)*, în *Bilan 1991-1996*.
- White, Randall, 2001. *Chronological and geographic perspectives on the technology of Aurignacian / Châtelperronian body ornaments in Western and Central Europa*, în *Congrès 2001*.
- Yvorra, Pascale, 2001. *Analyse spatiale d'occupation au Paléolithique moyen: plans de répartition et méthodologie statistique*, în *Congrès 2001*.
- Zilhão, J., 1996. *Le Paléolithique supérieur du Portugal (1991-1996)*, în *Bilan 1991-1996*.
- Zilhão, J., 2001. *Le Paléolithique supérieur du Portugal. Bilan quinquennal 1997-2001*, în *Bilan 1996-2001*.

CAPITOLUL 5

AFRICA

Pe continentul african s-au semnalat cele mai vechi descoperiri de activitate umană coerentă, a căror vârstă coboară la peste 2,5 milioane de ani. Nu se pot stabili cu certitudine elementele unei culturi arheologice în sensul clasic al termenului, descoperirile fiind dispersate în timp și spațiu, iar din punct de vedere tehnologic nu se pot constata elemente de coeziune. Din acest punct de vedere, unii specialiști au preferat să introducă un termen nou, acela de paleolitic *arhaic* (J. Chavaillon, 1992), deci mai vechi decât Paleoliticul inferior. Limitele acestei noi entități de timp au fost stabilite între primele “industrii” litice și începutul celei mai vechi culturi arheologice, Acheuleanul african. Din acest punct de vedere, este evident că limita inferioară a paleoliticului *arhaic* nu este fixă, ci va putea fi coborâtă fie prin redatarea descoperirilor actuale, fie prin noi descoperiri de unelte de piatră, mai vechi decât acelea cunoscute în prezent. Mai considerăm necesar să precizăm faptul că Africa nu este un teritoriu unitar din punct de vedere al descoperirilor arheologice, fie datorită caracterului descoperirilor (datorate lipsei unor cercetări coerente pe întregul teritoriu al Continentului), fie condițiilor de mediu ecologic, diferite de la o zonă la alta, și care au determinat existența locuirilor și intensitatea lor diferențiată. Mai există un element specific Africii: cercetarea arheologică trebuie realizată *obligatoriu* în corelație cu Paleoantropologia, pentru a se putea stabili cu certitudine paternitatea uneltelor de piatră. Din acest punct de vedere, sânt încă unele lacune, deoarece nu în cazul tuturor descoperirilor paleoantropologice au fost evidențiate și unelte, după cum, nu toate dovezile de activitate umană pot fi puse în asociere cu resturi

osoase bine determinate. Din acest punct de vedere, chiar dacă s-a consacrat un capitol special (v. *supra*) descoperirilor paleoantropologice, avem obligația de a face câteva corelații explicative:

Hominidele din Africa au fost împărțite în două categorii esențiale: *Australopithecus* și *Homo*, fără a se putea stabili cu certitudine cine a cioplit, intenționat, primele unelte de piatră. Se cunoaște mersul biped al *Australopithecului afarensis* (din zona geografică Afar) pe baza amprentelor lăsate la Hadar, Etiopia și la Laetoli, Tanzania. Nu este un caz izolat, căci cenușa vulcanică, veche de 3,5 milioane de ani (MA) a păstrat 22 de amprente de pași de la 5 hominizi (Y. Deloison, 1992; M. Otte, 1999). Din acest punct de vedere, nu se poate ști dacă *tânăra Lucy* (numită așa după bine-cunoscutul cântec al Formației Beatles), cunoștea cioplirea uneltelor. Considerăm necesar să precizăm că vârsta sa biologică era de 20 de ani, dar vârsta sa geologică (preistorică) era de 3,8 milioane de ani! Nu se exclude posibilitatea ca aceste forme, puțin anterioare genului *Homo*, să fi cunoscut cele mai rudimentare tehnici de transformare a pietrei în unealtă.

Preistoria Africii începe cu cele mai vechi unelte create de om, în **Depresiunea Afar**, situată la jumătatea distanței între Addis Abeba și Djibuti, și care face parte din ceea ce geografi au numit **Gregory Rift Valey**. *Formațiunea Hadar* aparține aceleiași zone geografice. Aici au fost reperate 3 serii (faze) importante, datate între 3,3 și 2,5 MA. În faza I, un lac dar nu foarte întins, ocupa zona între 3,25 și 3,22 MA. În faza a II-a, datată între 3,22 și 2,8 MA, se constată scăderea nivelului apelor lacului și apoi, colmatarea lui. Probabil în perioada colmatării sau imediat după aceea s-au instalat aici primii reprezentanți ai lui *Australopithecus afarensis* – *Lucy*, de la care au rămas 55 de fragmente anatomice. În faza a III-a, între 2,8 și 2,5 MA, se constată revenirea temporară a apelor lacului, iar la partea superioară a sedimentului, în cinci straturi geologice s-au descoperit unelte create de om. Astfel, stratul numit convențional *BKT2*, cu o vârstă de aproximativ 2,7 MA, separat în două nivele arheologice, a oferit 21 de piese litice: nuclee, piese poliedrice, *choppers* și *chopping tools*. Nu departe de acest sit arheologic, la Gona au fost descoperite alte 19 piese litice de aceleași tipuri, la care se adaugă așchii culese din prundișurile formațiunilor geologice. Mai este de precizat că aceste unelte,

asociate și cu oase de animale, nu reprezintă decât prezența fizică a celor mai vechi Hominide care au creat și folosit unelte de piatră.

Primele locuiri, care reprezintă cu certitudine cea mai veche etapă de asociere a oamenilor, sub forma unor halte de vânătoare, au fost descoperite pe malul vechiului lac **Turkana**, în stațiunile numite convențional **Omo 71**, datată la 2,3 MA, și **Omo 123**, cu vârsta de 2 MA. Specialiștii nu exclud existența unor campamente de bază, de unde plecau vânătorii care au staționat provizoriu în cele două locuri. La Omo 71, uneltele (galete transformate în așchii, *choppers*, *chopping-tools* cu cinci desprinderi care creau un tăiș sinuos) sânt însoțite de faună reprezentată de hipopotam, elefant, *Girafa gracilis*, pești silurieni. Pentru prima dată s-a constatat că uneltele fuseseră folosite, căci prezentau urme ale șocului lovirii. La **Omo 84** au fost descoperite numeroase așchii și nuclee din cuarț, aparținând unui campament provizoriu al acelorași vânători. La **Omo 57** s-a descoperit o adevărată industrie litică, din cuarț, tuf și jasp, de mici dimensiuni (caracteristică a tuturor acestor prime unelte create de om), cu nuclee, așchii, fragmente de lame, unele retușate intenționat (nu de folosire, ca la alte piese). În zona de nord-est a Lacului Turkana, la **Koobi Fora** au fost descoperite alte dovezi faunistice și litice ale prezenței oamenilor, la aproximativ 1,8 MA. Un număr de 14 situri au oferit peste 15.000 de piese litice, aparținând, probabil, lui *Homo habilis*. Nu departe de această zonă au fost identificate alte 20 de stațiuni arheologice, dar cu un număr mult mai mic de unelte create de om. La est de Zair, în stațiunea numită **Senga 5** (situată, de asemenea, în depozitele unui vechi lac) au fost descoperite fragmente de cuarț și așchii din cuarțit, asociate cu faună de mari mamifere, cu pești și țestoase, întregul ansamblu fiind datat între 2,3 și 1,9 MA (G. Isaac, 1976; J. Chavaillon, 1992).

Pe de altă parte, la **Olduvai Gorge** (unde începe adevărata *Preistorie a lumii*), *Homo habilis* este asociat cu *Australopithecus boisei* (D. W. Phillipson, 1988). Un strămoș al lui *Homo habilis* nu este cunoscut cu certitudine, dar se estimează că ar fi putut avea vârsta de 3 MA. În acest sens, descoperirea unor unelte de piatră, rudimentare, dar cu elemente de cioplire, în zonele unde nu există (până în prezent) decât Australopiteci, par să demonstreze că și aceștia puteau fi autorii artefactelor menționate. Trecerea între *Homo habilis* și *Homo erectus* s-a produs pe la 1,6 MA. Cu toate acestea, primele unelte cunoscute și datate au o vârstă de

aproximativ 2,4 – 2,5 MA, după cum demonstrează piesele descoperite în formațiunea numită *Shungura* (Valea Omo) și la Gona (Etiopia). Tot în această țară, la Melka-Kunture (Gombore I, Garba IV), *Homo erectus* este asociat cu unelte de tip *Olduvai* (H. V. Merrick, J. P. S. Merrick, 1976; J. et N. Chavaillon, 1976). Pe aceste considerente, **Oldowayanul** este considerată prima cultură arheologică a lumii. Aceste unelte pe așchii, numite *chopper* și *chopping-tool*, erau cioplite pe galete din cuarț, pe malul fostului lac Turkana (J.-M. Cordy, 1995), pe plaja de la Olduvai (M. Leakey, 1976), în falezele marine de la Casablanca, în grotele de la Sterkfontein și Makapansgat, în Africa de Sud. Se precizează că oamenii de la Gombore I (1,6 MA) și Garba IV (1,4 MA) știau să selecteze obsidianul ca suport pentru așchii, sau roci mai dure, pentru percutoare.

În valea de la Olduvai, soții Louis și Mary Leakey, care au efectuat cercetări intense începând din 1968, au identificat mai multe situri arheologice, pe care le-au numit convențional *Bed I*, *Bed II*, *Bed III*, *Bed IV*. Depozitele pleistocene în care sânt cantonate locuirile au o vârstă cuprinsă între 1,8 MA și 500.000 ani. *Bed I* conține 4 niveluri oldovaiene cu resturi de locuire umană. Tranziția între Oldovaiian și Acheulean se poate observa la *Bed II*, cu niveluri arheologice aparținând ambelor culturi arheologice. Din punct de vedere antropologic, se are în vedere tranziția *Homo habilis* / *Homo erectus*, fiind prezent și *Australopithecus boisei*. *Bed III* este importantă deoarece aici s-a constatat schimbarea polarității magnetice Matuyama / Brunhes (v. *supra*, cap. I), pe la aproximativ 730.000 ani. La *Bed IV* s-a observat predominarea Acheuleanului și tranziția de la Paleoliticul inferior la Paleoliticul mijlociu african (*Middle Stone Age*). Tot aici s-a constatat și cea mai veche locuire de tip *Later Stone Age*, datată pe la 17.000 ani BP.

Revenim la *Bed I*, ale cărui depozite fluvio-lacustre păstrează resturile de locuire umană, în mai multe niveluri arheologice, unele reprezentând nivele reale de locuire, iar altele, zone de “tranșare” a cărnii de elefant, în ambele situații, artizanul urmelor de locuire fiind *Homo habilis*, nu *Australopithecus boisei* (D. W. Phillipson, B. Vandermeersch, 1988). Industria caracteristică acestor prime locuiri este dată de *choppers* cu tăișul lateral (*side-chopper*), sau distal (*end-chopper*), diferite tipuri de nuclee, așchii retușate prin percuție (J.-M. Cordy, 1995), piese poliedrice, dar apar și unelte de

mari dimensiuni, pentru răzuit (*heavy scraper*). La partea superioară a acestui nivel s-a putut observa apariția unor piese considerate ca *protobifaciale*. Materia primă o constituia cuarțul, cuarțitul, lava vulcanică. *Bed II* reprezintă o fază ulterioară de locuire, cu un habitat mai extins, dar care nu se depărtează cu mai mult de 5 km de malul lacului. Utilajul este mai diversificat, se pot observa primele tentative de organizare socială, prin amenajarea unui adăpost contra vânturilor, de forma unui arc de cerc, care este anterior producerii intenționate a focului. Din punct de vedere al utilajului, se constată o anumită evoluție, prin diversificarea așchiilor și caracterele progresive ale protobifacialelor.

Stațiunea de la Melka Kunture, Etiopia, reprezintă un alt stadiu, mai evoluat, al civilizației umane. În campamentele de la Gombore I și Garba IV au fost descoperite bogate resturi faunistice, unelte. Aici, mai multe situri, numite convențional cu cifre romane (Garba I, II, III... XII indicând ordinea descoperirilor) oferă o bună secvență stratigrafică privind evoluția societății umane de la Oldowayan la Acheulean și chiar spre *Midle Stone Age* (J. Chavaillon, 1988). Importante sânt și resturile osoase paleoantropologice, descoperite la Karre, niv. B2 (un fragment de humerus aparținând lui *Homo cf. erectus*) și o mandibulă, tot de *Homo erectus*, descoperită la Garba IV, niv. C, D, datate între 1,5 – 1,4 MA. În toate aceste stațiuni și niveluri de locuire, fauna este reprezentată de *Hippopotamus amphibius*, cai, al căror reprezentant este *Stylohipparion*, specii de *suide*, bovidee, pești, *Gazella*, *Hypparion* și altele. În nivelele mai recente s-a constatat o anumită specializare în utilizarea spațiului de locuit, prin rezervarea locurilor pentru tranșarea cărnii (cu multe resturi de elefant, hipopotam, antilopă), a altor activități casnice, observându-se și o multiplicare a tipurilor de unelte.

În Africa de Sud, grotele și cavitățile karstice au oferit locuri de refugiu celor mai vechi *Hominide* cunoscute în zonă. Astfel, la Makapan, se estimează că aceste prime locuiri aveau o vechime de 3,75 – 2,75 MA. Australopitecinele erau asociate cu unelte arhaice, din oase sparte și folosite ca atare. La Sterkfontein, cea mai veche locuire are o vârstă de 3,5 MA, cu resturi de *Australopithecus africanus*, dar deocamdată fără unelte. După o întrerupere de aproximativ 2 MA, deci pe la 1,5 MA, grota de la Sterkfontein este din nou locuită, ca și grotele Swartkrans și Komdrai, de data aceasta de către reprezentanți ai genului *Homo*,

asociată și cu unelte preparate, de tipul *chopper* și *poliedre* (J. R. Mason, 1976).

În Africa centrală, în Rep. Centrafricană, cu ocazia cercetărilor diamantifere în bazinul râului Ngoere, s-au descoperit piese de tip *chopper*, *chopping-tool*, *poliedre*, care se încadrează între cele de tip oldowayan, de aspect pre-acheulean, dar vârsta lor nu a putut fi precizată. Aceleași tipuri de piese au fost găsite în așezarea de la Mounkassa, în Congo (peste 50 de piese). În Rep. Djibuti, a fost descoperită stațiunea de la Barogali, datată între 1,6 – 1,3 MA, care reprezintă o importantă haltă de vânători, cu urme certe de tranșare a cărnii de elefant (*Elephas recki ileretensis*), asociate cu 550 unelte din bazalt: *choppers*, *poliedre*, nuclee, deșeuri de cioplire, așchii brute și retușate, gratoare pe așchii. Se consideră că elefantul nu a fost vânat în sensul modern al cuvântului, dar a fost atras în mlaștina râului Awash, unde și-a găsit moartea (A. Berthelet, J.-L. Boisaubert, 1996).

În Africa de Nord, situația este mai complicată datorită lipsei datărilor și a altor elemente de încadrare geo-cronologică. În această largă zonă geografică, se pare că cea mai importantă așezare a fost descoperită la Aïn Hanech, Algeria. Formațiunile din bază, fluvio-lacustre, cuprind faună aparținând Villafranchianului inferior, iar cele de la partea superioară au faună de tip Villafranchian superior, datată la 1,3 MA, în asociere cu utilaj litic reprezentat de un tip nou, numit “sferoide fațetate”, de fapt aparținând aceleiași categorii de galete cioplite. În Maroc, la Sidi Abderrahman s-a evidențiat deja prezența Acheuleanului, dar la baza secvenței stratigrafice există un nivel cu galete cioplite (P. Biberson, 1976).

Așadar, aproape în întreaga zonă a Continentului african: în Africa orientală, în Africa de Sud, în Rep. Centrafricană, în Djubuti, Maghreb sau Sahara, industriile pe galete sânt anterioare celor acheuleene, și aparțin fazelor de evoluție a Oldowayanului. Pe acest continent, Paleoliticul inferior începe sigur la 1,4 MA și are o evoluție îndelungată în timp, căci durează până la 100.000 ani. *Homo erectus* este creatorul acestei culturi, creatorul *focului*, creatorul bifacialelor care au acoperit aproape întregul glob (J. Cavaillon, 1992). Dar, trebuie să precizăm că alți specialiști apreciază că primele bifaciale au apărut în Africa între 1,7 și 1,4 MA. De aici, tehnica bifacială s-a răspândit în Europa Occidentală,

prin Gibraltar – Peninsula Iberică, și Centrală, prin sud-estul Continentului și Marea Neagră (Harun Taşkiran, 1998).

Acheuleanul

Factori obiectivi de analiză arheologică și istorică, printre care precizăm lipsa de uniformitate a cercetărilor la nivelul întregului Continent (care a determinat, poate, diferențe marcante în ceea ce privește ocuparea *reală* a teritoriului), lipsa unor posibilități de datare a tehnocomplexelor prin metodele cronologiei absolute), atenția diferențiată, acordată anumitor zone geografice care au fost mai intens cercetate (și cu rezultate net superioare) etc., au determinat să nu existe, nici în prezent, opinii comune în ceea ce privește limitele cronologice și “etapizarea” Acheuleanului din Africa. Caracteristica esențială a culturii a fost considerată, ca și în Europa, prezența bifacialelor. Din acest punct de vedere, s-a apreciat că cele mai vechi bifaciale au fost descoperite la Olduvai, *Bed II*, datat spre 1,4 MA. Dar, la Melka Kunture, nivelul cel mai vechi cu bifaciale este datat la 1 MA. O posibilă cronologie a Paleoliticului inferior african propune trei subdiviziuni (se are în vedere existența tehnocomplexelor *post-pebble culture*):

- Paleoliticul inferior vechi, datat între 1.300.000 și 700.000 ani, cunoscut mai ales în Africa orientală și în carierele de la Sidi Abderrahman, Maroc, cu industrii aparținând Acheuleanului inferior (J.-P. Raynal ș.a., 1996).
- Paleoliticul inferior evoluat, cu tehnocomplexe de tip Acheulean mijlociu și superior, date între 700.000 și 300.000 ani (la nivelul celor mai vechi descoperiri europene), cu primele manifestări Levallois și cu dovezi certe de producere intenționată a focului, mai ales pentru încălzire și ca mijloc de apărare.
- Paleoliticul inferior recent, cu ansambluri litice aparținând Acheuleanului superior/final, datat între 300.000 și 100.000 ani, prezent mai ales în Africa de nord și Sahara. Acum se face și trecerea de la Acheulean la culturile arheologice cu așchii (poate de tipul **Sangoeanului** din Uganda), aparținând entității numită *Middle Stone Age* (J. Chavaillon, 1992). Adaptarea Acheuleanului african la această cronologie a Paleoliticului inferior de pe Continent a necesitat punerea de acord a diferitelor elemente de datare și încadrare geo-cronologico-culturală (elemente tehnice ale inventarelor litice) în corelație cu importante spații geografice, pe care le-am menționat deja. Principiile stabilite în acest sens au fost

acelea de ordin tehnico-tipologic și cu privire la comportamentul “economic” și “cultural” al grupelor umane. În fond, s-a constatat schimbarea debitajului, încă la nivelul Acheuleanului mijlociu, când, pentru retușarea fină a bifaciațelor, se înlocuiește perculatorul dur, din piatră, cu cel din lemn, corn, os. Cu același perculator s-au retușat și așchiile, pentru a fi transformate în unelte. Apariția tehnicii Levallois a fost, de asemenea, un criteriu de cronologie internă, evident, asociat cu alte elemente de datare. Din punct de vedere tipologic, se constată multiplicarea cantitativă și o mult mai largă gamă de tipuri. Fără îndoială, vechile *chopper* și *chopping-tool* nu dispar dintr-o dată, dar acum apar bifaciațele, de diverse forme și tipuri, așchiile retușate cu mai multă tehnicitate, racloarele, de asemenea, diversificate ca tipologie, toporașele (*hachereau*), pe așchii, ca și denticulatele, *encoche*s etc. În aceeași manieră ca și tipologia uneltelor, modalitățile de finisare au fost luate în considerație pentru stabilirea unor stadii evolutive. Se poate vorbi chiar de o anumită standardizare a tipologiei acheuleene, în funcție, evident, de natura materiei prime. S-a constatat, zonal și temporar, o anumită strategie de selectare a materiei prime, în sensul căutării rocilor cu clivaj cât mai bun și cu posibilitățile de control al desprinderilor.

Comportamentul grupelor umane, în relație cu mediul, dovedește, începând cu Acheuleanul, o mai bună adaptare, folosirea îngrijită a resurselor, stăpânirea mijloacelor de producere, întreținere și folosire a focului, construirea unor adăposturi speciale și structurarea spațiului de locuit. Campamentele sânt instalate pe soluri nisipoase, în locuri parțial dependente de sursa de apă permanentă, sau pe plaje marine. S-au observat urmele unor astfel de amenajări în Tanzania, Kenia, la Obock, Djibuti, sau Sidi Abderrahman, pe malul lacului Karar sau la Ternifine, Algeria. În Grota Urșilor, la Sidi Abderrahman au fost identificate dovezile unei “linii” de cioplire a așchiilor, din nuclee de mari dimensiuni, și a unei alte “linii” de preparare a uneltelor bifaciațale, pornind de la așchii macrolitice sau galete (Ab. Mohib, 2001). În Etiopia, la Gombore 2, Garba 1 și 3 (nivelele acheuleene) s-a constatat amenajarea spațiilor prin ușoare adânciri ale perimetrului locuibil, iar cu începere din Acheuleanul mijlociu, spațiile pentru diversele activități “domestice” sânt diferențiate, fapt care tinde spre generalizare (R. Desbrosse, J. Kozłowski, 1994). Acheuleanul din Kenia este asociat, în afara uneltelor cunoscute, cu resturi

paleofaunistice de bovidee, cai, *suide*, inclusiv carnivore, prin care se demonstrează o bună strategie a vânătorii (J. W. Barthelme, 1996). O observație de foarte mare importanță este aceea care îi definește pe acheuleenii din Africa în calitate de veritabili vânători, în timp ce predecesorii lor se pare că erau mai mult căutători de animale moarte cu care se hrăneau, atunci când șansa vânătorii nu le era favorabilă. În legătură cu datarea resturilor faunistice, este necesar să precizăm faptul că prin cercetările interdisciplinare s-a constatat depunerea unei cenușe (ciment), la rădăcina danturii marilor mamifere, în toată viața animalului, dar diferit de la un anotimp la altul. Lumina polarizată a precizat că depunerile au densitate diferită tocmai în funcție de clima și vegetația anotimpului. Stabilirea acestor elemente de detaliu, poate preciza momentul vânării (H. Martin, 1996).

Revenind la prezența toporașelor (*hachereau*), cercetările arheologice au demonstrat că există stațiuni acheuleene în care acestea lipsesc: pe valea Nilului, în Djibuti, Africa de Nord și Sahara, dar în Acheuleanul mijlociu și superior din Africa de Sud, în Acheuleanul superior din Africa orientală și în Acheuleanul final din Sahara, aceste piese sânt mai bine reprezentate, cantitativ și din punct de vedere al retușării, decât bifaciilele (J. Chavaillon, 1992); prezența bifaciilelor a avut calitatea de a conferi tuturor ansamblurilor litice caracteristicile culturale specifice.

Specialiștii mai caută încă explicația “dizolvării” Acheuleanului, în etapa sa finală, în noua “lume” care apare și aici, prin *Aterian* și *Lupembian*, culturi care vor absorbi întru totul vechea entitate arheologică, elementele Paleoliticului mijlociu acoperind, sub forme diferite, dependente de condițiile de mediu geografic, întregul Continent.

PALEOLITICUL MIJLOCIU

Există o întreagă problemă a reprezentanților genului *Homo sapiens* în țările Africii și ale Orientului Apropiat. B. Vandermeersch (1992) consideră că cei mai vechi reprezentanți ai săi provin din Africa și au o vârstă de peste 100.000 ani, cu precizarea necunoașterii strămoșilor lui și a vârstei acestora. În demersul nostru privind elementele de arheologie a Paleoliticului african ne interesează doar impactul acestor forme evolute ale

genului *Homo*, care au trăit și creat aceste civilizații cu mult înaintea celor europene, poate alături, poate independent de *Omul de Neandertal* african. M. Otte (1999) opinează că această formă ar fi putut deriva din *Homo erectus* african, pe baza descoperirilor de la Djebel Irhoud, Maroc, unde s-a reperat o formă fosilă *non-neandertaliană*, asociată cu utilaj musterian, în timp ce în Orientul Apropiat se cunosc forme evoluate, care se datează la 100.000 – 90.000 ani, grotele Zutlieh și Qafzeh, Israel, fiind un excelent exemplu. La intrarea în grota Qafzeh a fost identificată o mică necropolă cu 12 schelete de copii și adulți, cu elemente de ritual (ocru roșu), care se apropie mult de *omul modern*, dar uneltele care se asociază sânt de tip paleolitic mijlociu. Așadar, există, în Orientul Apropiat, tipul fizic *Homo sapiens* arhaic însoțit de utilaj musterian, ca de exemplu, grotele Kebara, Amoud, Taboun, Israel, sau grota Shanidar, (mică necropolă cu 7 schelete, dintre care unul era depus pe un pat de flori) (J. Chavaillon, 1992). Probleme de interpretare pune și faptul că neandertalienii sânt cunoscuți în Orientul Apropiat abia pe la 55.000 ani, așa cum o probează descoperirile de la Kebara, Israel, sau din Irak.

În linii generale, Paleoliticul mijlociu din Africa și Orientul Apropiat este reprezentat de *Amoudian* (grota Amoud, Israel), ca tehnică laminară precoce (gratoare, burine, pe suporturi de lame), acompaniată de elemente Levallois (așchii); *Musterian* târziu, cu vârfuri triunghiulare cu baza subțiată (vârfuri de tip *Emireh*), obținute prin tehnică Levallois; *Yabroudian* (grota Yabroud, Siria), cu bifaciale acheuleene; *Aterian* în Africa de Nord (stațiunea eponimă este Bir el Ater, Algeria), cu unelte cioplite pe așchii și retușate în scopul obținerii unui peduncul pentru prinderea într-o coadă; *Sangoean* în Africa centrală, cu piese de formă alungită, groase și retușate bifacial; *Middle Stone Age* în Africa de Sud, care include tehnica numită *Victoria West* (cu desprinderi transversale) și cea numită *Kombewa* (cu așchii desprinse prin detașări speciale) (M. Otte, 1999). Unele aspecte speciale au fost observate în marile zone geografice ale Continentului. O analiză specială a fost efectuată în sud-estul Marocului, pe valea Ziz. S-a constatat existența unor stațiuni specializate în extracția materiei prime și în prepararea (*mise en forme*) nucleelor; în apropiere au fost organizate atelierele de cioplire. Aici, prepararea nucleelor era urmată de detașarea suporturilor (a produselor secundare de

debitaj) și apoi, de transformarea acestora în unelte finite, inclusiv prin retușarea specifică perioadei. (Guislain, St., 1996).

Aterianul

În Africa de Nord, trecerea de la Acheulean la Paleoliticul mijlociu se face gradat, ca și evoluția Musterian și Aterian. Evident, lucrurile nu s-au desfășurat pe “scheme” punctuale, pe care le-ar fi dorit arheologii, cu elemente tehnice și tipologice clare de departajare: există tehnocomplexe cu piese bifaciale, chiar decă nu sânt acheuleene, există așchii Levallois, dar neretușate, după cum există piese de aspect aterian. Astfel, la Taforalt, Maroc, niv. 35 are așchii Levallois, racloare și denticulate, iar niv. 34 -18, elemente tehnice care impun prezența Aterianului cu toată coloana evolutivă (vechi – final). La Gafsa, Tunisia, piese de aspect musterian și aterian rețin atenția, dar nu s-a putut stabili dacă sânt două entități sau doar contemporaneitatea celor două faciesuri. La J'Bel Irhoud, Maroc, componentele tehnice converg spre un Musterian de debitaj Levallois, dar resturile paleoantropologice: o mandibulă și două calote craniene par să aparțină fie tipului Neandertal, fie unui descendent din *Homo erectus* cu specific local. Așadar, succesiunea Paleolitic inferior – Paleolitic mijlociu prin Musterian este dovedită, dar în Sahara, Aterianul succede sigur Acheuleanului final. În Tripolitania, la Haua Fteah, un ansamblu cu burine de unghi pe suporturi lamelare, ca și întreaga industrie pe lame, aparține unui ansamblu datat la 80.000 – 65.000 ani, și care suprapune mai multe nivele cu vârfuri Levallois și racloare. În Egipt, Acheuleanul final este înlocuit de industrii musteriene cu denticulate, datate între 45.000 și 32.000 ani BP, iar Aterianul conține și bifaciale. La Kharga (de aici provine un alt facies, *Kharguanul*), succede Acheuleanului final cu așchii de mici dimensiuni, unele Levallois, dar cu retușe abrupte. Pe valea Nilului, un Aterian târziu, cu piese foliacee, vârfuri și așchii Levallois suprapune un tehnocomplex musterian, dar pe la 40.000 ani BP. La rândul său, Aterianul din Algeria se caracterizează prin elemente specifice Paleoliticului mijlociu (racloare, denticulate), asociate de altele, tipice pentru Paleoliticul superior: gratoare plate, piese pedunculate (în proporție de 18 %), chiar dacă debitajul Levallois este bine reprezentat. În această parte a Continentului, Aterianul va dispărea pe la 30.000 ani BP, cu unele prelungiri până pe la 20.000 ani, fiind înlocuit de Iberomaurisian, iar în unele

microzone, după Aterian vor urma locuiri epipaleolitice. Peste tot, factorii climatici au fost hotărâtori în ceea ce privește evoluția culturilor arheologice și a tipului fizic, uman.

Sagoeanul

Acest tehnocomplex aparține țărilor din centrul Continentului: Congo, Zair, Burundi, Ruanda, Rep. Centrafricană, Gabon, Angola, până în Mozambic, fiind evidențiat la Sango Bay (pe malul lacului Victoria), care a devenit stațiune eponimă. La Kalambo Falls, la sud de lacul Tanganika, au fost descoperite elementele tipice, tehnico-tipologice: topoare în secțiune triunghiulară, bifaciale groase, alungite, gratoare macrolitice, piese poliedrice, *choppers*, racloare. Aceste descoperiri pot reprezenta un facies intermediar între Acheulean și *Middle Stone Age*, fiind datate între 100.000 și 80.000 ani. Este de precizat că Sagoeanul din bazinul Congo-ului a primit denumirea de Toumbian și a fost divizat în mai multe ansambluri litice și etape cronologice, cel mai important fiind Lupembianul (stațiunea Lupemba, Zair). Acest facies a evoluat pe un teritoriu destul de întins, dar care nu depășește Africa ecuatorială, însă destul de târziu, între 42.000 – 38.000 ani BP. În forme relativ evolute, dar fără prea mari diferențe tehnico-tipologice, Lupembianul se prelungește până în Tardiglaciul european, pe la 14.500 BP (R. Vaufrey, 1955; J. Chavaillon, 1988; J. D. Phillipson, 1988), fiind acoperit de locuirile de aspect epipaleolitic.

Tiemassianul

În Africa de Vest, pe malul Atlanticului, a fost observat un alt facies al Paleoliticului mijlociu, și care a primit denumirea de la stațiunea Tiemassas, Senegal, situată într-o veche albie, nu departe de Dakar. El este reprezentat prin așchii Levallois sau non-Levallois, gratoare, racloare, bifaciale de mici dimensiuni. Originalitatea tehnocomplexului constă în prezența unor piese cu baza terminată în peduncul. Specialiștii precizează că evenimentele climatice, cum ar fi extensia lacurilor în timpul ultimei transgresiuni marine, pe la 40.000 ani, apoi ariditatea care se instalează aproape peste tot, între 23.000 și 12.000 ani BP, au cauzat mari dificultăți populațiilor, ceea ce le-a determinat la posibile migrații, fără să fi lăsat resturi de locuire consistente, motiv pentru care nu au fost identificate suficiente campamente și

tehnocomplexe în vederea unei cunoașteri mai aprofundate a realităților arheologice. Se crede că și în această parte a Africii, Acheuleanul a putut supraviețui în forme întârziate, poate alături de Sangoean, cu unelte de tipul pieselor bifaciale de mari dimensiuni, local înlocuite de vârfuri foliacee, piese lanceolate, gratoare și racloare de factură lupembiană, găsite mai spre est, în Nigeria și Ghana. Însă, la nord de Nigeria s-a identificat un alt posibil facies industrial, cu nuclee discoidale, așchii Levallois, racloare, burine, gratoare, lame, care îi dă un aspect compozit; mai la est, la nordul Camerunului, un alt facies cuprinde piese de debitaj Levallois, asociate de tehnica laminară bine dezvoltată, cu vârstă destul de recentă, între 20.000 și 15.000 ani BP. Așadar, între Ocean (la vest și sud), deșert (la nord) și marile zone împădurire (La Grand Forêt) par să se întâlnească două culturi arheologice: Aterianul cu tradiția sa musteriană, și Lupembianul, cu elemente sangoene, dar atât originea, cât și fazele lor finale sânt foarte puțin cunoscute.

Middle Stone Age

În Africa meridională și de est, acest tip de Paleolitic mijlociu pare să aibă o altă direcție evolutivă, începuturile sale fiind plasate între 181.000 – 149.000 ani (așezările din Etiopia), deci mai recente decât Acheuleanul recent, datat la 200.000 ani. Finalul perioadei este mai greu de precizat, limita între Middle Stone Age și Late Stone Age fiind plasată între 38.000 – 30.000 ani BP, cu precizarea că ultima perioadă paleolitică ar fi putut începe pe la 25.000 - 20.000 ani BP. Faciesul industrial al perioadei este Stillbayanul, de factură deosebit de mobilă a populației, fiind găsit în întreaga Africă de sud și de est. Utilajul caracteristic este compus din vârfuri cu retușe uni- și bifaciale, racloare, multe denticulate, lame macrolitice detașate din galete culese de pe plajele marine. Tehnica Levallois este intens folosită, iar durata existenței tehnocomplexelor este de aproximativ 80.000 ani BP. Fauna specifică țărmului celor două oceane, Atlantic și Indian oferea un vânat bogat, dominat de bivol și de antilope. Și în această zonă geografică regresia marină a avut efecte importante asupra comportamentului și modului de viață. Spre 50.000 ani, după regresia marină, se constată schimbări majore în tehnologia și tipologia litică, prin trecerea la un debitaj nou, laminar și lamelar, cu piese geometrice microlitizate,

segmente de cerc, trapeze, burine, lame retușate abrupt (*à dos abattu*).

Nu se poate stabili cu certitudine dacă tipul fizic al acestor faciesuri industriale aparține lui *Homo sapiens* arhaic sau era deja *Homo sapiens sapiens*. Resturile paleoantropologice nu sânt foarte concludente, ca și folosirea ocrului, a uneltelor din os și a obiectelor de podoabă. În stațiunea Orangia au fost descoperite 7 adăposturi în formă de semicerc, din pietre cu diametrul de 2-3 m, ușor adâncite, cu împărțirea riguroasă a spațiului interior (zone pentru dormit, pentru cioplirea uneltelor etc.). La Kalambo Falls, Zimbabwe, un imens cerc de pietre, ar fi putut reprezenta un adăpost (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994). La nord de Cape Town, s-a constatat folosirea repetată a campamentului de la Duinefontein, cu conservarea a nu mai puțin de 23 de specii de animale, printre care elefant, rinocer, hipopotam, antilope diferite, cai, bovide de talie mare. Oamenii cunoșteau o bună strategie a vânătorii, prin amplasarea unor campamente pe drumul urmat de marile ierbivore, sau prin instalarea unor halte sezoniere de vânatoare, unde s-a constatat că tranșarea cărnii se făcea pe criterii bine stabilite. Ocuparea grotei de la Bombata, Zimbabwe, timp de aproximativ 50 de milenii a permis, printre altele, cunoașterea evoluției litice, de la nivelele cele mai vechi, cu racloare și vârfuri subtriunghiulare, la tehnica laminară și până la apariția ceramicii, pe la 2.100 BP. Pe de altă parte, în grotă Porc-Epic (Africa de est) a fost descoperit un nivel aparținând Paleoliticului mijlociu, datat la 50.000 ani BC, și un altul, de tip Paleolitic superior, datat la numai 15.000 ani BC (J. Chavaillon, 1992).

PALEOLITICUL SUPERIOR (Later Stone Age)

În domeniul Paleoliticului superior, situația de pe Continantul african pare să fie și mai dificilă, motiv pentru care specialiștii au preferat titulatura anglo-saxonă, care poate să reprezinte alte entități decât sensul european al Paleoliticului superior. Numele de *Epipaleolitic*, dat descoperirilor și tehnocomplexelor (faciesurilor) din Africa de Nord și Sahara are, se pare, două faze: una, mai puțin cunoscută, care amintește de Paleoliticul superior european, și a doua, de nuanță epipaleolitică propriu-zisă. În tot cazul, nu

este exclusă o deplasare a comunităților omenești spre nord și Sahara, datorită profundelor schimbări de climă, care au antrenat modificări ale peisajului vegetal și ale faunei.

Iberoamurisianul

Acest termen reprezintă un facies industrial puțin cunoscut, cu campamente doar în nordul Continentului. După M. Otte (1999), Aterianul recent se caracterizează prin folosirea retușelor plate, pe piese bifaciale, prin care se va face trecerea spre vârfurile foliacee, datate la 20.000 BP. După această fază va urma Iberomaurisianul, care are, ca elemente tehnico-tipologice, lamelele cu retușare abruptă (*à dos*), cuțite cu marginea curbă (*à dos courbe*), segmente de cerc și vârfuluri cu latura dreaptă (*à dos droit*), burine pe spărtură, gratoare scurte, nucleiforme. Detașarea s-a făcut pe nuclee cu un plan de lovire, de mici dimensiuni. La acestea se adaugă utilajul osos, identic celui european, dar mai slab dezvoltat. Este localizat pe coastele Marocului, Algeriei, Tunisiei, și datat între milenii XV – VIII. Prima descoperire s-a făcut în 1899, la Mouillah, în zona Oran, Algeria (de unde și sinonimele *Mouillian*, *Oranian*). Este necesar să precizăm marile deosebiri de opinii în ceea ce privește originea, fazele evolutive și finalul acestui facies. Originea sa ar putea fi locală, dezvoltată din ultimele locuiri de tip Levallois și Musterian. Creatorul acestui facies poate fi *Omul* de tip *Mechta el Arbi*, a cărui origine poate fi autohtonă sau din Orientul Apropiat. La Mechta el Arbi, Algeria, au fost exhumate aproximativ 30 de schelete de tip Cro-Magnon european, acceptate ca reprezentând varianta *Pre-sapiens*, asemănătoare cu acelea de la Afalou Bou Rhunel, tot în Algeria, dar fără a se preciza vârsta lor. Se menționează doar faptul că, în 29 de stațiuni au fost descoperite peste 500 de schelete de acest tip. Prin cercetările arheologice s-a putut dovedi că iberomaurisienii locuiau aproape numai pe coastele Mediteranei, unde găseau o faună destul de abundentă, reprezentată de *Bos*, *Ovis*, *Ursus*, *Megaceroïdes algericus*, *Equus asinus africanus*, *Equus mauritanicus*, *Cervus*, *Vulpes*, iepuri, gazele, lei, pantere, țestoase etc. Își completau hrana cu “fructele mării”, motiv pentru care unele campamente arată ca niște adevărate aglomerări de cochilii (*escargotières*). Încadrarea nivelelor de locuire între milenii XXI – XI (anterior estimărilor lui M. Otte) demonstrează faptul că această cultură arheologică are componente ale Paleoliticului superior, dar și ale

Epipaleoliticului, evoluând spre Mezoliticul de factură capsiană, prin intermediul căreia se face trecerea la epoca pietrei cioplite.

Se consideră că iberomaurisienii au trăit într-un climat rece și umed, motiv pentru care au ocupat cu predilecție grote și adăposturi sub stâncă, iar în așezările de suprafață își amenajau adăposturi speciale, cum ar fi la Courbet-Marine, unde solul de locuit a fost adâncit cu 0,50 m, iar para-vântul trebuia să apere vatra de foc. Dar s-au constatat și elemente ale unei sedentarizări, iar când campamentele erau instalate pe soluri nisipoase, amenajările trebuiau asociate cu vetre de foc pentru apărarea de animalele sălbatice. La Afalou bou Rhummel, o astfel de locuință era apărată și de o palisadă, alături de șirul de vetre (G. Aumassip, 1997).

Populațiile iberomaurisiene trăiau în grupuri restrânse, iar când un membru al grupului suferea de o rănire gravă, întregul grup îi era solidar. În plus, s-a constatat practica unei mutilări a incisivilor mediani superiori, considerată ca un *rit de trecere*, fapt care se petrecea la vârsta de 8 – 11 sau 14 – 16 ani. Arta mobilă a iberomaurisienilor este astăzi mai bine cunoscută, și se remarcă îndeosebi prin figurinele din lut ars, reprezentând capridee. Este importantă și datarea acestor figurine: 20.000 ani la Tamar-Hat, și 15.000 ani la Afalou bou Rhummel (G. Aumassip, 1997).

Capsianul

Această cultură arheologică a Africii cuprinde mai multe faciesuri locale, printre care sânt amintite: Tshitolian în Africa centrală (între 13.000 – 8.000 BP), Nachikufian în Africa de est (începând cu mileniul XV BP), Wiltonian în Africa de Sud (pe la 12.000 BP) (M. Otte, 1999). Alți specialiști (J. Chavaillon, 1992) datează Capsianul în milenii VIII – V BP. Este ultima manifestare anterioară fenomenului de neolitizare. Campamentele capsiane sânt cunoscute îndeosebi prin numele generic de *escargotières*, cu dimensiunile de 150 x 80 m, și cu înălțimea de 1-2 m. Industria litică a Capsianului este dominată de lamele retușate abrupt, alături de o industrie osoasă, bine dezvoltată. Marea majoritate a specialiștilor au acceptat divizarea Capsianului în două mari zone și/sau etape: Capsianul tipic (datat între 8.840 ± 160 – 6.750 ± 150 ani BP, într-o zonă restrânsă, în partea de sud a Algeriei) și Capsianul superior (datat între 9.800 ± 125 – 6420 ± 270 ani BP,

cu extensie în spațiul nord-continental). Capsianul superior a fost subîmpărțit în trei faze și cinci faciesuri. Faza cea mai veche începe în mileniul VIII BP și are la bază utilajul preponderent al lamelelor retușate abrupt, caracteristică ce se prelungește până spre finalul acesteia. Faciesurile au aspect local, geografic, dar se deosebesc și pe baze tehnico-tipologice, îndeosebi prin procentajul lamelelor retușate abrupt: 43,4 % în faciesul central, 36,3 % în faciesul meridional, dar apar denticulatele și *encoche*s în proporții dominante, de aproximativ 62,4 %, în faciesul setifian. Din punct de vedere al procentajelor, s-a constatat că, de exemplu, microlitele variază între 1 și 20 % de la o stațiune la alta, uneori în cadrul aceluiași facies.

Climatul în care au trăit populațiile capsiene era destul de apropiat de cel actual, dar mai umed. Există o abundență vegetație, iar despăduririle nu începuseră încă. Capsienii se hrăneau cu moluște și cu vânat terestru, printre care se constată prezența unor ierbivore de talie foarte mare (cel puțin două specii de bovidae), cai, gazele, mufloni, dar și iepure (două specii), arici, la care se adaugă păsări: struț, porumbel, potârniche, dropie. Nu se poate afirma cu certitudine dacă aceste populații trecuseră la stadiul de sedentarizare, căci nu sânt dovezi privind domesticirea plantelor și a animalelor. Mormintele erau de înhumatie, uneori cu mutilări ale corpului după deces, poate cu caracter ritual, dar cu abundența ocrului roșu peste cadavre. S-au descoperit oase tubulare, de păsări, folosite pentru păstrarea ocrului roșu, ori batoane de ocru roșu, necesare pictării, probabile, a corpurilor, în viață sau după deces. S-a constatat folosirea oului de struț, cu rol de recipiente, înainte de a fi folosit ca obiecte de podoabă, acestea fiind reprezentate de cochilii perforate, pandantive din piatră, canini de mistreț, perforați. Descoperirea unor galete pictate, de tipul celor aparținând Azilianului european, pune alte probleme de interpretare a unor posibile deplasări ale grupelor umane pe foarte largi spații geografice. În numeroase stațiuni, locuirile capsiene sânt continuate de acelea aparținând *Neoliticului de tradiție capsiană*, care a moștenit și elemente ale culturii arheologice iberomaurisiene. Fenomenul neolitizării s-a produs în mai multe etape, evoluția lineară nefiind perturbată de evenimente majore, prin care să se poată stabili existența unor elemente alogene, din afara Continentului. Printre cele mai importante descoperiri ale

perioadei poate fi menționată Arta rupestră sahariană, asociată Neoliticului de tradiție capsiană.

Un alt fapt, mai recent, poate fi luat în considerație îndeosebi în ceea ce privește Epipaleoliticul din zona Maghrebului: accentuatul microlitism. Se impune o constatare de ordin general: microlitismul iberomaurisian se caracterizează prin imensa proliferare a lamelelor retușate abrupt, în timp ce acela de tip capsian, prin multiplicarea microlitelor geometrice. Spre milenii VIII-VII, miniaturizarea utilejelor este și mai accentuată, ajungând până la piesele *pigmee*, cu dimensiunile de doar câțiva mm. Însă, este cazul să precizăm că o astfel de hipermicrolitizare a fost constatată și în cadrul utilajului litic din mezoliticul franco-belgian (J.-G. Rozoy, 1987), cu deosebirea că în zona Maghrebului, această micșorare a dimensiunilor pieselor este și mai accentuată. În aria geografică prin care se caracterizează acest hipermicrolitism (estul Algeriei, Atlasul Saharian), stațiunea de la Columnata a fost datată la 7.300 ± 200 ani BP, 8.140 ± 150 ani BP și 8.280 ± 200 ani BP (N. Ferhat, 1997).

În concluzie, grupele umane de la Mechta el Erbi și Mechta-Afalou, stațiuni aparținând Iberomaurisianului, respectiv Capsianului, aveau o trăsătură comună: microlitizarea accentuată a debitajului lamelar. Întrucât așezările acestui facies tehnologic atât de deosebit tipologic nu se află situate pe coastă sau în apropierea cursurilor de apă, pentru a se putea dovedi folosirea lor la pescuit (ca în cazul Montadianului european, datat în mileniul VIII, și pentru care s-a evidențiat pescuitul ca activitate importantă), interpretarea acestui fapt, unic în spațiul geografic luat în considerație, rămâne încă una dintre necunoscutele Preistoriei Continentului african.

BIBLIOGRAFIE

- Aumassip, G., 1988. *Ibéromaurisien*, în A. Leroi-Gourhan (dir. de la public.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris, 1988 (mai departe se va cita *Dictionnaire*).
- Aumassip, G., 1997. *Le milieu et les hommes au sud de la Méditerranée après le Pléniglaciaire*, în J. M. Fulola, N. Soler (dir.), *El Món Mediterrani després del Pleniglacial (18.000 – 12.000 BP)*,

Banyoles, 1995, Girona, 1997 (mai departe se va cita Coll. Banyoles 1995).

- Barthelme, J. W., 1996. *Middle and Upper Pleistocene Archaeology of the Southern Kenya Rift*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts, Section 5*, Forli, 1996
- Berthelet, A., Boisaubert, J.-L., 1996. *Un site de dépeçage d'Elephas recki ileretensis en République de Djibouti*, în *XIII Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts, Section 5*, Forli, 1996.
- Biberson, P., 1976. *Les plus anciennes industries de Maroc*, în J. Desmond Clark, Glynn Isaac (dir.), *Les plus anciennes industries en Afrique*, IX-e UISPP Congres, Coll. V, Nice, 1976 (mai departe se va cita *Les plus anciennes ind. en Afrique*).
- Camps, G., 1974. *Les civilisations préhistoriques de l'Afrique de Nord et du Sahara*, Doin, Paris.
- Chavaillon, J. et N., 1976. *Le Paléolithique ancien en Ethiopie: caractères techniques de l'Oldovayen de Gombore I à Melka Kuntouré en Ethiopie*, în *Les plus anicennes ind. en Afrique*.
- Chavaillon, J., 1988. *Melka-Kunturé, Ethiopie și Lupembien*, în *Dictionnaire*.
- Chavaillon, J., 1992. *L'Homme moderne și L'Afrique*, în J. Garanger (sous la dir. de), *La Préhistoire dans le monde*. Nouvelle edition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris, 1992 (mai departe se va cita *La Préhistoire*).
- Cordy, J.-M., 1995. *Les premiers outils*, în J.-M. Cordy (sous la dir. de), *Le Genie de l'Homme. Des origines à l'écriture*, Saint-Gérard, 1995.
- Desbrosse, R., Kozlowski, J., 1994. *Les habitat prehistoriques. Des Australopithèques aux premiers agriculteurs*, Cracovie – Paris.
- Deloison, Y., 1992. *Sur les traces de pas de Laetoli en Tanzanie*, în M. Toussain (éd.), *Cinq millions d'années, l'aventure humaine*, Actes du Symp. de Bruxelles, 1990, ERAUL, 56, Liège, 1992.
- Ferhat, N., 1997. *L'hypermicrolithisme dans l'Epipaléolithique du Maghreb*, în *Col. Banyoles 1995*.
- Guislain, St., 1996. *Acquisition de matières premières, mise en forme et débitage des blocs: les données fournies par l'étude de plusieurs ateliers de taille du Tafilalt (Sud-Est Marocain)*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts, Section 5*, Forli, 1996.

- Isaac, Gl., 1976. *Traces of early Hominid activities from the Lower Member of the Koobi Fora formation, Kenya*, în *Les plus anciennes ind. en Afrique*.
- Leakey, M., 1976. *The early stone industries of Olduvai Gorge*, în *Les plus anciennes ind. en Afrique*.
- Martin, H., 1996. *Saisonnalité et dépôts de ciment: méthodologie et applications dans le domaine de la Préhistoire*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts, Section 3*, Forli, 1996.
- Mason, J. R., 1976. *The earliest artefact assemblages in South Africa*, în *Les plus anciennes ind. en Afrique*.
- Merrick, H.V., Merrick, J. P. S., 1976. *A Lower pleistocene industry from Member F of the Shungura formation, Lower Omo Valley, South Western Ethiopia*, în *Les plus anciennes ind. en Afrique*.
- Mohib, Ab., 2001. *Etude techno-dynamique de l'ensemble lithique acheuléen de la grotte des Ours à Sidi Abderrahmane (Casablanca, Maroc) et réévaluation du potentiel archéologique*, în *Congrès 2001*.
- Otte, M., 1999. *La Préhistoire*, De Boeck & Larcier, Paris, Bruxelles.
- Phillipson, D. W., 1988. *Oldowayen și Sangoen*, în *Dictionnaire*.
- Phillipson, D. W., Vandermeersch, B., 1988. *Olduvai Gorge*, în *Dictionnaire*.
- Raynal, J.-P. (ș.a.), 1996. *Premiers peuplements du Maroc atlantique: l'exemple de Casablanca*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts, Section 5*, Forli, 1996.
- Rozoy, J.-G., 1978. *Typologie de l'Epipaléolithique (Mésolithique) franco-belge*, Charleville.
- Vandermeersch, B., 1992. *Homo sapiens*, în *Dictionnaire*.
- Vaufray, R., 1955. *Préhistoire de l'Afrique*, t. I, Maghreb; t.II, *Au nord et à l'est de la grande forêt*, Paris, Masson.

CAPITOLUL 6

ORIENTUL APROPIAT ȘI MIJLOCIU

Oamenii de știință în domeniu au precizat limitele teritoriale ale unor entități geografice, pentru a nu se crea confuzii. Astfel, în ceea ce privește Preistoria spațiului luat în considerație, zona geografică a Orientului Apropiat și Mijlociu cuprinde teritoriul mărginit de Marea Mediterană la est, frontiera Iranului cu Afganistanul și Pakistanul la vest, Caucazul la nord și Oceanul Indian la sud. Foarte important este de precizat că Levantul a constituit, încă din Pleistocenul superior, o punte de legătură cu Europa, prin Strâmtoarea Gibraltar, mai ales atunci când, în urma regresiei marine, uscatul era bine evidențiat.

Acheuleanul

Cele mai vechi locuiri par să fie de dată mai recentă decât *Paleoliticul arhaic african*, și se estimează că, pe la 1.800.000 ani, la Ubeidya (Oubeidiyeh), pe valea Iordanului, și la Gesher Benet Iakov, Israel, locuiau oameni care produceau unelte de tradiție africană (toporașe, *galets aménagés*, bifaciale. Mai recente sânt descoperirile de la Bizat Ruhama și Evron-Quarry, tot în Israel, datate spre 1.000.000 ani (A. Ronen, 2001; Y. Zaidner, 2001), creatorul acestor industrii fiind *Homo erectus*. Dacă luăm în considerație și Caucazul, trebuie adăugate descoperirile de la Dmanisi, Georgia, datate tot pe la 1,8 MA (V. P. Liubin, 1996). Aici s-a constatat că întreaga industrie a Pleistocenului inferior era cioplită pe galete provenite din roci vulcanice și metamorfice. Au fost semnalate 5 niveluri de locuire, identice cu acelea sedimentologice. Stratele V – III sânt datate între 1,85 și 1,5 MA, iar nivelul II, între 1,5 MA și 900.000 ani. Utilajul primelor nivele se

caracterizează prin galete cioplite în maniera Paleoliticului inferior, cu așchii de decorticare, unele fiind detașate din percutoare. Partea activă a așchiilor prezintă urme de folosire. Stratul II prezintă o industrie mai evoluată, cu galete amenajate de manieră superioară, cu multe unelte pe așchii, provenite din nuclee special preparate (V. Celiberti ș.a., 1996). Studii recente demonstrează răspândirea bifacialelor acheuleene din Africa (unde sânt cunoscute între 1,7-1,4 MA), prin *Coridorul levantin* spre Anatolia și Caucaz, dar și spre Peninsula Iberică, prin Gibraltar (Harun Taşkiran, 1998).

Marea stațiune de la Oubeidiyeh cuprinde patru serii de depuneri lacustre și de mlaștină, ca urmare a deselor și repetatelor schimbări climatice, considerându-se că depunerile s-au realizat în timpul perioadei Matuyama, deci înainte de 800.000 ani (G. Bosinski, 1990). Au fost observate 67 de orizonturi arheologice, bogate în resturi faunistice și industrie litică, ambele indicând ocuparea sitului în vremea Acheuleanului: bifaciale, *choppers*, poliedre și *sferoide*, folosind ca materie primă bazaltul, silexul și calcarul. Resturile paleoantropologice par să aparțină tipului *Homo erectus*, chiar dacă sânt destul de fragmentare. Acest tehnocomplex reprezintă cel mai vechi Acheulean din întregul Orient, considerându-se că stă la baza Acheuleanului mijlociu de tip Latamne (F. Hours, B. Vandermeersch, 1988). Dacă se admite că descoperirile de la Latamne aparțin ante-penultimului Interpluvial, se poate deduce că acelea de la Oubeidiyeh pot fi contemporane cu primul Pluvial al Africii, respectiv Kagerianul, mai mult sau mai puțin contemporan cu glaciațiunea Günz (J.-L. Monnier, 1992). Acheuleanul din această stațiune este reprezentat de bifaciale lanceolate, poliedre din silex, alte piese rudimentare, cum ar fi galetele cu urme de detașare, așchii groase și scurte, transformate în unelte. Lipsesc resturile faunistice (F. Hours, 1992). Așadar, în acest imens spațiu geografic avem identificat un Paleolitic inferior *vechi* (sincron cu Acheuleanul vechi), *mijlociu* (contemporan cu Acheuleanul mijlociu) și *recent* (de tipul Acheuleanului recent, datat în timpul penultimului pluvial (Kanjarianul).

În linii generale, întregul Paleolitic inferior pare să fie reprezentat de trei faciesuri acheuleene, numite *faciesul de coastă* (*côtier*), ilustrat cel mai bine la Sitt Markho, *faciesul graben*, a cărui industrie reprezentativă este cea de la Oubeidiyeh, și *faciesul fără*

bifaciale. Nu există diferențieri cronologice majore între acestea. La Sitt Markho, utilajul pare să se bazeze pe tehnica *Victoria West* africană, cu așchii macrolitice de debitaj lateral. Campamentele au fost instalate atât pe platourile din interiorul teritoriului, cât și pe coastele Mediteranei. Locuirile aparținând etapei mijlocii se datează între 850.000 și 450.000 ani. Se constată o îmbunătățire a tehnicilor de cioplire, iar spre final apar și elemente ale tehnicii Levallois. Influențe africane se constată încă, de exemplu la Jisr Banat Yakoub, pe Iordanul superior, unde s-a descoperit o industrie din bazalt, cu bifaciale și toporașe în proporții egale. De altfel, aceste influențe reciproce se vor face simțite pe tot parcursul Paleoliticului, cu elemente de contact în și dinspre Europa. Traversând, în timp, o regresivitate și o transgresivitate marină, grupele umane ale acestui Paleolitic inferior mijlociu s-au adaptat la condițiile de mediu caracterizate prin prezența unei savane împădurite (pe platouri) și a pădurilor pe locurile joase, unde trăia o faună bogată: elefanți, cai, hipopotami (de-a lungul râurilor), cervidee care denotă bogatul covor vegetal (Fr. Valla, 1992; A. Ronen, 2001). Paleoliticul inferior recent este mai bogat în campamente, instalate pe coastele mării, dar și de-a lungul marilor cursuri de apă, pe terasele fluviatile create de ultimul Pluvial (Gamblian). Ele au fost identificate în deșertul Iudeei și al Siriei, în bazinul Azrak, bazinul Oronte, pe Înălțimile Golan. Iranul pare să nu fi fost locuit. Industria litică se caracterizează prin prezența bifacialelor de factură superioară și de forme diferite, dar asemănătoare cu acelea din Acheuleanul european, și prin apariția tehnicii Levallois. Locuirile de pe Eufratul mijlociu (Siria) se extind spre bazinul superior al fluviului (Turcia), fapt remarcat prin cercetări de suprafață. Cel mai adesea se întâlnesc bifacialele amigdaloidale, cordiforme și ovalare. Un facies, oarecum diferit, *al uedurilor*, se remarcă prin prezența bifacialelor de formă ovală și a toporașelor (*hachereau*) bifaciale, neîntâlnite în alte zone și în alte faciesuri. Debitajul “proto-Levallois” produce așchii și lame macrolitice, dar cu talonul neted. Fauna vânată este cel mai bine cunoscută pe baza cercetărilor din grota Oumm Quatafa, Iordania, unde locuirile acheuleene nu au fost contaminate de acelea aparținând Paleoliticului mijlociu. Au fost descoperite resturi faunistice de elefant (pentru ultima dată în regiunile mediteraneene), gazelă, hemion, *Cervus elaphus*, antilopă; alături de microfaună, aceste asocieri demonstrează prezența unui climat

mai rece și mai umed decât cel de azi (Fr. Valla, 1992), fără a se putea face evidențieri cu caracter de generalitate.

PALEOLITICUL MIJLOCIU

Musterianul

Se consideră, așa cum am menționat deja, că trecerea spre Paleoliticul mijlociu a început încă în perioada penultimului Pluvial, care, fiind echivalat cu glaciațiunea alpină Riss, pare să demonstreze o mai mare vechime. Această perioadă de trecere se caracterizează prin multiplicarea campamentelor, care se extind de la Mediterana până la Zagrosul irakian. O astfel de secvență a fost identificată în nordul Israelului, prin descoperirea unui ansamblu litic, bazat pe vârfuri, datat între Acheuleanul final și Musterianul de început (Ran Barkai, Avi Gopher, 2001). Faciesurile litice se caracterizează printr-o anumită miniaturizare a bifacialelor (care tind spre forme ovale, cordiforme, amigdaloidale și discoidale), folosirea tehnicii Levallois și non-Levallois (toporașe bifaciale, denticulate cu retușe inverse, racloare și chiar gratoare, deși în unele ansambluri litice se păstrează încă prezența pieselor de tip *chopper*, din cuarț. De altfel, asocierea dintre bifaciale și piese Levallois a fost bine evidențiată în diferite stațiuni, cum ar fi grotă Jerf Ajla, Nahr el-Kebir, Barda Balka. În grotă Karain, Turcia, o echipă internațională a stabilit secvențe de locuire aparținând Paleoliticului mijlociu, mai precis celui « Musterian de tip Zagros », dar care, prin determinări de cronologie absolută, se datează între 250.000 și 150.000 ani BP, prin care se poate stabili existența unor legături între Orientul Apropiat și imensele spații euro-asiatice (Işin Yalçinkaya, 1998 ; N. Mercier, ș.a. 2001). Până nu demult, se considera că Paleoliticul mijlociu se bazează, în Orientul Apropiat, pe două mari ansambluri litice, stabilite cronostratigrafic: primul, cu unelte pe așchii groase, transformate în racloare, cu sau fără bifaciale, uneori cu elemente laminare, evoluat apoi în mai multe faciesuri tehnico-tipologice și cronologice: *Yabroudian* (Yabrod), *Amoudian* (Taboun, Abri Zumoffen), *Pre-Aurignacian* (Yabroud). Al doilea ansamblu, de asemenea cu mai multe faciesuri litice, este considerat de factură Levallois (L. Meignen, 1998).

Din punct de vedere cronologic, se apreciază, pe baza celor mai noi datări, că începuturile faciesului Levallois de la Taboun (Taboun IX) pot fi datate pe la 290.000 – 250.000 ani BP. Faptul nu trebuie să surprindă, căci această unitate, IX, de la Taboun, cuprinde mai multe faciesuri, evidențiate și în alte stațiuni, care se datează până spre 90.000 / 80.000 ani BP (L. Meignen, 1998).

Faciesul local, identificat într-un adăpost sub stâncă de lângă localitatea Yabroud, Siria, se caracterizează prin asocierea pieselor de tip acheulean cu acelea de tip Levallois, oarecum similar cu Musterianul de tradiție acheuleană din Europa, motiv pentru care a mai fost numit « Acheleo-Yabroudian » sau « Acheulean final de facies yabroudian ». După descoperirea de la Yabroud, făcută de A. Rust, au urmat acelea de la Taboun, de către Dorothy Garrod, și de la Maslouch, de către J. Skinner (F. Hours, 1992). De altfel, descoperirile menționate reprezintă limitele geografice din Levantul central, în cadrul cărora a evoluat faciesul, cu unele extinderi spre Azraq și El Kowm. Acesta pare să fie posterior Acheuleanului final, anterior Levalloiso-Musterianului, cu o datare de aproximativ 150.000 ani. Se caracterizează prin creșterea numerică a racloarelor, cel mai adesea de tip *déjeté* și transversale, pe așchii groase cu talon lis, obținute prin retușe de aspect La Quina, prin debitaj non-Levallois. Utilajul pe lame este foarte slab dezvoltat. Bifacialele nu reprezintă o caracteristică, fiind prezente în număr mare în unele tehnocomplexe, dar nu au fost încă identificate în altele.

O situație deosebit de interesantă, stratigrafică și tipologică, a fost întâlnită la Yabroud (Adăpostul nr. 1, niv. 15-13) și la Taboun, unde a fost identificat un alt posibil facies, numit "Amoudian" și "Pre-Aurignacian". Unii specialiști cred că este vorba de două faciesuri diferite, ambele fiind caracterizate prin debitajul laminar și uneltele de tip paleolitic superior. De altfel, așa cum am precizat (*supra*, cap. 3), există și alte faciesuri locale, numite de către descoperitori pe baza unor mici tehnocomplexe, uneori fără « acoperire » spațială, cronologică și chiar tehnico-tipologică. Acest fapt este explicabil prin situarea spațiului geografic luat în considerație între influențele africane și acelea posibil europene, mai exact datorită *curentelor* pe care le-a vehiculat spațiul mediteranean. Un astfel de exemplu îl constituie *Hummalianul*, găsit în oaza El Kowm. Stratigrafic, acesta se află între Yabroudian și un nivel Levalloiso-Musterian. Tipologic, el este caracterizat prin debitaj laminar

preponderent, dar de dimensiuni medii. Dar, uneltele care domină procentual sânt racloarele laterale, pe lame, *couteaux à dos* și vârfuri. Stațiunea de la Naame, Liban, a oferit o bogată secvență de locuiri, pe baza cărora s-au stabilit și vârstele acestora, între 105.000 și 82.000 ani BP, iar la Qafzeh, nivelele inferioare de locuire au fost datate între 100.000 și 80.000 ani BP. Tipul uman al perioadei, numit *Omul din Galileea* și *Omul de la Qafzeh*, pare să aparțină la două genuri oarecum diferite, primul fiind mai apropiat de *Pre-sapiens*, iar al doilea, de tip *Proto-Cro-Magnon*.

Musterianul propriu-zis se evidențiază în perioada destul de lungă de timp, între ultimul Interpluvial (= Eem, aproximativ 130.000 ani) și oscilația alpină Moershoofd (45.000 ani). După unii specialiști, întreaga arie luată în considerație se poate împărți în două mari zone: Levantul și perimetrul larg al Zagrosului. De altfel, mobilitatea grupelor umane de Neandertalieni în funcție de anotimpuri (iarnă-vară), între Galileea și Muntele Carmel, între stațiunile din interior și acelea de pe coastele mării, a fost bine evidențiată prin intensele cercetări din ultimii ani (O. Bar-Josef ș.a., 2001). Prima din cele două zone se caracterizează prin folosirea tehnicii Levallois, bine însușită încă din perioada anterioară, de trecere, iar a doua cunoaște foarte puțin sau deloc tehnica Levallois. Levantul este intens locuit, de pe coasta mediteraneană și până în bazinul Eufratului și al afluenților săi, traversând oazele deșertice, cum ar fi acelea din deșertul sirian și al Iudeei. Chiar dacă se pot evidenția unele influențe africane (din nordul Continentului – Egipt, Libia, Siria), tehnica Levallois din Levant are caracteristici diferite în ceea ce privește prepararea prealabilă a nucleului, prin desprinderi uni- și bipolare, dar nu radiale. Pe criterii tehnico-tipologice, au fost evidențiate trei faze cu evoluție cronologică, prin care tehnica Levallois se însușește tot mai mult, iar produsele finite sânt tot mai evoluat, trecând, în ultima fază, la produse ce au tangențe cu tehnica laminară de producție litică. Este interesant de constatat că cele trei faze au fost evidențiate și stratigrafic, în grotă Taboun (stratele D, C, B); această “etapizare” a Musterianului levantin nu poate fi uniformizată, căci s-a constatat că aproape fiecare microzonă (= oază) are propriile trăsături specifice, dar care se integrează în ansamblul general al perioadei. Coroborarea datelor oferite de cercetările arheologice la scara geografică a întregului Levant a permis evidențierea unor diferențieri, prin care s-a constatat că faza I este proprie

Levantului central, faza a II-a se regăsește în spațiul central-nordic, iar a III-a le acoperă pe celelalte două, fiind mai târzie din punct de vedere cronologic (a fost datată între 60.000 și 48.000 ani BP). Pe de altă parte, s-a constatat existența unor posibile strategii de folosire a spațiului locuibil prin distribuția organizată a artefactelor și a altor componente, încă dintr-o fază datată la 70.000 ani BP (D. O. Henry, 1996). Spațiul Zagrosului a fost locuit, pentru prima dată, deosebit de intens. Locuirile se repartizează din Azerbaidjan (vestul Mării Caspice) până în Kurdistan (în sens geografic, nu al granițelor statale actuale). În acest spațiu, Shanidarul și Humanul se află la cele mai mari altitudini, respectiv 765 m și 2000 m. Secvența de la Shanidar trebuie cunoscută datorită importanței sale din mai multe puncte de vedere. Pe un profil de 14 m a fost identificată o secvență de locuri, bine stratificate, din Musterian și până în Neolitic. Stratul D, musterian, conține o industrie non-Levallois, cu racloare și vârfuri musteriene, cu resturi faunistice de *Capra hircus aegagrus*, *Sus scrofa*, *Cervus elaphus*, *Capreolos capreolus*, *Ovis orientalis*, *Canis lupus*, *Vulpes*, *Ursus*, asociate și cu resturi de țestoase. Au fost descoperite resturile a 9 Neandertalieni, cea mai bogată colecție paleoantropologică de acest tip din întregul Orient Apropiat, cu unele trăsături care îi diferențiază de alți Neandertalieni, motiv pentru care au și fost numiți *Neandertalieni orientali*. Datarea complexului este de 60.000 – 44.000 ani BP. Faptul că unul dintre înhumați a fost depus pe un pat de flori, oferă importante informații cu privire la spiritualitatea Neandertalienilor din această zonă geografică. Stratul C aparține *Baradostianului* (facies al Paleoliticului superior din Orientul Apropiat), cu utilaj compus din burine, gratoare, piese cu scobituri, denticulate, fiind datat la 33.000 – 27.000 ani BP. Celelalte două nivele, B1 și B2 sânt de factură epipaleolitică și protoneolitică (L. Copeland, B. Vandermeersch, 1988). O altă secvență a fost realizată în grotă Kebara (Muntele Carmel, Israel), locuită în Musterian (niv. XII-V) și în Paleoliticul superior (niv. IV-I). Utilajul musterian este de facies Levallois, bogat în racloare, dar apar și piese specifice Paleoliticului superior, cum ar fi burinele. Vârfurile Levallois sânt destul de rare. Oamenii vânau ***Bos primigenius***, ***Rhinoceros* sp.**, ***Dama mesopotamica***, ***Gazella gazella***. O cercetare exhaustivă asupra componentelor faunistice din stațiunea Umm El Tlell și grotă Dederiyeh, Siria, au pus în evidență bogate resturi faunistice: *Camelus dromedarius*, *Equus* sp.,

Gazella sp., *Bos primigenius*, *Cervus elaphus*, *Capra aegagrus*, *Ovis ammon*, *Dama mesopotamica*, *Cervus* sp., ovine-caprine nedeterminate cu certitudine, păsări. Striurile lăsate pe oase denotă o tehnică elaborată de vânare și descarnare, ceea ce înseamnă și cunoștințe de anatomie animală (Chr. Grigo, 1998). Au fost găsite și resturi umane, unele înmormântate cu o atenție specială (L. Meignen, O. Bar-Josef, 2001).

O situație deosebită a fost întâlnită în zona Caucazului. Paleoliticul mijlociu este destul de diversificat, proiectându-se chiar influențe ale Micoquianului est- și central-european (L. V. Golovanova, 2001), dar și altele, venite din zona Levantului și a Zagrosului (V. B. Doronichev, 2001). De altfel, s-a apreciat marea variabilitate a Musterianului caucazian, prin variabile ale industriei, în sens tehnico-tipologic, dar și prin diferențe de mediu ecologic, determinate de schimbări climatice, de natura locuirilor și a stațiunilor, în grote sau în aer liber. În funcție de procentajele celor mai reprezentative tipuri de unelte, analizate după metoda F. Bordes, au fost evidențiate cel puțin două faciesuri: *Musterian tipic* și *non-Levallois*, iar prezența bifacialelor este datorată unor influențe micoquiene (E. V. Beliaeva, 2001).

Înainte de a trata descoperirile și problematica Paleoliticului superior din Orientul Apropiat și Mijlociu, este necesar să evidențiem unele elemente de cultură, organizare socială și spiritualitate.

Aproape peste tot, oamenii au amenajat adăposturi din materiale diferite, cu structuri de construcție diferită, de tipuri diferite. La Latamne, Siria, sau pe platoul Yiron, Israel, au fost identificate astfel de structuri aparținând Acheuleanului. În Paleoliticul mijlociu, structurile astfel construite se multiplică, îndeosebi în așezările situate în aer liber, din afara grotelor și a adăposturilor sub stâncă, adesea fiind încălzite de vetre, cum s-a constatat în stațiunea de la Kebara, Israel. În ceea ce privește spiritualitatea populațiilor Paleoliticului mijlociu din spațiul analizat, este necesar să precizăm că mormintele descoperite și cercetate au oferit bogate informații științifice. Evident, analiza scheletelor a condus și la încadrarea grupelor umane în două tipuri fizice: Proto-Cro-Magnon și Neandertalienii propriu-ziși. Primul tip a fost identificat la Qafzeh: 9 adulți, 7 copii, și Skhoul: 7 adulți, 3 copii; al doilea, la Shanidar: 7 adulți, 2 copii; Amoud, Taboun (mai mulți indivizi), Kebara, Mugaret el Skhul: 7 adulți, 3 copii etc. Unele

schelete de la Qafzeh erau asociate cu un bogat inventar funerar, compus din coarne de cerb, oase de capră, depozite de ocră. La Kebara s-a constatat un ritual unic până în prezent, reprezentat de faptul că, după înmormântare, craniul a fost detașat și reînmormântat (un dinte, rămas în groapa inițială demonstrează prima înmormântare în poziție anatomică) (M. Otte, 1993, 1999). La acestea se adaugă folosirea ocrului (Qafzeh) și a “patului de flori” (Shanidar), care adaugă noi valențe de spiritualitate. Aceste constatări aduc și elemente de religie, considerate ca existente la toate populațiile Paleoliticului mijlociu, din Europa, dar și din Orientul Apropiat, atenția acordată morților, simbolurile și atributele mitice ale unei lumi încă necunoscute, pe care arheologii încearcă încă să o readucă la lumina cunoașterii actuale.

PALEOLITICUL SUPERIOR

Paleoliticul superior pare să aibă cea mai veche secvență în grotă Kebara, Israel. Niv. IV de aici, de facies *Ahmarian*, a fost datat între 43.000 – 42.000 ani BP (L. Meignen, O. Bar-Josef, 2001), dar nu toți arheologii care au efectuat cercetări au aceeași opinie. O încercare de corelare a faciesurilor, pe criterii cronologice, ar arăta ca în Tabelul 13.

Așadar, trecerea de la Paleoliticul mijlociu la cel superior în Orientul Mijlociu s-a făcut diferențiat, uneori prin schimbări lente ale tradițiilor tehnice, dar fără ca fenomenul să se generalizeze, deși a fost observat și stratigrafic, la Kebara și Um El Tlell, unde *Ahmarianul* suprapune *Musterianul*. Cu toate acestea, o perioadă de trecere se poate observa, în linii generale, între 45.000 – 35.000 ani BP (L. Bourguignon, 1998).

Originea Paleoliticului superior pare a fi locală, iar evoluția spre noua entitate s-a făcut în mai multe etape, uneori acestea fiind sinonime cu faciesurile litice. Primul facies, cel mai vechi, *Emireanul*, conține încă multe elemente Levallois, dar și lame. A doua etapă cuprinde vârfuri macrolitice, fin retușate. Etapa a 3-a, numită *Antelian inferior*, conține lamele mici, uneori transformate în vârfuri, dar o influență externă, aurignaciană este încă foarte slabă în funcție de raritatea gratoarelor carenate. În etapa a IV-a,

Tabelul 13. Încadrarea cronologică a unor contexte culturale
(după L. Bourguignon)

Musterian recent	“Tranziție”	Ahmarian	Aurignacian
			30.300, Umm El Tlell, niv. II.1.
			32.400±1.100, Ksar Akil, niv.11bm
			32.100 ± 580, Umm El Tlell, niv.II2b
	34.530 ± 730, Umm El Tlell, niv.III2a’	34/30.000, desc. din Sinai	33.950 ± 2.500, Umm El Tlell, niv.II2a
	36.000 ± 250, Umm El Tlell, niv. III2a’	35/37.000, Ke bara, III	36/28.000, Kebara I-II
		>36.000 <42.000 Umm El Tlell, III2b’	
42.500 ± 590, Umm El Tlell, IV1a	43.000, Ksar Akil, niv.XXIV/XXI	42/43.000, Kebara IV	
	45.330 ± 9.050,		
	44.980 ± 2.420,		
	Boker Tachtit, 1		
48.300, Kebara VI			
	50/52.000, Ksar Akil, XXIV-XXI		
53.800 ± 400,			
Umm El Tlell, V2Beta a			

Antelian superior, influența aurignaciană pare să fie decisivă, iar în etapa a V-a, *Atlitian*, gratoarele carenate și burinele prismatice par a fi deja un domeniu al specializării cioplitirii. Ultima etapă, a VI-a, *Kebarian*, se caracterizează prin prezența certă a elementelor Paleoliticului superior. Această “etapizare” pare să aibă caracter general pentru întreaga zonă geografică pe care o analizăm, dar sânt și particularități, cum ar fi nordul Levantului, unde întreagul tehnocomplex este dominat de lame, lamele și vârfuri de tip *El Uad*, cu gratoare și puține burine, dar de factură aurignaciană certă. Acest facies pare să nu mai existe la Ksar Akil înainte de 26.000 BC, dar este recunoscut la Antelias IV, Abu Halka C, Yabroud II, 5-4, fără corespondențe în sudul Libanului (Fr. Valla, 1992).

Aurignacianul

Problematica apariției acestei importante culturi a Paleoliticului superior este încă neelucidată, dacă se iau în considerație legăturile cu alte spații geografice. Au fost evidențiate mai multe stadii cronologice: Bacho-Kirianul, considerat *Pre-Aurignacian*, între 43.000 – 37.000 ani BP; Proto-Aurignacianul, de aspect mediteranian, între 38.000 – 32.000 ani BP; faza “clasică”, de factură continentală, între 34.000 – 28.000 ani BP. Cel mai important este faciesul care derivă din evoluția dintre *Pre-Aurignacian* și *Aurignacianul clasic*, a cărui origine poate fi situată fie în Zagros (platoul iranian), fie la limita geografică estică a Orientului Mijlociu, în Afganistan, Uzbekistan (M. Otte, J. K. Kozlowski, 2001). M. Otte (1997) a constatat că relații sau influențe bi-direcționale, între Europa de sud-est și larga zonă mediteraneană, prin Levant și Maghreb, au putut exista încă la nivelul Acheuleanului, dar mai certe în Paleoliticul superior, a cărui geneză are foarte interesante coincidențe, pe plan african, cu Musterianul evoluat sau cu Aterianul târziu. M. Otte vede în aceste “coincidențe” migrații pornite din teritoriile maghrebiene spre Levantul spaniol, dar și mai spre est, prin Orientul Apropiat și Mijlociu.

În sensul clasic a termenului, cu un debitaj orientat spre gratoare și burine carenate, dar unde sânt caracteristice și gratoarele *à museau* și *à épaulement*, Aurignacianul pare să-și înceapă evoluția pe la 30.000 – 25.000 ani BC. Acest facies este întâlnit la El Ouad E, Ksar Akil, niv. VIII-VII, Hayonim D, El Ouad D,

Kebara D și altele, și se evidențiază și prin prezența utilajului osos specific (vârfuri, îndeosebi de lance), chiar abundent. Este deosebit de interesant faptul că spre 20.000 ani BC, deja acest facies face trecerea spre Paleoliticul final: Ksar Akil VI și altele, unde inventarele litice se caracterizează prin producția de așchii, mici burine de unghi, realizate pe scobituri "clactoniene", câteva lamele Dufour. Având în vedere cercetările și descoperirile de la Bacho Kiro, Bulgaria, unde a fost recunoscut un Aurignacian foarte vechi, datat la peste 43.000 ani BP, poate fi luată în considerație și o eventuală evoluție teritorială a acestuia spre Anatolia și apoi spre alte zone ale Orientului Apropiat (L. Banesz, 1998). Aceste aserțiuni pot fi luate în considerație datorită faptului că în grotă Karain (*Peștera Neagră*) din Anatolia, mai multe ansambluri litice aparțin unui facies numit *Proto-Charentian* datorită componentelor tehnico-tipologice (M. Otte ș.a., 1998).

Mai recent, prin cercetările din Levant, a fost evidențiată și o anumită evoluție a Aurignacianului zonei, prin inventarierea celor 3 faze:

- Aurignacianul levantin A (Ksar' Akil, niv. 13-11)
- Aurignacianul levantin B (Ksar' Akil, niv. 10-9)
- Aurignacianul levantin C (Ksar' Akil, niv. 8-69. Este

important să se precizeze faptul că în

stațiunea Kebara au fost evidențiate patru unități litice aparținând Paleoliticului superior, unde indicele aurignacian este de 25,7 % (unit.1), 20,5 % (unit. 2), 3,7 % (unit. 3) și 7,3 % (unit. 4), luându-se în considerație, ca elemente specifice Aurignacianului, proporția gratoarelor carenate și a lamelor aurignaciene. Importantă este și încadrarea cronologică a Paleoliticului superior din grotă Kebara. Mai este de precizat faptul că acest Paleolitic superior pare să fie reprezentativ numai pentru Lavant, unde Aurignacianul are caracteristici proprii, chiar dacă încadrarea lui este bazată tot pe gratoarele carenate, în sensul european al termenului. Acest facies pare să fie recunoscut mai ales în centrul Levantului, în Munții Liban și Anti-Liban (O. Bar-Josef, A. Belfer-Cohen, 1997).

Tab. 14. Datarea unor nivele din grota Kebara
(după O. Bar-Josef, A. Belfer-Cohen)

Nivelul	Datarea	Laborator
IV – V	43.700 ± 1.800	Pta-5141
IV B	42.500 ± 1.800	Pta-5002
IV B	42.100 ± 2.100	Pta-4987
III B	43.500 ± 2.200	OxA-3976
III Bf	35.600 ± 1.600	OxA-1567
III B	36.100 ± 1.100	PtA-4267
IIf vatră	34.300 ± 1.100	Gif-TAN-90028
IIf vatră	42.800 ± 4.800	Gx-17276
IIf	36.000 ± 1.600	OxA-1230
IIf deasupra vetrei	32.670 ± 800	Gif-TAN-90151
II	31.400 ± 480	Pta-4263
II	28.700 ± 450	Pta-4269
II	33.920 ± 690	OxA-3975
I bază	34.510 ± 740	OxA-3974
I	32.200 ± 630	Pta-4268
I inf.	22.900 ± 250	Pta-4247

Un alt facies litic este *Atlitianul* de la El Ouad C, cu numeroase burine poliedrice și lame cu marginea curbă și retușată abrupt. Pe de altă parte, *Skiftianul* de la Yabroud conține lame cu trunchiere simplă sau dublă, de vârstă ceva mai recentă. Dar, important este că în toate aceste faciesuri cronologice sau teritoriale (locale), tipurile aurignaciene de unelte sânt prezente în proporții diferite, prin prezența elementelor carenoide, fie că sânt gratoare, burine sau nuclee de lamele, epuizate. Diferențieri zonale sânt, de exemplu, prin faptul că în Zagros, Paleoliticul superior a fost recunoscut pentru prima dată la Shanidar, sub numele de *Baradostian*, în niv. C, datat între 33.000 – 27.000 ani BP, cu un utilaj compus din burine, care domină numeric, gratoare pe așchii, raboturi, piese cu scobitură retușată, denticulate, inclusiv lame aurignaciene. În regiunea Khorramabad a fost identificat un alt tehnocomplex cu lame macrolitice, dar retușate abrupt pe ambele laturi, și cu vârfuri de tip *Arjeneh*, complexul fiind datat la 38.000 – 30.000 ani BC. După opinia lui Fr. Valla (1992), documentarea

arheologică este insuficientă pentru a căuta legături spre Caucaz, acestea putându-e îndrepta mai ales spre Levant.

În nordul Caucazului, originile Paleoliticului superior par a fi bazate pe sosirea unor grupe umane dinspre vestul Asiei. Descoperirile din grotă Mezmaiskaya, niv. 1C, au fost datate la 32.010 ± 250 ani BP și par să conțină reminiscențe ale *Ahmarianului* din vestul Asiei, dar o coexistență între acest facies și Aurignacian este posibilă, pe baza analizei inventarelor litice, îndeosebi din grotă Kamennomotskaya (L. V. Golovanova, A. V. Blajko, 2001).

Ni se pare interesant faptul că, deși marea majoritate a specialiștilor consideră că Paleoliticul superior din Orientul Apropiat și Mijlociu este puțin cunoscut datorită sărăciei locuirilor de factură reprezentativă, M. Otte (1999) crede că Aurignacianul european ar putea avea origine *orientală* sau *asiatică* (prin descoperirile din Zagros sau Asia centrală), în Levant: Ksar Akil, Liban, Hayonim, Israel, El Kown, Siria, în Caucaz (stațiunile din Georgia). Referindu-se la situația din Levant, același specialist apreciază că aici, faza cea mai veche a Paleoliticului superior începe cu *Ahmarianul*, ca o tranziție “tehnică” de la cioplirea Levallois spre cea laminară, pe la 40.000 ani BP. Studiul s-a făcut îndeosebi pe tehnocomplexele de la Neguev (Bocher Tachtel), dar acestea se extind pe întreaga “fațadă” siriano-palestiniană până în Turcia meridională. Aurignacianul ajunge în Levant, venind dinspre nord, din zona Zagros sau chiar din cea caucaziană, și este identificat începând cu fazele vechi, datate la 32.000 ani BP, la Ksar Akil, Hayonim, El Kown. Urmează *Kebarianul*, în componența căruia se găsesc lamele retușate abrupt, în proporție de 85 %, lamele cu baza trunchiată, piese geometice de tipul triunghiurilor scalene, patrulatere, trapeze, microlitice. Faza a finală a acestui facies este sincronă cu Mezoliticul european (M. Otte, 1999).

Datorită slabei documentări arheologice, izvorâtă din caracterul uneori precar al locuirilor, nu se pot face interpretări cu privire la modul de viață a locuitorilor din Paleoliticul superior al întregului Orient Apropiat și Mijlociu. Nu s-a găsit nici o structură de locuire, amenajată cu certitudine. Locuirile par a fi de scurtă durată, mai mult halte vânătorești. Au fost dezvelite puține vetre, în perimetrul cărora se ducea întreaga activitate de cioplire a uneltelor, de hrană etc. Probabil că știau să prepare ocrul, pe care îl foloseau, deși nu s-au găsit elemente de artă. Descoperirile de

morminte sânt extrem de rare, mai degrabă resturi de schelete, fără a se putea atesta înmormântări, ca element de spiritualitate.

În concluzie, Paleoliticul superior din această zonă geografică a lumii este analizat cu inconsecvență și încadrat tehnico-tipologic, cultural și cronologic în mod diferit de către specialiștii în domeniu, pe baza unor interpretări proprii asupra tehnocomplexelor și a altor caracteristici arheologice, nu întotdeauna prezentate unitar de către descoperitori. Chiar și utilizarea celor două *sigle*: *BP* și *BC* demonstrează lipsa de unitate a tratării fenomenului istoric în întreaga sa complexitate arheologică și a datelor provenite din colaborarea cu științele conexe. Încercarea noastră de sinteză s-a lovit tocmai de aceste inconsecvențe ale specialiștilor perioadei și zonei geografice în interpretarea coerentă a datelor, motiv pentru care nu s-a putut evidenția (poate nici nu a existat, din punct de vedere istoric și geografic) o evoluție unitară a civilizației umane în cadrul formelor sale de manifestare.

Epipaleoliticul

În Orientul Apropiat, această perioadă finală a epocii pietrei cioplite este luată în considerație pe baza prezenței dominante a utilajelor cu lamele retușate abrupt, cu elemente microlitizate, cu piese geometrice. Se pare că cele mai multe tehnocomplexe au fost descoperite în Levant, deși, se pare că, astfel de comunități au frecventat și perimetrul Munților Taurus, însă fără a fi pe deplin elucidate caracteristicile lor. Din nou, M. Otte (1999) observă o oarecare inconsecvență, provenită din neînțelegerea fenomenului în unele spații geografice, între care și Orientul Apropiat. După opinia noastră, însăși terminologia folosită: *Mezolithic* și *Epipaleolitic* este de natură să creeze diferențe de interpretare (dacă fiecare entitate are la bază o realitate istorico-arheologică, și nu se bazează pe o conveniență proprie).

Epipaleoliticul pare să aibă începuturile industriale în Levant, unde este datat la 18.000 BC, și numit *Kebarian*. Acest facies este recunoscut în Israel, Liban, Iordania și Siria. Evoluția sa a durat până pe la 12.000 BC. Industria litică este dominată de microlitism (80-90 %), în cadrul căruia, pe criterii geografice, cronologice sau stratigrafice, au fost constatate mai multe variante, cu caracteristici proprii. Astfel, în Israel, pe coastele mediteraneene sau pe valea Iordanului, au fost deosebite patru grupe regionale, în funcție de procentajele vârfurilor, a lamelelor, a pieselor geometrice. În Liban

se pare că există două faze crono-stratigrafice cu predominarea lamelelor, a triunghiurilor și a vârfurilor în prima, a *microgravetelor*, a lamelelor cu o latură trunchiată dublu (care anunță viitoarele trapeze), în a doua.

În Levantul Turciei, în Sinai și între Mediterana și Eufrat, a fost identificat un facies numit *Kebarian geometric*, făcând trecerea, între 12.000 și 10.500 ani, între Kebarian și Natufian. Proporția pieselor geometrice atinge 60-80 % din inventarul litic, îndeosebi trapeze și triunghiuri. În paralel cu acest facies, a fost descoperit un alt tehnocomplex, care se bazează pe prezența lamelelor cu latura retușată abrupt și arcuită (*à dos arqué*) și a microburinelor, care poate proveni din Delta Nilului, și încă un facies, numit *Kebarianul de tip Neguev*, bazat pe aceleași elemente microlitice și geometrice, dar care este mai slab definit (Fr. Valla, 1988).

Pe la 10.500 BC, apare *Natoufianul*, a cărui origine nu este încă bine stabilită. Un “centru evolutiv” pare să-și aibă originea în perimetrul Muntelui Carmel și în Galileea, unde au fost descoperite “sate” locuite timp îndelungat și cu reveniri frecvente. Din nou domină microlitele geometrice (își au baza în Kebarianul geometric ?) și mai ales segmentele de cerc. Prezența *lustrului* pe lamelele microlitice induce ideea recoltării păioaselor, dar încă nu se poate vorbi de cultivarea lor. Și în cadrul Natoufianului au fost evidențiate mai multe faciesuri foarte locale, printre care *Harifianul*, ca o formă evoluată, cu “proto-capete de vârfuri de săgeată” (*proto-tête de flèche*) și vârfuri de tip *Harif* (stațiune eponimă), datat pe la 8.600 – 8.000 ani BC.

În grota Zarzi, Irak, Dorothy Garrod a evidențiat un alt facies epipaleolitic, numit *Zarzian*, și datat între 12.000 și 10.500 BC. Este posibil ca sub acest nume să se regăsească mai multe realități arheologice, teritoriale și cronologice, după cum apreciază F. Hours (1988). În stațiunea eponimă, faciesul se bazează pe *encoches*, denticulate, gratoare, iar în nivelele mai recente, pe apariția microlitelor geometrice. Zarzianul are o extensie spațială, în Irak și Iran. La Shanidar, nivelul zarzian a fost datat la 10.146 BC, și este urmat de un alt nivel, protoneolitic.

În Turcia, în regiunea Antalya, Epipaleoliticul este puțin cunoscut, prin descoperiri de mică anvergură, între care grota Karain, unde cercetările arheologice sânt în desfășurare. Utilajul

litic se bazează pe același microlitism, cu lamele retușate abrupt, vârfuri cu trunchiere oblică, unele cu ambele laturi retușate abrupt.

Se pare că Epipaleoliticul din Levant aduce, pentru prima dată, structuri de locuire, construite în mod special. Primele astfel de amenajări, cu ziduri sau platforme din piatră, au fost descoperite în grotă Jiita și în stațiunea Ein Guev, aparținând Kebarianului clasic. În mai multe așezări natoufiene, la Hayonim, Mallaha, au fost dezvelite locuințe semicirculare sau aproape rotunde, semi-adâncite, unele cu piloni de sprijin. După 9.000 BC, Natofianul de pe Eufrat dezvoltă construcții și mai specializate, cu pereți dintr-un gen de mortar, amestecat cu alte materiale “măcinate”, cu ziduri semiîngropate, cu elemente de preparative culinare, ceea ce anunță culturile neolitice care vor urma.

Înmormântările rămân destul de rare în timpul Kebarianului, dar se pare că morții erau înhumați sub locuință. Un singur mormânt aparține Kebarianului geometric. Mai multe au fost considerate ca aparținând Natoufianului. La Mallaha se pare că într-o fază ulterioară, mormintele au devenit colective. Morții sânt îngropați cu obiecte de podoabă, coliere, centuri, podoabe pentru cap, din dinți, sau perle din os. Dar s-a constatat că la periferia ariilor culturale, a faciesurilor, situațiile devin mult mai puțin concludente.

Vânătoarea asigură hrana populațiilor prin gazelă, focă, ovicaprine, și în alte zone, cum ar fi Libanul și sudul Iordaniei, prin capridee și cervidee, din cauza terenului accidentat. Se adăugau păsări, mamifere de specii diferite, pești, crabi, melci. Pe fondul descoperirilor arheologice, se apreciază că grupele umane epipaleolitice acordau o atenție foarte mare unei anumite selecții a vânatului pentru protecția speciilor. Începând cu aproximativ 6.600 BC, oaia reprezenta 50 % din vânatul identificat în stațiunea Hotu. Culesul era de natură eclectică, fără o atenție specială pentru anumite plante, cu excepția cerealelor, la vremea recoltării.

În timpul Natoufianului, s-a constatat **domesticirea câinelui și a oii**.

Mezoliticul din Orientul Apropiat (în sensul lui M. Otte, 1999) corespunde acelei faze de tranziție între vânătorii Paleoliticului superior și producătorii de hrană. Această fază s-a evidențiat, cronologic și prin dovezi arheologice, între mileniile IX și VII î. Hr. Activitățile mezolitice sânt foarte “progresiste” și evoluția societății spre domesticirea plantelor și a animalelor se face repede, poate și

datorită unor schimbări climatice, care le-au antrenat pe acelea din domeniul florei și al faunei. Se poate admite un fapt logic, desprins din situația reală a spațiului geografic: dezvoltarea teritorială a zonelor cerealiere (sălbatică), cu recoltă sistematică temporară bine precizată, a atras un prim fenomen de sedentarizare, urmat de recoltarea, la fel de sistematică în timp, care asigura o alimentație ordonată prin stocarea producției, iar de aici până la cultivarea intenționată, *pasul* a fost făcut ușor și rapid. Nivelul de locuire natoufiană de la Shanidar, datat la 8.000 î.Hr. și cel de la Jerihon, de vârstă similară, au adus dovezi privind domesticirea câinelui, respectiv a oii.

Au fost descoperite structuri de locuire, identificate la Jarmo, Irak, Beidha, Iordania, Jerihon, datate pe la 6.850 î.Hr., cu locuințe construite, unele cu diametrul de până la 6 m. Revenirea periodică nu este un fapt specific al populațiilor mezolitice, dar acum, acestea sânt puse pe seama proprietăților solului și a recoltelor de cereale. La Aïn Guev I au fost descoperite resturile unei cabane de formă ovală, ușor adâncită, cu diametrul de 4-5 m. La Aïn Guev III au fost semnalate mai multe mici adăposturi cu structură ovală sau semicirculară, cu baza din dale de piatră. Într-un cartier al orașului Haïfa, numit Neve David, o structură de locuire, aparținând Kebarianului, era prevăzută cu un mic zid semicircular, cu diametrul de 1,50 m, din blocuri de calcar, unde a fost amenajat și un mormânt protejat cu un șir de pietre. În zona Sinai, un facies numit *Mushabian*, de origine maghrebiană (?) se caracterizează, în stațiunea eponimă, prin resturile unei locuințe și a mai multor vetre de foc. Natoufianul se caracterizează, cum am mai precizat, prin stațiuni cu elemente de sedentarizare, "satele" lor fiind primele aglomerări cu caracter permanent (P.-L. van Berg, 1995). Structurile de locuire sânt diferite, în funcție de tipul de așezare: în aer liber sau în grotă. La Hayonim a fost degajat un zid circular cu diametrul de 4 m și înălțimea de 0,50 m, din pietre legate cu argilă. Interesant este faptul că această mică incintă avea în interior un alt zid de pietre, și în mijloc, o groapă de vatră, plină cu pietre arse. Alte sisteme au fost identificate în apropiere, cu ziduri de formă circulară. În fața grotei El Wad a fost observată o platformă din dale, ovală, cu laturile de 2m x 2,50m, apărată de un zid înalt de 0,70 m și lung de 8,50 m. Descoperiri de acest tip sânt numeroase, în aproape întreaga arie a Orientului Apropiat (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994) Aceste forme de construcții par să se

generalizeze, astfel că ele nu fac decât să pregătească elementele tehnice, dar și experiența care va fi necesară pentru ridicarea marilor sate neolitice, odată cu începutul agriculturii.

Numeroasele înmormântări aduc un aspect nou în cercetarea perioadei din punct de vedere al practicilor de ordin spiritual. Peste 50 de morminte au fost descoperite la El Ouad și peste 80, la Eynam. La fel de importante sânt obiectele de podoabă, ca și prezența lor alături de cei morți. În plus, înmormântarea în perimetrul așezării, de regulă sub locuințe, demonstrează apărarea proprietății grupului uman care locuiește în acel perimetru. Apare, astfel, ideea de proprietate asupra terenului agricol și de locuit, poate mai sigură decât o aveau iberomaurisienii, predecesorii natoufienilor. De fapt, putem acum să constatăm că această noțiune, *de proprietate*, a fost elementul central al dezvoltării ulterioare a întregii societăți omenești, fundamentul pe care s-au constituit aglomerările rurale, evolute destul de repede spre cele urbane, sedentarismul ca noțiune de adaptare a omului la mediu, dar mai ales, de încercare de subordonare a mediului, prin cultivarea plantelor și creșterea vitelor.

Înainte de a începe incursiunile într-o altă *lume*, încă și astăzi aproape total necunoscută, uneori de nepătruns pentru civilizațiile exterioare ei, considerăm necesar să subliniem unele elemente de convergență între cele două continente ale *lumii vechi*: Europa și Africa, ce au avut ca punte de legătură Orientul Apropiat și Mijlociu. Nu este necesar să mai dezvoltăm ideea necesității acestui demers; importanța fenomenului istoric, cu specificitățile cunoscute Preistoriei Africii, Orientului Apropiat și Europei este mult prea bine cunoscută, de aceea am considerat că ar fi necesare unele precizări sintetice.

Câteva micro-regiuni geografice se impun a fi recunoscute, atât ca puncte de referință în apariția și evoluția societății omenești în Preistorie, cât și ca punți prin care civilizația umană, achizițiile unor comunități au fost destul de repede extinse pe teritorii foarte largi: *Afarul și Maghrebul, Bazinul Tigrului și al Eufratului, Levantul și Anatolia, Balcanii, Bazinul Mării Negre, Crimeea și Caucazul*; se mai poate adăuga *Levantul spaniol*.

Popularea Europei s-a putut face prin mai multe *porți*, de origine și localizare diferite: Bosforul și / sau Gibraltarul (dacă excludem *calea* sud-vest asiatică, deși Korolevo poate fi un punct de referință. Născut în Africa, dar recunoscut mai întâi în Europa, Acheuleanul a reprezentat prima cultură arheologică încheată, a civilizației umane. Repartiția marilor tehnocomplexe acheuleene, de factură africană certă, pare să fie delimitată de un ax aproape nord-sud – Caucaz / Sinai, printr-o posibilă delimitare a unor spații anatoliene, limita vestică fiind Nadaouyeh, Siria, iar cea estică, Karain, Turcia, dacă ne referim la fenomenul paleoantropologic.

Asumarea producerii focului, aproape simultan în diverse locuri din Africa, Europa sau Asia, a reprezentat una dintre cele mai importante creații ale spiritului uman.

Pe la 300.000 ani BP, o serie de creații umane acoperă ca o cuvertură aproape uniformă *lumea* Orientului Apropiat, a Anatoliei și parțial, a Europei: *Yabroudianul* (Acheuleano-Yabroudian) din Orientul Apropiat, *Proto-Charentianul* din Anatolia, *Micoquianul* european, îndeosebi cel *estic*, ce pare a fi opera aceluiași tip uman, *Homo sapiens* arhaic, a cărui origine este încă necunoscută, poate africană. Vor fi necesare încă multe cercetări, și mai ales, descoperiri paleoantropologice și de tehnocomplexe litice pentru a se putea găsi centre de origine și eventuale filiații.

Fenomenul neandertalian pare să reprezinte o mare unitate etnică, ce va readuce unitatea culturală prin Musterian, ale cărei ansambluri sânt prezente în absolut toată Europa, Anatolia, Orientul Apropiat și Mijlociu, Caucaz, până în unele spații ale Africii. Elementul tehnic al culturii arheologice, *Levalloisianul*, întărește aceasă unitate.

Aurignacianul nu a acoperit întregul imens teritoriu al *lumii vechi*, căci, dacă a uniformizat Europa (scindată, apoi în diferite faciesuri și culturi arheologice regionale), apare spontan în Crimeea și la nordul Mării Negre, în Caucaz, dar lipsește în nodrul Africii (inclusiv în Egipt), în Anatolia, fiind prezent, nu se știe de unde, în Zagrosul irakian și iranian.

Paleoliticul superior *recent* reprezintă, peste tot, o mare fărâmițare culturală, cu evoluții inegale teritorial și temporar, cu inovații spațiale, care nu pot depăși unele limite teritoriale pentru a fi însușite și de alte comunități. Deși mobilitatea grupelor umane este, se pare, deosebit de accentuată, *frontiere* climatice,

geografice sau de natură încă necunoscută, poate conservatoare, limitează contactul și transmiterea informațiilor.

În Paleoliticul final și în Epipaleolitic-Mezolitic, fragmentarea zonală se menține, fiind identificate *arii* africane (est, nord, sud), irakiano-iraniană, levantină, anatoliană, caucaziană, europene (centru-nord, est, vest).

Creațiile de civilizație litică sânt peste tot asociate de factori sociali, între care organizarea campamentelor, a strategiei vânătorii, a stocării resurselor pentru asigurarea supraviețuirii.

Elemente de cultură nu apar imediat, nu sânt considerate creații ale *arheantropilor* (în stadiul actual al descoperirilor și interpretărilor acestora). Omul de Neandertal pare să-și fi asumat, pentru prima dată, fapte de spiritualitate, individuală și la nivel de grup asociate vânătorii și fructificării dărnicii naturii, sau supraviețuirii ca specie.

Creația artistică, asociată și cu elementele de frumusețe personală, prin podoabe, este specifică creatorului Paleoliticului superior, *Homo sapiens sapiens*. Nu peste tot începuturile au fost la fel de firave. Spații geografice, mai ales europene, reprezintă *explozii* de creație artistică, care s-au stins tot atât de nemotivat (ca interpretare modernă). Occidentul european se individualizează ca un imens “muzeu” de creații care au traversat milenii.

Religia apare ca un *fapt* colectiv, trecut de la persoană la grup, cu importanța ce trebuie acordată fenomenului de cultură și spiritualitate ce a impulsionat dezvoltarea societății omenești în ansamblul ei.

Părăsirea grotelor și instalarea campamentelor în aer liber (acolo unde realitățile geografice și climatice au permis și încurajat fenomenul) și construirea structurilor de locuire, au întărit legătura socială între membrii comunității, au facilitat crearea unor noi atitudini, cu scopul nedeclarat al supraviețuirii în mijlocul naturii, ostile încă.

La sfârșitul Paleoliticului final și în perioada Epipaleolitic-Mezolitic, însușirea observațiilor referitoare la ciclicitatea unor fenomene naturale, printre care creșterea și recoltarea cerealelor, a însemnat *pasul* decisiv spre independența de factorii mediului natural și încercarea, reușită, de subordonare a acestora, prin cultivare și domesticire. Acum apare și un element de o importanță deosebită în istoria evoluției civilizației omenirii: sensul de

proprietate asupra casei și terenului din perimetrul locuibil, prin înmormântarea morților în acest perimetru, prin care se dovedește *legitimitatea* locuirii și însușirii roadelor pe care omul și le-a creat cu scopul de a-i aparține. Ideea rezervei pentru viitorul apropiat nu este specifică acestei perioade, dar ea capătă abia acum calitatea de strategie a existenței și a dezvoltării societății omenești.

Transmiterea acestor *achiziții* pe care omul și le-a însușit, din Orientul Apropiat și Mijlociu, spre Europa, cu siguranță prin zona sud-estului continental, a reprezentat una dintre cele mai mari creații ale spiritului lui *Homo sapiens*.

BIBLIOGRAFIE

- Banesz, L., 1998. *Consideration of the Aurignacian in Anatolia and the Near East*, în M. Otte (dir.), *Préhistoire d'Anatolie. Genèse de deux Mondes, Actes du Coll. Int.*, Liège, 1997, ERAUL, 85, Liège, 1998, vol. II. (mai departe se va cita *Préhistoire d'Anatolie*).
- Bar-Josef, O., Belfer-Cohen, A., 1996. *Another Look at the Levantine Aurignacian*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, Coll. XI, The Late Aurignacian*, Forlì.
- Bar-Josef, O. ș.a., 2001. *Seasonality and Settlement pattern in the Middle Palaeolithic of the Southern Levant*, în *Congrès 2001*.
- Barkai, Ran, Gopher, Avi, 2001. *Lower-Middle Palaeolithic Flint extraction Sites and Workshops at Har Pua, Israel*, în *Congrès 2001*.
- Barton, R. N. E., ș.a., 2001. *Middle Palaeolithic hearts as evidence of short term human occupation events on Gibraltar*, în *XIV Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes*, Liège, 2001 (în întreaga Bibliografie se citează *Congrès 2001*).
- Beliaeva, E. V., 2001. *On Mousterian variability (the case of the Gubs canyon sites, North Caucasus)*, în *Congrès 2001*.
- Bosinski, G., 1990. *Homo sapiens. L'Histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40.000 – 10.000 av. J.-C.)*, Errance, Paris.
- Bourguignon, L., 1998. *Les industries du Paléolithique intermédiaire d'Umm et Tlell: nouveau éléments pour le passage entre le Paléolithique moyen et supérieur*, în *Préhistoire d'Anatolie*.

- Celiberti, V. ș.a., 2001. *Les industries lithiques archaïques du site de Dmanisi, Géorgie*, în *Congrès 2001*.
- Conard, N. J. ș.a., 2001. *Middle Palaeolithic Settlement In Ma'aloula, Syria*, în *Congrès 2001*.
- Copeland, L., Vandermeersch, B., 1988. *Shanidar, Kurdistan, Irak*, în *Dictionnaire*.
- Desbrosse, R., Kozlowski, J., 1994. *Les habitats préhistoriques. Des Australopithèques aux premiers agriculteurs*, Cracovie-Paris.
- Doronichev, V. B., 2001. *Chronology, palaeoenvironments, and industrial variability of the Middle Palaeolithic sites in the Caucasus*, în *Congrès 2001*.
- Golovanova, L. V., 2001. *East-European Micoquian in the Northern Caucasus*, în *Congrès 2001*.
- Golovanova, L. V., Blajko, A. V., 2001. *Origins of the Upper Palaeolithic in Northern Caucasus*, în *Congrès 2001*.
- Griggo, Chr., 1998. *Associations fauniques et activités de subsistance au Paléolithique moyen en Syrie*, în *Préhistoire d'Anatolie*.
- Henry, D. O., 1996. *Late Levantine Mousterian behavioral organization: insights from the excavation of the faraj rockshelter, Southern Jordan*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts, Section 5*, Forli, 1996.
- Hours, F., 1988. *Latamné, Syrie*, în A. Leroi-Gourgan (dir. de la public.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris, 1988 (în toată Bibliografia se citează *Dictionnaire*). În același volum, A. Hours semnează și alte mici capitole (voci).
- Hours, F., Vandermeersch, B., 1988. *Ubeidya (Oubeidiyeh), Israel*, în *Dictionnaire*.
- Liubin, V. P., 1996. *The earliest Palaeolithic technocomplexes in the Caucasus: The Peculiarities and probable Relations to Levant and Africa*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts, Section 5*, Forli, 1996.
- Liubin, V. P., Beliaeva, E. V., 2001. *Acheulean industry of the Kudaro I cave: raw material diversity and characteristics of the assemblage*, în *Congrès 2001*.
- Meignen, L., 1998. *Le Paleolithique moyen au Levant sud et central: que nous apprennent les donnees recentes?*, în *Préhistoire d'Anatolie*.

- Meignen, L., Bar-Josef, O., 2001. *La fin du Paléolithique moyen au Proche Orient: apports de la grotte de Kebara (Mont Carmel, Israel)*, în *Congrès 2001*.
- Mercier, N. ș.a., 2001. *Application de la méthode de la thermoluminescence à la sequence Paléolithique moyen de la grotte de Karain (Turquie)*, în *Congrès 2001*.
- Monnier, J.-L., 1992. *Le milieu phisique*, în J. Garanger (dir.), *La Préhistoire dans le monde*, PUF, Paris, 1992.
- Otte, M., 1993. *Préhistoire des religions*, Masson, Paris, Milan, Barcelone, Bonn.
- Otte, M., 1997. *Contacts trans-méditerranéens au Paléolithique*, în J. M. Fullola, N. Soller (dir.), *El món Mediterrani després del Pleniglacial (18.000 – 12.000 BP)*, Coll. Int. Banyoles 1995, Girona, 1997.
- Otte, M., 1999. *La Préhistoire*, De Boeck-Larcier, Paris, Bruxelles.
- Otte, M. ș.a., 1998. *Evolution technique à la long terme dans le Paléolithique anatolien*, în *Préhistoire d'Anatolie*.
- Otte, M., Kozlowski, J. K., 2001. *Constitution de l'Aurignacian à travers l'Euroasie*, în *Congrès 2001*.
- Ronen, A., 2001. *Small tools at the Lower Palaeolithic site Evron-Quarry, Israel*, în *Congrès 2001*.
- Taşkıran, Harun, *The distribution of bifaces in Anatolia*, în *Préhistoire d'Anatolie*.
- Valla, Fr., 1988. *Kébarien; Kébarien géométrique*, în *Dictionnaire*.
- Valla, Fr, 1992. *Le Moyen Orient*, în J. Garanger (dir.), *La Préhistoire dans le monde*, PUF, Paris, 1992.
- Van Berg, P.-L., 1995. *Il n'y a pas eu de révolution néolithique*, în J.-M. Cordy (sous la dir. de), *Le genie de l'Homme. Des origines à l'écriture*, Saint-Gerard, 1995.
- Yalçinkaya, Işin, 1998. *La grotte Karain: généralités dans le contexte anatolien*, în *Préhistoire d'Anatolie*.
- Zaidner, Y., 2001. *The small-tool of Bizat Ruhama, Israel*, în *Congrès 2001*.

CAPITOLUL 7

ORIENTUL ÎNDEPĂRTAT

Ne bazăm excursul nostru în această parte a lumii pe cercetările și descoperirile din trei mari entități etno-geografice: India, China, Japonia, dar nu vom putea trece cu vederea unele aspecte arheologice sau paleoantropologice din Indonezia și din alte zone geografice apropiate, care fac parte din acest imens teritoriu. Am precizat, într-un alt capitol, opiniile unor specialiști, potrivit cărora Caucazul, și prin Caucaz, Africa și/sau Orientul Mijlociu și Apropiat au suferit certe influențe venite din Asia de sud și de est. Au fost certificate și influențe dinspre Africa spre Asia de sud-est și apoi spre Europa. Astfel, s-a constatat, pe cale arheologică, existența unui comportament tehnologic aproape identic între *primii europeni* și Extremul Orient (Chou-kou-tien) sau Caucaz (Azych). Imensele stepe de la nordul Mării Negre ar putea reprezenta căile foarte vechi de difuziune între Asia și Europa (M. Otte, 1996). Dar, dacă luăm în considerație datele paleoantropologice cele mai vechi din Africa și vârsta *omului de Trinil*, a celui din China sau de la Dmanisi (Georgia), de aproximativ 1,8 milioane de ani, constatăm anterioritatea indiscutabilă a *vetrei* africane. O părere identică are F. Bordes (1968), chiar dacă pune ideii un semn de întrebare, dar J. Garanger (1992) nu exclude existența unor descoperiri care să preceadă Acheuleanul care reprezintă, după Oldowayan, prima cultură arheologică a lumii.

INDIA

Paleoliticul inferior este caracterizat pe baza prezenței uneltelor de tip *choppers* și *chopping-tools*, care constituie specificul *Soanianului* ca facies industrial, chiar dacă râul Soan se află la nord de Punjabul (Pendjab) pakistanez, afluent al Indusului superior. Acest facies este derivat din *Pebble culture* a Asiei orientale, ce-și are originea la începutul Pleistocenului mijlociu, finalul fiind mai mult sau mai puțin contemporan cu ultima Glaciațiune europeană alpină. Este interesant de știut că Soanianul, care se bazează pe așchiile de tip levallois (într-o fază evoluată), este precedat de un *Pre-Soanian*, a cărui industrie este caracterizată prin prezența așchiilor grosiere, cioplite fără o atenție deosebită acordată tehnicii debitajului (H. Looops-Wissowa, 1988). Trebuie să mai luăm în considerație și faptul că, în general, în întregul sub-continent indian Paleoliticul este datat doar pe elemente de cronologie relativă, fără jaloanele pe care le-ar fi putut oferi prezența faunei în stratigrafia stațiunilor, sau a altor dovezi de încadrare cronologică. Din acest punct de vedere, se poate înțelege faptul că Pre-Soanianul a fost datat doar în vremea glaciațiunii Mindel, fără alte adăugiri suplimentare de factură geocronologică, fiind identificat pe baza unor tipuri speciale de unelte (D. Sen, 1976). Pe baza cercetărilor arheologice, se consideră că Soanianul ar fi evoluat pe parcursul a două faze:

- Soanianul vechi, datat în Mindel-Riss și caracterizat prin prezența uneltelor care fac parte din

acel complex, *galets aménagés*, cu unelte pe nuclee și așchii, *choppers*, *chopping-tools*, la care se adaugă, mai târziu, așchii clactoniene tot mai numeroase, sfârșind prin trecerea la un debitaj ce s-ar putea numi proto-Levallois.

- Soanianul recent, datat în Riss și Riss-Würm, când, în paralel cu scăderea numerică a uneltelor vechi, crește ponderea celor de factură musteriană și Levallois, cu așchii și lame Levallois retușate, la care se adaugă racloare și străpungătoare pe galete de mici dimensiuni. Bifacialele încă nu sînt cioplite. Cu toate acestea, se apreciază că această fază ar putea fi de factură acheuleană (G. C. Mohapatra, 1976).

În India peninsulară, în regiunea Madras a fost identificat un alt facies, *Madrasianul*, cu o oarecare specializare în cioplirea bifacialelor, a căror pondere crescută este în defavoarea pieselor

de tip *chopping-tool*. În aceeași zonă geografică, stațiunea Attirampakkam a oferit un inventar litic de aspect acheulean, aparținând faciesului madrasian tocmai pe baza prezenței bifacialelor (H. Loops-Wissowa, 1988). Varietatea căilor de evoluție a faciesurilor litice indiene se verifică și prin faptul că, tot pe valea Soan a fost descoperită și cercetată o altă stațiune, Chauntra, cu nu mai puțin de trei serii de bifaciale, departajate cronologic prin aspect și prin gradul de rulare și de patină. Posibilele influențe ale tehnocomplexelor africane pot fi demonstrate prin prezența unor toporașe (*hachereaux*), aproape identice, dar asociate cu bifacialele acheuleene. Este de precizat că bifaciale acheuleene au fost identificate la Hunsgi, Karnataka, Bhimbetka, dar de forme nu atât de tipice (H. D. Sankalia, 1976).

Paleoliticul mijlociu este la fel de puțin cunoscut, chiar dacă au fost descoperite numeroase stațiuni, cum ar fi acelea din valea Narmada (Narvada), la Patne (Maharachtra), dar fără determinări de detaliu. Industria, slab cunoscută, se caracterizează prin prezența racloarelor pe așchii, asociate cu puține lame și cu bifaciale nu atât de tipice. La Narvada se vâna, printre alte specii, *Bos nomadicus* și *Elephas antiquus* (H. D. Sankalia, 1976).

Paleoliticul superior cunoaște doar câteva stațiuni care pot fi atribuite acestei perioade, dar sînt foarte slab locuite, iar tehnocomplexele sînt atribuite doar pe criteriul poziției stratigrafice (între Paleolitic și Mezolitic), cum ar fi stațiunea de la Patne, apoi acele adăposturi (*abri*) de la Bhimbetka și Khandivi. S-a propus evidențierea Paleoliticului superior prin trei stadii evolutive, posibil cronologice:

- industrie cu așchii lamelare retușate, unele transformate în racloare, vîrfuri, străpungătoare, *couteaux à dos*, burine, *choppers* de mici dimensiuni;

- tehnocomplex ce are ca suport lamele transformate în gratoare, vîrfuri, lame *à dos*, burine, dar puțin numeroase;

- tehnocomplex târziu, cu lame, burine, gratoare pe lame și așchii, piese care se înscriu printre microlite, dar de dimensiuni mai mari decât acelea mezolitice. Se precizează că aceste trei faciesuri nu sînt bine determinate spațial-geografic, nici cronologic (J. Garanger, 1992).

Mezoliticul de pe întregul teritoriu luat în considerație este bine documentat prin numeroasele așezări descoperite, ale căror inventare conțin industrie microlitică. De cele mai multe ori, aceste

locuiri sânt situate, stratigrafic, peste acelea atribuite Paleoliticului superior, și sânt datate în mileniul VI. Stațiunile din partea de vest (din Bengalul occidental), printre care se semnalează cele de la Birbhanpur, pe malurile râului Damodar, se remarcă prin numeroasele ateliere de cioplire, “specializate” în cioplirea microlitelor de mai multe tipuri.

Arta parietală a acestei prime părți a Preistoriei Indiei este cunoscută îndeosebi prin descoperirile din numeroasele adăposturi sub stâncă, între care au devenit celebre cele de la Bhimbetka, cu peste 100 de situri cu artă parietală. Periodizarea artei parietale indiene comportă șapte etape, dintre care prima, atribuită Paleoliticului superior, se remarcă prin reprezentări animaliere de mari dimensiuni, asociate cu motive geometrice și cu reprezentări antropomorfe: dansatori și vânători. A doua etapă este de vârstă mezolitică și se caracterizează prin imagini zoomorfe și antropomorfe în scene de vânătoare, cu arcuri și săgeți, lănci cu barbeluri. Potrivit reprezentărilor figurate, fauna vânată era alcătuită din elefanți, bizoni, tigri, mistreți, cerbi, păsări (J. Garanger, 1992). Manifestările de artă mezolitică de la Edakkal, Marayur și Tenmala au fost datate la 5.210 ± 110 BP (P. Rajendran, 1996).

Reprezentarea oamenilor în scene de dans, în Paleolitic și Mezolic, poate sugera existența unui *sacru* colectiv, cu participarea celor inițiați, în cadrul unor elemente de religiozitate încă prea puțin cunoscute.

Mezoliticul indian pare să aducă apariția ceramicii și domesticirea caprei.

CHINA

Paleoliticul inferior

Unii specialiști nu exclud existența unui Villafranchian de factură locală, datat pe la 2.000.000 ani, cu faună specifică, reprezentată de *Leptobus*, *Bison*, *Equus sanmeniensis*, *Ursus*, avându-și originea în sudul Asiei (J. S. Aigner, 1976). Descoperirea de la Damiao este pusă în legătură cu prezența faunei de *Rhinoceros* în asociere cu resturi paleoantropologice, printre cele mai vechi din spațiul luat în considerație (H. Tong, 2000).

Descoperirea de la Chou-Kou-Tien (denumirea actuală: Zhoukoudian) a făcut înconjurul lumii în anii '20 ai secolului trecut, cu numele de *Sinanthropus pekinensis*, numit ulterior *Pithecanthropus pekinensis*, de fapt un veritabil *Homo erectus*. Resturile paleoantropologice au fost descoperite în asociere cu faună de *Coelodonta* și *Dicerorhinus* (H. Tong, 2000).

Grota unde s-au făcut cele mai vechi descoperiri paleoantropologice din China este situată la 40 km sud-vest de Pekin (azi, Beijing). Săpăturile au început în 1921, iar în 1923 au fost descoperiți doi dinți. În 1927, săpăturile se reiau și descoperirile sânt deosebit de importante: calote craniene, mandibule, fragmente de schelete post-craniene, toate fiind pierdute în timpul războiului chino-japonez, dar s-au păstrat valoroasele monografii asupra importantelor descoperiri.

Zhoukoudianul reprezintă, de fapt, un complex de situri arheologice, numerotate cu cifre arabe. La Zhoukoudian 1 au fost descoperite și resturi faunistice foarte bogate, printre care se menționează peste 100 de vertebrate (amfibieni, reptile, păsări, mamifere). Peste 40 % dintre acestea au dispărut, dar sânt considerate ca "strămoși" ai bourului, bizonului, bivolului, ai unor cervidee, ai cămilei, câinelui, oii, porcului. S-au mai găsit oase de lup, tigr, hienă, urs, vulpe, jder, marmotă, șobolani, șoareci. Se precizează faptul că nu toate aceste resturi aparțin niv. 10 și celor de deasupra, contemporane cu resturile de *sinantrop*. Acest amestec de resturi osoase poate fi urmarea acțiunii omului și a carnasierelor.

Industria litică se bazează pe unelte cioplite din cuarț, ale cărui desprinderi erau greu de controlat, de unde și aspectul grosier, arhaicizat al uneltelor. S-a mai folosit cristalul de stâncă, silexul, gresia (din care s-au recoltat percutoare, *choppers*, *chopping-tools*). Alte piese tipice sânt reprezentate de așchii retușate, o mare varietate de racloare, chiar gratoare, străpungătoare, burine, piese cu scobituri, *poliedre*, *sferoide*, *pics*, vârfuri din os.

În afara incendiilor naturale, constatate în perimetrul locuirilor, vetrele, cenușa și cărbunii au dovedit folosirea conștientă a focului, ca una dintre marile realizări ale lui *Homo erectus*, considerate și cele mai vechi dovezi din Orientul Îndepărtat. S-a avansat și ipoteza canibalismului la acest grup uman, pe baza descoperirii

unor oase umane sparte și arse, dar aceste dovezi nu au fost socotite suficient de convingătoare.

La Zhoukoudian 13 au fost identificate 37 de specii de animale, dintre care 29 sânt identice cu situl 1; altele fiind mult mai vechi, au permis să se constate că acest depozit este corespunzător cu cel de la baza sitului 1. În situl 13, utilajul litic este reprezentat doar de câteva piese de tip *chopping-tool* și alte câteva galete cioplite. Printre resturile faunistice se semnalează *Macacus robustus*, *Ursus thibetanus*, *Hyaena sinensis*, *Felis*, *equus sanmeniensis*, *Tapirus sinensis* și altele (V. E. Laritchev, 1976).

Zhoukoudian 15 mai este cunoscut și sub numele de *cultura Fen* numită și *Fen Ho*, după numele acestui afluent al Fluviului Galben. În această zonă geografică, materialele litice par mai recente, datorită retușelor fine care însoțesc uneltele pe așchii, de factură musteriană: racloare convergente, vârfuri, galete cu desprinderi bifaciale, iar fauna este reprezentată de urs, bizon, mai multe specii de rinocer, elefant, struț, și considerată ca aparținând interglaciarului Riss-Würm. După opinia lui M. Otte (1999), cultura Fen poate fi analogă Musterianului european.

Un alt sit este reprezentat de grotă superioară de la Zhoukoudian 1, datată între finalul ultimei glaciațiuni și începutul Postglaciarului. Aceste locuri aparțin unei serii de campamente care fac trecerea între Paleoliticul final și Mezolitic în China de Nord (M. N. De Bergh, P. R. Ottino, 1988; B. Vandermeersch, 1988). Utilajul este puțin abundent și sărac în tipuri: piese de tip *galets aménagés*, gratoare, unelte din os, asociate cu resturi paleoantropomorfe de tip *Homo sapiens*, podoabe reprezentate de cochilii și dinți perforați, ocră roșu. Acest campament pare să fie mai nou, dar nu se poate stabili cu certitudine dacă poate fi atribuit Paleoliticului superior.

Datarea întregului complex de situri de la Zhoukoudian este de aproximativ 600.000 – 500.000 ani. Este de reținut faptul că o datare mai veche, de aproximativ 1,6 MA, a unor dinți (incisivi) de om, descoperiți la Yuanmou, a fost abandonată, dar alte datări, mai recente, par să stabilească vârsta descoperirilor de la Zhoukoudian 1 la 780.000 ani BP (H. Tong, 2000).

Într-o altă stațiune, numită Dali (Shaanxi), a fost descoperit un foarte bogat tehnocomplex litic, pe așchii grosiere, de o factură care face trecerea spre Paleoliticul mijlociu. Un craniu uman, de tip

Homo sapiens arhaic, a fost datat la aproximativ 200.000 ani. Utilajul este pe așchii, dar fără tipurile specifice Paleoliticului inferior.

În zona (provincia) Xujiayao s-au descoperit stațiuni datate într-o fază recentă a glaciațiunii Riss, cu racloare, *sferoide*, puține gratoare, apar și piese de tip *chopper*, *chopping-tool*, dar cioplite în acel cuarț de filon, care le dă aspectul grosier. În tot cazul, descoperirea unui număr de aproximativ 150 stațiuni aparținând Pleistocenului inferior și mijlociu, ne oferă amploarea locuirilor umane în acest imens spațiu asiatic (H. Tong, 2000).

Paleoliticul mijlociu și superior

În perimetrul imensului platou Ordos, în interiorul mării bucle a Fluviului Galben, delimitat la sud-sud-est de Marele Zid, au fost descoperite mai multe stațiuni paleolitice, dintre care două tehnocomplexe sânt cele mai importante: Shuidonggou (vechiul Chouei-tong-keou), aflat pe marginea sud-vestică a platoului, și Sjara-osso-gol, situat în bazinul afluentului cu același nume al Fluviului Galben; traversând platoul Ordos, acesta a creat un mare canion. Ambele ansambluri litice sânt contemporane cu ultima glaciațiune europeană alpină, și au fost catalogate ca reprezentând faciesuri industriale ale Paleoliticului mijlociu și superior chinez (chiar dacă platoul Ordos aparține, în prezent, Mongoliei). În asociere cu utilajul litic, au fost descoperite și resturi osoase ale omului fosil, care a primit același nume, *Ordos* (M. N. De Bergh, P. R. Ottino, 1988).

Primul tehnocomplex, Shuidonggou, conține piese litice care fac tranziția între Paleoliticul mijlociu și cel superior, deși nu lipsesc uneltele de tip *chopper*, *chopping-tool*, chiar și bifaciale. Importantă este, însă, tehnica Levallois, prin care s-au cioplit și retușat unelte pe așchii: racloare, vârfuri musteriene, denticulate, piese cu scobituri retușate (*encoche*s), la care se adaugă componenta laminară, specifică Paleoliticului superior, destul de bine reprezentată procentual: gratoare, străpungătoare, burine, lamele, *couteaux à dos abattu*.

Al doilea tehnocomplex este sensibil asemănător în ceea ce privește principalele forme de unelte, dar de dimensiuni mai mici, poate și datorită materiei prime pe care oamenii au avut-o la dispoziție: galete din cuarț, ftanit și silex.

Campamentul din grotă de la partea superioară a sitului Zhoukoudian 1 ar putea aparține unui final de Paleolitic, dar încadrarea sa geo-cronologică este precară.

Alte culturi arheologice cu microlite, descoperite în diferite zone ale Chinei par să aparțină Holocenului, dar nu există nici o datare de cronologie absolută, iar caracteristicile utilajelor, ale altor componente de inventar nu sânt deloc suficiente pentru o încadrare geo-cronologică certă. De altfel, putem constata că, cu excepția deosebit de importantelor descoperiri de la Chou-kou-tien, Paleoliticul Chinei rămâne prea puțin cunoscut pentru a se putea elabora ierarhizări și etapizări cronologice și culturale. Pe aceste considerente, apreciem că nu este exclusă o evoluție a comunităților umane de la finalul Paleoliticului superior direct spre Neolitic, poate printr-o trecere prea puțin evidențiată, a unui Mezolitic aproape necunoscut din punct de vedere arheologic. De altfel, din punct de vedere antropologic, se evidențiază trei forme umane, cu încadrările lor geo-cronologice:

- *Homo erectus*, încadrat în interglaciul Holstein (Mindel-Riss)
- "*Nendertaloid*", încadrat la finalul glaciațiunii Riss, eventual în Eem și în Würmul vechi
- *Homo sapiens*, aparținând Würmului târziu, dar "ante Valdai-Maximum" (B. S. Aigner, 1976).

Aceste informații pot fi asociate cu descoperirile arheologice din Mongolia, atribuite loess-ului ultimului Pleniglaciul. Este vorba de 10 așezări situate în depozite aluviale pleistocene. La Dörölj I, situată la altitudinea de 890 m, a fost cercetat un nivel de locuire datat la 29.500 – 30.000 ani BP, cu faună destul de puțin conservată: oase de cai, sute de fragmente de ouă de struț, două perle, care se înscriu printre cele mai vechi obiecte de podoabă din Asia. Utilajul litic a fost cioplit pe galete din roci de esență vulcano-sedimentară, în tehnică discoidală, laminară și lamelară: racloare, gratoare, unelte pe așchii groase, retușate. În linii generale, acest ansamblu litic ar putea avea afinități cu Aurignacianul european (J. Jaubert ș.a., 2001). Oricum, pe întregul spațiu al Chinei, s-a constatat existența unui număr de 247 stațiuni aparținând Pleistocenului superior, dintre care 174 conțineau și resturi de *Rhinoceros*. Creșterea numărului de stațiuni, la începutul Holocenului, la 285, demonstrează amploarea fenomenului de răspândire a locuirilor umane (H. Tong, 2000).

JAPONIA

Studiarea Preistoriei Japoniei începe cu o descoperire aparținând culturii Jomon a Neoliticului, reprezentată prin ceramică și resturi paleoantropologice. Abia în 1949 au fost descoperite primele urme de locuire paleolitică, în stațiunea Iwajuku, la 90 km nord de Tokio.

Se presupune că cele mai vechi dovezi ale prezenței omului pe teritoriul Japoniei ar data dintr-o perioadă cuprinsă între 130.000 și 70.000 ani BP, pe baza descoperirilor, destul de nesigure și controversate, din insula Kyushu. Într-o altă stațiune, numită Babadan, localizată în prefectura Miyagi, la baza profilului s-au descoperit așchii atipice, dar retușate, din jasp și calcedonie. Datarea lor ar putea dovedi o prezență umană la aproximativ 150.000 ani BP. În alte stațiuni, cum ar fi cea de la Hoshino (la 80 km nord de Tokio), complexul litic ar putea fi datat între 50.000 și 30.000 ani BP. Este deosebit de interesant faptul că un ansamblu litic, reprezentat de elemente arhaice, de tipul *galets aménagés*, asociate cu așchii, *choppers*, *chopping-tools*, bifaciale mai puțin tipice și o singură bifacială de tip cert acheulean, în stațiunea Gongenyama, este datat la 50.000 ani BP, când se constată unele posibile elemente de tehnică Levallois în cioplirea așchiilor. De altfel, studii recente evidențiază faptul că Paleoliticul mijlociu s-a extins până în Australia și Japonia (M. Ote, 1999). Se consideră că limita inferioară a *Paleoliticului recent* japonez ar fi pe la 30.000 ani BP. Pe la 20.000 ani BP, elementele ce marcau specificul *Paleoliticului arhaic* dispar aproape cu totul și apar piese de caracter paleolitic superior: gratoare diverse, cuțite scurte și late, vârfuri cu retușe pe margini, "topoare" cu tăișul lustruit. Aceste piese amintesc de acel facies numit *Hoabinian*, identificat în Vietnam. Foarte discutat și controversat, acest facies litic este situat între Paleoliticul superior și Neoliticul evoluat al Asiei de Sud-Est. Tehnologic, acest facies se bazează pe prezența pieselor de tip *pebble tool*, asociate cu topoare scurte. Se estimează că Hoabinianul, ce-și avea campamentele în grote și adăposturi sub stâncă, s-a răspândit în întreaga peninsulă Indochina, în Malaezia, Sumatra și Filipine (partea de nord) (H. Loops-Wissowa, 1988).

Un debitaj laminar, specific *Paleoliticului recent* japonez se face pe deplin simțit pe la 20.000 ani BP, cu unelte pe lame:

gratoare, racloare, burine diversificate ca tipuri, lame à dos. O nouă tehnică, specifică locului, numită *setouchi*, permite retușarea fină a cuțitelor retușate abrupt, dar de formă trapezoidală, în mod special abundente în zona Osaka. În regiunea Tokio se folosește pe larg obsidianul, adus de la distanțe mari, uneori de la peste 150 km.

Pe la 15.000 BP, se constată diminuarea dimensiunilor uneltelor, un microlitism nu atât de accentuat fiind reprezentat de lamele și microlame.

Perioada cuprinsă între 13.000 și 10.000 BP pare să facă trecerea între Paleolitic și cultura Jomon, prin faze anterioare, numite *Sub-* sau *Pre-Jomon*, și fiind de o anumită factură epipaleolitică sau mezolitică (în termeni europeni) (J. Garanger, 1992).

În imensitatea spațiului sud-est asiatic au fost descoperite stațiuni paleolitice de mare importanță istorică. Ne referim, mai întâi, la craniul de *Pithecanthropus erectus*, de fapt, *Homo erectus*, descoperit încă la 1891 de către E. Dubois, în insula Java, la Trinil, în depunerile fluviatile ale râului Solo. În afară de craniu, au mai fost descoperite femure și dinți izolați. Formațiunea geologică a fost datată între 0,9 și 0,7 MA (B. Vandermeersch, 1988).

În aceeași zonă a Indoneziei (insula Java) au fost descoperite și alte resturi paleoantropologice, datate între 900.000 și 700.000 ani. Încadrarea geo-cronologică a multor descoperiri este dificilă, căci s-a pierdut contextul geologic (este cazul resturilor fosile de tip *Homo sapiens wajdekensis*, datat doar în Pleistocenul final, după cum opinează H. Loops-Wissowa, 1988). Alte *forme umane* sânt fie foarte vechi, estimate la o vârstă de peste 2 MA (*Homo modjokertensis*), fie mult mai recente (Omul de tip *Solo*, datat la aproximativ 100.000 ani). Unele dintre aceste materiale se aflau în asociere cu resturi faunistice, care le-a asigurat un context acceptabil pentru încadrarea cronologică, dar ele sânt total lipsite de contextul arheologic al utilajului litic. De altfel, mai toate siturile identificate până în prezent în spațiul luat în considerație sânt lipsite de un context stratigrafic și arheologic necesar datărilor. Pe de altă parte, lipsa aproape totală a industriilor litice este considerată ca fiind datorată bogăției rezervațiilor de bambus, din

care oamenii și-au confecționat uneltele necesare. Din aceste puncte de vedere, nu se poate diferenția existența unor etape/perioade paleolitice în spațiul geografic supus analizei. Chiar și acolo unde au fost descoperite unelte de piatră, acestea sânt insuficiente cantitativ și tipologic pentru a se putea opera clasificări cu un grad ridicat de certitudine. Este exemplul unor descoperiri din zona central-sudică a insulei Java, în regiunea Padjitan (azi Pacitan), care a dat numele unui așa-zis facies, *Padjitanian* (G. J. Bartsrta, 1976), pe baza prezenței unor bifaciale grosiere, a așchiilor cioplite rudimentar, asociate cu piese de tip *chopper* și *chopping-tool*, galete cu detașări sumare. Pe astfel de criterii tipologice, faciesul respectiv a fost datat doar în Pleistocenul vechi, considerându-se că această industrie ar fi opera acelui Om de tip *Solo*. Aici, pe o terasă a râului Solo, au fost descoperite 11 calote craniene asociate cu resturi faunistice, foarte greu de încadrat geo-cronologic și în ierarhia formelor umane vechi, deoarece nu se asociază cu tipologia *Neandertalianului*, dar nici cu *Homo erectus* din Java, capacitatea craniană fiind mult mai dezvoltată, ceea ce a determinat să i se acorde o vârstă mai recentă (B. Vandermeersch, 1988). În plus, descoperirea unor noi resturi umane, la Ngawi, aproape identice cu acelea de la Ngandong, întărește ideea unui grup uman, alcătuit din cei trei “reprezentanți”: Ngandong (Solo), Ngawi și Sambungmacan (S. Sartono ș.a., 1996).

Tot în insula Java, la Sangiran a fost identificat un alt facies specific Paleoliticului inferior, datat între 1 milion și 700.000 ani, cu faună specifică primei jumătăți a Pleistocenului. Uneltele, de mici dimensiuni (așchii, unele retușate), au fost cioplite pe galete din jasp și calcedonie (H. Loops-Wissowa, 1988). Cercetări mai recente stabilesc vârsta descoperirilor paleoantropologice de la Sangiran, și a întregului complex arheologic, la 1,5 milioane de ani (D. Grimaud-Hervé, Fr. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001). Dar unele dintre aceste descoperiri au rămas fără un important suport științific de încadrare geo-cronologică datorită deteriorării sedimentelor vulcanice care au adăpostit *in situ* importante resturi paleoantropologice. Din aceste motive, datările de cronologie absolută evidențiază existența unor locuri cu vârste între 0,8 MA și 0,5 – 0,4 MA (H. Salaki ș.a., 1996).

În Malaezia au fost descoperite mai multe grote, dintre care, mai intens locuită a fost cea de la Niah, “Marea Grotă”, cu unelte de tip *chopper* (întreaga industrie este de tip *pebble culture*), dar

care se datează pe la 40.000 – 38.000, cu așchii, unele retușate, galete sumar cioplite, dar și cu utilaj osos. Interesant este acest *fenomen* local, această evoluție ce merge până la finalul Pleistocenului (cu unelte atât de arhaice), când se constată trecerea la un Mezolitic, pe la 8.000 BC, apoi, la un Neolitic, tot local, pe la 2.000 BC. Aceste observații au fost efectuate pe baza cercetărilor arheologice din grota Niah, cu o stratigrafie destul de complexă (H. Loops-Wissowa, 1988; J. Garanger, 1992). Așezarea numită Kota Tampan, situată pe o terasă înaltă a văii Perak, a oferit un complex de unelte de tip *chopper* și *chopping-tool*, în asocierie cu câteva bifaciale rudimentare și cu racloare pe așchii, sumar amenajate, ce a primit numele de *Tampanian*. Datarea sa, în vremea glaciațiunii Mindel, nu este acceptată de toți specialiștii.

În Filipine, alte descoperiri de unelte de tip *pebble culture*, cu piese rudimentare, cioplite pe galete, *choppers* ce prezentau desprinderi mai bine controlate (tehnică evoluată), dar și gratoare nucleiforme, așchii retușate etc., au primit denumiri ce le-au oferit caracterul de facies local: *Cabalwanian* și *Cagayan*. Datările nu sânt bazate decât pe unele analogii și pe elemente de cronologie relativă, dându-li-se o vârstă de eproximativ 400.000 ani. Tot în Filipine, un șir de grote au oferit descoperiri pe baza cărora s-a evidențiat un alt facies, *Tabonianul* (așezarea eponimă este grota cu același nume), peste 90 % dintre unelte fiind reprezentate de așchii neretușate, percutoare din cuarț, piese de tip *chopper*, întregul ansamblu (stratigrafic s-a constatat o continuitate de locuire până spre începutul Neoliticului) fiind datat la 50.000 – 45.000 ani. În alte grote, cum ar fi cea de la Guri, utilajul are mai puține așchii retușate, și este considerat de vârstă mai recentă.

Aceeași industrie rudimentară a fost identificată și în Tailanda, fiind nominalizate două faciesuri: *Fingoianul* și *Lannathianul*, ambele datate, în general, în Paleoliticul inferior, între 900.000 și 600.000 ani (A. K. Ghosh, 1976).

În concluzie, se consideră că Paleoliticul inferior din China este reprezentat îndeosebi prin descoperirile de la Yunxian, Longgupo, Yuanmou, Lantian, Chou-Kou-Tien, asociate cu racloare și scobituri retușate pe așchii din cuarț; Soanianul din Penjab, la nivelul glaciațiunii Mindel, se bazează pe așchii clactoniene, cu influențe proto-Levallois, în timp ce bifacialele din partea occidentală a Indiei denotă influențe africane; Ayathianul birmanez și Padjitanianul din Java, asociat cu resturi de

Pithecanthrop, reprezintă existența Paleoliticului inferior în această parte a lumii (M. Otte, 1999).

Un facies litic, de tehnică unifacială, numit *Hoabinhian*, a fost localizat în destul de numeroase stațiuni din Nord-Estul Thailandei, Nord-Vestul Sumatrei, în Vietnam și Indonezia, fiind datat la 29.000 ani BP (H. Forestier, 2000). Dar, între 28.000 și 18.000 ani BP, în Arhipelsagul indonesian au fost identificate și tehnocomplexe litice cu cioprire bifacială. Aceste piese au fost realizate cu cioplitorul dur, din calcar silicificat de bună calitate. Este important de reținut și faptul că, între 30.000 și 20.000 ani BP, tot în spațiul indonezian a fost identificat un alt facies, cu cioprire discoidală, dar cu elemente Levallois (H. Forestier, 2000).

Din această prezentare sumară a descoperirilor și *faciesurilor* litice din Orientul Îndepărtat observăm, mai întâi, unele inadvertențe în ceea ce privește relația dintre elementele tipologice și tehnice ale uneltelor litice, și cronologia absolută a acestora. Au fost descoperite și locuri sporadice, cu mult prea puține elemente susceptibile unei analize exhaustive, care să contribuie la emiterea unor concluzii cu caracter istoric, privind evoluția reală a locuirilor. Nu este, însă, exclus ca observațiile de pe teren să reflecte realitatea istorică și arheologică a spațiului asiatic luat în considerație. Literatura de specialitate pe care am consultat-o, sau cea enunțată nu oferă încă suficient de multe date suplimentare, ori informații mai complete cu privire la Paleoliticul mijlociu și superior. Referirile sânt uneori vagi și lacunare. F. Bordes afirmă doar că descoperirile de industrii cu sau fără bifaciale nu par a fi la fel de vechi ca și acelea din Africa, iar creatorul lor poate fi un australopitec (F. Bordes, 1968). Constatăm, pentru *începuturile* procesului de evoluție a omului în acest spațiu, posibile centre ale lui *Homo erectus* în insula Java, la Chou-kou-tien, la Lantian, Longgupo sau Yuanmou, în Penjabul indian, poate și în Birmania, dar vârstele apreciate sânt uneori mai mici în raport cu starea de arhaicizare a uneltelor. Oricum, existența unor resturi paleoantropologice în asociere cu faună datată între 1,8 MA – 1,7 MA – 800.000 ani (D. Grimaud-Hervé, Fr. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001), demonstrează rapiditatea răspândirii lui *Homo erectus* în afara spațiului de origine (Africa) Cât privește locuirile ulterioare Paleoliticului inferior, cercetările arheologice au evidențiat existența unui posibil facies musterian, dar în sens larg, uneori cu sporadice elemente Levallois de tehnică a ciopririi. Nu

sânt lipsite de interes descoperirile paleoantropologice, pe baza cărora s-a încercat evidențierea unor posibile evoluții și dovezi de existență a comunităților umane până spre finalul ultimei glaciațiuni alpine europene. În sfârșit, locuirile mezolitice, cu posibile tradiții europene, au un specific zonal. Astfel, în Siberia și Japonia, Mezoliticul, cu microlite, apare pe la 10.000 ani BC, iar Neoliticul, pe la 5.000 ani, dar în China asistăm la apariția unui Neolitic foarte precoce, care suprapune direct Paleoliticul final.

În sfârșit, nu este deloc lipsit de importanță studiul lui M. Gabori (1976), care argumentează unele aserțiuni privind posibilele elemente de confluență între nordul Caucazului și Europa de Est (Orientală), încă din Acheuleanul final. Dar în ceea ce privește posibilele linii de convergență între locuirile umane (culturile arheologice) dintre spațiul care ne interesează aici în mod deosebit și spațiul nord-caucazian, autorul studiului este destul de reticent datorită unor condiții paleogeografice, printre care se menționează, ca fiind deosebit de importantă transgresiunea Mării Caspice, care ar fi putut bloca orice legătură între Asia și "căile" de difuziune spre Europa.

BIBLIOGRAFIE

- Aigner, S. J., 1976. *Chinese Pleistocene cultural and Hominid remains: a consideration of their significance in reconstructing the pattern of human biocultural development*, în Asok K. Ghosh (dir.), *Le Paléolithique inférieur et moyen en Inde, en Asie Centrale, en Chine et dans le sud-est asiatique*, IX-e Congrès UISPP, Coll. VII, Prétirage, Nice, 1976 (mai departe se va cita *Coll. VII, Nice*).
- Bartstra, G. J., 1976. *The dating of the Palaeolithic in Indonesia*, în *Coll. VII, Nice*.
- Bordes, F., 1968. *Le Paléolithique dans le monde*, L'Univ. des Connaissances, Hachette, Paris.
- De Bergh, M. N., Ottino, P. R., 1988. *Zhoukoudian (faune et industrie de), Chine*, în A. Leroi-Gourhan (dir. de la public.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris (mai departe se va cita *Dictionnaire*). În același volum, cei doi specialiști semnează și alte articole (voci).

- H. Forestier, 2000. *De quelques chaînes opératoires lithiques en Asie du Sud-Est au Pléistocène supérieur final et au début de l'Holocène*, în *L'Anthropologie*, Paris, 104, 4.
- Gabori, M., 1976. *Le rôle du Paleolithique de Transcaucasie dans le peuplement de l'Europe Orientale*, în *Coll. VII, Nice*.
- Garanger, J., 1992, *L'Asie du sud et l'Asie orientale*, în J. Garanger (dir.), *La Préhistoire dans le monde*. Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris (mai departe se va cita *La Préhistoire*).
- Ghosh, A. K., 1976. *Pleistocene man and his cultures in Central, East, South and Southeast Asia an appraisal*, în *Coll. VII, Nice*.
- Grimaud-Hervé, D., Serre, Fr., Bahain, J.-J., Nespoulet, R., 2001. *Histoire d'ancêtres. La grande aventure de la Préhistoire*, Artcom, Paris.
- J. Jaubert ş.a., 2001. *Le Paléolithique supérieur ancien d'Asie: nouvelles découvertes en Mongolie*, în *XIV-e Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes*, Liege, 2001.
- Laritchev, V. E., 1976. *Discovery of hand-axes in China and the Problem of local cultures of Lower Palaeolith of East Asia*, în *Coll. VII, Nice*.
- Loops-Wissowa, H., 1988. *Soan (rivière de), Pakistan*, în *Dictionnaire*. Precizăm că în acest volum, H. Loops-Wissowa are şi alte articole (voci).
- Mohapatra, G. C., 1976. *Geo-Tectonic developments Sub-Himalayan lithic complex and Post-Siwalik sediments*, în *Coll. VII, Nice*.
- Otte, M., 1996. *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe*, Armand Colin/Masson, Paris.
- Otte, M., 1999. *La Préhistoire*, De Boeck & Larcier, Paris-Bruxelles.
- Rajendran, P., 1996. *Mesolithic and post-Mesolithic Art in Kerala, South India*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts*, Forli, 1996.
- Saleki, H. ş.a., 1996. *Datations radiométriques des couches à Homo erectus de Kabuh à Ngebung (Sangiran, Java central, Indonésie)*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts*, Forli, 1996.
- Sankalia, H. D., 1976. *The Early and Middle Palaeolithic Cultures in India and Pakistan*, în *Coll. VII, Nice*.

- Sartono, S. ș. a., 1996. *L'Homme fossile de Ngawi*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoriques Sciences, 1 Abstracts*, Forli, 1996.
- Sen, D., 1976. *Rethinking on the lower palaeolithic of the Punjab (India and Pakistan)*, în *Coll. VII, Nice*.
- Tong, H., 2000. *Les Rhinocéros des sites à fossiles humains de Chine*, în *L'Anthropologie*, Paris, 104, 4.
- Vandermeersch, B., 1988. *Zhoukoudian, anc. Choukoutien (fossiles humains de), Chine*, în *Dictionnaire*. În același volum, autorul semnează și alte articole (voci).

CAPITOLUL 8

AUSTRALIA

Oricine urmărește evoluția omului ca specie, în timp și spațiu, poate constata că, după depășirea primelor stadii de dezvoltare fizică și culturală (a tehnocomplexelor litice pe care le-a creat) printr-o adaptare extraordinară la condițiile mediului natural, acesta, omul, a depășit limitele spațiului de origine. Fenomenul s-a petrecut pe la 1 milion de ani (MA), când, prin cercetările arheologice, prezența sa este dovedită mai întâi în imediata apropiere (în Orientul Apropiat), apoi, aproape simultan în timp, “cucerește” Europa și Asia. Popularea altor spații geografice, mult mai târziu, rămâne încă una dintre enigmele Preistoriei omenirii. De exemplu, prezența lui *Homo erectus* la Sangiran, Java, este atestată pe la 800.000 ani, dar abia *Homo sapiens sapiens* pare să fie prezent în Australia (în sensul larg al spațiului geografic) aproximativ odată cu evoluția culturilor Paleoliticului superior european. Dar M. Otte (1999) crede (și poate că are dreptate) că *Homo erectus* din Java și-ar fi urmat propria sa evoluție spre stadiul “modern”. Trecerea omului modern din Indonezia în Australia avea să fie dovedită între 50.000 și 40.000 ani (J.-M. Cordy, 1995).

În sens larg geografic, Australia (numită și Oceania) grupează, în afara teritoriului său propriu-zis, Papua-Noua Guinee, inclusiv insulele Solomon, Tasmania, Noua Zeelandă și alte insule din Oceanul Pacific. De fapt, în unele lucrări de specialitate se face o oarecare distincție geografică între Oceania insulară pe de o parte, Australia, Tasmania și Noua Guinee, pe de altă parte. În demersul nostru, ne interesează în primul rând spațiul continental, unde prezența omului a fost mai demult și mai bine documentată

pe cale arheologică. La acest element se adaugă acela dovedit pe calea evoluției teritoriale a marelui relief: în timpul perioadelor glaciare (îndeosebi ultima glaciațiune), datorită regresiei apelor Oceanului planetar, “Marea Australie” (numită și *Continental Sahul* în literatura anglo-saxonă) constituia un singur teritoriu; numeroasele insule din subcontinentul indian erau legate de Asia, formând *Subcontinentul Sunda*; între aceste două unități geografice se afla un spațiu marin, cu ape adânci, numit *Wallacea* (în memoria savantului englez, A. R. Wallace, care a stabilit limitele de est și de vest ale unor forme de mamifere ce populau aceste teritorii).

Pe teritoriul Australiei propriu-zise au fost definite inițial (în 1929) trei faciesuri cultural-cronologice: *Murundianul* (cel mai recent), *Mudukianul* și *Pirrianul*, acesta din urmă datat la 4250 ± 180 BP; în 1930, s-a adăugat încă o cultură, *Tartangianul*, mai veche decât Pirrianul, apoi, o alta, numită *Kartian*, considerată și mai veche. Pentru a nu se crea confuzii și erori de încadrare crono-culturală, specialiștii au divizat Preistoria Australiei în trei faze: veche (datată în mileniul XVI BC), medie (ale cărei începuturi au fost stabilite pe la 5.000 BP), și recentă, încadrată în mileniul I î.e.n. (J. Garanger, 1992). După 1970 s-a renunțat și la această cronologie a Preistoriei Australiei, stabilindu-se două mari perioade cronologice, bazate pe elemente tehnico-tehnologice: **Core-tool-and-scrapers-tradition** și **Small-tool tradition**.

Prima perioadă se caracterizează prin procentajul mare al uneltelor nucleiforme, al gratoarelor masive, pe așchii macrolitice, la care se adaugă *chopper* și *chopping-tool*. Mai târziu, pe la 20.000 ani BP, apar lame de mari dimensiuni, cu tăișul lustruit, apoi unelte pregătite pentru a fi prinse în coadă (elemente componente ale unor unelte compuse, de tip *teslă*) (J. Garanger, 1988).

Vechimea acestui tehnocomplex a fost stabilită prin cercetările întreprinse în Noua Galie de Sud (extremitatea sud-estică a Continentului). În stațiunile de aici s-au descoperit gratoare nucleiforme, așchii, nuclee, deșeuri de cioplire (dovadă a cioplierii uneltelor pe locul așezării), aglomerări de cochilii, ca resurse de hrană.

Asociate acestor tehnocomplexe sânt considerate numeroasele descoperiri de morminte, de la Kow Swamp, Cohuna, Mungo și din alte situri (J. Garanger, 1988; B. Vandermeersch,

1988; J. Garanger, B. Vandermeersch, 1988). Astfel, la Mungo, în asocierie cu un utilaj litic datat la 32.750 ± 1250 BP (tipic pentru această fază a Preistoriei Australiei), au fost descoperite trei morminte datate, după poziția stratigrafică, la 24.500 – 26.500 ani BP ("Mungo I", "Mungo III"), respectiv, 28.000 – 30.000 ani BP ("Mungo II"). Primul mormânt aparținea unei femei parțial incinerate înaintea înhumării, situație unică printre descoperirile preistorice. Înhumarea s-a făcut cu depunerea unor resturi de la vatra utilizată pentru incinerare. Mungo II reprezintă resturile înhumate ale unui bărbat, în poziție întinsă. Se consideră că aceste resturi fosile aparțin unor indivizi diferiți de aborigenii contemporani lor, dar mai gracili decât alte forme fosile, cum ar fi acelea de la Kow Swamp și Cohuna, de talie mai robustă (J. Garanger, B. Vandermeersch, 1988). În vestul Australiei, la Cossack, scheletele înhumaților prezintă morfologii cu caractere mai arhaice. În această situație, specialiștii au ajuns la concluzia că s-ar putea accepta prezența a două populații succesive, ambele avându-și originea în insula Java: *omul de Ngandong*, reprezentant târziu al lui *Homo erectus*, și *omul de Wadjak*, mult mai evoluat, deci mai recent. O altă situație complică posibilitățile de stabilire a cronologiei primei mari perioade a Preistoriei Australiei: faptul că înhumații de la Kow Swamp au caractere mult mai arhaice, dar sânt datați mult mai recent, între 13.000 și 9.000 ani BP. O posibilă explicație, avansată de specialiști, este cea potrivit căreia caracterele primitive ale unor indivizi (constatate prin analiza craniilor) ar putea fi rezultatul unor deformări, posibil rituale, ale craniilor (J. Garanger, 1988). Alți specialiști nu anulează total posibilitatea unei mai mari vechimi a primilor oameni care au populat Australia, avansând chiar vârsta de 120.000 – 100.000 ani BP (Loofs-Wissowa, H., 1996). O constatare a practicii funerare, aceea a folosirii ocrului roșu la înhumarea bărbatului, este deosebit de importantă și demonstrează faptul că, indiferent de spațiul geografic, în anumite perioade istorice, grupele umane au ajuns la însușirea unor semnificații identice cu privire la spiritualitate, la viața de după moarte. Ar fi foarte interesant de știut dacă aceste ritualuri funerare au fost transmise, ca și alte impulsuri, prin aculturație, sau ele pot fi considerate ca însușiri proprii, ale unor anumite evoluții culturale și culturale.

Alte elemente par să contribuie la constatarea existenței unor evoluții culturale ale acestei populații: preocupările estetice,

folosirea unor obiecte de podoabă (perle din os), operele de artă parietală (cea mai veche dovadă fiind picturile rupestre dintr-o sală *foarte profundă* – asemănări cu situația din grotele spațiului franco-cantabric – a grotei Koonalda). Artă pleistocenă australiană este reprezentată de elemente geometrice – cercuri concentrice, trasate cu degetul în sedimente argiloase sau gravuri pe suporturi mai rezistente, incizii ondulate, paralele sau în cruce, dar și altele, foarte interesante, care reprezintă “piste” cu reprezentări de pași de oameni, canguri, asociate cu reprezentări geometrice.

În partea de sud-vest a Australiei, pe malurile râului Swan, o altă stațiune preistorică a fost datată la 39.500 +2.300 – 1.800 ani BP, ceea ce pare să contribuie la demonstrarea prezenței grupelor umane în acest spațiu geografic, la peste 40.000 ani (J. Garanger, 1992; R. Gregory, 1996).

A doua mare perioadă a Preistoriei Australiei, **Small-tool-tradition**, pare să fie determinată de ultima transgresiune würmiană, de pe la 6.000-5.000 BP, când Tasmania și Noua Guinee au fost izolate de Australia propriu-zisă. Din punct de vedere tehnico-tipologic, ea se caracterizează printr-o oarecare microlitizare a utilajului, dar mai ales prin caracterul său, mult mai bine elaborat, ceea ce a permis o preparare specială a nucleelor și diversificarea tipurilor de unelte: vârfuri foliacee uni- sau bifaciale, unele cu marginile denticulate, lame à *dos abattu*, burine, microlite geometrice. Un caracter oarecum special îl au acele piese de înmănușare, sub formă de vârfuri, gratoare, cuțite. Oamenii știau să folosească propulsorul, bumerangul și scutul, unelte și arme cu care au fost găsiți de primii europeni ai timpurilor istorice, ajunși aici (J. Garanger, 1988, 1992).

Tasmania, Noua Guinee și teritoriul insulelor din sudul Pacificului nu au oferit, până în prezent, descoperiri care să modifice într-o manieră distinctă Preistoria întregului spațiu geografic australian; pentru popularea acestor spații geografice, inclusiv unele ocupații, pot fi consultate și lucrările: F. Valentin, Fl. Déroit, H. Widiyanto, 2001; F. Leach, 2001. Se consideră că evoluția spre neolitizare s-a putut constata îndeosebi prin prezența ceramicii (cultura Lapita), pe la 3.000 ani BP (A.-M. Sémah, F. Sémah, H. Forestier, 1996; D. V. Burley, 1996).

BIBLIOGRAFIE

- Burley, D, V., 1996. *Reconsiderations of Culture History and Transformation in the Polynesian Kingdom of Tonga*, în *XIII Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts*, Forli (mai departe se va cita *XIII Congress, 1 Abstracts*).
- Cordy, J.-M., 1995. *Chronologie et paléoenvironnement*, în J.-M. Cordy (sous la dir. de), *Le Génie de l'Homme. Dès origines à l'écriture*, Saint Gérard.
- Garanger, J., 1988. *Australian core-tool-and-scrapers tradition*, în A. Leroi-Gourhan (dir.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris (mai departe se va cita *Dictionnaire*); în această lucrare, J. Garanger semnează și alte articole (voci).
- Garanger, J., 1992. *L'Océanie*, în J. Garanger (sous la dir. de), *La Préhistoire dans le Monde*. Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris.
- Garanger, J., Vandermeersch, B. 1988. *Mungo*, în *Dictionnaire*.
- Gregory, R., 1996. *Prehistoric population movements across the Landscape: A study from the Ord-Victoria River Region, Northern Australia*, în *XIII Congress, 1 Abstracts*.
- Leach, F., 2001. *Prehistoric Fishing in the Pacific Region over the last 35,000 Years*, în *XIV-e Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes*, Liège (mai departe se va cita *XIV-e Congrès, Pré-Actes*).
- Loofs-Wissowa, H., 1996. *The Role of the Pre-Modern Man in the peopling of Australia*, în *XIII Congress, 1 Abstracts*.
- Otte, M., 1999. *La Préhistoire*, De Boeck & Larcier, Paris, Bruxelles.
- Sémah, A.-M., Sémah, F., Forestier, H., 1996. *Le peuplement ancien des vallées de Nouvelle Calédonie*, în *XIII Congress, 1 Abstracts*.
- Valentin, F., Detroit, F., Widianto, H., 2001. *Sur l'origine des plus anciennes populations des Iles du Pacifique Sud*, în *XIV-e Congrès, Pré-Actes*.
- Vandermeersch, B., *Cohuna*, în *Dictionnaire*.

CAPITOLUL 9

AMERICA

Înțelegerea Preistoriei Americii (în sens larg, continental) trebuie să pornească de la cunoașterea faptului că terminologia marilor diviziuni diferă de cea cunoscută pentru continentul european, al întregului spațiu geografic cunoscut și sub numele de *Lumea Veche*. La baza acestor diferențe cronologice și culturale stau mai întâi elementele cadrului geografic, total diferite de ceea ce s-a petrecut în spațiul *Lumii Noi*. “Cucerirea” (ocuparea) Australiei și a Americii mult mai târziu, demonstrează, poate, imposibilitatea grupelor umane de a traversa spații geografice acoperite de ape sau de ghețuri cu caracter cvasi-permanent. Există și interpretări diferite ale fenomenului de expansiune a omului spre noi teritorii. Astfel, se știe că mamiferele de talie mare au populat America încă pe la începuturile ultimei glaciațiuni (Wisconsin, paralelizată cu Würmul european), iar unii specialiști în domeniu caută să asigure aceeași vechime și populării antropologice a Continentului. Pe de altă parte, deosebirea dintre America și *Lumea Veche* provine și de la modalitățile de analiză și interpretare a fenomenului antropologic: în *Lumea Veche*, **geologia** a fost metoda științifică prin care lumea a devenit conștientă de existența *strămoșilor*, indiferent de denumirea sub care au apărut ei pentru prima dată; în America, **etnografia** și studiile etnologice (asupra populațiilor care, la venirea primilor europeni, trăiau încă la nivelul epocii pietrei), au făcut cunoscută lumii științifice caracteristicile Amerindienilor. Din aceste motive, în *Lumea veche*, arheologia are caracterul unei științe proprii, care studiază fenomenul evoluției umanității, subsumându-și, uneori, datele oferite de cercetările științelor conexe, în timp ce în America

arheologia preistorică este privită ca un element adiacent al antropologiei și etnologiei.

Marile diviziuni ale Preistoriei americane reflectă tocmai aceste deosebiri de analiză și interpretare, dar și situația de fapt, cronologia internă a siturilor și a descoperirilor arheologice, cu atât mai mult cu cât specialiștii americani în domeniu au ajuns la rezultate cu totul spectaculoase.

Pentru cunoașterea Preistoriei americane, câțiva termeni trebuie reținuți:

- *Early Man* desemnează, într-o anumită regiune, existența primilor locuitori, contemporani cu marii reprezentanți ai faunei cuaternare. Dar, în America, fauna la care ne referim a fost datată la nivelul glaciațiunii Wisconsin (în unele zone, mai veche decât 80.000 de ani), în timp ce primii locuitori, sosiți, așa cum se crede, prin strâmtoarea Bering, nu sânt datați decât la cel mult 15-20 mii de ani.

- *Lithic stage*, denumit altă dată, *Early Lithic stage*, este un stadiu al ciopririi pietrei, caracterizat de un tehnocomplex litic. În felul acesta s-au putut deosebi industriile (unele nesigure și nedefinite cronologic), pe blocuri și pe galete, cuprinzând așchii cioplite sumar, și care au primit denumirea generică de *Pre-proiectile*, de alte industrii, cu vârfuri bifaciale fin amenajate, încadrate sub denumirea de *Paleoindian*.

- *Paleoindian*, ca etapă crono-culturală a evoluției grupelor umane ale primilor locuitori din America, regroupează primele manifestări tehnico-tipologice ale grupelor umane respective. În prezent, prin *Paleoindian* pare să se înțeleagă ansamblul unor formațiuni arheologice caracterizate prin cioplirea bifacială, de factură fină, superioară, în care se includ și așchii cu partea dorsală amenajată în mod special. Din acest punct de vedere, a fost creată o fază cronologică, *Clovisianul*, bazat pe prezența vârfurilor de tip *Clovis*.

- *Arhaic stage*, introdus pentru a desemna faza preceramică, *Lamoka*, a Preistoriei statului New York, extins apoi și asupra estului Americii de Nord, inclusiv asupra Californiei. Unii specialiști admit faptul că această perioadă se află, cronologic, între *Paleoindian* și *Silvicol (Woodland culture)*, caracterizat prin producerea ceramicii și practicarea grădinăritului (Patrick Plumet, 1999; O. Soffer, N. D. Praslov, 1993).

Așa cum precizam mai sus, preocuparea cea mai importantă a specialiștilor americani este de a descoperi dovezi concludente

cu privire la o vârstă cât mai veche a primilor oameni care au populat Continentul. În sensul acesta, problema primei populări a Americii, încă în Pleistocen, constituie una dintre cele mai importante preocupări ale specialiștilor în domeniu. În acest sens, au fost emise două ipoteze: 1, dacă strâmtoarea Bering a constituit un obstacol de netrecut pentru populațiile preistorice (pleistocene, după opinia noastră); 2, dacă, în timpul maximei lor extensii, calotele glaciare au împiedicat penetrarea grupelor umane, prin Alaska și Yukon. Unii specialiști au ajuns la concluzia că în timpul Wiskonsinianului mediu (aproximativ între 65.000 – 35.000 ani) sau în Wiskonsinianul superior (între aproximativ 22.000 – 14.000 ani), au putut avea loc “căi” de trecere. Important este faptul că cele două prime culturi (faciesuri tehnologice), *Clovis* și *Folsom* par a fi contemporane și nu se exclud reciproc din interpretarea Preistoriei americane. Astfel, în 1926, s-a stabilit, pentru prima dată în America, asocierea dintre locuirea umană și fauna pleistocenă, prin alăturarea stratigrafică a unui vârf de tip Folsom, cu resturile unui bizon. S-a considerat că acest vârf de lance este, totuși, puțin mai recent decât piesele aproape similare, de tip Clovis (J.-F. Moreau, 1988). Aceste piese, destul de apropiate tipologic și tehnic, îndeosebi în ceea ce privește organizarea retușelor, de vârfurile solutreene ale Paleoliticului superior european, au deschis calea unor noi controverse cu privire la vârsta *reală* a primilor locuitori ai Americii. S-a considerat că, dacă aceste piese, atât de elaborat realizate, au fost identificate într-un context care le datează într-o vreme apropiată de Tardiglaciul european, prezența unor grupe umane în America ar trebui să fie mult mai veche. În acest demers, s-au luat în considerație și posibilele relații cu Paleoliticul superior siberian, de o factură atât de neșteptată (în raport cu condițiile cunoscute ale mediului geografic), dar este destul de dificil de stabilit momentul sau perioada când aceste grupe umane au traversat un spațiu considerat neospitalier, pentru a ajunge în Noul Mexic (unde au fost cercetate stațiunile eponime ale celor două ansambluri litice). Mai adăugăm faptul că vârsta acestor tehnocomplexe este stabilită între 9.500 și 8.000 ani BC. Dar, după cum vom vedea, alte noi datări de cronologie absolută, corelate cu interpretări arheologice și ale altor științe conexe, au stabilit o vechime mai mare a pieselor (și locuirilor) de tip Clovis și Folsom.

Cel mai vechi *orizont* de locuire a Americii pare să fie ceea ce specialiștii au numit **Paleoindian**. Această cultură arheologică americană pare să se fi derulat pe la 12.000 ani, perioadă geologică foarte complexă, în timpul căreia au loc profunde stransformări climatice și ecologice, marcate de finalul Pleistocenului și trecerea spre Holocen. Propunerea ca aceste piese (și locuirile / campamentele în care au fost create) să fie datate *după* 12.000 ani se bazează pe faptul că în acea perioadă nordul Americii era încă acoperit de ghețari. Schimbările climatice au antrenat topirea lor rapidă și apariția unor imense lacuri, a unor puternice cursuri de apă, dar și a unor terenuri locuibile, pe care grupele umane și-au instalat campamentele, înainte ca vastele suprafețe să fie acoperite de păduri. Ca urmare a acestor descoperiri, specialiștii americani au trecut imediat la noua datare a tehnocomplexelor, prin cele mai noi metode de cronologie absolută. Folosind principiile metodei AMS, s-a stabilit că *Clovisianul* a apărut (brusc) pe la 11,2 ka (1 ka = 1.000 ani), manifestându-se doar până la 10,9 ka, deci, numai trei secole. A urmat *Folsomianul*, care își începe evoluția pe la 10,95 ka, prin ocuparea campamentelor clovisiene, și la 10.25 ka, evoluția sa se stinge aproape brusc. Problematika cronologiei acestor tehnocomplexe nu se încheie, căci, prin calibrarea U/Th, vârstele au fost din nou modificate, fapt ce a relansat discuțiile. În ultimă instanță, prin analiza *marjei de eroare* a datărilor prin metoda C14, s-a stabilit că *Paleoindianul* începe la 11,5 ka și se sfârșește la 8 ka (D. Lavallée, P. Plumet, 1992; P. Plumet, 1999). Pe la 10 ka, pare să-și înceapă evoluția o altă cultură arheologică, *Planoianul*, dar specialiștii nu-l pot distinge de începuturile *Arhaicului*.

Paleoindianul a fost divizat în trei perioade, corespunzătoare unor faciesuri / culturi arheologice:

- *Paleoindianul inferior*, ce a fost datat între 11,5 – 10,9 ka, și echivalat cu *vârfurile de tip Clovis*. Aceste piese, cu lungimea de 6 cm și lățimes de 3 cm, au fost cioplite bifacial, din materii prime de foarte bună calitate, roci cu granulația foarte fină, de tipul calcedoniei sau a obsidianului. Se pare că grupele umane se caracterizau printr-o mobilitate foarte accentuată, determinată de necesitatea de a căuta sursele de materii prime, uneori la distanțe de peste 300 km (J. M. Adovasio, 1993). Poate că și pentru aceste motive, *vârfurile de tip Clovis* se află răspândite din America de Nord până în America Centrală. Chiar dacă se admite trecerea

purtătorilor acestei culturi prin strâmtoarea Bering, se consideră că centrul lor de origine ar fi sudul Statelor Unite. Vârfurile de tip Clovis erau cioplite pentru a fi utilizate ca arme la vânărea bizonului și a mamutului (D. J. Meltzer, 1993; C. Vance Haynes, Jr., 1993).

- *Paleoindianul mediu* este datat între 11 – 10 ka, și corespunde *îndustriei cu vârfuri de tip Folsom*. Ele erau aproape similare celor de tip Clovis, numai că prezintă, pe fiecare suprafață câte o canelură care acoperă o bună parte a părții distale. Se consideră că erau folosite la vânărea bizonului (*Bison antiquus*, *Bison occidentalis*), cu care au fost, de regulă asociate, în marile câmpii din partea de sud-vest (B. A. Bradley, 1993; G. C. Frison, 1993).

- *Paleoindianul superior* este datat între 10 – 8 ka, și este asociat cu *vârfurile de tip Plano* (de unde și denumirea de *Planoian*). Aceste vârfuri au fost descoperite pe un spațiu imens, între Atlantic și Pacific, iar spre nord, până în zona Subarctică (*Scutul Canadian*) și până spre peninsula Quebec-Labrador (P. Plumet, 1999). Diferența dintre aceste vârfuri și precedentele constă în dispariția acelei caneluri pe una din suprafețe, ca și subțierea bazală, pentru a putea servi ca armături (L. B. Davis, 1993).

Populațiile ce aparțineau *Paleoindianului* trăiau mai ales din vânărea marilor ierbivore (s-a constatat dispariția mamutului la finalul *Paleoindianului inferior*), dar nu erau ocolite nici animalele de talie mică (iepurele); se practica pescuitul, iar necesitățile suplimentare de hrană erau asigurate prin culesul vegetal. Locuitorii campamentelor își amenajau colibe pentru familiile proprii (de unde se constată și un început de organizare), încălzite de o vatră centrală. Grupurile umane puteau fi de mărimi diferite, poate în funcție de condițiile de mediu ecologic, de necesitățile și posibilitățile de asigurare a hranei. Deși nu au fost descoperite probe materiale, specialiștii nu contestă folosirea unor ambarcațiuni pentru pescuit sau pentru deplasări mai lungi, pe calea apei. O deosebită importanță o reprezintă descoperirea mormintelor în care s-a dovedit folosirea ocrului roșu, ca element ritualic, cu posibile interpretări ale existenței unei vieți de după moarte.

Îndeosebi în ultima perioadă, deplasările grupelor umane erau deosebit de intense, căci s-au descoperit situri cu vârfuri de tip

Plano până în lungul fluviului Saint Laurent (în zona canadiană, spre Montreal).

Originea *Paleoindianului* a suscitat interesul specialiștilor încă din secolul al XIX-lea. Au fost luate în considerație, ca elemente de convergență cu Paleoliticul superior euro-asiatic, descoperirile din Siberia: Afontova Gora II și Kokorevo II, pe lenisei, Malta și Buret II, pe Angara, deosebit de bogate în piese de aspect bifacial, variate ca tipologie, asociate cu microlame și cu nuclee *cuneiforme*, similare cu descoperirile din spațiul american; deosebirea constă în necunoașterea canelurii în zona proximală, considerată ca o invenție a *Paleoindienilor*. Așadar, o origine a *Paleoindianului* în Paleoliticul superior al Eurasiei nu este total înlăturată. Dar în Alaska și la nord de Yukon, situația este și mai complicată, căci descoperirile din aceste spații geografice se leagă nemijlocit de Paleoliticul superior siberian; aceste componente tehnico-tipologice, numite cu titlul generic de *Paleoarctic*, prezintă două faciesuri, unul siberian și altul american, cu posibile legături în zona geografică largă a strâmtorii Bering (J.-F. Moreau, F. Rodriguez, D. Lavallee, 1988).

Paleoarcticul reprezintă o tradiție culturală, dar și cronologică, a spațiului nordic, din America și Canada, cu extensii spre Siberia și Labrador (P. Plumet, 1988; 1999). Această perioadă, complexă și complicată a Preistoriei spațiului arctic (luat în considerație ca element geografic) a fost divizată în două subunități (fără a se putea preciza cu multă exactitate dacă ele se referă numai la *tradiții* culturale, geografic-teritoriale sau / și cronologice):

1. *Paleoarcticul (tradiția beringiană)* ar constitui, după opinia unor specialiști, un grup de formațiuni arheologice, primele în zona Siberia - Alaska, apărute ca o continuare a faciesului cultural-tehnologic al Paleoliticului superior siberian spre Alaska – Yukon, cu unele persistențe asiatice, cum ar fi tehnica debitajului laminar prin presiune. Această tehnică de cioplire permitea exploatarea maximă a materiei prime cu foarte mici pierderi în deșeuri de cioplire, finalizată prin producerea unei destul de mari varietăți de suporturi pentru uneltele finite, necesare inserțiilor laterale ale armăturilor pentru vânat și pescuit. Așadar, *Paleoarcticul* reunește tehnocomplexele beringiene cu microlame, chiar dacă utilajul litic este mult mai variat, cuprinzând nuclee specializate, lame, burine pe așchii macrolitice, bifaciale foliacee, alte unelte pe așchii.

Geografic-spațial, acest tehnocomplex cuprinde două faciesuri: siberian și american.

Tradiția beringiană a fost împărțită în două faze: *Faza inferioară*, datată între 35 și 10,5 ka în Siberia (unde este reprezentată de entitatea numită *Djuktaian*), și între 12 și 9,5 ka în Alaska (deci, mai recentă); *Faza superioară*, datată în Siberia între 10,5 și 7 ka (denumită *Sumnaginian*), iar în Alaska, între 8,5 și 7,5 ka. P. Plumet (1999) crede că acest decalaj se datorează diferențelor dintre zona de origine și cea periferică. Pe criterii strict cronologice, *Paleoarcticul american* se datează pe la 11,4 ka, în timp ce faciesul numit *Paleoindianul din Alaska (Nenanian)*, între 11,9 – 11,8 ka. Așadar, acest *Paleoarctic* poate fi considerat ca reprezentând cea mai veche formațiune arheologică, bine definită, în Alaska, contemporan cu *Paleoindianul* american. Stațiunile aparținând *Tradiției beringiene* se află peste tot, în interiorul peninsulei Alaska. La rândul său, *Denalianul*, fecies considerat identic cu *Djuktaianul* siberian, este un facies tehnologic paleoarctic foarte bine definit în Alaska, datorită seriei de datări cronologice, prin care s-a stabilit vârsta de 10,6 – 9,5 ka. Una din componentele sale, cea microlaminară, a fost identificată, pe la 7,5 ka, în zona Yukon și până în spațiul statului Washington. Trecerea *Paleoarcticului* superior spre *Arhaic* nu este bine cunoscută, deoarece a evoluat prin mai multe componente tehnico-culturale, cu determinări climatice, spre *Arhaicul* propriu-zis, care în unele zone ale Alaskăi și Canadei ajunge până pe la 4,3 ka.

2. **Eschimos**, termen folosit de francezii secolului al XVII-lea, pentru a denumi populațiile arctice, contemporane sosirii europenilor, transformat ulterior în accepțiunea de *tradiție, fază culturală* a Preistoriei spațiului arctic american și al Groenlandei, când vânătorii din Alaska și Siberia s-au adaptat la condițiile de mediu ale spațiului geografic, ocupând, progresiv, extremul nord canadian, arhipelagul arctic, Groenlanda, o parte a golfului Hudson, Quebecul de nord, până spre Labrador și Terra Nova (P. Plumet, 1988).

Din punct de vedere arheologic, perioada a fost divizată în două etape: *Paleoeschimos* și *Neoeschimos*, când se face trecerea la producerea ceramicii, ca element al unei oarecari evoluții, chiar dacă unele spații geografice au rămas la același stadiu cultural-tehnologic până la sosirea primilor europeni. Printre alele, ar fi de reținut faptul că, din punct de vedere lingvistic și

antropologic, spațiul geografic luat în considerație este atribuit mai multor populații (etnonime), recunoscute prin tradiții: Inupiați, Yupiți, Yuiți, Inuiți, cu o oarecare predominanță a ultimilor, de unde și anumite veleități politice actuale și acuze de manifestări de “imperialism” din partea celorlalte neamuri (P. Plumet, 1999). Dar, pe de altă parte, este luat în considerație și faptul că cele două entități: *Paleo-* și *Neoeschimos* pot reprezenta două fluxuri succesive de populații, exprimate prin două sisteme culturale diferite, deosebite pe criterii cronologice și geografice.

Conceptul de *Paleoeschimos* a fost la rândul său, divizat în două perioade:

- *Paleoeschimos inferior*, bazată pe tradiția microlitică a întregului spațiu arctic, și evidențiată prin faciesul *Denbighian*, datat între 4,5 ka și 3 ka. Tehnologic, acest facies se bazează pe prezența unei industrii microlitice, cu microlame, burine, unele cu retușe bifaciale, armături laterale și distale, de asemenea, bifaciale și foliacee. Unele variante regionale sunt determinate, de evoluții singulare în timp, condiționate de condițiile locale de mediu.

- *Paleoeschimos superior*, bazată pe o anumită evoluție a tradiției microlitice în același mare spațiu geografic, ulterioră, cronologic, faciesului *Denbighian*, când apare ceramica siberiană sau din nordul Pacificului, precum și piatra lustruită (ca element de evoluție tehnică și culturală). Prin faciesul *Dorsetian*, această entitate este datată între 2,5 și 0,45 ka, iar din punct de vedere tehnico-tipologic, se caracterizează prin renunțarea la microlitism și prin prezența uneltelor de tip lustruit, la care se adaugă construirea locuințelor de dimensiuni mai mari, și multiplicarea manifestărilor artistice (P. Plumet, 1999).

Entitatea *Neoeschimos* a evoluat de o parte și de alta a strâmtorii Bering, populațiile fiind total tributare condițiilor de mediu, deosebit de favorabile, oferite la mijlocul mileniului I î.e.n. Se pare că grupele umane erau constituite din vânători siberieni, și mai puțin din Alaska, care au evoluat spre entitatea numită *vânătorii de ren*. Aceste populații se pare că au evoluat foarte lent, deoarece, la începutul celui de al doilea mileniu e.n., ele sunt cunoscute ca “vânători de balene” (*societăți baleniere*), cu posibile ambarcațiuni speciale.

Arhaicul, ca perioadă cronologică, dominată de evenimente culturale, pare să fie ultima perioadă a Preistoriei spațiului american și arctic. Specialiștii precizează faptul că apariția

ceramicii nu trebuie înțeleasă în sensul schimbărilor majore, care au dominat apariția Neoliticului în Orientul Apropiat și în Europa. Constituie un adevăr recunoscut de toată lumea științifică faptul că, în numeroase regiuni, îndeosebi în zona subarctică, caracteristicile vieții din *Arhaic* s-au menținut până în epoca modernă și chiar contemporană (în sensul cronologic european). Datorită marilor diferențe geografice și climatice, *Arhaicul* a evoluat foarte diferit, fiind identificate mai multe *faciesuri* locale și cronologice, pe care doar le enunțăm:

- 1. Vestul și sud-vestul, cuprinzând Cordilierii Stâncoși, din sudul Columbiei Britanice până în California și pe coastele Pacificului. Cea mai veche datare a unei locuri în acest spațiu, este cea din grotă Ventana (Arizona), cu vârsta de 11.250 ± 1.200 BP. Din această foarte largă zonă geografică mai fac parte: *Platoul Cordilier și Coasta de Nord-Vest*, cu industrii microlaminare de diferite faciesuri; *Marele Bazin și Cultura Deșertului*, care între 0 și 8 ka, caracterizează *Arhaicul Vestic*; *California*, cu orizontul *San Dieghito*, între milenii 8 și 5, dar cu formațiuni arheologice care se prelungesc până spre 1,5 ka.

- 2. Sud-Vestul, regiune care se întinde din estul golfului Californiei până în golful Mexic, la sud de Utah, Nevada și Colorado, în Arizona și Noul Mexic. Cuprinde *Arhaicul inferior*, cu fazele Jai și Bajada (datate între 7,5 și 5,3 ka) și *Arhaicul superior*, cu faza San Jose, datată între 5,3 și 3,8 ka, și caracterizată, pe la 4,5 ka prin cultura porumbului.

- 3. Câmpiile, sau preriile constituie un imens teritoriu continental, cu lățimea cuprinsă între 800 – 1.100 km, și lungimea de 2.400 km, de la pădurile canadiene până în Texas.

- 4. Estul constituie o altă vastă regiune, dominată de păduri, și care se întinde de la câmpiile de coastă din golful Mexic și de la Atlantic până la pădurile boreale din Ontario și din Quebec-Labrador. În acest spațiu, *Arhaicul* a fost divizat în mai multe etape cronologice: *Arhaic inferior* (între 10,5-10 și 8 ka), *Arhaic mijlociu* (între 8 și 6 ka), *Arhaic Maritim* (între 8 și 3,7 ka), *Arhaic superior* (între 6 și 3,5-2,5 ka).

- 5. *Arhaicul Bouclier* se întinde spre vest, până în zona subarctică, începând cu coasta atlantică și până la Marele Lac al Ursului și Marele Lac al Sclavilor. A evoluat între 6,5 și 3,5 ka, cu unele întârzieri până pe la 0,7 ka. (J.-F. Moreau, 1988).

Arhaicul încheie perioada preceramică a Preistoriei nord-americane.

BIBLIOGRAFIE

- Adovasio, J. M., 1993. *The Ones that Will Not go Away: A Biased View of Pre-Clovis Populations o the New World*, în *From Kostenki to Clovis*.
- Bradley, B. A., 1993. *Paleo-Indian Flaked Stone Technology in the North American High Plains*, în *From Kostenki to Clovis*.
- Davis, L. B., 1993. *Paleo-Indian Archaeology in the High Plains and Rocky Mountains of Montana*, în *From Kostenki to Clovis*.
- Frison, G. C., 1993. *North American High Plains Paleo-Indian Hunting Strategies and Weaponry Assemblages*, în *From Kostenki to Clovis*.
- Haynes, C. V., Jr., 1993. *Clovis-Folsom Geochronology and Climatic Change*, în *From Kostenki to Clovis*.
- Lavalée, D., Plumet, P., 1992. *L'Amérique*, în J. Garanger (dir.), *La Préhistoire dans le Monde*. Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris.
- Meltzer, D. J., 1993. *Is There a Clovis Adaptation ?*, în *From Kostenki to Clovis*.
- Moreau, J.-F., 1988. *Archaïque* (și celelalte faze și tradiții), *Clovis* (culture, pointe de); *Folsom*, în A. Leroi-Gourhan (dir.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris (în Bibliografie se citează *Dctionnaire*).
- Moreau, J.-F., Rodriguey, F., Lavallée, D., 1988. *Paléoindienne* (période), în *Dictionnaire*.
- Plumet, P., 1988. *Paléoarctique* (tradition, *Paleoarctic tradition*) ; *Paléoesquimau*, în *Dictionnaire*. În acest volum, autorul semnează și alte articole (voci).
- Plumet, P., 1999. *La Préhistoire de l'Amérique du Nord et de l'Artique*, în M. Otte, *La Préhistoire*, De Boeck & Larcier, Paris, Bruxelles.
- Soffer, O., N. D. Praslov (ed.), 1993. *From Kostenki to Clovis. Upper Palaeolithic – Paleo-Indian Adaptations*, Plenum Press, New York and London (în Bibliografie se citează *From Kostenki to Clovis*).

ÎNCHEIERE

În 1976, cu ocazia celui de al 9-lea Congres Internațional de Științe Preistorice și Protoistorice de la Nisa, a fost organizată expoziția “Trei milioane de ani de aventură umană”; în 1991, am vizitat, la Bruxelles, o altă expoziție, intitulată “Cinci milioane de ani de aventură umană”. Exponatul principal al expoziției era scheletul celebrei *Lucy*, care murise la 24 de ani, dar avea o vârstă istorică de peste 2,4 milioane de ani. Așadar, în numai 15 ani, s-au coborât cu două milioane de ani cele mai vechi dovezi de existență a omului-creator. Nu știm ce ne va aduce viitorul noilor descoperiri arheologice și a datărilor de cronologie absolută, prin metode tot mai sigure și mai concludente.

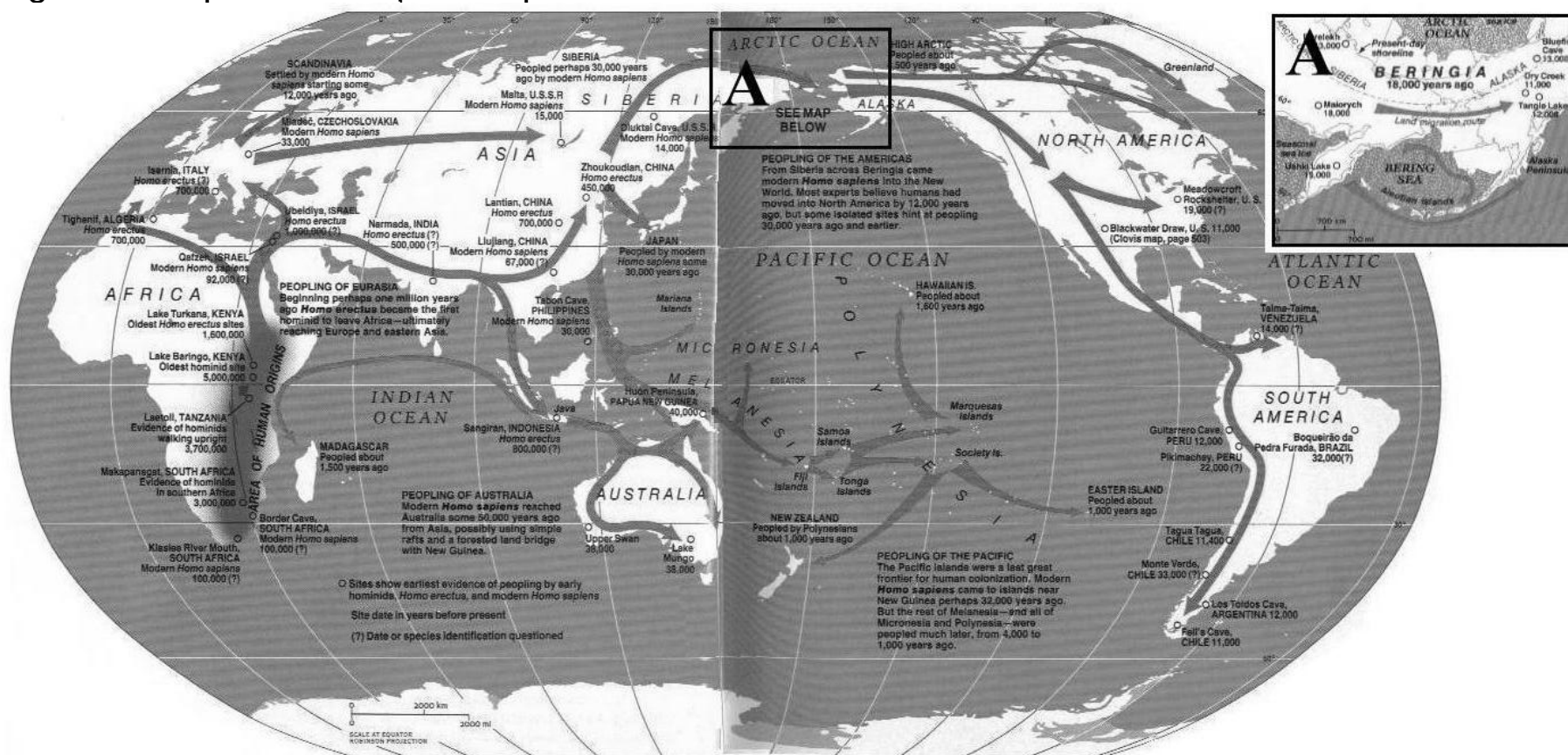
În paginile volumului, noi am dorit să prezentăm *aventura* omului preistoric în toată splendoarea sa de realizator al valorilor pe care le-a creat mai întâi mental și apoi, prin îndemânarea mâinilor sale. Am dorit să-i descifrăm trăsăturile fizice și mai ales pe acelea care l-au ajutat să supraviețuiască prin zeci și sute de milenii. Nu am reușit peste tot să aflăm adevărata sa istorie, pentru că cercetarea științifică nu a ajuns să găsească încă răspuns la toate întrebările care îi frământă pe specialiști: de ce avem, pe largi spații ale sud-estului european dovezi ale primelor unelte cioplite (binecunoscutele *choppers* și *chopping tools*), dar nu s-au descoperit încă elemente ale culturii (civilizației) acheuleene; cum se explică *hiatus*-urile din foarte multe spații geografice între culturile și faciesurile arheologice ale perioadelor epocii paleolitice și neolitice; care este importanța Caucazului (și a altor spații geografice) în vehicularea ideilor și a cunoștințelor tehnice; de ce există în America de Sud dovezi ale pătrunderii omului cu mult timp înainte de nordul Continentului, și de unde au venit aceste grupe umane?

Ar fi fost, poate, în spiritul evoluției istorice, să începem demersul nostru cu spațiul african, leagăn de necontestat al apariției omului; am considerat că Europa trezește mult mai mult interes pentru toate categoriile de cititori, din diverse domenii de specialitate; am acordat atenția cuvenită spațiilor geografice pe considerentele contribuției factorului de mediu geografic la evoluția generală a societății omenești. În felul acesta, după Europa am prezentat Preistoria spațiului african, de unde grupele umane au “cucerit” Orientul Apropiat și Mijlociu, apoi Extremul Orient; de aici, migrația s-a direcționat spre Australia și insulele componente, dar și spre America, pe direcția nordică.

Am acordat o atenție specială vieții și creației spirituale și artistice a omului preistoric de pe toate continentele, factorului social al vieții, tuturor “achizițiilor” sale de importanță, uneori vitală (domesticirea focului), amenajării construcțiilor de locuit, dar nu am neglijat identificarea unor trăsături specifice: strategia în ceea ce privește materiile prime, vânătoarea, amenajarea spațiului locuibil, protecția mediului ecologic.

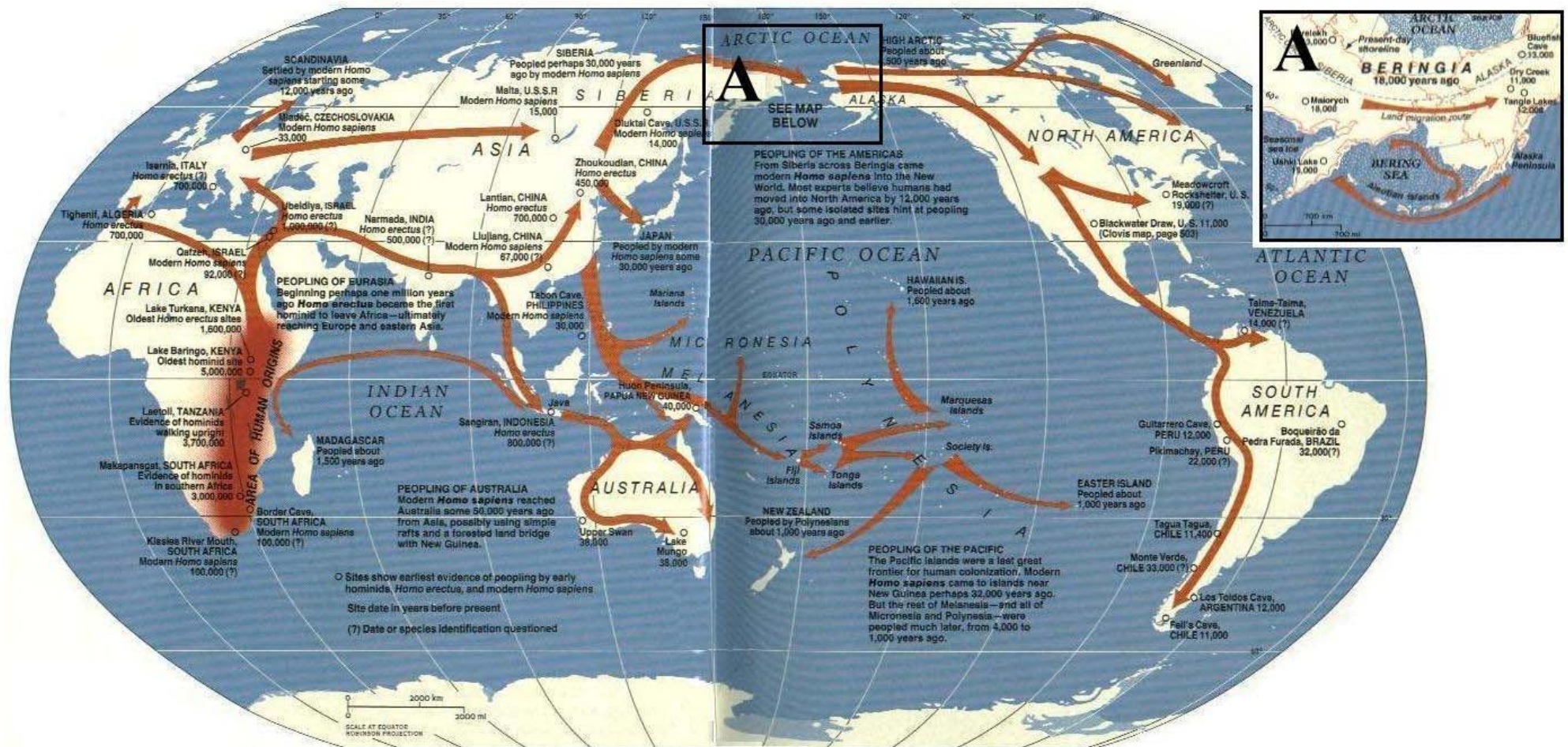
L-am tratat pe **OM** cu dragoste și înțelegere; solicităm cititorilor aceeași înțelegere față de autorul întregii creații a Preistoriei omenirii, și spirit critic corect față de *autorii autorului!*

Fig.1. Principalele direcții de expansiune a hominizilor

ILUSTRATII

POPULAREA PĂMÂNTULUI

(după NATIONAL GEOGRAPHIC, 1988)

Fig. 2. Reconstituirea ipotetică a relațiilor dintre diversele forme hominide. Pleistocen inferior și mijlociu.

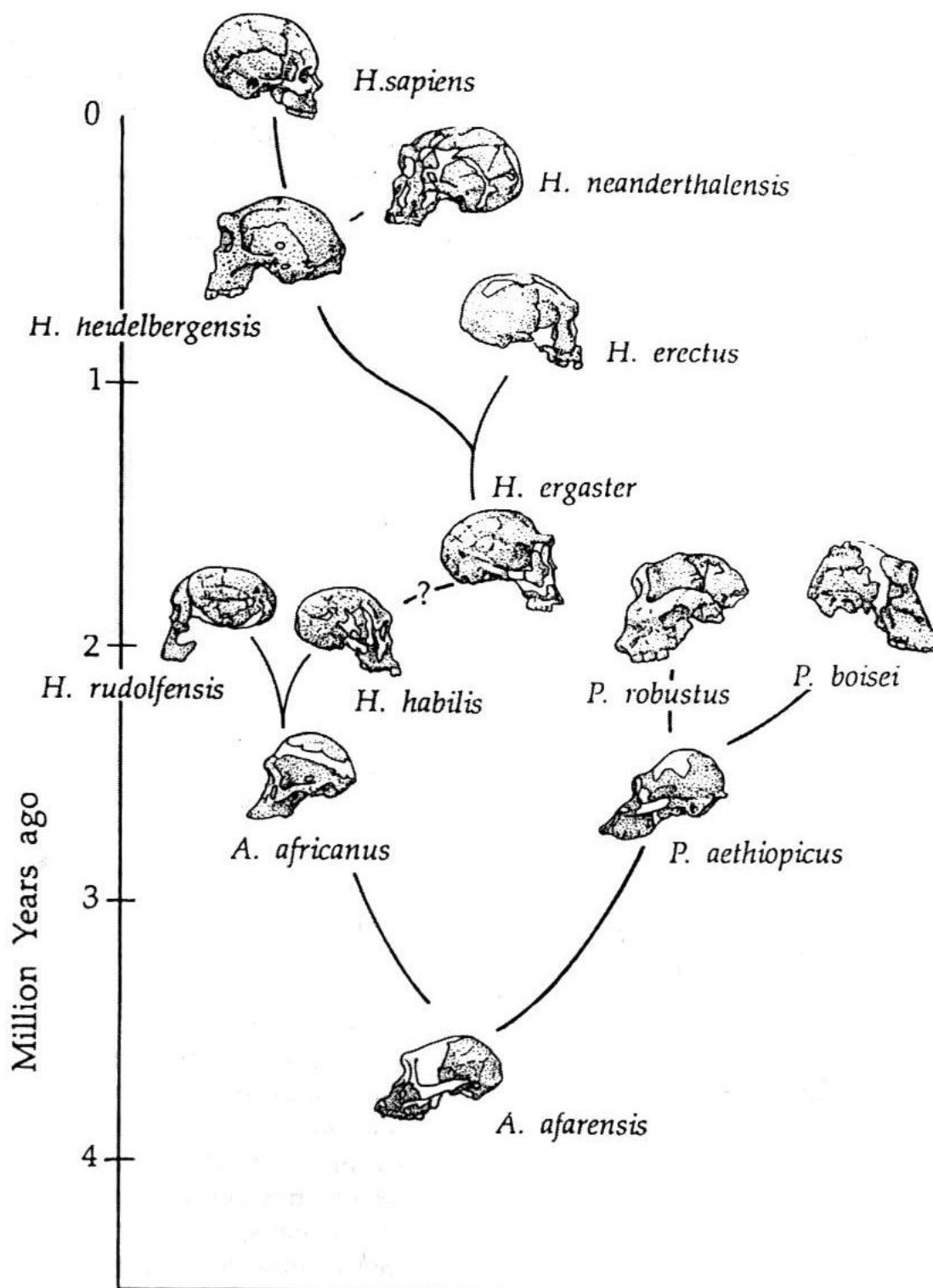

Fig.3. Cronostratigrafia Pleistocenului vechi african de la Olduvai

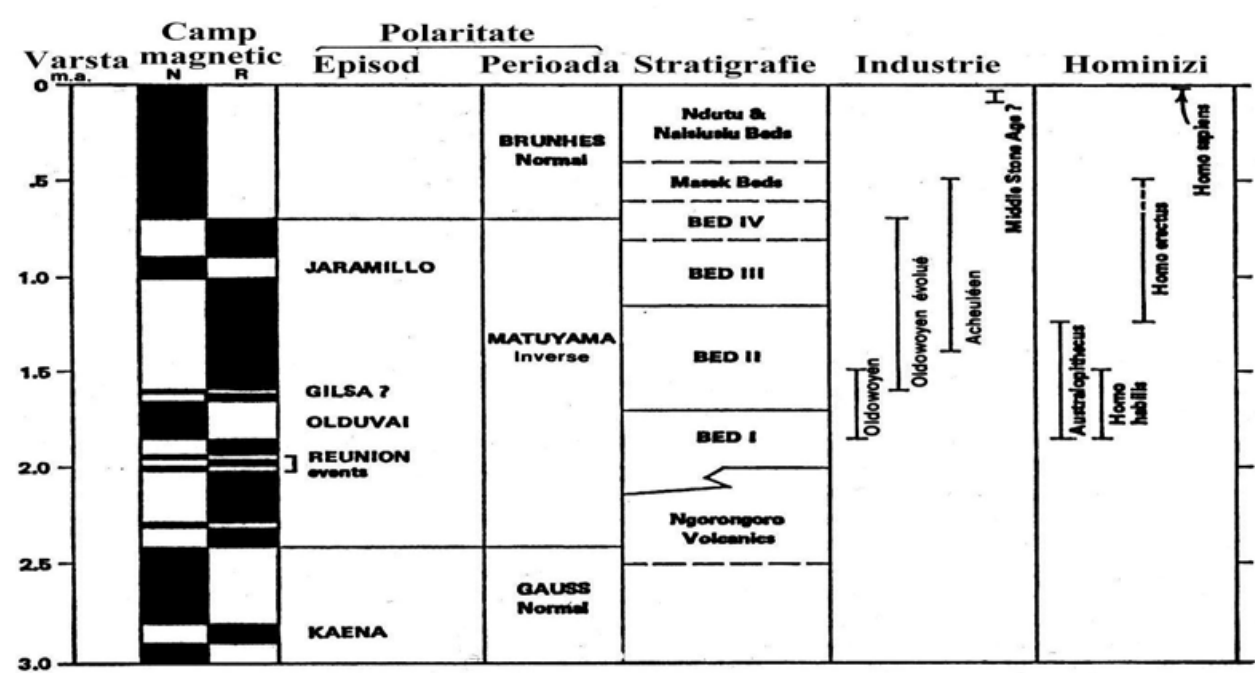

Fig.4. Locul culturilor paleolitice în cadrul Würmului superior

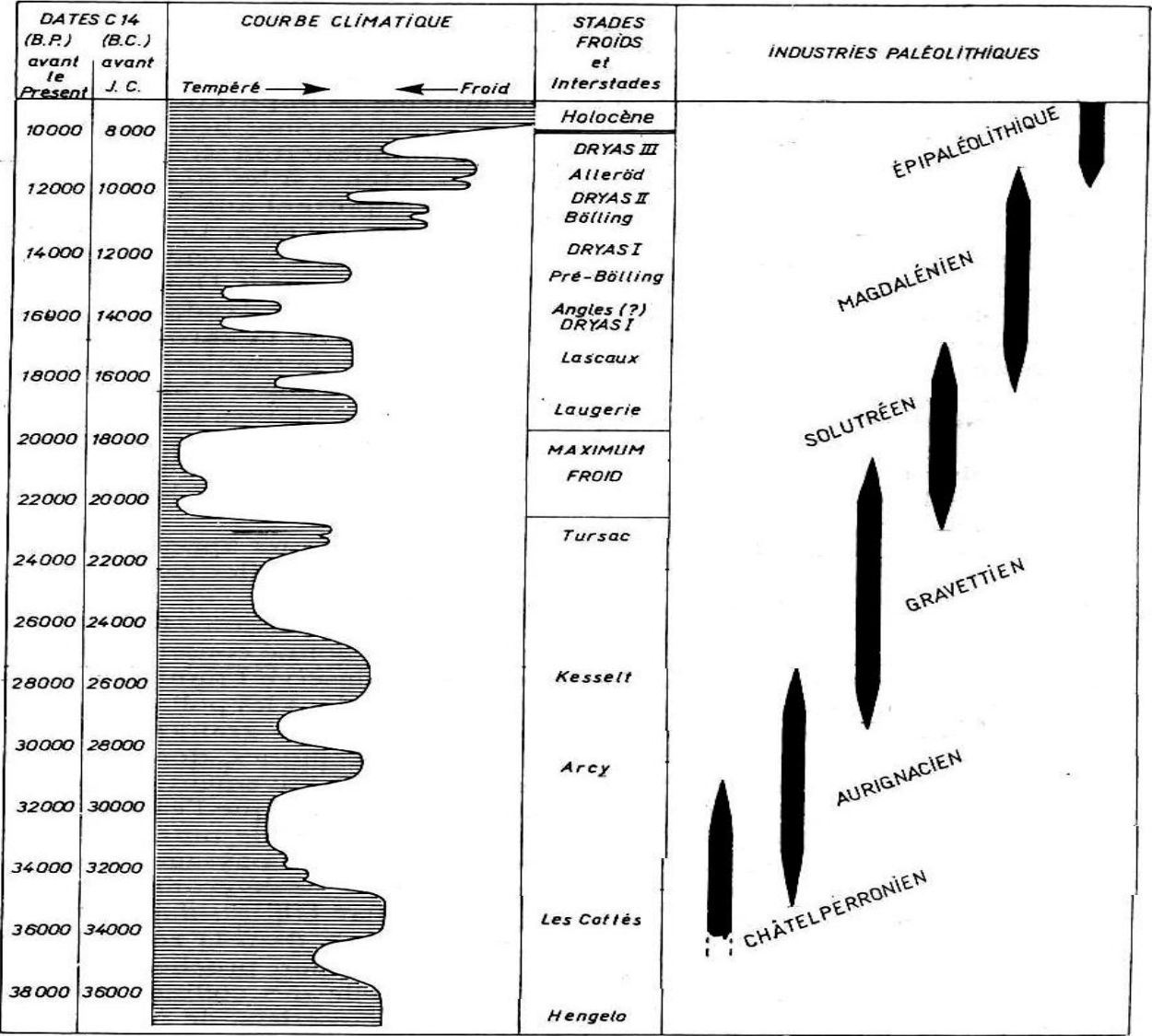

Fig.5. Omul de Neandertal descoperit la Gibraltar

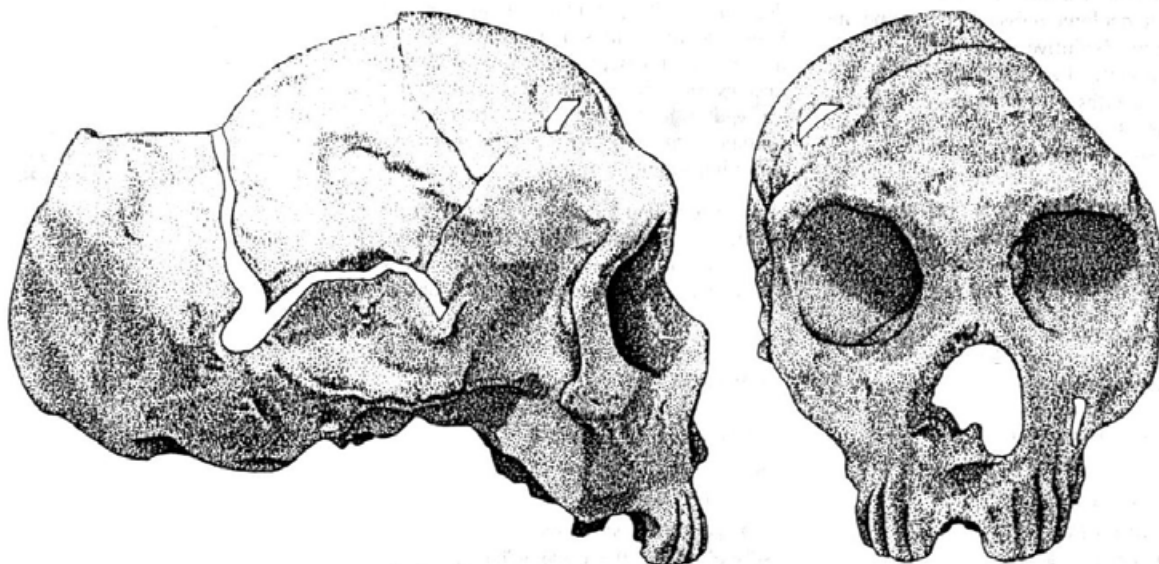

Fig.6. Australopitecul de la Taung (Africa de Sud)

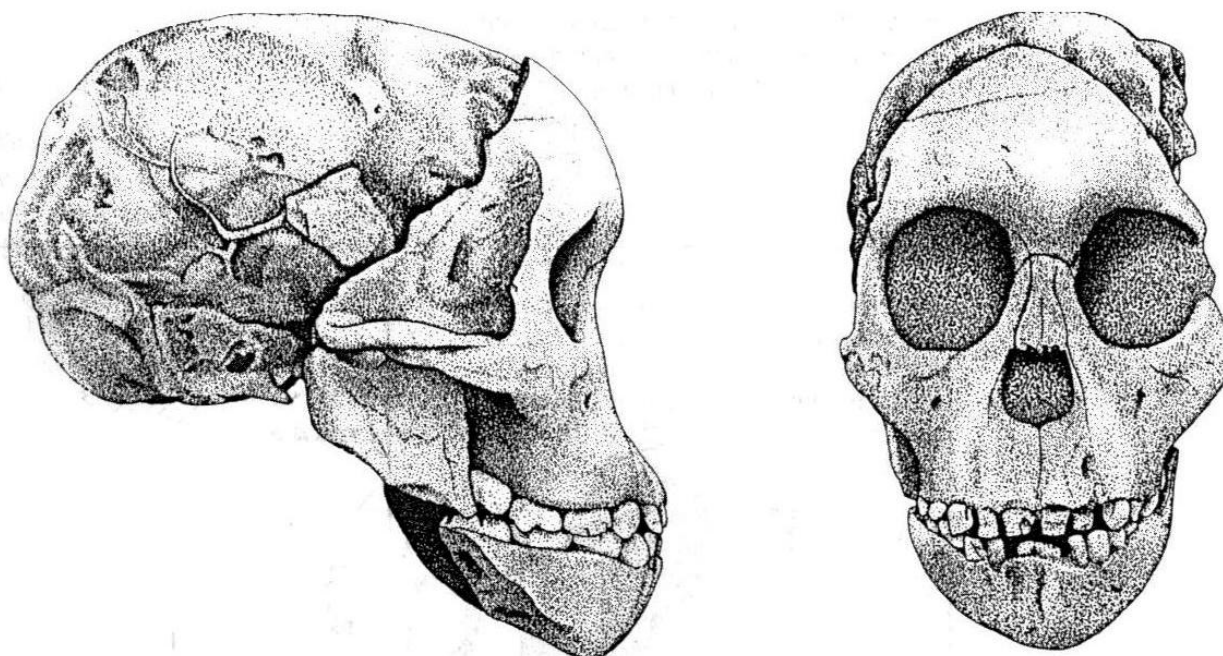

Fig.7. *Homo erectus* (Kenya)

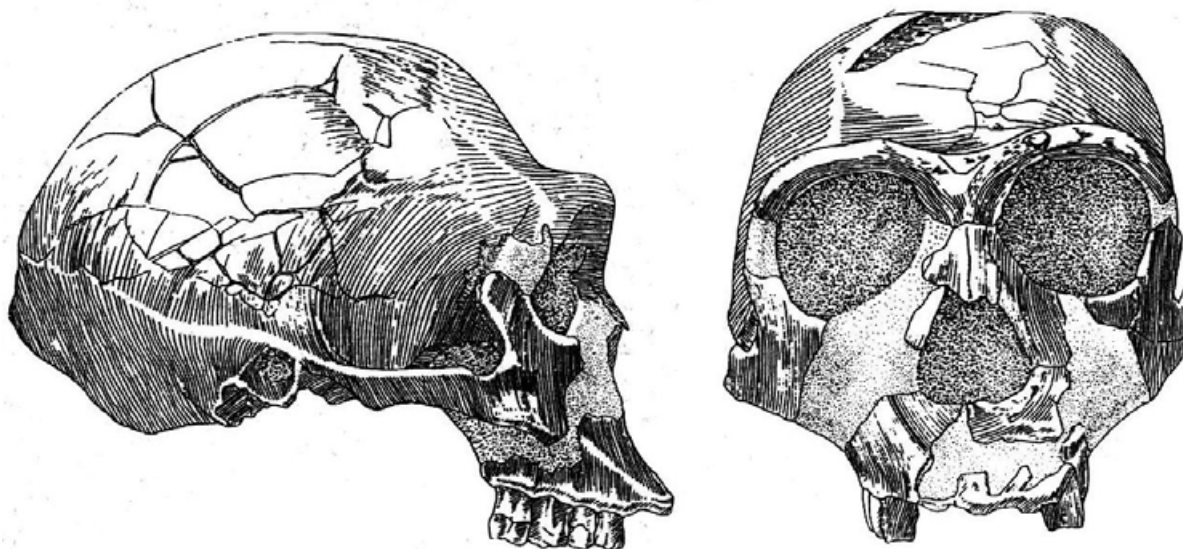

Fig.8. Pre-Neandertal de la Petralona (Grecia)

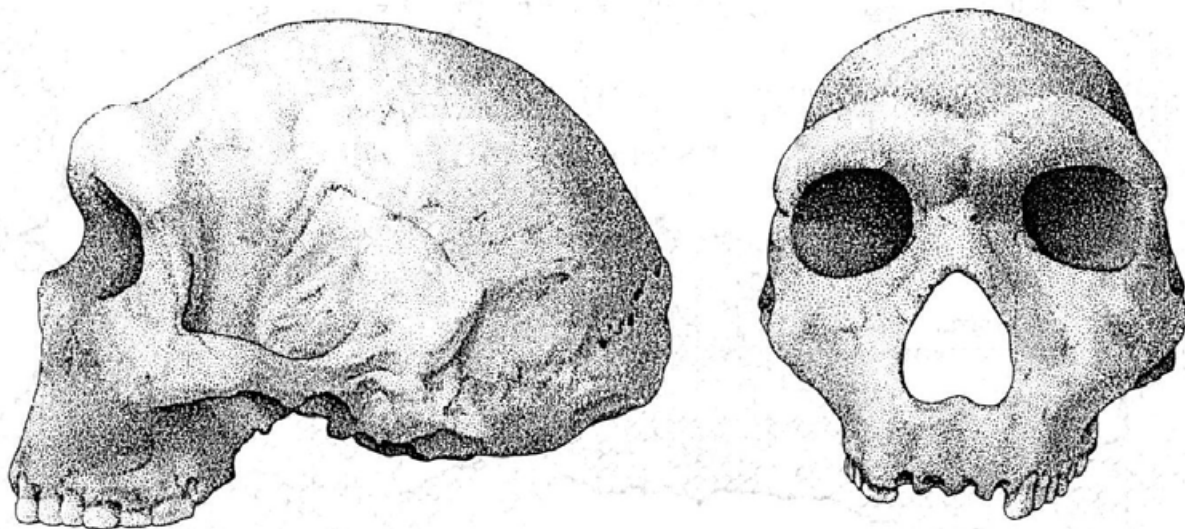

Fig.9. Omul de tip Cro-Magnon

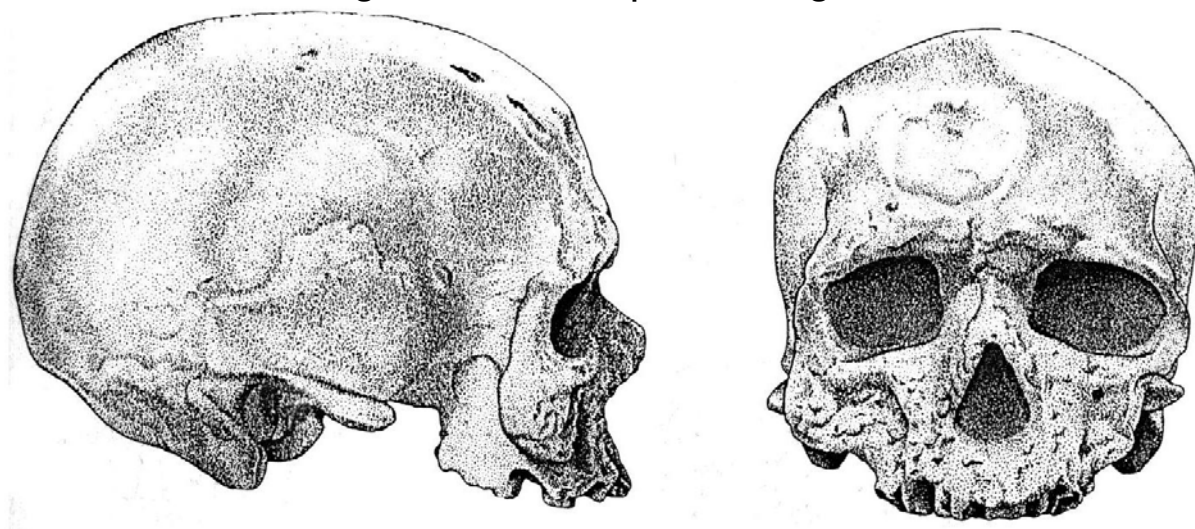

Fig.10. Unelte de piatră descoperite la Bed I, Olduvai Gorge
1. nucleu-chopper; 2.racloar; 3.chopper; 4.așchie; 5.nucleu-chopping tool

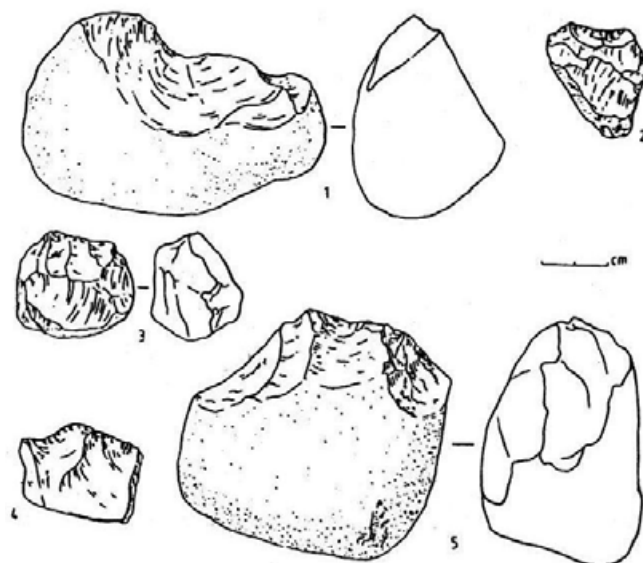

Fig.11. Chopper, chopping-tools și proto-bifaciale din paleoliticul inferior european

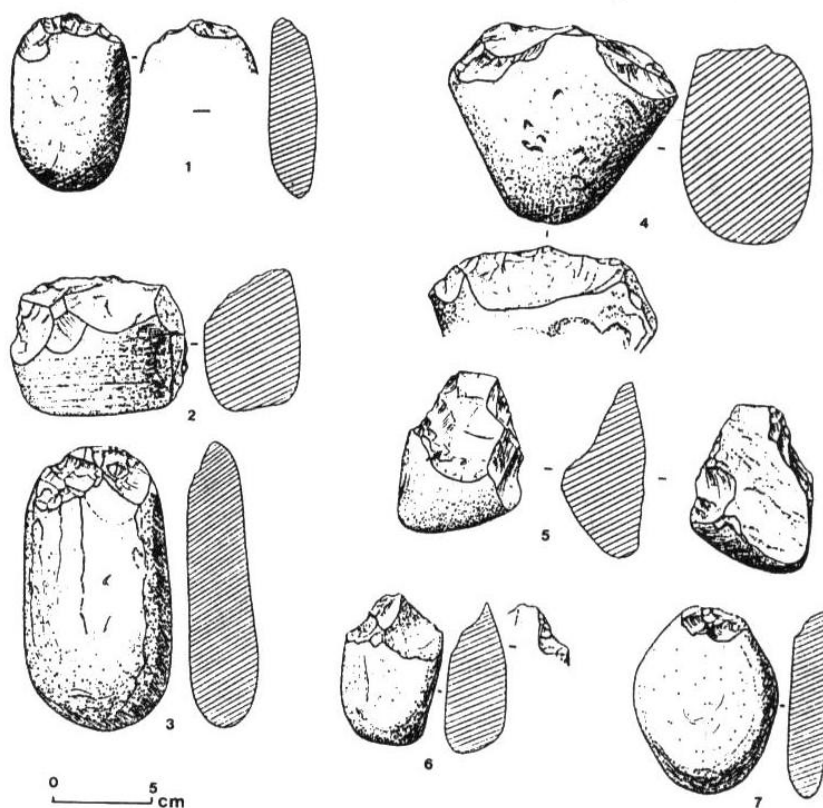

Fig.12. Acheulean recent. Nucleu Levallois (1); vârf musterian(2), racloar (3, 5); bifacială (4)

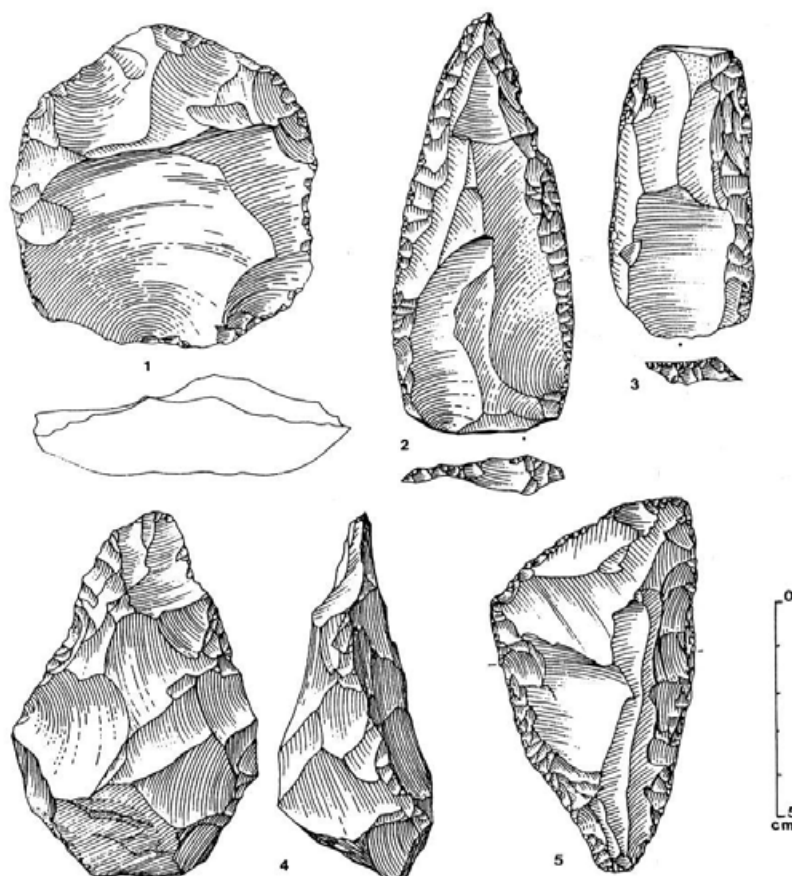

Fig.14. Piese charentiene. Racloare.

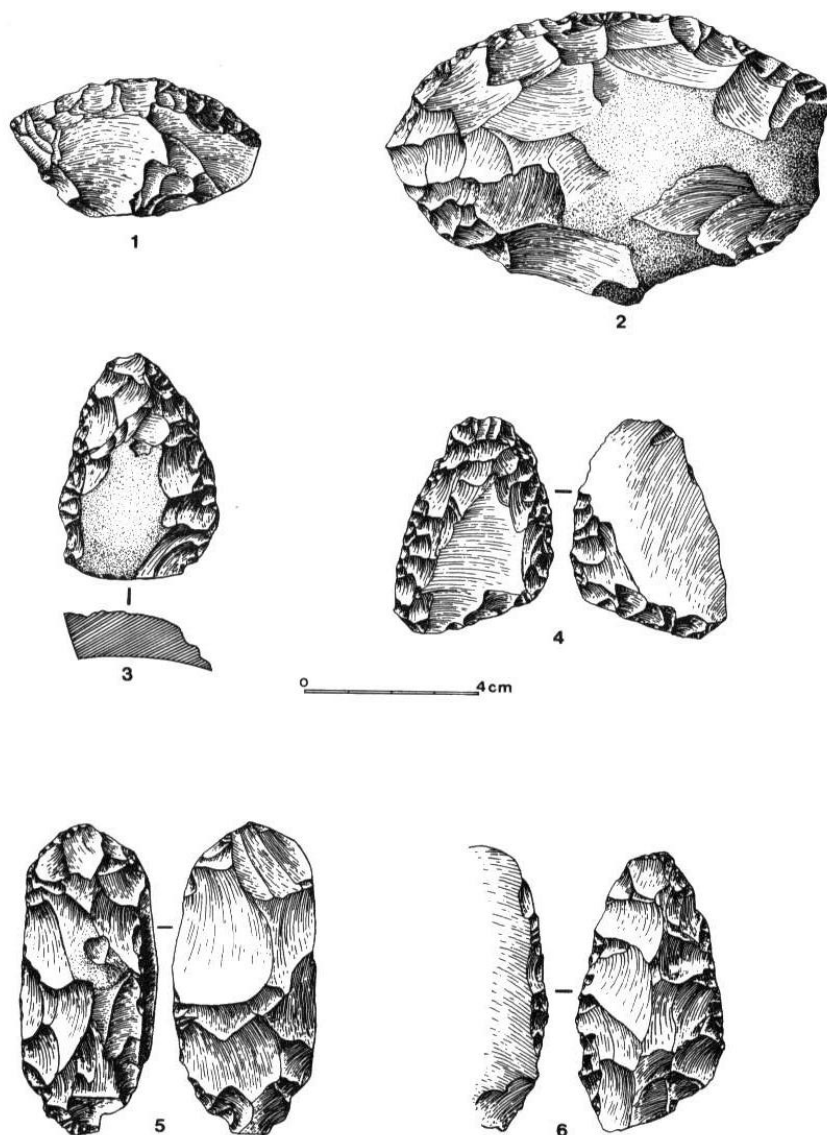

Fig.13. Unelte micoquiene: bifaciale și „couteaux”

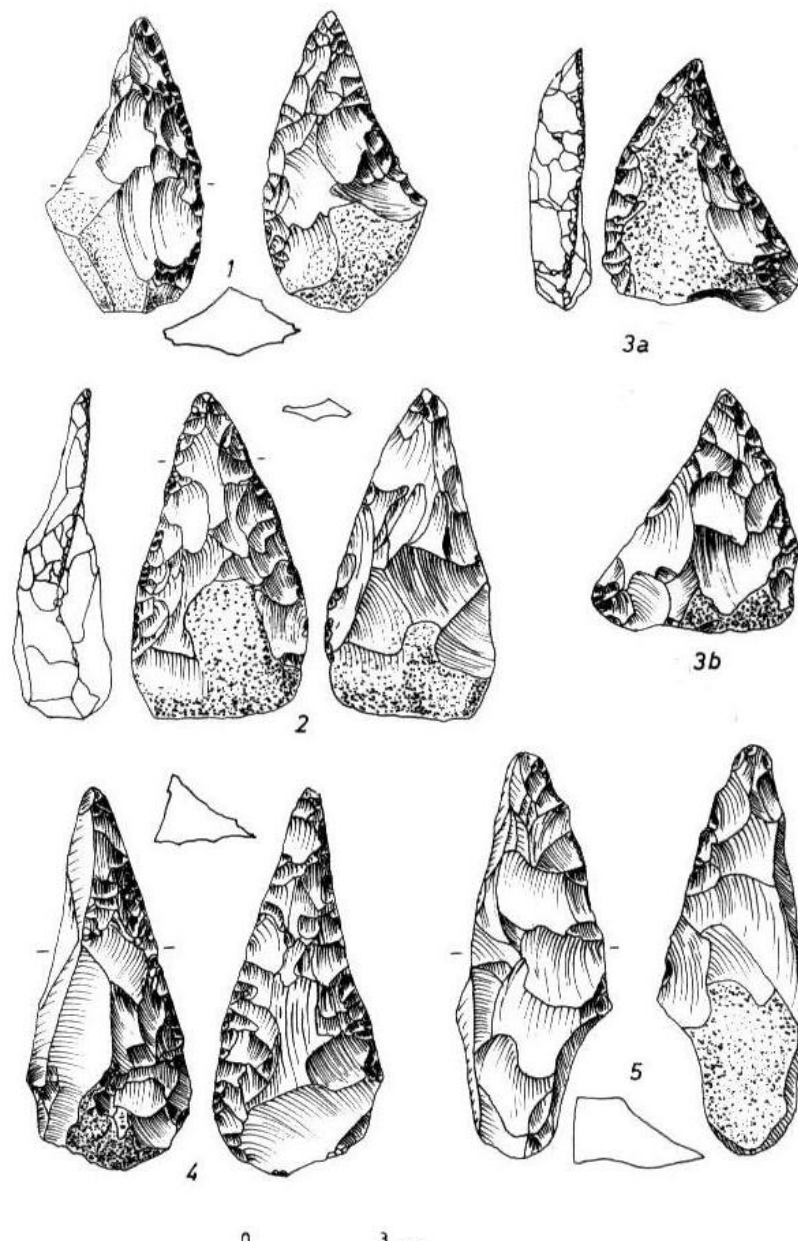

Fig. 16. Vârfuri solutreene

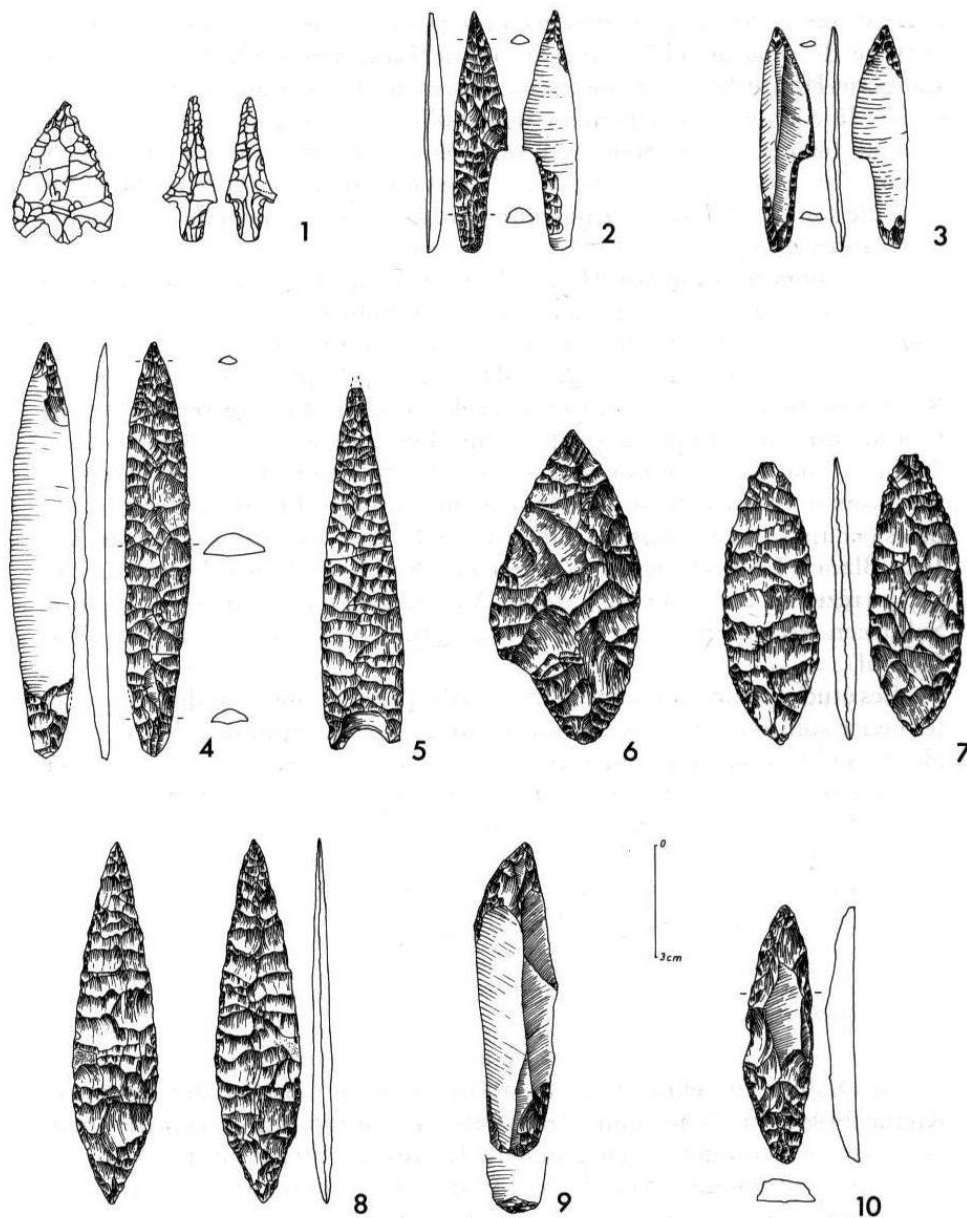

Fig.15. Utilaj aurignacian:

1-3. lame aurignaciene; 4. lamă „étranglée”; 5-6 gratoare aurignaciene; 7. Gratoar „Caminade”; 8-10. gratoar à museau și carenat; 11-14.burine; 15- 16. lamele Dufour; 17. Vârf Font-Yves.

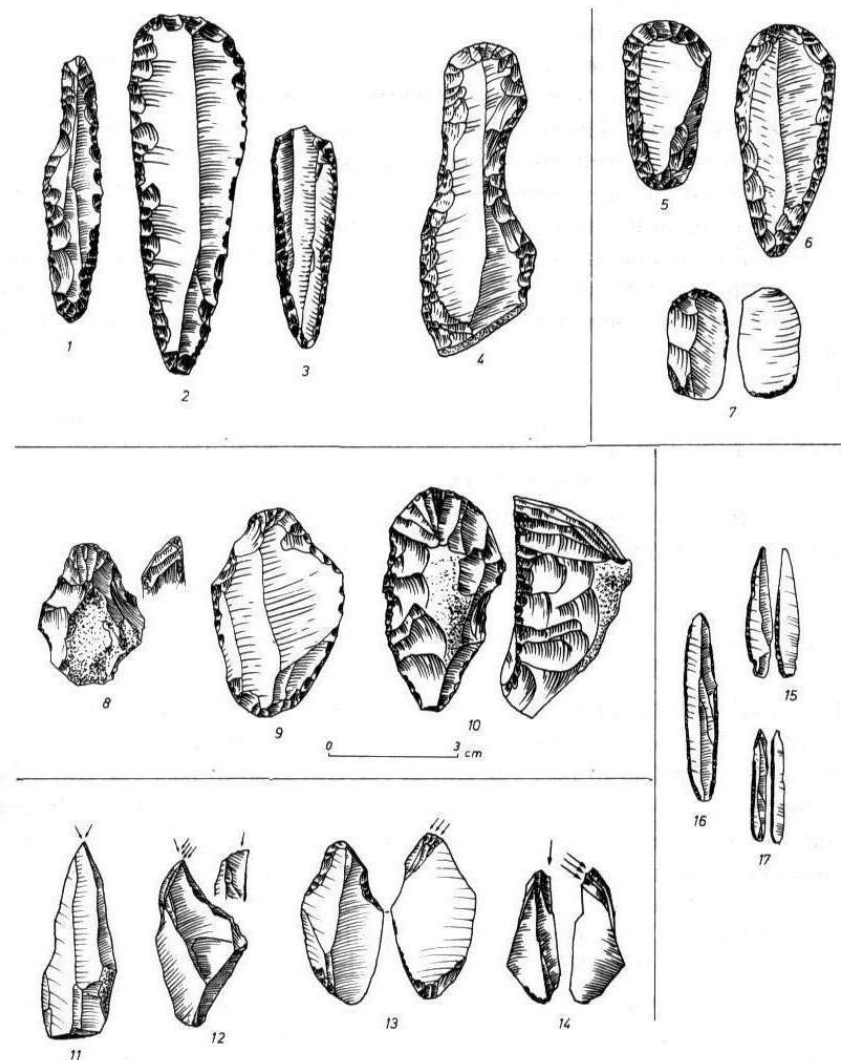

Fig.17. Utilaj magdalenian

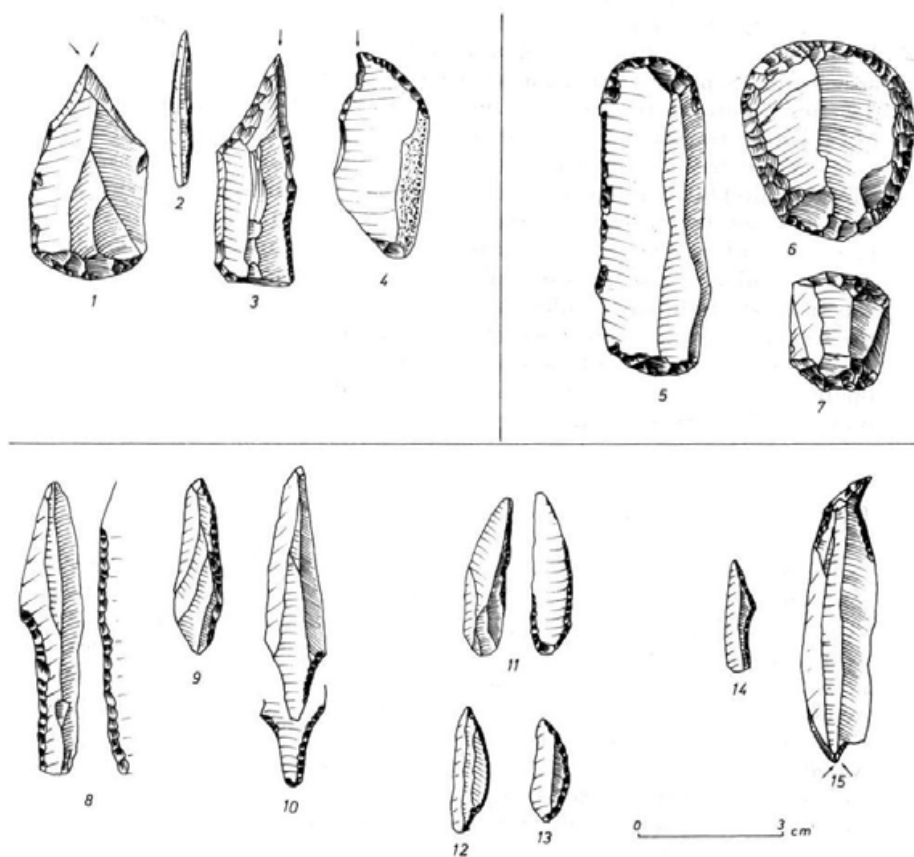

Fig.18. Industrie litică și din os, mezolitică, de tip Starr Carr

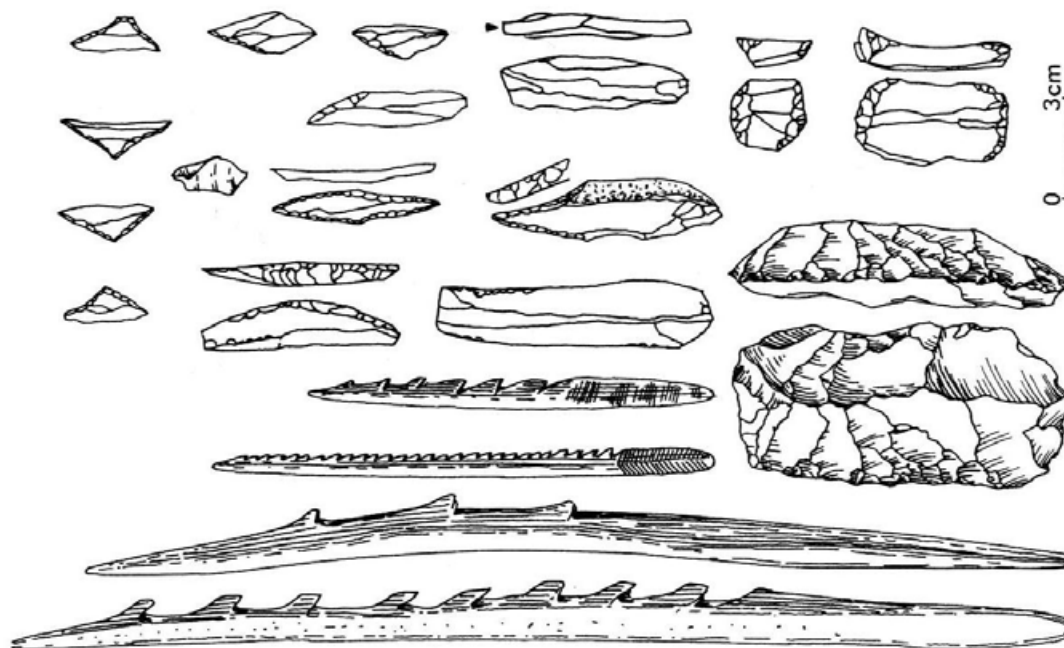

Fig.20 Industrie capsiană

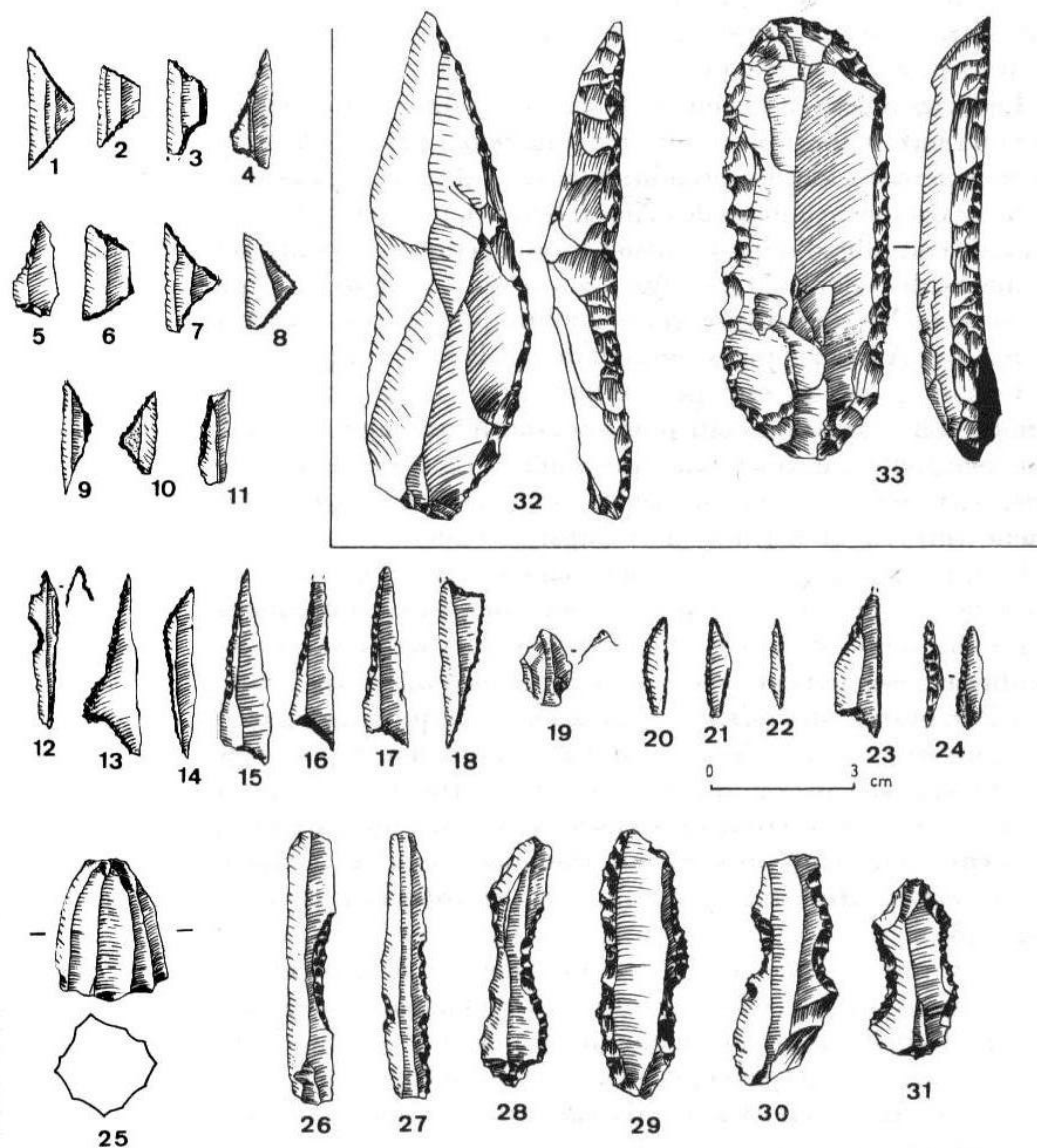

Fig.19. Paleolitic mijlociu
în Orientul Apropiat

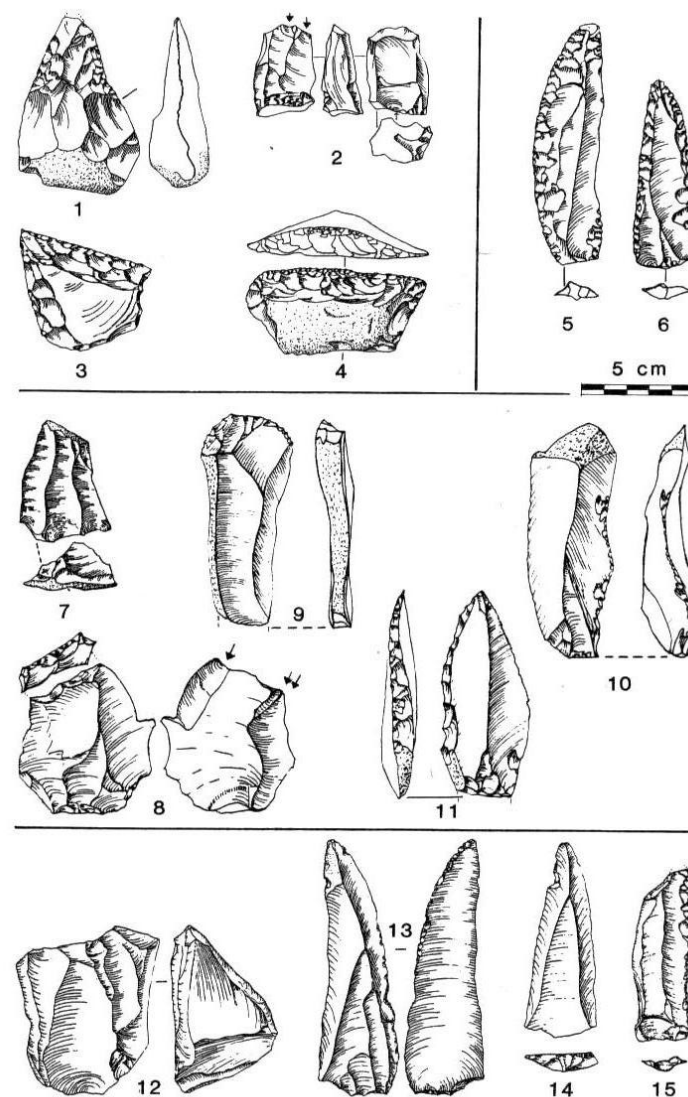

Fig.22. Cele mai vechi unelte din America de Sud

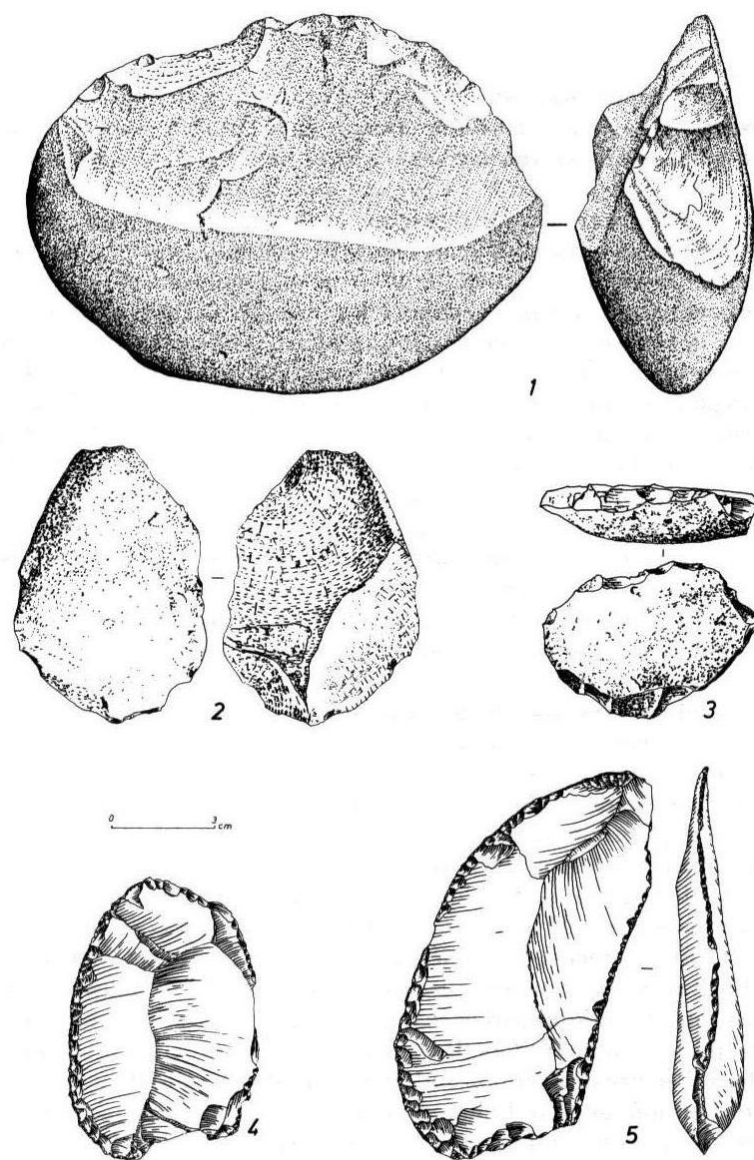

Fig.21. Unelte paleolitice din India

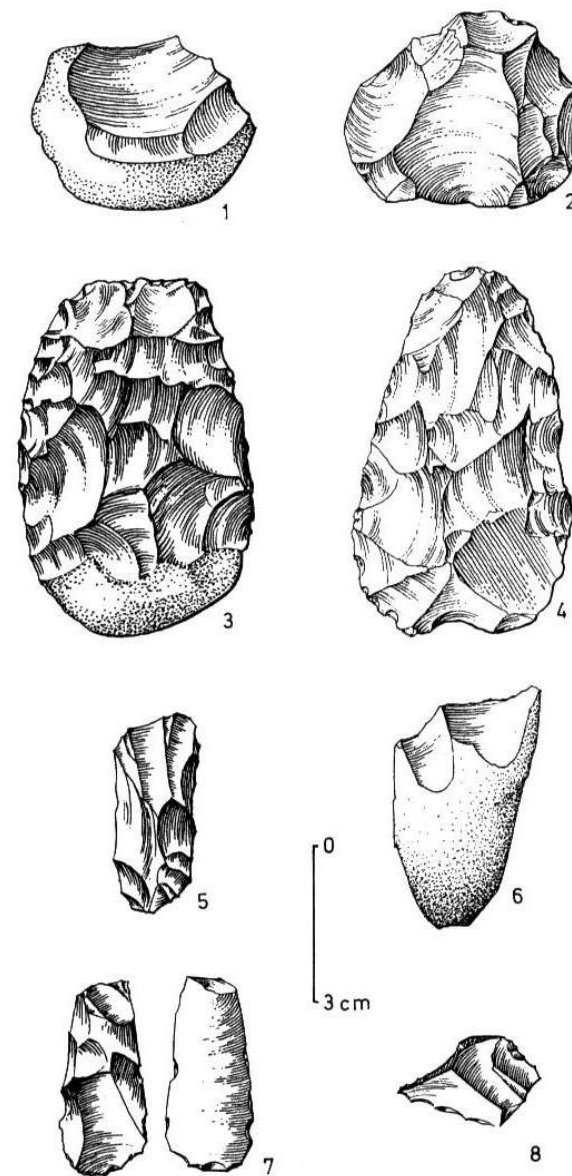

Fig.23. Primele unelte cioplite (Omo, Etiopia)

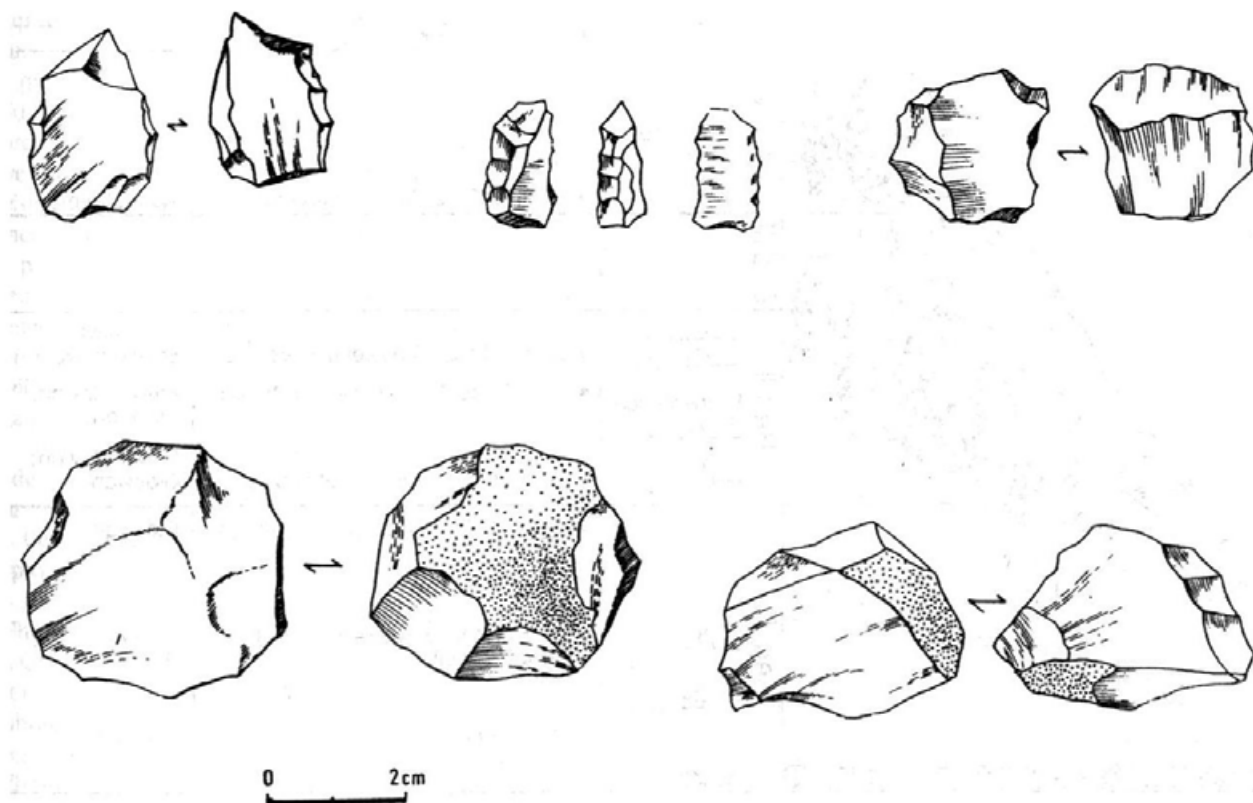

Fig.24. Unelte ale Paleoliticului superior din Orientul Îndepărtat

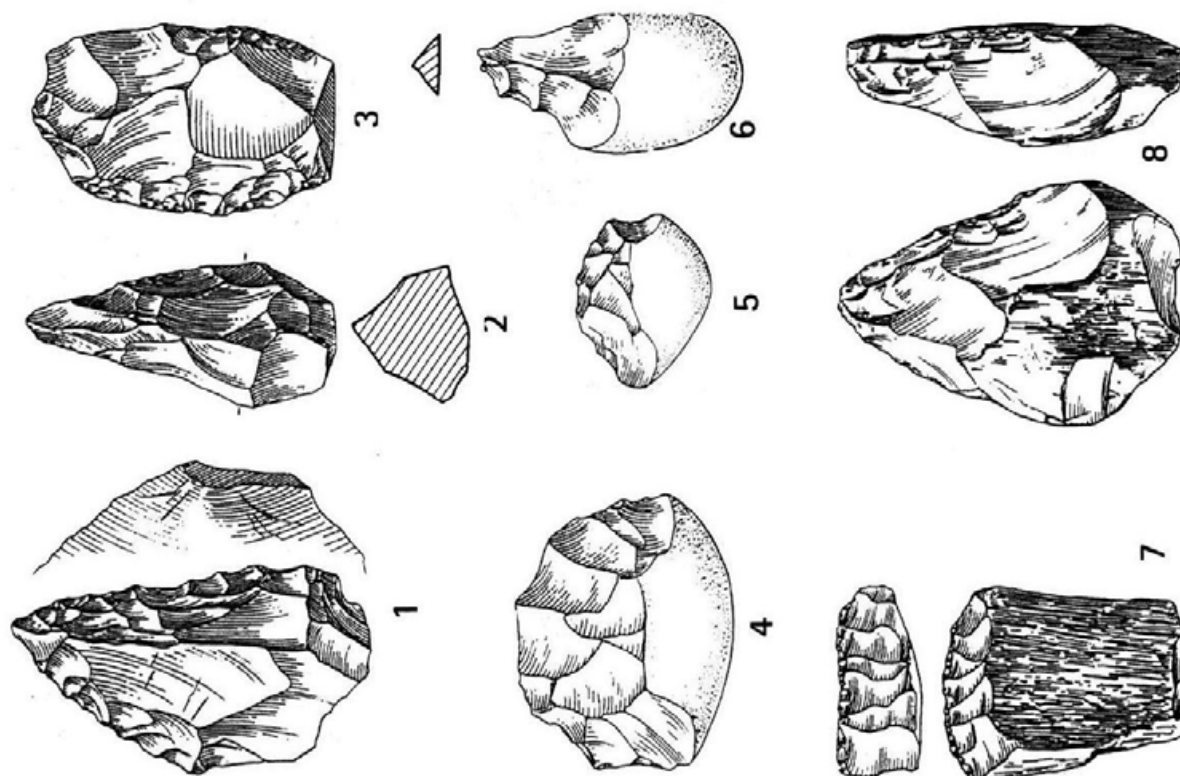

Fig.26. Musterianul european.
Racloare (1, 6-9), vârfuri (2), așchii (3-5).

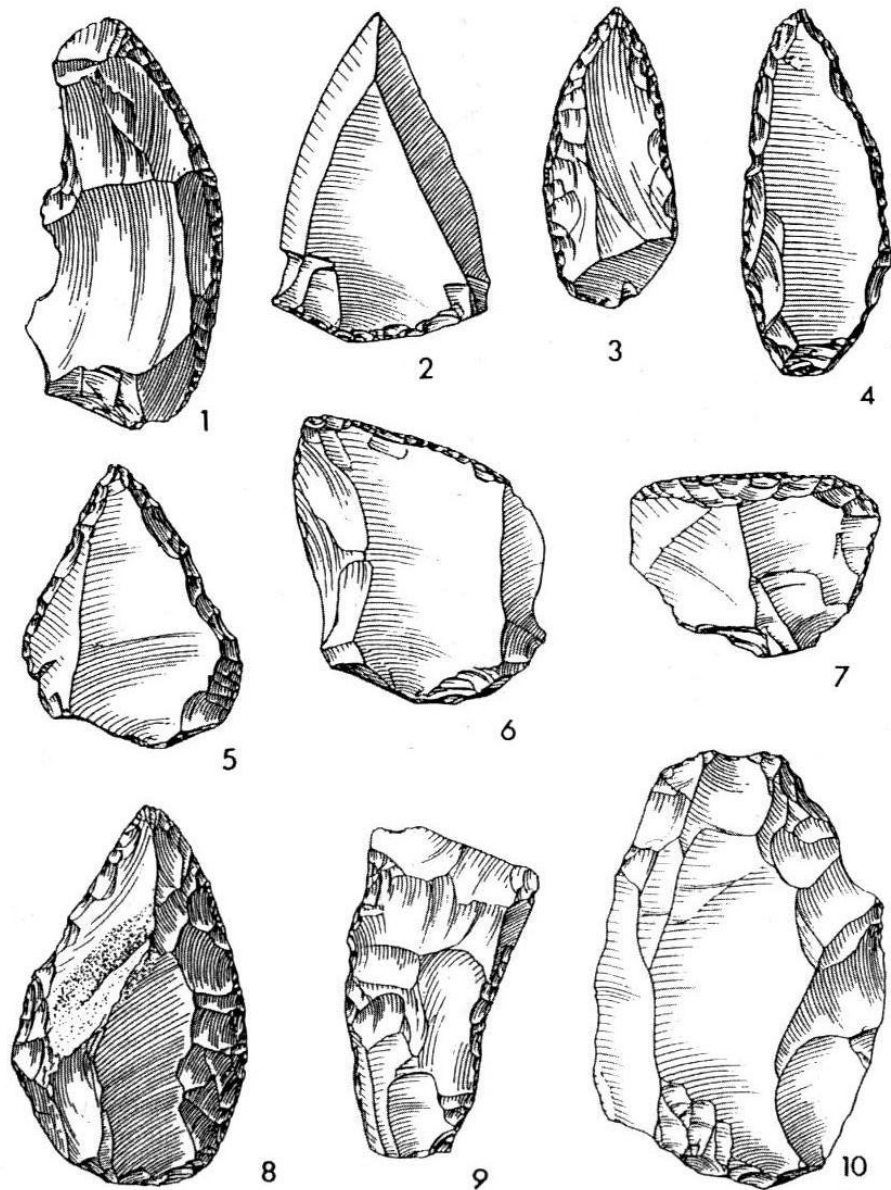

Fig.25. Acheuleanul european.
Bifaciale (1), racloare (2-4) și hachereau (6)

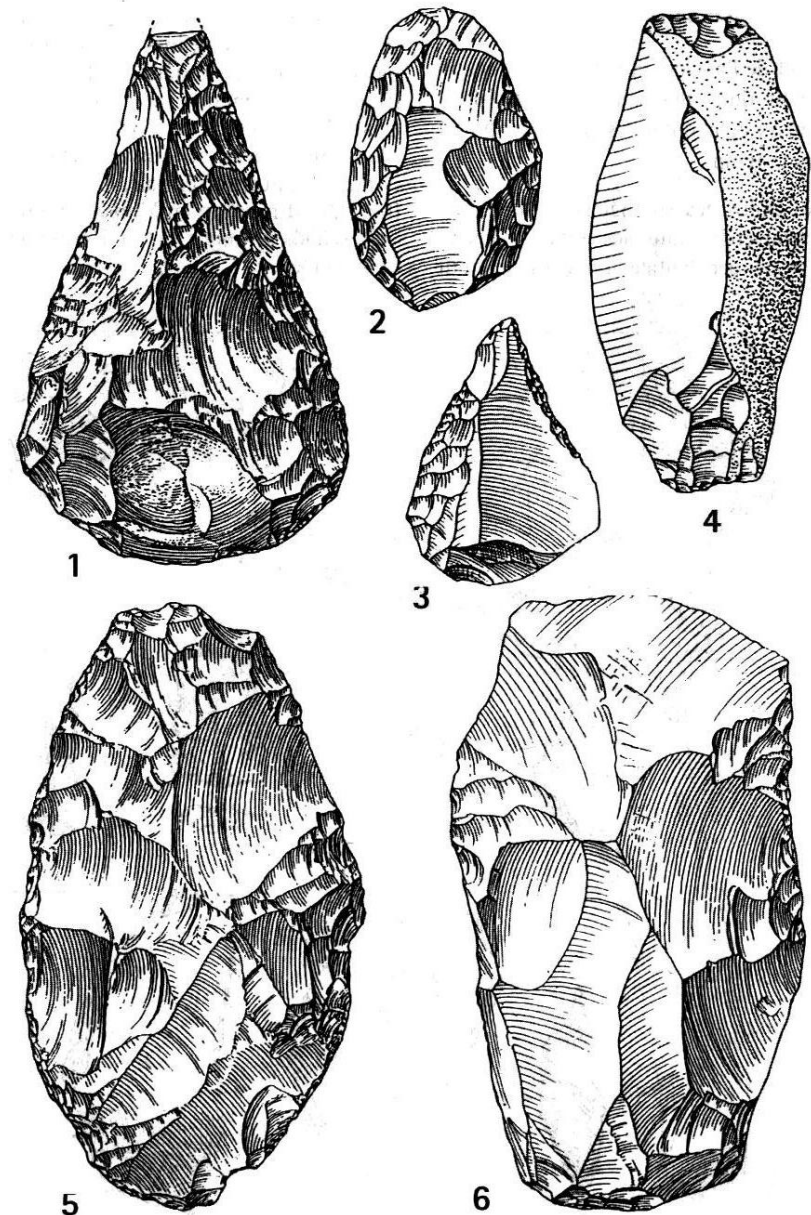

Fig.27. Unelte aparținând Charentianului

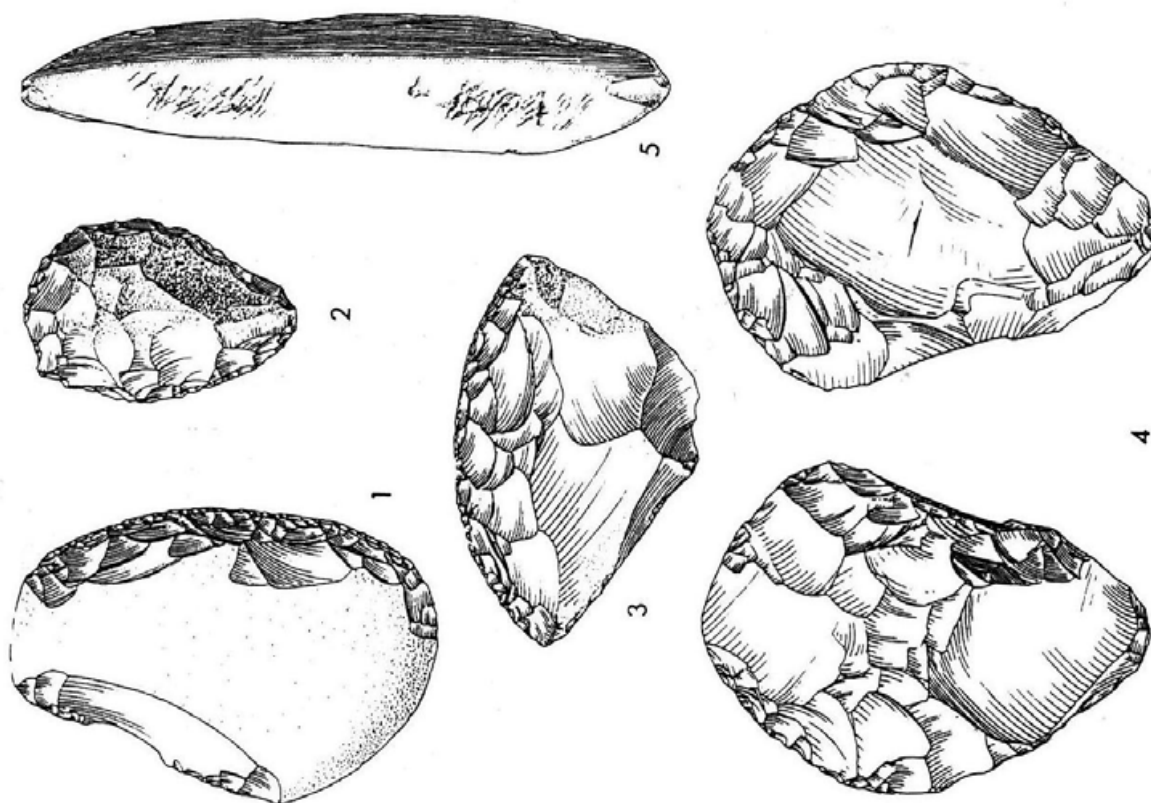

Fig.28. Aterian. Piese litice

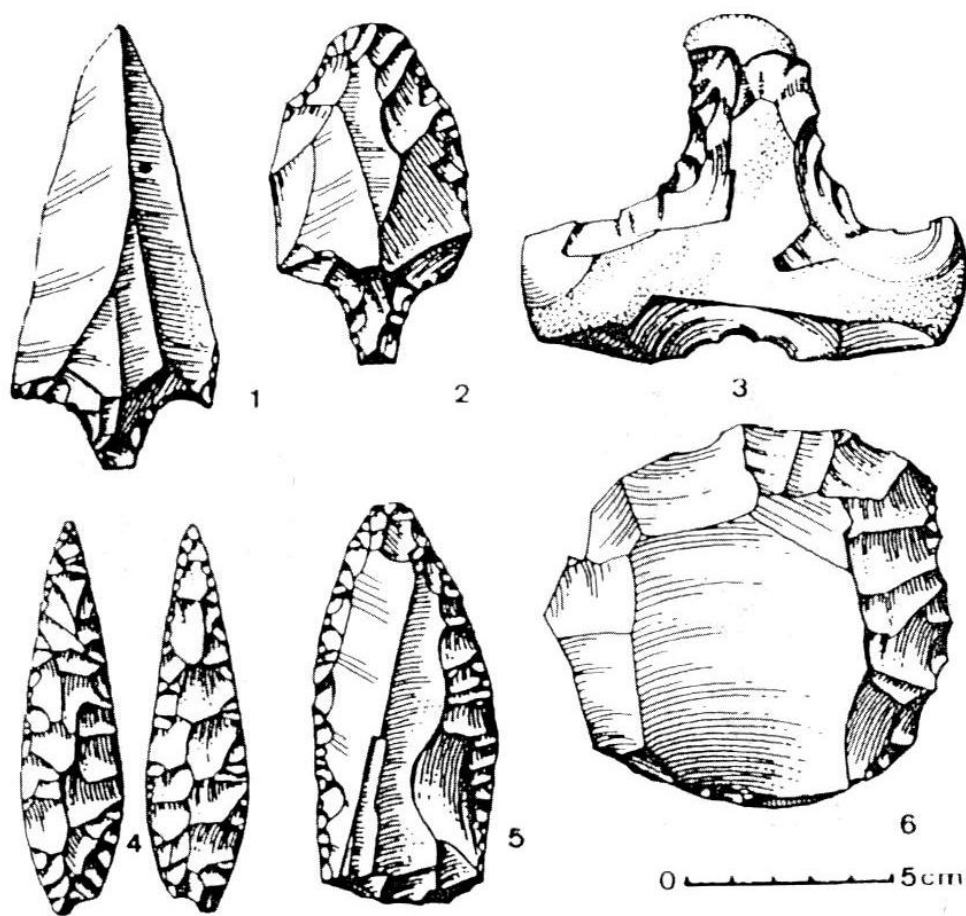

Fig.30. Hambourgian. Industrie litică și din os

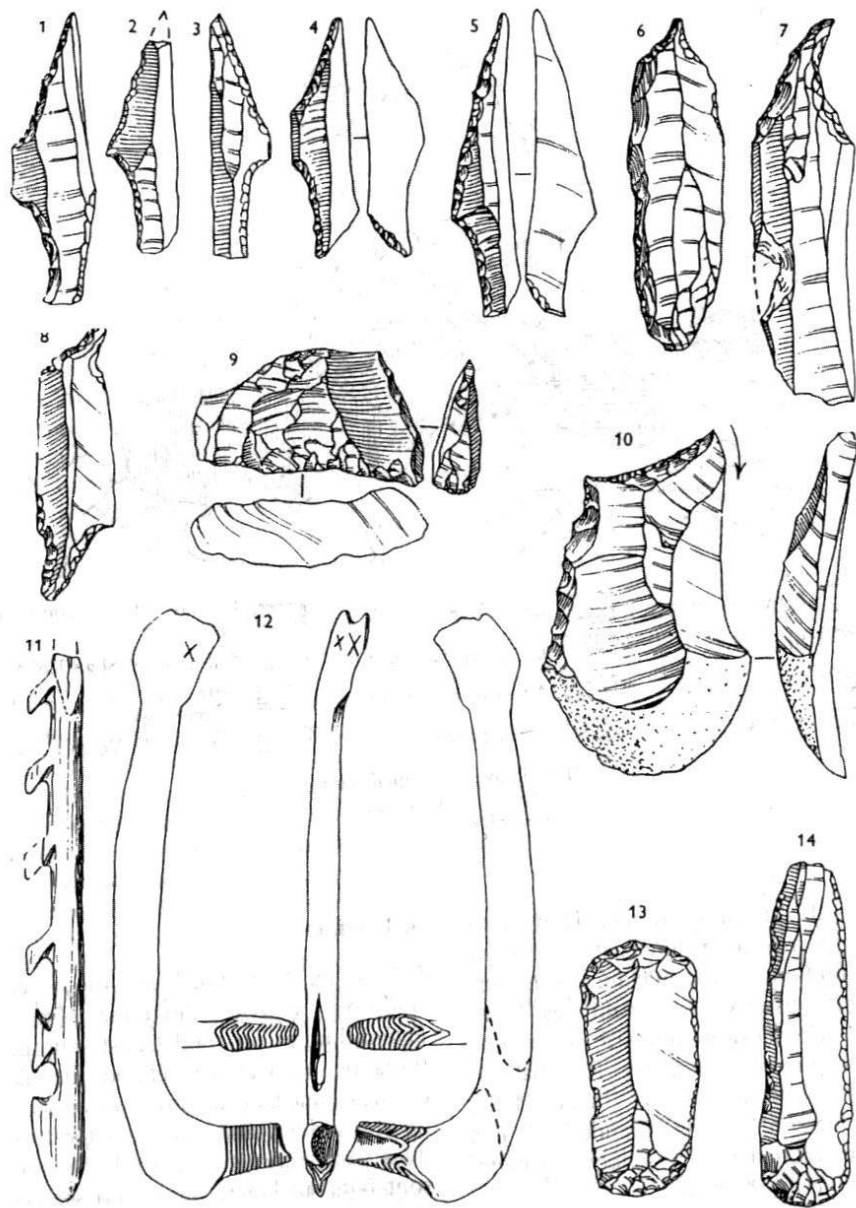

Fig.29. Paleoliticul mijlociu din Africa centrală

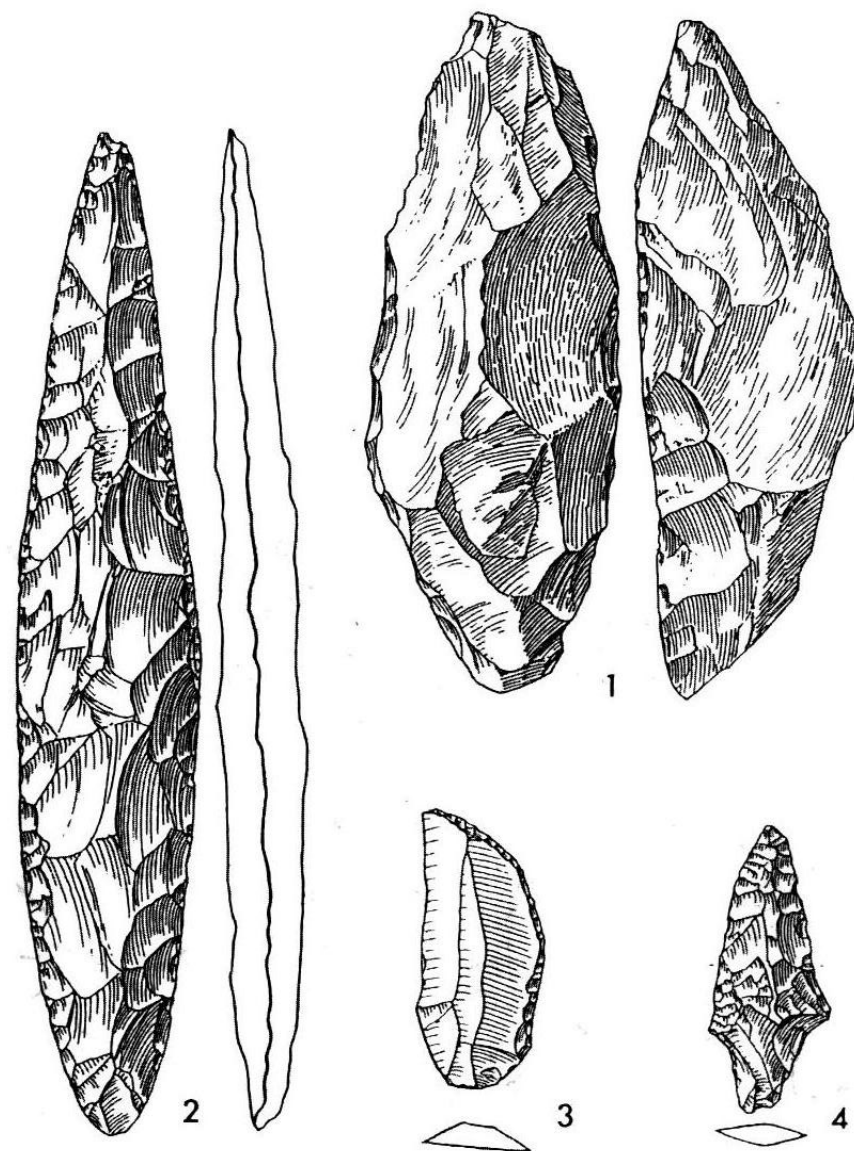

Fig.31. Industrie gravettiană

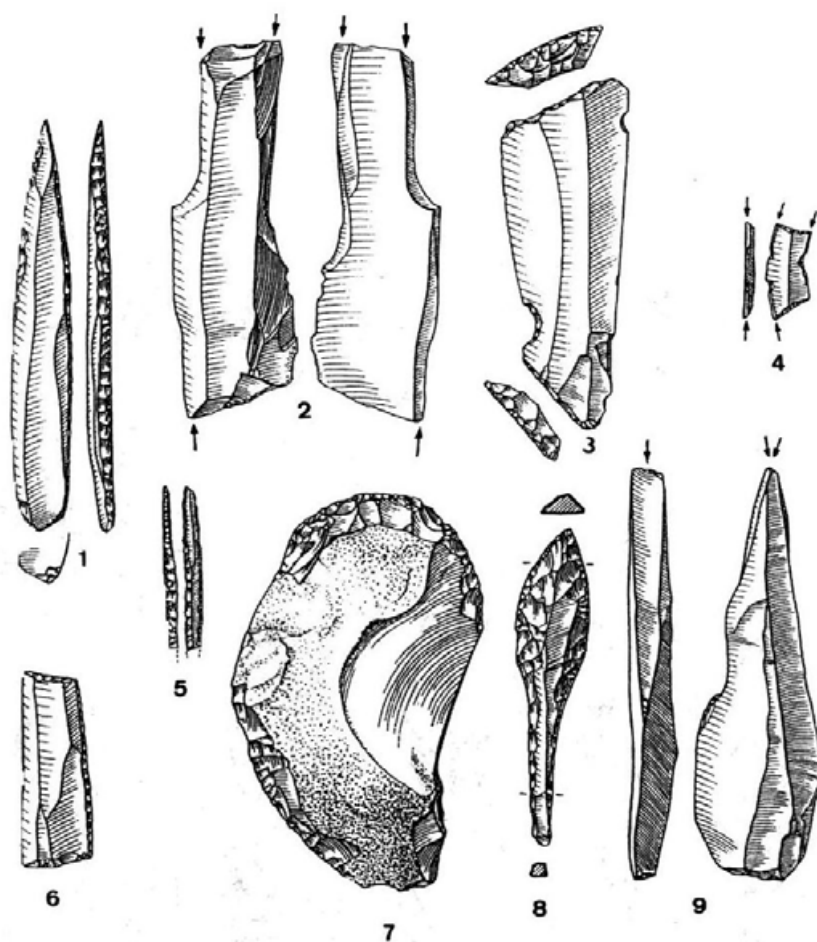
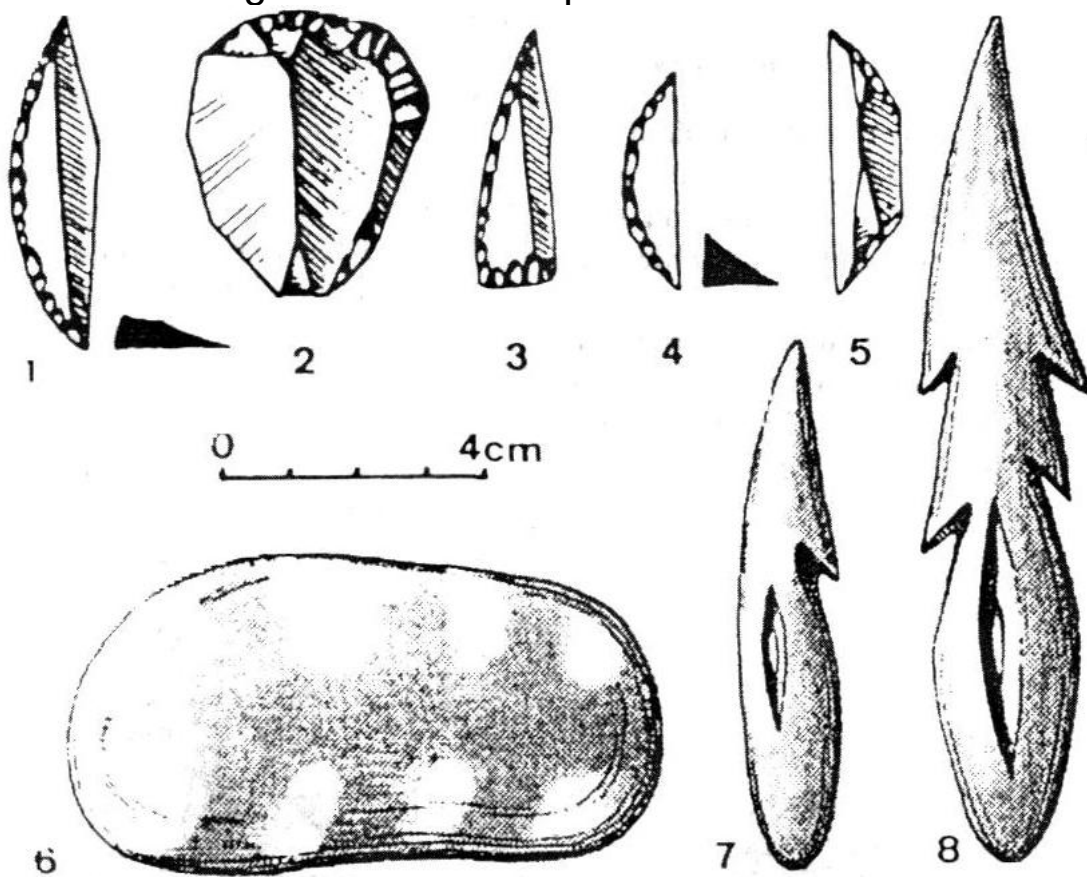

Fig.32. Elemente specifice Azilianului

BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA IASSIENSIS

La civilisation de Cucuteni en contexte européen, BAI, I, Iași, 1987.

La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie, BAI, II, Iași, 1987.

V.Chirica, The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians, BAI, III, Iași, 1989.

Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen, BAI, IV, Iași, 1991.

V.Chirica, I.Borziac, N.Chetraru, Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa, BAI, V, Iași, 1996.

Codrin-Valentin Chirica, Arta și religia paleoliticului superior în Europa Centrală și Răsăriteană, BAI, VI, Iași, 1996.

T.Arnăut, R.Ursu-Naniu, Vestigii getice din cea de a doua epocă a fierului în interfluviul pruto-nistrean, BAI, VII, Iași, 1996.

Dan Gh. Teodor, Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI, BAI, VIII, Iași, 1996.

I. Tentiuc, Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII, BAI, IX, 1996.

V.Spinei, Ultimele valuri migratoare la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos, BAI, X, Iași, 1997.

V. Chirica, Gisements paléolithiques de Mitoc. Le Paléolithique de Roumanie à la lumière des découvertes de Mitoc, BAI, XI, Iași, 2001.

ISBN 973-99952-8-4